

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

THE NĀTYAŚĀSTRA

THE ORIGINAL SANSKRIT TEXT

Volume I

Some other works by the author.

- The Abhinayadarpana of Nandikeśvara, (edited with translation)
Calcutta, 1st ed. 1934, 2nd ed. Calcutta 1957 (*out of print*)
- The Pāṇinīya śikṣā (edited with translation) Calcutta, 1938.
- The Karpūramañjarī of Rājaśekhara, 1st ed. Calcutta, 1938 , 2nd
ed. Calcutta, 1948 (*out of print*).
- The Prākṛtaḥalpataṛu (edited with translation) of Rāmaśarman,
Calcutta, 1954.
- The Nāṭyaśāstra (edition of the text), vol. II (XXVIII-XXXVI),
Calcutta, 1956.
- The Nāṭyaśāstra (translation), vol. II, Calcutta, 1961,
- The Nāṭyaśāstra (translation) vol. I (I-XXVII) Calcutta, 1967

THE NATYAŚĀSTRA

ASCRIBED TO BHARATA-MUNI

Vol. I (Chapters I-XXVII)

Edited with an Introduction and Various Readings

By

MANOMOHAN GHOSH M.A., Ph. D. Kāvya-tīrtha

manisha

GRANTHALAYA
PRIVATE LIMITED
40 B. BANKIM CHATTERJEE STREET
CALCUTTA 12

1967

© Manomohan Ghosh

Printed by

at the Metropolitan Printing and Publishing Co. Pvt. Ltd., 11, Chowringhee, Calcutta-7 (*first 17 forms of the text*), and at the Calcutta Oriental Press Pvt. Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta-9. and Published by Chinmohan Sehanavis on behalf of the Manisha Granthalaya Pvt. Ltd. 4/3B, Bankim Chatterjee Street, Calcutta-12, India

D e d i c a t e d
to
THE HALLOWED MEMORY
OF
RABINDRANATH TAGORE,
The Poet, Philosopher and Patriot

Who was the first to encourage the editor's study of the ancient Indian Dramaturgy and Histrionics, that started as early as 1924 under the auspices of the VISVABHARATI at Santiniketan.

The Editor

PREFACE

With the publication of the volume I of the text, my labours on the Nāṭyaśāstra are practically complete. After making in 1924 my first serious entry into the work in connection with editing the Abhinayadarpana, I kept on studying it with occasional interruptions, short and long, for about four decades. As this study during these years has been an intimate part of my life, I may look back to its history with a degree of complacency which may be pardonable. But it being of more than personal interest I may be permitted to share it with the kind readers.

After the Chowkhamba edition of the Nāṭyaśāstra had been published in 1929, I studied the Prakrit *Dhruvās* in the chapter XXXII with the help of the London MSS. of the work, and published in 1933 a critical edition of them. A portion of the chapter XVIII, on the characteristics of Prakrit was also similarly treated at the same time. All this naturally improved a little my acquaintance with the entire work. And when the vol. II of the Baroda edition was published in 1936, I gradually came to believe that undertaking a new critical edition of the work might be justified. Grounds for such an assumption have been stated in the Introduction. Towards the end of 1942 I discussed the matter with some of my friends. As a result, in 1943 a proposal came from the Asiatic Society, Calcutta about my translating the Nāṭyaśāstra. But knowing full well the great difficulty of the undertaking, I could not at once entertain it. Besides, the text of the work beyond the chapter XIX (XVIII of the Baroda ed.) still presented obscurities of varying degrees. Hence to avoid the laborious work of collating MSS. I waited for the next volume of the Baroda edition. But it was still not in hand in the middle of 1944 when the Asiatic Society or rather the then General Secretary, the late Dr. Kalidas Nag had renewed the offer mentioned above, and had the backing of the Council. It must be confessed

that the offer being a very tempting one, it influenced considerably my future actions in this regard. Gradually I mustered courage and thought that such an offer was worth taking additional pains by way of collating MSS. Hence I informed the Society that their much valued offer might be accepted if they are ready to place at my disposal the necessary materials for a critical study of the text. But as the Second World War was then still going on, the Society pleaded inability to obtain MSS. from Europe, and suggested that I should carry on the work with materials available in India, supplemented by my notes made from the London MSS. consulted earlier in connection with the study of the *Dhruvās* mentioned before. Though this was to reduce to some extent the value of the translation, I at last agreed to complete a pioneer work only, and informed the Society that their very kind offer could be accepted on the condition that they would also publish the edited text in a companion volume. But printing paper being then in short supply due to the war conditions, and the Society's funds also being limited, the question of publishing the text could not be entertained. I then bowed to the circumstances, and agreed to undertake the work of translation only. Possibly this was an act of indiscretion. But it is no good crying over the spilt milk.

The actual work, however, could not be undertaken before 1947 when I had some leisure for it. But then began, most unfortunately for me, one of the most anxious and worried periods of my life, and the volume I of the translation (I-XXVII) published in 1951, bore unmistakable marks of this. Still it pleased the scholars, and some of them very generously paid me high compliments for which I am deeply grateful to them. Three years later, i.e. in 1954 the volume III of the Baroda edition saw the light of day. I could use this partially in preparing the volume II of the text (XXVIII-XXXVI) published by the Asiatic Society in 1956. A translation of this, published also by the Society, followed in 1961. About two years before this, the first volume of the translation mentioned before, was already out of print. After some time I began to receive enquiries as

to when a new edition of this was going to be published. But being no longer a young man as I was sixteen years ago at the time of undertaking the translation, I did not feel much enthusiasm. For this meant among other things that I should first revise the promised but unpublished volume I of the text on which the translation was based. As this demanded a great deal of patient and laborious work involving the study of more MSS. I felt very hesitant about this. But being repeatedly urged by some friends and publishers, I reconsidered the whole question and thought that a revised edition based on easily accessible materials might not be altogether valueless. And after proceeding with the work I regretted no longer that it was not published in 1951. The work as reconstructed now, I may hope, would be more useful to the readers than it might have been in its original form. I should also add that to get the full benefit of this text the readers are to consult kindly, whenever necessary, the translation issued in a separate volume which may help them to appreciate properly the value of the readings adopted. It is in this way that they may find the work useful. I shall feel amply rewarded if they would agree with me in this regard even in a very small degree.

In conclusion it is my cheerful duty to express my thanks to all the friends who were directly or indirectly associated with my editing the *Nāṭyaśāstra*, especially Professor Dr. Sunil Kumar Chatterji (now a National Professor) who as previously took a lively interest in this work, and Professor Dilip Kumar Bose, the Managing Director of the Manisha Granthalaya Private Limited, whose very kind interest in it has enabled me place this volume before the public.

May 30, 1967

The Editor

SYMBOLS AND ABBREVIATIONS

- * This indicates that the passage marked *may be* a later interpolation.
- ** This indicates that the passage marked *is* an interpolation.
- x* This indicates that the passage marked *is* an interpolation which found a place in the text in very early times.
- [] Words or syllables placed within such brackets are emendations.

B=Baroda edition of the Nāṭyaśāstra

C=Chowkhamba (Benares) edition of the NS.

G=Grosset's edition of the NS.

GOS=Gackwad's Oriental Series.

JDL=Journal of the Department of Letters, Calcutta University.

JPASB=Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal.

K=Kavyamala text (1st edition) of the NS.

Kavi=Ramakrishna Kavi or the text edited by him.

Mbh.=The Mahābhārata

NL=The Nāṭakalakṣaṇa-ratnaśoṭa,

ODBL=Origin and Development of the Bengali Language.

R=The Rāmāyana

TSS=Trivandrum Sanskrit Series.

N. B. The couplet no. 62 of the chapter IV stands cancelled. Hence the serial numbers of the couplets following it, are to be reduced by one.

CONTENTS

Preface
Symbols and Abbreviations		...
मूलग्रन्थस्य विषयसूची		...

INTRODUCTION

I. THE TEXT

xvii

1. Its scope and importance, p. xvii, 2. Its style and method of treatment, p. xx; 3. History of the study of this work, p. xx; 4. Nature of the data for reconstruction, p. xxiv; 5. Condition of the transmitted text, p. xxv, 6. Its recensions, p. xxix; 7. Unity of the work, p. xxx; 8. Method of reconstruction, p. xxxii.

II. LITERATURE ON ANCIENT INDIAN DRAMA

xxxvii

1. Early writers p. xxxviii, 2. The original text of the Nāṭyaśāstra, p. xl; 3. Medieval writers on drama, p. xl, 4. Late writing on drama, p. xlii,

III COMMENTARIES OF THE WORK

xlv

1. Early Commentators, p. xlv, Abhinavagupta, p. xlvii.

IV. DATE OF THE WORK

xlix

1. Early studies on the subject, p. xlix; 2. Sanskrit of the work, p. lii, 3. Languages of the stage, p. lvi; 4. Metrical data metres of Sanskrit, p. lxiv; 5. Prakrit metres, p. lxvii, 6. Data of poetries, p. lxix, 7. Data of *ars amatoria*, p. lxix; 8. Data of the Arthaśāstra, p. lxx, 9. Ethnological data, p. lxxi; 10. Data of music, p. lxxiii; 11. Mythological data, p. lxxvii 12. Geographical data, lxxviii; 13. The Nāṭyaśāstra and Bhāsa, p. lxxx.

नाट्यशास्त्रम्

आदितः एकादशाध्यायः
द्वादशाध्यायतः सप्तविंशधाध्यायः
Corrections for Chapters I-XI
" " " XII-XXVII
Corrections for Vol. II (Chapters XXVIII-XXXVI)

मूलग्रन्थस्य विषयसूची प्रथमाध्याये नाट्यशास्त्रोत्पत्तिः

विषयः	पृष्ठा
मुनीनां भरतं प्रति प्रश्नः भरतस्य उत्तरं च	१
मुनीनां नाट्ययोग्यत्वस्य वर्णनम्	३
भरतस्य पुत्राणाम् अध्यापनं तेषां नामानि च	३
वृत्तिलयविवरणम्	४
नारदादीनां नाट्यप्रयोगे नियोजनं नाट्यप्रयोगारम्भश्च	५
दैत्यानां क्षोभेण नाट्यविघ्नः	६
जर्जरसमुद्भवः नाट्यवेरमनिर्माणश्च	७
नाट्यस्वरूपवर्णनम्	१०
रत्नदैवतपूजनस्य प्रयोजनीयता	१२

द्वितीयाध्याये प्रेक्षागृहलक्षणम्

प्रेक्षागृहाणां त्रिविधः सन्निवेशः	१३
भूमिविभागः सूत्रप्रसारणादीनि च	१५
रत्नगृहविभागः	१६
दासकर्म मितिकर्म चित्रकर्म च	१६
चतुरस्र-व्यस्तगृहाणां लक्षणम्	२०

तृतीयाध्याये रत्नदैवतपूजनम्

नाट्याचार्यस्य प्राथमिकं कर्तव्यम्	२३
तेन देवतानां स्तुतिः जर्जरपूजा च	२३
पूजनविधिः	२४
नाट्याचार्येण कुम्भभेदनं रत्नदीपनं च	२५

चतुर्थाध्याये ताण्ड्यलक्षणम्

विषयः			पृष्ठ
आदिसमवकारस्य आदिङ्मिस्य च प्रयोगः	३२
तण्डुप्रोक्ता द्वात्रिंशदक्षद्वारा-	३३
अष्टोत्तरशतकरणानां समुद्देशः प्रयोगप्रकारश्च	३४
अक्षद्वाराणां प्रयोगप्रकारः	३७
रेचकानां लक्षणम्	५२
षिएडीवन्धानां नामानि प्रयोगश्च	५३
वृत्तप्रयोजनम्	५४
वृत्तप्रयोगविधयः	

पञ्चमाध्याये पूर्वैरङ्गविधिः

मुनीनां प्रश्नः तस्य उत्तरश्च	६०
पूर्वैरङ्गलक्षणं तस्माद्ज्ञानि च	६०
निर्गतोत्पत्तिः प्रयोजनं च	६३
ध्रुवाविधिः	६४
पञ्चमाध्यायपरिशिष्टम्—कोहलीयपूर्वैरङ्गविधानम्	६५
पूर्वैरङ्गः श्र्यस्तः	७२
पूर्वैरङ्गः चित्तः	७५

षष्ठाध्याये रसविक्रमाः

मुनीनां प्रश्नः तस्य उत्तरश्च			७६
अष्टौ रसाः स्थायिमावाश्च	...		८१
व्यभिचारिभावाः सात्त्विकमावाश्च	...		८१
द्विविधा धर्मा	...		८१
वृत्तयः प्रवृत्तयश्च	...		८२
सिद्धिः स्वरः आतोयं गानश्च	...		८२
त्रिविधो रजः	...		८२
नाट्यरसव्याख्यानम्	...		८२

सप्तमाध्याये भावव्यञ्जकः

विषयः				पृष्ठा
भावविभावानुभावाः	६२
स्थायिभावाः	६३
व्यभिचारिभावाः	६७
सात्त्विकभावाः	११०

अष्टमाध्याये उपाङ्गविधानम्

मुनीनां प्रश्नं तस्योत्तरश्च	११५
अभिनयस्य निरुक्तिस्तस्य चातुर्विध्यं च	११५
शिरःकर्मणि	११६
दृष्टीना लक्षणम्	११८
स्थायिभावजा दृष्टयः	११६
संचारिभावजा दृष्टयः	१२०
दर्शनप्रकाराः	१२४
वाराण्युदकर्मणां नामानि	१२४
ध्रुवो कर्मणां नामानि	१२५
नासाकर्मणामानि	१२६
गदहभेदाः	१२७
आस्यजानि कर्मणि	१२८
मुखरागभेदाः	१२९
प्रीवायाः कर्मणि	१२९

नवमाध्याये द्वास्ताभिनयः

असंयुतद्वस्तानामानि
संयुतद्वस्ताः वृत्तद्वस्ताश्च
असंयुतद्वस्तानां चतुर्विंशतिः
तयोदशः संयुतद्वस्ताः

विषयः				पृष्ठा
हस्ताभिनयविधिः	१४४
नृत्यसमाश्रया हस्ताः	१४५
हस्तानां चतुर्विधं करणम्	१४८
दशविधो बाहुप्रकारः	१४९

दशमाध्याये शारीराभिनयः

पद्मविधमुरः	१५०
पद्मविधं पार्श्वम्	१५१
कठ्याः पद्मविधत्वम्		१५१
पद्मोदकर्मणि	१५२
पद्म जह्वाकर्मणि	१५२
पद्मविधः पादः	१५३

एकादशाध्याये चारीविधानम्

चारीलक्षणं चार्शो प्रयोजनीयता च	१५५
भौमीचारीणां नामानि लक्षणाणि च	१५५
आकाशकीचारीणां नामानि लक्षणाणि च	१५६
पट् स्थानानि	१५६
शस्त्रमोक्षणे चत्वारो न्यायाः	१६१
प्रकीर्णका विधयः	१६१

द्वादशाध्याये मण्डलविधानम्

मण्डलानां नामानि	१
आकाशकीनां मण्डलानां लक्षणाणि	१
भौमीनां मण्डलानां लक्षणाणि	१

तयोदशाध्याये गतिप्रचारः

उपवह्नान्तरकृतप्रकारः
-----------------------	-----	----

विषयः	पृष्ठा
गतिप्रचारविधयः	८
प्रकृतीना गतिप्रचारः	९
स्त्रीणा गतिप्रचारः	२३
आसनविधिः	२६

चतुर्दशाध्याये प्रवृत्तिधर्मव्यञ्जकः

भारतवर्षे कक्षाविभागः	३१
चतुर्विधाः प्रवृत्तयः	३४
प्रवृत्तीना प्रयोगक्षेताः	३४
प्रवृत्तीना द्विविधाः प्रयोगाः	३७
द्विविधा घमाँ	३७

पञ्चदशाध्याये वाचिकामिनये छन्दोविभागः

वाचिकामिनयः	४०
सहस्रपाद्यं तदङ्गानि च	४०
निबन्धस्वरूपवर्णनम्	४४
छन्दसस्य विभागश्च	४४
छन्दोगतः विधिः	४४

षोडशाध्याये वृत्तानि

वृत्तानामानि सलक्षणाणि सोदाहरणानि च	४२
-------------------------------------	----

सप्तदशाध्याये चागमिनयः

पदतिशब्द काव्यलक्षणाणि	७५
चत्वारोऽनकाराः सलक्षणाः सोदाहरणाश्च	८२
काव्यदोषाः	८२
काव्यगुणाः	८२

अष्टादशाध्याये भाषाविधानम्

विषयः	पृष्ठा
प्राकृतपाठ्यन्त लक्षणम् ...	६२
चतुर्विधा देशभाषा ...	६४
प्रकृतीनाम् अवस्थाभेदेन पाठ्यव्यवस्था ...	६२
सप्तविधा भाषा ...	६७

ऊनविंशाध्याये कादुस्वरव्यञ्जन-

नाट्ये पाद्माणां सम्भाषणविधि ...	६६
पाद्माणां नामाभिधाने विधिः ..	६६
पाठ्यगुणाः ...	१०२
रसभेदेषु सप्तस्वराणां विनियोगः ..	१०२
चरवारो वर्णाः द्विविधो क्वाङ्ग ...	१०३
रसभेदेषु षडलंकाराणां विनियोगः ...	१०४

विंशाध्याये दशरूपविधानम्

रूपकाणां नामानि ...	११०
नाटकं तस्य श्रद्धाप्रवेशादीनि ...	१११
प्रकरणम् ...	११२
नाटिका ...	११६
ममयङ्कारः ...	११६
ईदामृगः ...	११८
हिमः ...	११८
व्यायोगः ...	११९
उत्पृष्टिकाकः ...	११९
प्रहसनम् ...	११९
भाणः ...	११९
वीथीः ...	११९

विषयः				पृष्ठा
तस्य त्रयोदशाङ्गानि	---	---	---	१२१
द्वादशलास्याङ्गानि	---	---	---	१२४

एकविंशाध्याये सन्ध्यङ्गविकल्पः

इतिवृत्तस्य पञ्च सन्ध्यः	---	---	---	१२७
तस्य द्वैविध्यम्	---	---	---	१२७
तस्य पञ्चावस्थाः	---	---	---	१२७
पञ्च सन्ध्यः	---	---	---	१३०
दशरूपकेषु सन्ध्यन्यवस्था	---	---	---	१३१
सन्धीना अङ्गानि	---	---	---	१३२
मुखे अङ्गानि	---	---	---	१३३
प्रतिमुखे अङ्गानि	---	---	---	१३४
गर्भे अङ्गानि	---	---	---	१३४
ऊवमर्शे अङ्गानि	---	---	---	१३५
संहारे अङ्गानि	---	---	---	१३६
अर्धोपक्षेपकपञ्चकम्	---	---	---	१३६

द्वाविंशाध्याये वृत्तिविकल्पः

वृत्तीनां समुत्थानम्	---	---	---	१४०
भारती तत्साध्वतारो भेदाश्च	---	---	---	१४२
सात्त्वती " "	---	---	---	१४३
कैशिकी " "	---	---	---	१४४
आरभटी " "	---	---	---	१४५

त्रयोविंशाध्याये आहार्याभिनयः

आहार्याभिनयलक्षणम्	---	---
नेपथ्यस्य चतुर्विधत्वम्	---	---

विषयः				पृष्ठा
विविधः पुस्तः	१४६
अलंकाराः पद्यविधं मातृत्वं च	१४६
चतुर्विधमामरणम्	१४८
पुरुषाणां भूषणविकल्पाः	१४८
नारीणां भूषणविकल्पाः	१४९
ययारमं भूषणानां प्रयोगाः	१४९
दिव्याङ्गनानां भूषणविधिः	१४९
मानुषीणां भूषणविधिः	१४९
वर्णविधिः	१४९
देवादीनामङ्गरचना	१४९
मनुष्याणां वर्णविधिः	१४९
श्मश्रुर्वर्ण	१४९
वेषविधिः	१४९
मुकुटधारणविधिः	१४९
प्रहरणानां विधिः	१४९
जर्जरस्थापनविधिः	१४९
दण्डकाष्ठलक्षणम्	१४९
मुकुटप्रयोगः	१४९
नाट्योपकरणानां नामानि	१४९
प्रहरणविधिः	१४९
उपकरणैर्मुकुटविधिः	१४९
उपकरणैरामरणविधिः	१४९
नाट्ये शस्त्रविधिः	१४९

चतुर्विंशोऽध्याये सामान्याभिनयः

सुखस्य प्राधान्यम्
नाट्याश्रया अलङ्काराः

विषय-			पृष्ठा
स्त्रीणां स्वभावज्ञा अलङ्कारा	..	.	१७१।
स्त्रीणाम् श्रयज्ञज्ञा अलङ्कारा	..		१७२
पक्षपातः सत्त्वभेदाः	१७२
शारीरा अभिनया	...		१७३
वागभिनयात्मिका अलङ्कारा	१७४
सामान्याभिनयः	१७५
नाट्यम् आभ्यन्तरं वाह्य च			१७६
शब्दस्पर्शादिपञ्चकस्य अभिनय	१७७
मनसस्त्रिविधो भाव	१७७
कामभेदाः	१७८
स्त्रियाः एकविंशति शीलभेदा		..	१७९
कामोपचारद्वैविध्यम्	...		१८३
राजोपभोगे उपचारविधिः		.	१८३
कामसमुत्पत्तिः तस्य इन्द्रितानि च			१८४
कामस्य दशावस्थाः	...		१८५
श्रेष्ठतन्त्रकामिना विप्रलम्भसमुद्भवा भावा		.	१८७
राजोपचारस्य विधिः	१८८
अष्ट नायिकाः	१८९
एतामा योजना	..	.	१८९
अन्तःपुरसम्बन्धे शृङ्गाररस	१९०
नारीणां प्रियेषु वाच्यानि वचनानि	१९७

पञ्चविंशाध्याये बाह्योपचारः

वैशिकः	..	.	२०१
दूतोल्लङ्घन दूतकर्म च	२०१
नारीणां मदनावस्थाभेदाः	२०२
तेषां प्रति यथायोग्या व्यवहाराः	२०३

विषयः			पृष्ठा
नारीणां त्रिविधा प्रकृतिः	२०४
नारीणां चत्वारो यौवनलक्षणाः	२०५
प्रयोगे पुरुषाणां पदविधत्त्वम्	२०६
नारीषु पुंसो कामतन्त्रानुकूला प्रवृत्तिः	२०७

षड्विंशाध्याये चित्ताभिनयः

चित्ताभिनयः	२०८
प्रभातादिविविधविषयाणामभिनयाः	२०८
आकाशवचनादीनां नामानि	२१६
जनान्तिकापवारितकयोरभिनयविधिः	२१७
अभिनयस्य पातस्तभावानुकूलत्वम्	२२०

सप्तविंशाध्याये सिद्धिव्यञ्जक

सिद्धीनां लक्षणम्	२२३
चतुर्विधा घाताः		..	२२३
काव्यस्य घातस्थानानि	..	.	२२४
प्रेक्षकाणां गुणाः	२२७
प्राश्निकानां भेदाः	२२८
तैशी प्रयोजनम्	२२९
पताकादानम्	२३०
नाट्यनाराः	२३१
पातगतो नाट्यविधिः	२३२
प्रयोगः	२४२
समृद्धिः	२३३
अलंकारः	२३३

INTRODUCTION

1. THE TEXT

1. *Its scope and importance*

1. Though the name *Nāṭyaśāstra* gives a fair indication of its contents, yet a bird's eye view of the whole work is needed before having some idea of its real importance. Hence a short summary of its chapters¹ is given below:

I. *Nāṭyaśāstropatti*. Mythical origin of the work.

II. *Prekṣāgrhalakṣaṇa*. Characteristics of the playhouse and its different parts.

III. *Raṅgadevatāpūjāna*. Worship of the deities connected with the stage.

IV. *Tāṇḍavalakṣaṇa*. Description of the Class-dance and its different aspects such as, 108 Karanas, 32 Aṅgahāras, 4 Recakas, and Pindibandhas (group-dance).

V. *Pūrvaraṅgavidhī*. Preliminaries to the performance of a play. Instrumental music, songs and dance in this connection.

VI. *Rasaukalpa*. The definition of the 8 rasas, *bhāvas*, *vṛttis*, *pravṛttis* etc.

VII. *Bhāṭavyaṅjaka*. Description and classification of the *bhāvas* and their subdivisions

VIII. *Upāṅgavidhāna*. Gestures of minor limbs such as, eyes, eyeballs, eyebrows, the nose, cheeks, the lower lip, the chin and the mouth.

IX. *Hastābhinaya*. Gestures of hand, single and combined, and dance-hands.

¹ Titles of some chapters are different in different sets of MSS. See Grosset, Introduction, pp. xxi-xxii. Prof. Kane also briefly gives the contents of the NŚ. See Hist. of Skt. Poetics, 2nd ed. pp. 27-37.

X. *Śārīrābbhinaya*. Gestures of other parts of the body: breasts, sides, hips, thighs and feet.

XI. *Cārīvidbhāna*. Cārī movements of two kinds: earthly and aerial.

XII. *Maṇḍalavīdbhāna*. Mandala movements of two kinds: earthly and aerial.

XIII. *Gatipracāra*. Gaits of various characters under different conditions.

XIV. *Pravṛttidharmavyaṅjaka*. Stage Usages in different parts of India, and the convention about the Zonal division of the stage.

XV. *Vācīkābbhinaya*. Representation through speech. Recitation of Sanskrit. Nature of metres and cāsura (*yati*).

XVI. *Chandovicita*. Various metres with examples, Sama, Ardhasama and Visama Vṛttas, and Āryās.

XVII. *Vāgabbhinaya*. Diction of a play. Its good points and defects.

XVIII. *Bhāṣāvidbhāna*. Use of languages in a play. Different characters to speak Sanskrit and Prakrit, and different Prakrit dialects for different characters.

XIX. *Kākuṣyaṅjaka*. Intonation in recitation. Modes of addressing different characters. Inflection of the voice in speaking.

XX. *Daśarūpavīdbhāna*. Characteristics of two major types of play. A morphological analysis of the play. Eight minor types of play.

XXI. *Sandhyāṅgavikalpa*. Structural analysis of a play. Segments of a play and their different aspects.

XXII. *Vṛttivikalpa*. Classification of the Styles of Procedure. The Verbal (*bhāratī*), the Grand (*sāttvatī*), the Graceful (*kaiśikī*), and Energetic (*ārabhatī*) Styles.

XXIII. *Ābāryābbhinaya*. Costumes and Make-up.

XXIV. *Sāmānyābbhinaya*. Representation of various psycho-physical conditions, and women's psychology.

XXV. *Vaiśikādbhyāya* (or *Bāhyopacāra*). Dealing with courtezans.

Classification of Heroines, and how the Hero is to deal with them successfully.

XXVI. *Gitābhāṣya*. Representation of varied objects and different behaviours of women.

XXVII. *Siddhīyañjaka*. Determination of Success in cases of contest among different troupes of actors. Time suitable for holding a performance.

XXVIII. *Ātodyavidhāna*. General theory of music. Stringed instruments, 7 Notes, intervals, Grāmas, Murchanās and Jātis

XXIX. *Tatātodyavidhāna*. Stringed instruments Jātis in relation to Sentiments. Modes of playing stringed instruments.

XXX. *Suśrāṭodyavidhāna*. Hollow instruments Flutes

XXXI. *Tālaṛyañjaka*. Observation of time in songs, and playing of instruments Characteristics of some minor types of play.

XXXII. *Dhrūvavidhāna*. Dhruvā songs to be sung during the performance of a play. Their definitions and examples.

XXXIII. *Vādyādhyāya*. Modes of Playing different kinds of Drums.

XXXIV. *Prakṛtīcāra*. Classification of characters in a play. Inmates of the royal harem Men about the court.

XXXV. *Bhūmikauśalpa*. Distribution of roles in a play. Members of a typical troupe of actors

XXXVI.² *Nāṭyāvatara*. Mythical account of the descent of drama on the earth.

2. From the above summary it will be evident that the NS is an encyclopedic work treating all possible subjects connected with the stage-craft including the construction of plays of different kind. The care for detail which the author displays is simply astonishing, and this shows clearly what a high level of perfection Indians reached in presenting as well as constructing dramatic works. It also demon-

2 Some MSS. e.g. Gross's P has 38 chapters and B. (ed GOS) has 37 chapters. Sri J.S. Pade adds some notes on the different number of chapters of the NS. See B vol. IV. preface. pp. ix-x.

strates incidentally what serious attention they paid to the earthly aspects of their life, in spite of their occasional preoccupation with man's destiny in the other world or in successive rebirths. All this gives a unique importance to the study of this work for an understanding of ancient India's culture.

2. *Its style and method of treatment*

3. In style the NŚ. differs very largely from all later works on drama, which profess adherence to it and formulated their rules in a concise manner. They are sometimes so very brief that in a few places they are not easily intelligible without the help of a commentator. Though some passages of it remains obscure for various reasons,³ yet the NŚ. is written in a simple language. It is composed mainly in verse, and a small number of its passages only are in prose. One of the charges against it is that the work is diffuse, and this cannot be denied. The author took up individual topics and considered them in every possible detail and sometimes found it necessary to repeat things for the clarification of the matter in hand. This has created diffuseness. And there may be also other reasons of this not very commendable aspect. It is, however, to be admitted that whatever be the reason or reasons of it, this has affected its clearness to some extent. But the difficulty which we the moderns feel in studying the work is considerably due to its discussing an art which has gone out of vogue for quite a long time. There are, besides, other reasons of this difficulty.

3. *History of the study of this work*

4. Though discovered a century ago, a complete critical edition of the NŚ. had to encounter many difficulties and this progressed indeed very slowly. The credit of discovering the NŚ. in 1865 goes to Fitz-Edward Hall,⁴ an American scholar who was instrumental in

3 For these reasons see below §§ 11-12.

4 He edited the *Dakṛpā* (*Bibliotheca Indica*), Calcutta 1861-1865, p. 37.

rescuing it from oblivion. His attempts at editing it, however, had to be given up due to the corrupt nature of the MS.⁵ But his printing the chapters XVII-XX and XXXIV (our XX-XXII, XXXIV) as an appendix to his edition of the Daśarūpa, drew the attention of scholars to the value of this long lost work. This led afterwards to the discovery of similar MSS. in different libraries. As a result, W. Heymann, a German scholar published in 1874 on the basis of these, a valuable article⁶ on the subjects discussed in the NS. This naturally induced a few competent scholars to study the work seriously. Foremost among them was indeed the French Sanskritist Paul Regnaud who published in 1880 a critical edition of the chapter XVII (our XVIII),⁷ and this was followed in 1884 by his similar treatment of the chapter XV (in part) and XVI.⁸ One important aspect of Regnaud's work was his pronouncement on the basis of rhetoric and style of the examples cited as illustrations of metres, that the Nāṭya-śāstra probably went back to the first century before the Christian era⁹. This hypothesis, however, did not impress the scholars of his time, though recent researches showed that this was an underestimate. Next followed his study of the chapters VI. and VII.¹⁰

5. The excellent work of Regnaud was continued by his able

5 Hall began to publish the incomplete MS which he obtained. Grosset saw some proof-sheets and the copy of the work which was abandoned. See his Introduction, p. iii.

6 Über Bharata's Nāṭyaśāstra in *Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften und der G. d. Universität zu Göttingen*, 1874. p. 90 (ref. Grosset).

7 Le Dix-septième chapitre du Bhāratīya-nāṭya-śāstra. *Annals du Musée Guimet*, Tome I, 1880, pp. 85.

8 Le mētrique de Bharata, texte sanscrit de deux chapitres du Nāṭyaśāstra publié pour la première fois et suivi d'une interprétation française (*Annals du Musée Guimet*, Tome II, 1884, pp. 65 ff.)

9 Grosset, Introduction, p. viii, note 3.

10 Rhetorique sanscrite, suivie des textes inédits du Bhāratīya-nāṭya-śāstra, publié pour la première fois et suivi d'une interprétation française Paris 1884

pupil, Joanny Grosset, another Frenchman who published in 1888 a critical edition of the chapter XXVIII. with a translation.¹¹ It was at once accepted favourably by the scholars, and this encouraged him to plan a complete critical edition of the work, based on all available materials. In the meantime two Indian scholars, Sivadatta and Kashinath Pandurang Parab also turned their attention to this work, and they published from Bombay the *editio princeps* of the NS. in 1894.¹² Though, being based on two MSS. of the shorter recension it was far from a critical edition, it did an excellent service in giving a wider circle of readers an idea of the actual contents of the work. Imposing character of the ancient Indian dramaturgy and histrionics was at once revealed before them. This stimulated the enthusiasm of J Grosset who, as we have seen, was already at work in this regard. Though his work was announced in 1890, and the first forme was printed in 1892,¹³ the initial volume of his work appeared six years later in 1898.¹⁴ This shows clearly how cautiously he proceeded with his task. In every way Grosset's work was an excellent production. The present editor is very happy to admit that but for studying this work he might not have made an attempt of editing the NS. Though he has not followed Grosset on all points, yet his work has given the present editor valuable suggestions in handling some important problems. It is very regrettable that Grosset's edition was not completed. And it is equally unfortunate also that his contribution received no serious attention for a long time.

6. The critical study of the NS. received a fresh impetus

11 Contribution à l'étude de la musique hindou, (*Bibliothèque de la Faculté de Lettres de Lyon*) Lyon, 1888.

12 *Kāṣyamala* 42. Bombay, 1894.

13 Grosset, Introduction, p 1.

14 *Bhāratīya-nāṭya-śāstram* Traité de Bharata sur le théâtre. Texte sanscrit. Tome première, Paris-Lyon, 1898 This is the first part of the vol I The announced second part which was to contain the notes, remains unpublished.

after the appearance in 1926 of the volume I. (I-VII) of the Baroda edition of the work under the editorship of M. Ramakrishna Kavi. Though its publication including the commentary of Abhinavagupta was an important event,¹⁵ yet for reasons to be discussed later, this commentary does not appear to be much better than the average works of this class. Three years later (1929) came out from Benares¹⁶ another edition of the NS. Though not very carefully done, this publication represented a very important MS. of the longer recension, and laid before the Sanskritists some valuable materials not easily accessible to them.

7. Ramakrishna Kavi took some more years to complete the volume II (VIII-XVIII) of the Baroda edition which appeared in 1936. This delay of ten years shows clearly the difficulty of the work which involved studying the Abhinavabhāratī as well as the MSS. of the basic text, and he had to proceed very slowly. In the two volumes of his, Kavi rendered a valuable service to the study of the work by adding variants to the text which he reconstructed primarily with a view to the commentary in hand. These as well as the explanation of Abhinavagupta on a few passages, threw a new light on the work. Another valuable feature of Kavi's edition was that it cited whenever available, references to later authors who utilized the NS, in their writings on allied topics. These also provided in some cases useful help in studying the text critically.

8. In 1954 eighteen years after its predecessor, the volume III (XIX-XXVII) of the Baroda edition was published. This also corroborated once more the difficulty of the work, which caused so much delay. It was a pity that the present editor could not utilize this volume for his translation of the work vol. I (published in 1951). But he is very happy to acknowledge the valuable aid he received

15 Nāṛyaṣāstra with the commentary of Abhinavagupta with a preface, appendix and index by M. Ramakrishna Kavi, vol. I. Baroda, 1926.

16 Bharata-muni-pranītam Nāṛyaṣāstram (*Kashi Sanskrit Series*), Benares, 1929.

from it, in editing a certain portion of the volume II of the NS. published in 1956. The volume IV (XXVIII-XXXVII) of the Baroda edition completing the work, reached the public in 1964.¹⁷ It is very much to be regretted that the learned editor Ramakrishna Kavi had passed away before this volume could be sent to the press. This has indeed been a great loss. For the promised introduction to the entire Baroda edition as well as a commentary on chapters VII and VIII¹⁸ from his pen, which might have added greatly to our knowledge of the subject, remains unachieved.

4 *Nature of the data for reconstruction*

9 *Manuscripts.* Manuscripts of the NS. come naturally in the front line of these materials. The most important¹⁹ among them have been scrupulously described by Grosset, and yet more MSS., a great many of which are fragmentary, have been briefly described in the catalogues of different collections published during the last thirty years. As the circumstances did not permit, the present editor could not consult them, though this might have improved his work. But on a careful examination of the first fourteen chapters which were very meticulously studied by Grosset and Kavi, the present editor has come to believe that very little improvement can be expected from a collation of more MSS. For the really old MSS. of the NS. are extremely rare, and the available ones, complete or fragmentary, seldom help us to solve the textual difficulties. Still the future workers on the subject should not be discouraged. It is not altogether improbable that after a prolonged labour they might be rewarded in some rare cases. But, for reasons stated in the preface the present editor could not consult them.

17 The vol. IV has been published under the supplementary editorship of Sri J. S. Pade who is to be congratulated on the completion of the work started by his great predecessor.

18 See the Preface to the vol I (p. 11), and also the Preface to the vol III.

19 Grosset, Introduction, pp. ix-xxiii. Ramakrishna Kavi also described some MSS. See Preface to vol. II, pp. ix, xi, xii, xiv, xxi.

10. *Ancillary works.* Various *prakarana* works on different topics come under this category. They include treatises on dramaturgy, music, metrics and Prakrit grammar etc. But among them all, works on dramaturgy²⁰ and music²¹ naturally occupy an important place. In a few cases they give valuable help in reconstructing the text.

5. *Condition of the transmitted text*

11. That a critical study of the text of the NŚ. advanced very slowly need not astonish any one who would look closely into the historical condition through which it passed. Written most probably more than two milleniums before our time, it could not retain its purity for the following reasons:

(i) The author of the NŚ. was not the first writer on the subject. There are reasons to believe that drama and allied arts had already existed in India for some time and had a number of treatises written on them, when the NŚ. was written. For evidence shows that some at least among the so-called one hundred sons²² of Bharata were the predecessors of the author²³ of this old work. He naturally depended on their writings which enjoyed a considerable vogue at his time. It appears from the nature of the text that he absorbed in it some materials without much change. Except on this assumption, it cannot be explained why the NŚ. withholds definitions of some terms used in it. For example, in the chapter (IV) on the Tāṇḍava dance²⁴ and in the chapter on Dhruvās (XXXII)²⁵ there are more than a dozen terms of

20 *Daśarūpa*, *Nāṭyadarpaṇa*, *Nāṭakalakṣaṇa ratnaśoṭa*, and *Sāhityadarpaṇa*. See below § 30.

21 *Daṭṭila*, *Bṛhaddeśi* and *Saṅgīta-ratnākara*. See the text vol. II (translation) Introduction, pp. 22, 27, 28.

22 See I. 26-39. According to P. Regnaud the names of most of Bharata's sons are directly or indirectly of Vedic origin. See his Preface to Grosset, p. VI. See also the editor's Contribution to the History of Hindu Drama, Calcutta, 1958, pp. 7-9.

22a. He is really anonymous. See Grosset, Intro p. v, note 3

23 See notes on IV. 130, 160, 162-165, 1 7, 169, 170, 184-190.

24 See XXXII. 2. Ṛc, Gāthā and Pāṇikā have no definition. Even if one

this kind. It is obvious that the terms in question being well-known to his contemporaries, the author did not care to define them. Though from the contents of the chapters named *Sāmānyābhinaya*²⁵ (XXIV) and *Citrābhinaya*²⁶ (XXVI) it is possible to make an idea of what the author meant by these terms, yet want of a precise definition leaves his modern readers unsatisfied. The exact relation of the *Sāttvikābhinaya*²⁷ with these two *abhinayas*, is also not clear. Besides, what is the relation of these three with the *āṅgikābhinaya*²⁸ discussed in chapters VIII-VIII ? The question becomes further complicated due to a categorical mention of *four abhinayas* (VI 23), which include the *Sāttvikābhinaya*. The none too clever handling of the materials by the anonymous writer of the NŚ. stands out in relief also when we observe the uncertain position of some of the topics treated by him.²⁹ For example, different are the positions of the definitions of the *Lāsyaṅgas* (XX 134-148, B. XIX 119, 137), the *Bāh्यopacāra* or *Vaiśikhādhīyā* (XXVI, B. XXIII) and the *Prakṛtivicāra* (XXXIV³⁰, B. XXVI). It is very difficult to ascertain their original position. But it may, however, be provisionally accepted that the longer recension proving more authentic in other respects, the position it assigns to these topics may be correct.

may take the first two as singing passages from the Rgveda and the Sāmaveda respectively, the third remains completely obscure.

25 Grosset interpretes this as 'une mimique général p. 1

26 Grosset interpretes this as 'une mimique supplémentaire ou des cas particuliere ou *divers* appelée *citra*,' p. 1

27 Grosset thinks this is 'à l'aide des modifications ou signes intellectuels, see p. 14.

28 Ag while explaining VI 10, enumerates five limbs of *nāṭya* as the three *abhinayas*, *gita* and *śrōdya* (playing of instruments). It seems that he ignores here the *sāttvika abhinaya*. The same is the case with Viśvanātha in SD. 34

29 See Grosset, Table comparative des chapitres, pp. xxii-xxiii.

30 Grosset (p. 1) says, "... on constate néanmoins entre ses diverses parties une relation suivie, un ordre voulu, que nous avons essayé de faire ressortir, et qui en éclaire l'esprit." This seems to be a very judicious statement.

12a. It seems that the purpose of the author of the NS. was to write a handbook for the *sūtradhāras* (stage-managers) from the existing treatises on different branches of the Sāstra. Hence the work assumes at times the form of some Purānas drawing its materials from diverse sources. Thus in a way it seems to be a work of many hands. The original work had also interpolators who were responsible for some later additions and alterations. Even after taking all these facts into consideration, there cannot be any doubt that the NS. from the beginning was compiled as a unified work³¹. Probably to conceal its eclectic nature, the author in some cases made some attempts at synthesis, which only created fresh difficulties for the later students. For example, putting together terms like *bija* and *bindu* may be considered such a case. The term *bija* (Seed) belongs primarily to plant biology³², while *bindu* (Vital Drop. lit. semen)³² to animal biology. It is very difficult to understand why two words of almost the same category were brought together in analysing the plot (XXI. 20-21). It seems that the author here mixed up materials from two different schools using almost similar terms. And to save his honour, we may take *bija* (Seed) as relating to the narrative aspect of the plot, while *bindu* (Vital Drop, lit. semen) may be related to its psychological or spiritual content underlying the ideal which inspired the playwright in constructing the play. There cannot be any doubt that the definitions of the two terms given in the NS. were only *ad hoc* explanations partially wide of the mark. There are also other cases like this.

(11) Interpolators, as is natural in a very old and at times widely read work like this, occupied themselves with the various topics, and these created further difficulties. But authors of some of the later additions had probably their justification in some cases. It is likely that

31 But see *Gītā*, VII. 10

32 *Bindu* was not explained by Monier-Williams, but cf. his *bindu-vāśara* (*bindu-tasara*), and *Śabdakalpādrumā* which was his source. The proverb *mṛtanam bindu-patenā janaṁ bindudhāranāt* makes the meaning clear Cf. NL. trans. p. 159 note.

they were afraid that the NS. would become obsolete and fall into disuse, if later developments of some phases of the art were not incorporated into it. For example, they added many passages relating to the use of Prakrit in all its dialects, when such came to be used on the stage. They passed over in this regard an uncritical veneration for the mythical Bharata, and tacitly admitted his inadequacy for the practice of their own times. And in an age when literary publicity was not so easy as at present, this was the only way in which sanction could be given to practices introduced by some masters of later times. Besides, there was also a different class of interpolation. The group of seventeen couplets after XV.101 is a glaring example of this.^{32a}

(iii) Another fertile source of textual corruption was the process of copying and recopying through which the text was transmitted to the posterity. The time which intervened between different stages, affected its purity. When in particular cases the time was very long, the copyist naturally felt a difficulty in reading properly his model written in an obsolete script. This resulted in many cases in the corruption of the text. If our conclusion about the antiquity of the NS. is correct, then it was originally written probably in the pre-Asokan Brāhmī script, and some of the MSS. might have existed up to the time when early Gupta script developed. In due course MSS. written in such a script were carried to the late Gupta period which in its turn gave birth to several local scripts of the North and the South. All this naturally caused confusion in the MS. traditions. Though the NS. has been sometimes referred to as the Nāṭyaveda, its text was never preserved with the same scrupulous care which was observed in case of the Vedic *sambhitās*.

12. But these are not the only causes of the occasional obscurity of the text. To them should be added one more which arose from a considerable loss of traditional practices in later times, due to social and political reasons. During the twentyfour centuries that probably

followed the writing of the NS the Indian history did not remain stationary, and this left its inevitable marks on the art. Due to occasional break of the tradition, our knowledge on a few points are likely to remain limited indefinitely. For example, it is not clear from the text what exactly was the plan of a playhouse (II), and what was exactly meant by the *Paṇḍibandhas* (IV.256-264, 291-264). There is little hope that all these points will ever be cleared up unless fresh data in the shape of some very old MSS. giving the desired information come to light. The same thing may be said about the hopeless textual corruptions as well.

6. *Its two recensions*

13. The text-history of the NS. shows that already in the tenth century the work was available in two recensions. Dhanañjaya, the author of the *Daśarūpa* quotes from the shorter recension while Bhoja who closely followed him³³ utilized the longer one. Abhinavagupta, however, based his commentary on the shorter recension. It is natural that during the time that passed after them, minor changes intentional as well as unintentional, crept into both these recensions. Hence the editor's task becomes more difficult still. But a careful examination of the rival recensions gives us some clue to their relative value. Ramakrishna Kavi who examined no less than forty MSS. of the text, was of opinion that the longer recension (which he called B.) was older, although it contained interpolations some of which (pointed out by him) went back to a time prior to Abhinavagupta. Kavi, however, did not try to explain the origin of the shorter recension which he called A. His view regarding the relative authenticity of the longer recension seems to be justified. Reasons supporting this are to be found in his tests differentiating the two recensions, which are as follows:

33 See B vol II, Preface viii-xxii. cf. NL trans. of 189 note.

(i) Chapters XIV and XV of the shorter recension treating of prosody introduce the later terminology of Piṅgala (*re, ja, sa, na, ta, ma ja, ga, and la gaṇas*)³¹ while the longer recension uses terms like *laghu* and *guru* (vowels) in giving the scheme of metres.

(ii) The shorter recension in the chapter XV gives definitions of metres in *upajāti*, while the corresponding chapter (XIV) of the longer recension gives them in the śloka (*anuṣṭup*) form and in a different order. Considering the fact that the bulk of the NŚ. is written in the śloka metre, the longer recension in this case seems to be closer to the original.

14 Though Kavi overlooked it, there is yet another point which may be said to differentiate the two recensions. The chapter dealing with the *nāṭyagūṇas* and *ālaṃkāras* have forty ślokas differently worded in the two recensions. These ślokas in the longer recension (XVII) are written in the simple language of the NŚ. while in the shorter recension they betray a later polish. The opening stanzas of the chapter XVI in the shorter recension are in the *upajāti* metre, while in the longer recension they are in the śloka form. This again shows the original character of the latter recension. Now the shorter recension which is less authentic, does not seem to be devoid of worth. It appears that this in certain cases has preserved what existed in the original, but are now missing in the longer recension. The cases in which the shorter recension gives in a different language the corresponding passages of the longer recension may be explained by assuming that the passages in question were probably written from memory and was altered in the prototype of the recension.

7. Unity of the work

15. Some scholars have entertained a doubt about the unity of the NŚ.³⁵ They think that there are indications that it (the Nāṭya-

34 On the strength of this criticism the definitions of metres of the Āṭyā type have been suspected to be of later origin and hence marked with asterisks

35 See note 30 above.

śāstra) has been subjected to considerable rehandling in later times before it assumed the present shape.....” The alleged indications may be summed up as follows:

(i) The colophon at the end of the KM. text of the work, (ii) the mention of Kohala as the future writer on certain topics in it (XXXVI. 63); (iii) Bhavabhūti's reference to Bharata-muni, the so-called author of the Śāstra, as the Tauryatnika-sūtrakāra, (iv) the mention of the *sūtra*, the *bhāṣya* and the *kārikā* as constituent parts of the work, along with the prose passages in it. As for the alleged first indication, Dr. S.K. De has tried to connect the colophon of the KM. text (*saṃāptaś-cāyam Nandibharata-saṃgīta pustakam*) with the chapters on music only without any justification. He opines that the Nandibharata of this colophon indicates that the chapters on music (XXVIII-XXXIII) are Bharata's original teaching on the subject as modified by the doctrine of Nandin. If we could accept the genuineness of the colophon, it would have been easy to believe in the composite authorship of the NS. But this does not seem to be possible on the following grounds:

(a) The colophon in question stands at the end of the two MSS. copied from the same original and is absent in the rest of the available MSS.

(b) The word *saṃgīta*³⁶ occurring rarely in the NS, includes, according to Śārngadeva (c. 13th century) *gīta* (song), *vādyā* (instrumental music) and *nṛtta* or *nṛtya* (dance). Hence it is not at all necessary that the colophon in question should be taken with the chapters on music only.

(c) Nandin as a writer on music (*saṃgīta*) has not been mentioned anywhere else.

As for the prediction (XXXVI. 69) that Kohala will treat certain topics not discussed in the NS, it may be said that there is nothing

36 This word at one time meant something like 'a ballet'. It seems that the later inclusion of *gīta*, *vādyā* and *nṛtta* into the sense of the word *saṃgīta* came from this

to show that he was later than the author of this treatise. He was in all likelihood a predecessor of his^{36a}.

16. The most important of all the alleged indications of the plural authorship of the work might be the third one. But the idea that the work was originally written in prose and was subsequently turned into verse, arose most probably from a misunderstanding of the word *sūtra*. In spite of the definition as *śvaśpākṣaram asandigdham sāvad vāśato-mukham* etc., there is nothing to show that *sūtra* was always in prose. Indeed the *Nāṭyadarpaṇa-sūtra* is entirely in verse, and the *Saddharma-pundarīka-sūtra* of the Mahāyāna Buddhists is partly in verse and partly in prose. Abhinavagupta also refers to the NŚ. at the beginning of his commentary, as the *Bhārata-sūtra*. Thus, the theory of the supposed original prose version falls to the ground. The existence of the prose passages in the present text may be ascribed to the predecessors of the NŚ. All this will remove the difficulty of understanding the words of Bhavabhūti who mentioned Bharata as the *sūtrakṛta*. The other ground on which the work may be suspected to have been the work of many authors have already been disposed of.³⁷

8. Method of reconstruction

17. *General Principles.* Peculiar nature of the MSS. materials led Grosset to proceed with reconstruction of the text in an unorthodox manner. As the present editor is in general agreement with him, the principles of reconstruction followed in this work cannot be set forth better than by quoting Grosset who said as follows:

"Our text of the *Bhāratīya-nāṭya-śāstra* has a character largely eclectic, because in establishing the text we did not feel compelled to give a necessarily preferential treatment to such and such a MS. sometimes the law about the majority of MSS. has been followed, and sometimes it was the reason of logic or sense and a consideration of

36a See below § 27 (11)

37 See § 11a above.

the whole (relevant topic) that has guided us in the choice of readings. Moreover we have not the chimerical ambition of reconstructing *the original Bharata*, separating it from all unauthentic additions. For we have often admitted without any exclusiveness in our text all later developments (within square brackets) even when these have been furnished by a unique MS. with the reservation that they did not constitute repetitions, pure and simple, or a duplicate without the least interest or that they are unintelligible or corrupt. In the latter cases we relegated these to *the variants*. We have scrupulously guarded against touching without any absolute necessity except in the cases of sure alteration, the text as presented by the MSS. considering that in expunging or normalizing one falls into inexactitude and arbitrariness. The emendation which we have ventured to make were strictly necessary and were indicated in *the variants*, and explained in the notes.³³

But the present editor differs from Grosset in some minor details. Instead of square brackets he has used asterisks, putting a single star before passages which appear to be of later origin or may be suspected as such. The passages, the adventitious character of which cannot be doubted have, however, been preceded by twin stars, or a star preceded by a cross.³⁹ As for other additions which are useless repetitions and do not materially add to our knowledge of the art, have been put among the variants. Even when they give along with this some new informations they have been treated in this manner.

18. *Emendations.* On one point the present editor has differed from Grosset⁴⁰ and Kavi⁴¹. Unlike his two predecessors he has not avoided suggesting emendations when ever the readings presented by MSS. could not be considered satisfactory. But the emendations.

38 Grosset, Introduction, pp xxv-xxvi

39 Only in one case.

40 Grosset, p. xxv.

41 Unlike Grosset he is silent on this point. But he scarcely makes an emendation

were suggested only after a great deal of deliberation. But whatever might be his own idea about the validity of the emendations offered, he has no right to impose them on the readers who may well have their own emendation or no emendation at all, if the available readings would warrant that. Hence they are requested before exercising this freedom, to go very kindly through the detailed discussions on some typical cases of emendation given below.

19. In chapter I of the NS there is Sakra's (Indra's) killing of the Vighnas who were creating troubles over the production of a play on his victory over the Daityas and Dānavas. According of the current text⁴² all the Vighnas were destroyed by Sakra with his Jarjara.⁴³ But from some succeeding passages we learn that there were remnant of enemies (i. e. the Vighnas) to do violence to the actors;⁴⁴ and a second passage also corroborates this.⁴⁵ But how could there be any remnant of Vighnas when they all were already destroyed by Sakra? Grosset and Kavi did not care to think over this discrepancy. They, however, did nothing unusual. It must be confessed that the present editor also once unconsciously followed in their footsteps. But a little before signing the print-order of the first forme of the text which contains the relevant story, he detected the error and made an attempt to solve the riddle. Luckily he now found out that the passage giving the information about the killing of the Vighnas has in one MS. a different version⁴⁶ which ultimately gave a clue to what can be considered the original reading. According to this, the Vighnas after being beaten by Sakra left the place along with the Dānavas. Now the Vighnas not

42 E g. G I 62-74 and B I, 64-76.

43 G I. 68-69 निहतेषु च सर्वेषु विघ्नेषु सह दानवैः.

44 G I. 72; B I. 73. शेषा ये चैव हिंसायै नृपयाम्यन्ति हिंसाः.

45 G I. 74, B I. 76. श्रापं गच्छन्त्यन्ति स्म विघ्नाः शेषास्तु वृत्तनाम्.

46 गतेषु तेषु विघ्नेषु सर्वेषु सह दानवैः. This is from the MS. na of B. (See note 43 above). G records no variant.

having at all been destroyed, the word *śeṣā* (the remaining ones) in the two succeeding passages become meaningless. It did not take much time to find out that *śeṣā* was merely a wrong reading for *seṣa*⁴⁷ which is usually spelt as *seṣyā*. The probable stages in the development of the reading *śeṣā* were as follows: सेयं > सेया > शेया. But Ag. read the relevant passages with *śeṣā* and tried to support this in an awkward manner.⁴⁸

20. According to the texts of Grosset and Kavi the NS. (XIV. 38, 43) includes Kālīṅga once into regions following the Dākṣiṇāryā Pravṛtti⁴⁹ and again into that following the Odra-Māgadhi Pravṛtti.⁵⁰ They accepted this reading without any question. So did the present editor previously. But now he emends the second Kalinga occurring in connection with the Odra-Māgadhi Pravṛtti, into Ut-kalinga (one of the three Kalingas),⁵¹ probably the northern part of the greater Kālīṅga, while Kalinga proper was a part of the Dākṣiṇāryā. It appears that the modern name Utkala is merely a shorter form of Utkalinga⁵² and may be roughly identified with the present-day Orissa. It is almost certain that after the syllable *ut-* had been lost some interpolator added the syllable *ca* to remove the ensuing metrical deficiency of the verse concerned. Our hypothesis regarding the loss of the syllable *ut-* is also corroborated by the fact that the special features of the Pravṛttis which were in vogue in the Odra-Māgadhi

47 *seṣā* is an alternative spelling for *seṣyā*.

48 To explain शेया in B I. 76, Ag. says, शेया जर्जरीकृतशेया अशोलेयः. But a little later he adds जर्जरीकरणकाले एते चावशिष्टा अभूवन्.

49 B G. XIV. 40

50 B G. XIV. 45.

51 Ut kalinga was one of three Kalingas, the others being Kalinga (proper) and Madhya-kalinga. Maeco-kalinga was probably Majjhi-kalinga (Madhya-kalinga) or the inner Kalinga of Roman geographers. See N. L. Dey's Geographical Dictionary. Kalinga seems to have replaced the earlier name Odra, derived from *andras* which meant "a watery or marshy" region. Hence Odra seems to have meant the pre-historic littoral region and a part of its hinterland.

52 See note 51 above.

area are missing, while that of the Parvattis used in areas assigned to the Āvanti, Dākṣiṇāṭyā and Pāñcālī have remained intact. The present editor has made a conjectural restoration of the special features of the Odra-Māgadhī Pravṛtti after considering the nature of the Bengali Yātrās and some folk-theatres of Orissa and Assam, which three were undoubtedly connected with this.

21. The passage about the relation between the *bīja* (Seed) and the *bindu* (Vital Drop) also requires emendation. Here *kāvyaacchedena* should be read as *kāvyaacchede na*⁵³. The support which Ag. gives to the reading *kāvyaacchedena* is not at all convincing. The commentator was evidently misled by the wrong reading of the next hemistich which should now be read as with *na bījasya sambārah* instead of *ca bījasya sambārah*⁵⁴. Here Ag.'s support of the reading is strange.⁵⁵ For *sambāra* cannot have any other meaning than 'close' or 'conclusion', as we have it in the technical term *kāvya-sambāra* in chapter XXI. 67. Such a *sambāra* can come only at the end of a play. For the *bīja* (Seed) of a play is to continue to operate till its complete fruition in the last Act.⁵⁶ *Bindūnām* in the definition of the *Praveśaka* is evidently a wrong reading.⁵⁷ For there can be only one *bindu* (Vital Drop) in a play.⁵⁸ Hence *sandhinām* is most probably the original reading. For there may be as many as five *sandhis* in a Nāṭaka or a Prakaraṇa.⁵⁹

22. In view of the fact that Śakra (Indra) plays a very prominent part in the legend relating to the origin of the Nāṭya, absence of his name from the list of gods⁶⁰ when colours have been assigned to them, is astonishing. Hence *śukro* in the relevant passage

53 XX. 15.

54 XX. 16.

55 Ag. explains *sambārah* as *sammilitatvena prāptiḥ* (B. II p. 417).

56 XXI. 22.

57 XX. 31.

58 XXI. 23.

59 XXI. 36-37.

60 XXIII 91.

should be emended into *śakra*. It seems that the names of planets which follow in a later addition, caused this change.

23. Reading of the MSS. in the first hemistich of LXIV. 203 was *strīyartham ājñākrīā gunāb* (B) and *strīyo byājñākrīto gunāb* (C) But these scarcely give any sense. Ag.'s explanation has no support from any lexicon and ill agrees with the context, The passage as emended is *strīyo byājñākrīto gunāb* (women constitute a group which does the bidding of kings). Here *ājñākrīto* is the plural of *ājñākrīt*, and this admirably suits the context of the passage.

24. *Variants*. It would have been ideal if we could give all the variants from different versions and MSS. But this could scarcely be considered practical. Mostly such variants only have been recorded as are needed to find out the relation between the present reconstruction and the texts as presented by the Baroda and the Choukhamba editions In a few cases variants from other sources also have been presented In all these cases the mere verbal differences have been ignored for obvious reasons. But to make it easy for the readers to find out additional variants, whenever necessary, full references to the Baroda, Paris or the Choukhamba editions have always been recorded ⁶¹

II. LITERATURE ON ANCIENT INDIAN DRAMA

25. To appreciate properly the value of the NŚ, it is also necessary to have a glimpse of the activities of ancient Indian writers in the field of dramaturgy and histrionics. Their activities surely began before Pāṇini had composed his grammar some time about 600 B. C. Writers who followed the author of the NŚ. were quite numerous. As a general knowledge about their works is indispensable for the understanding of our text, some of them have been referred to in the notes whenever necessary.

61 In case of the first fourteen chapters only reference to Paris edition G and B has been recorded

1. *Early writers*

26. *Śilālin and Kṛśāśva*. Pāṇini (*circa* 600 B. C.)⁶² refers (IV. 3. 110-111) to the Natasūtras of Śilālin and Kṛśāśva.⁶³ As works of these two authors seem to have perished beyond recovery we are not in a position to have any exact idea about their contents. But Lévi and Hillebrandt took them to be manuals for actors, though Weber and Konow considered these to have been sets of rules for dancers and pantomimists.

27. *So-called sons of Bharata*: After Śilālin and Kṛśāśva come the writers whose names were included in the list of one hundred sons of Bharata, (1. 26-39). Among these Kohala,⁶⁴ Dattila or Dantila (Dhūrtīla),⁶⁵ Sālikarna⁶⁶ (Śātakarna), Bādarāyana (Bādarī)⁶⁷, Nakṣakurta⁶⁸ and Aśmakurta⁶⁹ have been referred to and quoted by later writers as authorities on dramaturgy and histrionics. Besides these, Vātsyā⁷⁰ and Śāṇḍilya⁷¹ have been named as authorities on drama by some writers. Such references and quotations are our only source of knowledge of them and their works.

(1). *Dattila*, Dattila seems to be identical with Dantila or Dhūrtīla

62 Prof S K Belvalkar has discussed this question of Pāṇini's date very thoroughly in his *System of Sanskrit Grammar* (pp. 15ff). See also H. Sköld's *Papers on Pāṇini*, and the author's *Paṇinīya-śikṣā* (pp li-liv). See also Paul Thieme, *Pāṇini and the Veda*, pp. 80, 130.

63 It is rather strange that these two names do not occur in the NS. In spite of this we may believe with Sten Konow that the Natasūtras of Kṛśāśva and Śilālin were probably absorbed in the NS. See ID, p. 1.

64 See below note 81.

65 See below note 72.

66 See below § 17 (ii).

67 See below note 78.

68 See below note 76.

69 See below note 77.

70 See below note 74.

71 See below note 73.

mentioned in the NŚ. (1.26).⁷² Abhinavagupta too quotes from one Dattilācārya and it is likely that he is not other than this Dattila. From these quotations it appears that he wrote on histrionics and music. Śāṇḍilya⁷³ and Vātsyā⁷⁴ mentioned in the NŚ (XXXVI.63) along with Dattila (Dhūrtila) are to us nothing but mere names. It is possible that they were writers on some aspects of drama and theatre. Viśākhila, quoted several times by Ag, was an old writer on dramaturgy and music.⁷⁵

(ii). *Aśmakutṭa and Nakhakutṭa*. These two writers probably belonged to the same locality, and might have been contemporaries' Sāgaranandin and Viśvanātha quote from Nakhakutṭa.⁷⁶ and the former only is known to have quoted from Aśmakutṭa.⁷⁷ From these quotations it appears that Aśmakutṭa and Nakhakutṭa wrote on dramaturgy.

(iii). *Bādarāyana (Bādari)* Sāgaranandin quotes from Bādarāyana twice⁷⁸ and probably names him once as Bādari, and from the extracts quoted it seems that this early writer discussed dramaturgy.

(iv) *Sālikarṇa*. Nothing more than his name is known. Though it

72 There is a work on music by Dattila in TSS This was surely a predecessor of the NŚ.

73 He was quoted by the author of the commentary "Tilaka" on the Rāmāyana See Swami Prajñānānda, *Samgita-o-samskriti* (Bengali) pp 352-353

74 Nothing more is known of him

75 He was mentioned in the work going by the name of Dattila, and by a late writer, Cakrapāṇi datta (c. 11th century) in his commentary on the Caraka-saṁhitā See vol II (*translation*), Introduction, p. 22.

76 NL. 2768-2769; 2904-2905 and SD 294, also mentioned in Bahu-rūpa's commentary on the Daśarūpa See the notes by Dr V. Raghavan on NL (*translation*)

77 NL. 83 437. 2766-2767. 2774-2775.

78 NL. 1092-1094, 2770-2771.

is tempting to identify him with Śātakarṇi, evidence in favour of such an assumption is non-existent.

(v). *Samgrahakāra*. Abhinavagupta once mentioned the *Samgraha*⁷⁹ and once the *Samgrahakāra*. In the NS. (VI. 3. 10) itself also one *Samgraha* has been mentioned. It seems that the reference is to the identical work. From these facts it appears that that the work might have been a compendium treating of dramaturgy as well as histrionics.

(vi). *Kohals*. Among the writers on drama who appeared after Śilālin and Kṛṣṇa, Kohala seems to be the most important. In the NS. (XXXVI. 63), it is given in the form of a prophecy that Kohala will discuss in a supplementary treatise all those topics on drama that have not been touched by Bharata. From quotations of his works made by Abhinavagupta⁸⁰ and Śāradātanaya⁸¹ as well as from their references to his opinion, it appears that Kohala wrote on dance and dramaturgy as well as histrionics and music.

2. The original text of the *Nāṭyaśāstra*

28. The original text NS. was most probably written in the fifth century B.C. There are reasons to believe that the author gathered materials from the works of his predecessors. But it cannot be claimed that work has reached us in its original form. There are in it quite a number interpolations of later date. All these points have been discussed in detail later.⁸²

3. Medieval writers on drama

29. 1. *Nandī (Nandikeśvara)*, *Tumburu*, and *Cārāyaṇa*. Besides the writers mentioned above, Abhinavagupta and Śāradātanaya refer to Nandī or Nandikeśvara⁸³ and the former also names Tumburu⁸⁴

79 B. II, p. 436 line 6.

80 B. vols I-IV.

81 BbP, pp. 204, 210, 236, 245, 251.

82 See below §§ 35-65.

83 B.I, p. 171 mentions Nandī-mah. This name occurs also in B. IV.

84 B.I, etc.

They make occasional reference to their views or actually quote from them, and Cārāyaṇa has once been quoted by Sāgaranandin.⁶¹

(ii). *Sadaśiva, Padmabhū, Drauhinī, Vyāsa and Āṇjaneya*. Abhinava, and Sāradātānaya once refer to Sādāśiva while some writers on drama, such as Padmabhū,⁶² Drauhinī,⁶³ Vyāsa⁶⁷ and Āṇjaneya⁶⁸ have been named, by Sāradātānaya only. But we are not sure whether they were really old authors or these names have been attached to some late treatises to give them an air of antiquity.

(iii). *Kātyāyana, Rāhula and Garga*. These three writers, quoted by Abhinavagupta and Sāgaranandin may be counted among the medieval writers on drama. From the available extracts from his work Kātyāyana seems to have been a writer on dramaturgy.⁶⁹ Rāhula has been twice quoted in Abhinava's commentary,⁷⁰ and Sāgaranandin has once referred to his view.⁷¹ From these it appears that Rāhula was a writer on dramaturgy as well as histrionics. Garga as an authority on drama has been mentioned by Sāgaranandin⁷². In the absence of any quotation from him we cannot say what exactly he wrote about.

(iv). *Śakaligarbha and Ghaṇṭaka*. Abhinavagupta mentions among others the names of Śakaligarbha⁷³ and Ghaṇṭaka.⁷⁴ Of these two, Ghaṇṭaka seems to be a contemporary of Saṅkuka, and as for Śakaligarbha, we have no definite idea about his time. From the reference to their views it appears that they wrote on dramaturgy.

(v). *Vārtikā-kāra Harṣa*. Abhinavagupta once quotes from the Vārtikakāṣṭh⁷⁵ and once from the Vārtika⁷⁶ and next time from the Harṣavārtika,⁷⁷ and besides, he once refers to the views of the Vārtika-

84 NL. 362-363. 85 NL. p. 47. 86 NL. p. 239

87 NL. p. 225. 88 *ibid.* 89 NL. 1484-1485. and B. II

90 B. I. 115, 172. 91 NL. 3226. 92 NL. 3226

93 B. II. p. 452. Kavi thinks that he is identical with Udbhata.

94 B. II. p. 436.

95 B. I. p. 172. This Vārtika seems to have been an original work like Kumārila's Śloka-vārtika.

96 B. I. p. 174. 97 B. I. p. 207.

kārī.⁹⁸ Sāgaranandin and Sārādātana refer to one Harṣavikrama⁹⁹ or Harṣa.¹⁰⁰ It seems to be possible that they all referred to the same person, and the author of the Vārtika was Harṣa or Harṣa-vikrama. From these quotations and the references it appears that this Vārtika was something like an original treatise on dramaturgy and histrionics.

(vi). *Māṛḡgupta*. Māṛḡgupta has been taken by Sylvain Lévy to be a commentator of the NS.¹⁰¹ But from the metrical passages quoted¹⁰² from his work, it appears that Māṛḡgupta's commentary was as good as an original work on the subject. From the meagre information available about him, scholars have identified him with the poet of that name living during the reign of Harṣavikramāditya of Kashmir who seems to have been the author of a work on drama called Vārtika.¹⁰³ This would roughly place his work at the end of the 4th century A. C.¹⁰⁴ From the quotation made from his work, it appears that he wrote on dramaturgy and music.

(vii). *Subandhu*. Sārādātana refers to one Subandhu who wrote on dramaturgy. If it is possible to identify him with the famous author of the Vāsavadattā, then he may be placed roughly in the 5th century A. C.

(viii). *Compilers of the Agnipurāṇa and the Viṣṇudharmottara*. The Agnipurāṇa treats of *nāṭya*, *nṛtya*, and *rasa*, but this treatment depends considerably on the NS. There is literal borrowing from this work as well as paraphrases of some of its metrical passages in this Purana. The Viṣṇudharmottara too treats of *nṛtta*, *nāṭya* and *abhinaya* and this treatment too is dependent on the NS. Dates of these two Puranas are still to be determined.

98 B I. p. 31.

99 NL. 3725.

100 BhP. p. 238.

101 Le théâtre indien, p. 15.

102 Rāghavabhaṭṭa's comm. on the Sakuntalā, pp. 7, 8, 9, 13 etc. and NL.

102, 314-316, 459-471, etc. and BhP. p. 234.

103 Keith, Skt. Drama, p. 291.

104 BhP p. 238.

4. *Late Writings on Drama*

30. (i). *The Daśarūpa*. The Daśarūpa (Daśarūpaka) of Dhanañjaya was composed in the last quarter of the 10th century A. C. This work, as its name implies, treats of ten principal forms of dramatic works (*rūpa*) which constitute the subject-matter of chapter XX of the NS., and it also brings in a few other relevant matters scattered over other parts of this comprehensive work. But Dhanañjaya carried too far the work of his abridgment and left out quite a number of important matters. The special stress which he lays on the literary aspect of drama by his exclusion of its histrionics and other technical sides, very clearly indicates the general decadence of the study of the subject at the time. But whatever be its limitation, the Daśarūpa, and its commentary Avaloka without which it was only half intelligible, attained in course of time a wide popularity and gradually superseded the NS. which seems to have become very rare with the passage of time.

(ii). *The Nāṭakalakṣaṇa-ratnaśoṣa*. Probably a little later than or contemporaneous with the Daśarūpa is the Nāṭakalakṣaṇa-ratnaśoṣa (briefly Nāṭakalakṣaṇa) of Sāgaranandin¹⁰⁵. Just like Dhanañjaya, Sāgaranandin too discussed in his Nāṭakalakṣaṇa, dramaturgy in detail and mentioned only incidentally certain topics connected with histrionics. But unlike the Daśarūpa the Nāṭakalakṣaṇa does not treat exclusively of dramaturgy, but refers to histrionics whenever necessary. Though the author professedly depends on no less than seven different authorities his dependence on the NS. seems to be the greatest. A large number of passages from it have actually been borrowed by him. Besides this, the actual extent of Sāgaranandin's dependence on the NS. is apparent from his echoing of the numerous passages of the latter.

105 Date of Sāgaranandin (*Indian and Iranian Studies* presented to Denis on Ross, 1939. pp. 198ff.) Dr. V. Raghavan places him in the 13th century. See NL. translation, *Introduction*, p. 6.

(iii). *The Nāṭyadarpaṇa*. The Nāṭyadarpaṇa of Rāmacandra and Guṇacandra is the next important work on dramaturgy. Of the two joint-authors of this text, who were Jains, Rāmacandra lived probably between 1100 and 1117 A C¹⁰⁵ and his collaborator Guṇacandra, was a fellow-student of his. The Nāṭyadarpaṇa, written in verse is divided into four chapters and treats dramaturgy. But many of its passages cannot be fully understood unless one takes the help of the *ṛṣṭi* (gloss) written by the joint-authors. This work exploited the NS. very thoroughly, and whatever they could not accommodate in the text, were added to in the prose *ṛṣṭi* which utilized also Abhinavagupta's commentary. Besides, the authors have occasionally criticized the views of other writers among whom Dhanañjaya figures prominently¹⁰⁷.

(iv) Ruṣṣaka's *Nāṭakamīmāṃsā* Ruṣṣaka *alias* Rucaka, was a Kashmirian and lived probably in the 12th century,¹⁰⁸ It was from his commentary on Mahimabhatta's *Vyākṛtivelā* that we learn of his *Nāṭakamīmāṃsā*, which still remains untraced.

(v). *The Bhāṭyaprakāśana*. Sārādātanaya, probably a Southerner who lived in the 12th century wrote the *Bhāṭyaprakāśana*¹⁰⁹ which dealt with dramaturgy in greater detail than either the *Daśarūpa* or the *Nāṭyadarpaṇa*. And his work acquires an additional authority from the fact that Sārādātanaya had as his teacher one Divakara who was the Director of a theatre¹¹⁰ and might have possessed the traditional knowledge of the theory and practice of Indian drama. Though Sārādātanaya depends much on earlier authors yet his approach to the subject is to some extent original. As the name of his work implies, it deals with the "expression" (*prakāśa*) of "Psychological States" (*bhāṭya*, lit. *feeling*). Now the proper expression of such States by the actors, according to the NS., gives rise to the

105 Ed. GOS. 1939 p. Introduction, p. 3

107 *ibid.*

108 Dr. Skt. Poetics pp 105ff.

109 Ed. GOS 1930

110 BhP. Introduction p 6

Sentiments (*rasa*). Hence Sārādātanaya begins his work with the description of the Psychological States and everything connected with them. Next he passes very naturally to the discussion of the Sentiments. These being thoroughly discussed, he takes up the Heroines of different classes who are the mainstay of Sentiments. The time-factor in the plot and the diction of the play which also are means of developing Sentiments, are considered next. Afterwards he analyses the body of the play and its different parts. This brings him to the consideration of the ten major and twenty minor types of play (*rūpa*), and finally of other miscellaneous matters connected with drama and theatre. It may be briefly said that Sārādātanaya's treatment of the subject is in many respects more comprehensive than any of the works mentioned before.

(vi). *The Sāhityadarpana and the Nāṭakaparibhāṣa* Viśvanātha Kavirāja, (13th century) of Orissā¹¹¹ treated in his Sāhityadarpana all branches of the Sanskrit literature including drama. It was the sixth chapter of this work on drama on which the early Western writers on the ancient Indian drama mostly depended. Viśvanātha seems to have utilized besides NS. the works of almost all his predecessors. Śiṅga-bhūpāla's Nāṭakaparibhāṣā is known only in name. But his Rasārnavasudhākara also treats of drama towards its end. It seems that no important treatise on drama was written after all these works.

III. COMMENTATORS OF THE WORK

31. *Early Commentators.* According to Sārṅgadeva (SR. I. I. 9.) the commentators who set themselves to the task of explaining or elucidating the NS. are Lollaṭa, Udbhata, Sankuka, Abhinavagupta and Kīrtidhara. Abhinavagupta in his commentary refers in addition to Bhaṭṭa Yantra and Bhaṭṭa Nāyaka who may be taken as commentators of the NS, and he quotes also from of one Bhāṣya and one Vārtika.

The Vārtika, however, seems to be an independent treatise on drama though the Bhāṣya was probably an old commentary. But in the absence of suitable data, our knowledge about the date of these commentators and the nature as well as the value of their work, remain incomplete. We are, however, discussing below whatever meagre informations may be gathered about them.

(i). *Bhaṭṭa Udbhaṭa*. Bhaṭṭa Udbhaṭa's opinion has been thrice quoted by Abhinavagupta. As his views were controverted by Bhaṭṭa Lollaṭa who flourished in the 8th century, it is possible that Udbhaṭa was a person of the 7th century.¹¹² Though it has been doubted whether Udbhaṭa was really a commentator of the NS., from the reference to his work by Abhinavagupta we may be fairly certain in this matter.

(ii) *Bhaṭṭa Lollaṭa*. Bhaṭṭa Lollaṭa has been referred to by Abhinava as many as eleven times. From these he appears to be a commentator of the NS.. As the *rasa* theory of Saṅkuka was known to have been levelled against Lollaṭa's view on the same, this latter writer flourished probably in the middle of the 8th century.¹¹³

(iii) *Śrī Saṅkuka*. Abhinava referred to Śrī Saṅkuka or Saṅkuka as many as fifteen times. About his time we seem to have some definite information. For he is probably identical with the author of the poem *Bhuvanābhyudaya* written during the reign of the Kashmirian king Ajitāpīda whose date is about 813 or 816 A. C.¹¹⁴

(iv). *Bhaṭṭa Nāyaka*. Bhaṭṭa Nāyaka has been referred to as many as six times by Abhinava. Besides explaining and elucidating the NS., at least in part, he wrote on the Dhvani theory an independent work named the *Hṛdayadarpana*. He has been placed between the end of the 9th and the beginning of the 10th century.¹¹⁵

(v) *Bhaṭṭa Yantra*. From the single reference to him in

112 *Skt. Poetics*, pp 75ff

113 *Skt Poetics*, pp. 38-39.

114 *ibid.*

115 *Skt. Poetics*, p. 39ff.

Abhinava's commentary it appears that Bhaṭṭa Yantra was a commentator of the NS. About him nothing more can be said except that he preceded the celebrated commentator.

(vi). *Ācārya Kīrtidhara*, Abhinava has referred to Kīrtidhara only once. But from the respect shown him by the commentator by calling him *ācārya*, it appears that Kīrtidhara was a senior contemporary of Abhinava, and as such he may be placed in the 9th or the 10th century.¹¹⁵

32. *Abhinavagupta*. Among the commentators of the NS. Abhinavagupta or Abhinava is the most well-known. But his fame rests also on his commentary on the Dhvanyāloka as well as numerous learned treatises on the Kashmir Saivism. From the concluding portion of some of his books we learn a few facts of his family history, and on the strength of these he has been placed between the end of the 10th and the beginning of the 11th century.¹¹⁶ From the Abhinavabhāraṇi we learn that his another name was Nṛsiṃhagupta.

33. Although he any other work of this class, it professes to explain the text, Abhinava's commentary is not always an adequate help for understanding the several difficult passages of the NS. This drawback is indeed considerably due to its defective text-tradition,¹¹⁷ but a careful study of it will convince any one that all its weak points cannot be explained away on this assumption alone. There are instances of Abhinava's not being sure about the explanation offered. For example, the word *kutapa* is once explained as a group of singers and players of musical instruments¹¹⁸ and next as four kinds of musical instrument¹¹⁹ and then as 'four musical instruments.'¹²⁰ While explaining the *dvibbūmīḥ* he gives four different views and does not give special support to his own

116 Skt. Poetics, p. 39.

117 Skt. Poetics, pp. 117ff.

118 B. I. Preface pp. 10-11.

119 B. I. p. 65.

120 B. I. p. 73

121 B. I. p. 186.

preference.¹²² Besides, his explanation in some cases seems to be fanciful. For example he explains *kbandana* as 'as fanning by means of a fan made of palm-leaf'.¹²³ This evidently is wrong, for in the same context *vyajanaka* 'fanning' has been mentioned, and *kbandana* may better be interpreted as 'drawing patterns or designs'.¹²⁴ But such instances are not many. That Abhinava had as the basis of his commentary a defective text of the NS, is apparent; and his text was in places to some extent different from any of the versions that have reached us. It is due this, that sometimes particular passages of the commentary cannot be connected with any portion of the text (given above the commentary) in the Baroda edition. For example, once Abhinava writes 'here are four *ca-kāras*',¹²⁵ but in the corrupt text identified by the *prastika*, two *ca-kāras* only are available.¹²⁶ And curiously enough a part of this text quoted correctly in the commentary shows the correct nature of the accepted reading of the text,¹²⁷ but the number of *ca* is the same. In another place of Abhinava's commentary we have the word *ālambhana* explained, but we look in vain for it in the text.¹²⁸ The same is the case with *avyatireka* and *āgama* occurring later in the commentary.¹²⁹ And some responsibility for its reduced usefulness must be ascribed to the fact that Abhinava had his commentary based on considerably different text of the NS.¹³⁰ There is still another reason due to which Abhinava's work does not

122 B. I pp. 64-65.

123 B. II p. 41.

124 See note on IX, 61-63.

125 B. I p. 166.

126 *ibid.*

127 B. I. p. 203.

128 B. II. p. 34 (i. 3 of the comm.). It appears that *ālambhanam* is merely a variant of the second part of *rocānālambhanakam* in IX, 32 (B).

129 *Avyatireka* (B. II. p. 97); *āgamam* (B. II p. 225). It seems that the second word occurred as *tayor-āgamam* instead of *tayor-vi-bhāgam* in XIV. 5 (B).

130 See notes 127-129 above.

prove to be quite adequate for our need. It is probably because he wrote the commentary with a view to help scholars of his time, whose knowledge on many things relating to the Indian drama, theatre and general literature he could easily assume, his commentary sometimes falls short of our needs.

34. But in spite of these limitations Abhinava's work has its value. Whenever he has to explain any theory or problem concerning the dramatic art or general aesthetics, he does it very exhaustively by quoting all available views on the same and often cites examples from a vast number of dramatic and other works some of which have perished. Often he sums up the discussion in a masterly fashion. That he was a voluminous writer on the abstruse philosophical topics gave him some facility in handling such matters. But, for the purpose of reconstructing the theory and practice of the ancient Indian drama, such scholastic discussions are often not of much value, though students of Indian poetics and aesthetics will surely be profited by their perusal. In spite of all this, it must be said of Abhinavagupta's commentary that it gives considerable help in understanding some difficult passages of the very old and obsolete text of NS. and for this we should be genuinely grateful to him.

IV. DATE OF THE WORK

1. *Earlier studies on the subject*

35. Since its discovery a century ago, the question of the date of the NS. has always occupied the scholars. But in the absense of anything like a critical edition of the work, they could play the part of pioneers only. Still it goes to their credit that one after another they advanced the study of the subject, and some of them made important contributions. The researches of Regnaud in this connection have already been briefly mentioned.¹³¹ But

131 See § 4 and note 9 above.

considering the far-reaching results of his labours, it is necessary that the scholars should know a little more about the important part he played at the beginning, for a critical study of this important text. At the commencement of his Preface to Grosset's work, he describes the undertaking as "tempting and difficult at the same time". It appears that on his recommendation, the University of Lyon (France) agreed to bear the expenses of publishing the NS. to be critically edited by his pupil Grosset. The work announced in 1890 was undertaken in the following year ; and it was expected that the planned three volumes would require three or four years for their completion. But several circumstances standing in the way, the first volume of the NS. (I-XIV) could not be published before 1898.¹³² After giving some idea about the difficulties in preparing and publishing the work, Regnaud raises the question, "Is the treatise...worthy of a critical edition which demands urgently such persistent zeal and laborious efforts ?" After mentioning next, the great interest which the Indianists of the time showed in the researches on the NS. which preceded Grosset's undertaking, Regnaud gives a reply to this, laying stress on the "necessity of honouring the work by a definitive fixation of the complete text, which can be conceived only in the form of an edition of the European model."¹³³ Next he discusses the question of date of the work and points out incidentally the peculiar condition of the text as follows: "One remark to be made at the beginning in this regard is that one would be misled in looking for one unique and fixed date for it which like similar other works in India, was undoubtedly amplified and modified in course of centuries following developments and changes of the art...."¹³⁴ In spite of this theoretical apprehension which is to some extent justified, he wrote. "If the *Nāṭyaśāstra* which is mentioned by Pāṇini, may be that of Bharata, the work may go back in its original form

132 Grosset's ed. Preface p. II.

133 *ibid* pp. II-III.

134 *ibid*, p. VII.

at least to the the fourth century before Jesus-Christ."¹³⁵ But on the basis of the poetical stanzas in chapters V and XVII (our XVIII) of the NS. he concluded "It appears to me to be difficult to make them.....go down to a time below the beginning of the Christian era."¹³⁶ Another important contribution of Regnaud was indeed his very well-reasoned refutation of Windisch's fantastic theory about the Greek origin of Indian Nāṭya.¹³⁷ It is a pity that his work being in French remained unknown to Indian Sanskritists for a long time. Still in their own way they studied the work for ascertaining its date, and the result was not without value. On the basis of certain historical data Haraprasad Shastri was of opinion that the NS. might be placed in the second century B. C.¹³⁸ Mahamahopadhyaya (later Dr.) P. V. Kane, however, thought that the work could not have been written later than the third century.¹³⁹ Considering the poor condition of the text, these views were astonishingly valid. For later researches completely upheld these. In 1933 the present editor discussed in detail some important data of the NS. and concluded that this work existed in 200 A. C. and might probably go back to 100 B.C.¹⁴⁰ This attracted the notice of Dr. Kane (now a National Professor) who wrote in 1931 "Although I do not agree with several things he says, the date he arrives at cannot in my opinion, be far from truth."¹⁴¹ This

135 *ibid.* p. VII. fn. 4.

136 *ibid.* p. VIII.

137 *ibid.* p. IX-XI. A. B. Keith ignores this. See *Skt. Drama*, pp. 57ff. This question was, however, revived by H. Reth in 1903. Winternitz discussed this and said "The Indian drama, as we know it, has throughout such a strong national Indian character that it stands against the hypothesis of any foreign influence on it". See *Hist. of Ind. Lit.* vol. III. pp. 193ff.

138 JPASB. vol. V (NS.) pp 351ff.

139 I. Ant. vol. XL, 1917, pp. 177ff.

140 JOL. vol. XXV, 1934.

141 P. V. Kane, *Hist. of Skt. Poetics.* 2nd ed. p 40. The two points on which Dr. Kane differed cease to exist now. For the words *mahārāṣṭra* and *narasiṃha* on which they were based, do not occur in all the MSS. and are evidently later interpolations in some of them.

view of Dr. Kane was encouraging indeed, and the present editor still pursued the question as he proceeded with the critical edition of the volume II of the NS. (XXVIII-XXXVI) He was now convinced that the work might be as early as 200 B. C., and mentioned this in his introduction.¹⁴² But on completing the revision of the critical edition of the volume I (I-XXVII) he felt that the time has definitely come for ascertaining its date after making a more intensive study of this encyclopedic work which, as we have seen, treats not only drama, turg and histrionics and the allied arts of dance and music (vocal and instrumental), but also other subjects more or less connected with drama, such as metrics, poetics and even *ars amatoria*. The proper place of doctrines in the NS for all the above arts in the history of ancient Indian culture, as well as a consideration of all other data available in it, may severally be expected to throw light on its date.

2. *The Sanskrit of the work*

37. We shall begin the present discussion by studying the linguistic data which are of two kinds. (i) the language in which the NS. has been written and (ii) the languages it prescribes for the stage. Though the NS has been called the Nāṭyaveda, it is not written in the Vedic language. The word *veda* in this connection does not mean anything more than the traditional lore, though the verses of the NS. betray some affinity with the Vedic prosody, the significance of which will be explained later.¹⁴³ The study of the linguistic data may begin with a consideration of some aspects of its vocabulary. The following classes of words¹⁴⁴ deserve special mention:

142 NS (*trans*) vol II Calcutta, 1961 p 23

143 See below § 49

144 The lists given below are not exhaustive.

A. Words occurring, so far as is known, in the NS. only.

allekbya (tatto mark) XXIII. 66.

ullakasana (standing of hairs on the end) VII. 76.

kathinī (story-teller) XXV. 9.

kāmatantra (science of erotics, amorous manners)¹⁴⁵ VI. 32;

XXIV. 160, 150, 201; XXV. 38, 53, 65.

kubśka (comic situation) XIII. 131.

kumārādbhikṣa (warden of princes) XXXIV. 83, 97. Probably the same as Kautilya's *kumārādbyakṣa*.¹⁴⁶

kumbhīpadaka (a jar-shaped tatto) XXIII. 66

ciragbhāṭaka (who kills most cruelly) XXXIV. 6.

divanḥsa (cloud) I. 84. Occurs in dictionaries, but not in this sense. See Ag.

dhṛṣṭi (challenge) XXIII. 216.

niṣṭambha (unperturbed) XXV. 37.

pāśvāgata (coming from the Parśus) XXIII. 135.¹⁴⁷

pāśvamauli (a crown of the Parśus) XXIII. 137.

pratistṛi (a rival woman) XXV. 49.

prāyasthika (disciplined) XXIII. 120. See Ag.

presanikā (handmaid) XIV. 16.

manmana (soothing children) XIX. 45. See Ag.

rātryāpāṣṭi (a night-rover) XXIII. 148.

lallana (soothing children) XIX. 55. See Ag.

vyttaka (a novice in affairs with women) XXV. 54, 62, 63.

śalyabuddhika (criminally disposed) XXXIV. 6.

sthānīya (local officer of the king) XXIII. 217; XIX. 22.

B. Words mentioned in the dictionaries, but their use scarcely known before.

alpska (mean) XXXIV. 7.

astamana (setting of the sun or of the moon) XXVI. 8.

āyasa (iron) II. 52.

āyasta (wide) III. 93.

āvaraṇa (defence, armour) XXXVI. 18.

kubera (pole of the chariot) XIII. 89.

kutsita (despised) XXXVI. 66.

grāmyadharma (sensual pleasure) I. 9.

cakra (realm, state) II. 57.

japya (muttering of mantras) I. 2.

devendra (Śiva) XVI. 114.

doraka (string) XXIII. 23

dvārtha (courtier) XXXIV. 73. Cf. Kautilya's *dauvārtha*.

paribhāra (apology) XIX. 8.

śapaṭha (abuse) XXIV. 284

sūcaka (treacherous) XXXIV. 8. Cf. Pali *sucake*, Sam.
N. (600 B. C.)

surabhi (friendly) XXV. 4-7.

C. Words found mostly in the very early literature.

āyuktā (female overseer) XXXIV. 66. Available only in the masc.
form in Aśoka's edicts.¹⁴⁸

ista (worshipped) II. 94. in Vājasan. Sam., Satapatha Br.

uvāsa (archer) XXVII. 64, 66. See *mabheṣvāsāḥ* and *parameṣvāsāḥ*
in Gītā (I. 4, 14).

odra (the ancient name of Orissa) XIV. 43. Manu¹⁴⁹

piṭhaka (basket) II. 71. R. (in the form of *piṭaka*). Cf. Pali
piṭaka in Tipitaka.

prekṣā (theatrical show) II. 7 21 etc. Cf. Pali *pekkhā* in the
Sikhāpadās (600 B. C.)

mabastarī (matron) XXXIV. 61. Available in masc. form only.

sabbāstāra (courtier) XXXIV. 61 Mbh. 4. 1. 24.

¹⁴⁸ See below § 422.

¹⁴⁹ See below § 61.

The words under the list 'A' shows how many words became obsolete and disappeared altogether from the later literature, and one of them, *kumārādbhikṣa* is to be compared with the *kumārādbhyakṣa* in Kautilya's Arthaśāstra (300 B.C.). The same thing may be said about *dvāstha* under the list 'B.' and *prekṣā* under 'C'. Hence the vocabulary of the NS. may be said to point to a period between 500 and 300 B. C. as its probable date.

38. Besides these, two other words, *Dramila* (XVI. 43) and *Pabraja* (*Pablava*, XXI. 89) occur in the NS. They also seem to give some hints about its age. The word *Dramila* (read in K and B as *Dravida*) has a very interesting history. There are reasons to assume that the word *Tamil* (*Tamila*) goes back to an old form *Dramila* as the name of a well-known tribe. Jules Bloch is of opinion that the ancient Tamil just like the Old Indo-Aryan, tolerated initial conjunct consonants, and the prototype of the word *Tamila* had initially the combination of a dental sound with *r*, and words like *Dramila*, *Dramida* and *Dravida* are just older forms of *Tamila*. According to this savant such a phonetic condition existed in Tamil before the beginning of the Christian era.¹⁵⁰ The word *Pablava* (*Pabraja*) can undoubtedly be connected with the Parthians who had a political foothold in North-West India about 200 B. C. This also may help us in determining the date of the NS.¹⁵¹

39. After a consideration of the different aspects of the vocabulary we may take up the question of grammar. There are a few words the formation of which can scarcely be supported by the rules of Pāṇini. For example, forms like *grhya* (XXIV. 245) for *grhīṣṭva*, and *chādyā*¹⁵² (XXIII. 83) for *chādayiṣvā* are simply inadmissible according to these rules, in the non-Vedic usage. It seems that such

150 I Ant. 1919 pp 191ff. also Prof. S. K. Chatterji, OBDL. p. 171.

151 On the basis of this word Haraprasad Shastri placed the NS. in 200 B. C. See note 138 above

152 This word is a result of an emendation. It seems that many such forms were regularized by the successive users of MSS.

forms, usually called *āṛṣa*, often met with in the R. and Mbh. once abounded in the text of the NS. and have been normalized by the different redactors. Similar other words are *kāṇṭukīya* and *kaṇṭukin* including respectively the suffixes *īya* and *in*, which have no clear support from Pāṇini; and the same thing may be said about the suffix in the word *dharmī* (VI. 24). The uncertainty about the grammatical validity of these words, may well be explained by the assumption that the NS. was written at a time when Old Indo-Aryan was still a living language, and the writers did not shrink from using *visbbāṣās* (dialectal forms) which for obvious reasons could not be exhaustively treated by the great grammarian. From this, it may not be wrong to assume that the chronological distance between the NS. and the *Aṣṭādhyāyī* of Pāṇini¹⁵³ was not great. Thus from a consideration of the Sanskrit of the work, it may well be placed in 500 B.C.

3. Languages of the stage

40. It is generally known that the languages used on the stage of ancient India were Sanskrit and Prakrit. But the NS. (XVIII. 25-26) treats the question quite in its own way. For according to it

भाषा चतुर्विधा हैवा दशरूपप्रयोगतः ।
 सहस्रं प्राकृतं चैव यत् पाठ्यं प्रयुज्यते ॥
 अतिभाषार्यभाषा च जातिभाषा तथैव च ।
 तथा योन्यन्तरी चैव भाषा नाट्ये प्रकीर्तिता ॥

From this we understand that the *bbāṣā* (language) to be used in a play (*rūpa*) is of four kinds: *atibbāṣā*, *āryabbāṣā*, *jātibbāṣā* and *yonyantariibbāṣā*¹⁵⁴, and *saṃskṛta* and *prākṛta* meant respectively Sanskritic and Prakritic modes of speaking the parts of a play. The question becomes complicated when after discussing which characters are to speak in which mode, the NS. (XVIII. 44-47) says:

¹⁵³ For Pāṇini's date see the note 62 above.

¹⁵⁴ See note on XVII. 27.

न वर्धेरकिरातान्द्रा द्रमिलायासु जातिषु ।
 नाव्यप्रयोगे कर्तव्यं पाठ्यं भाषासमाश्रयम् ॥
 मर्वास्त्वेव हि जातिषु शुद्रासु द्विजमतभाः ।
 शौरसेनीं समाश्रित्य भाषा कान्येषु योजयेत् ॥
 अथवा च्छन्दतः कार्यं देशभाषा प्रयोक्तृभिः ।
 नानादेशममुल्लं हि काव्यं भवति नाटके ॥
 मागध्यवन्तिजा प्राच्या शौरसेन्यर्वामागधी ।
 वाडिका दक्षिणात्या च सप्तभाषाः प्रचोविताः ॥

Here are the names of different tribes of people, such as the Barbaras, the Kirātas, the Andhras and the Dramilas to none of which their native language (*jātibhāṣā*) is allowed on the stage, and Sauraseni is prescribed instead. Further complication arises when the NS. goes to consider the languages not from the standpoint of tribes, but from that of regions. It says that the producers of plays would be at liberty to use local languages such as, Māgadhī, Āvanti, Prācyā, Sauraseni, Ardhamāgadhī, Vāhlikā (Bāhlikā) and Dākṣiṇātyā. Suddenly a miniature Babel of languages comes in view. Instead of Prakrit which seems to have been the spoken form of Old Indo-Aryan (the so-called Sanskrit), no less than seven dialects of it make their appearance. But the NS. does not stop there. A little later (XVIII. 52-54) it names Sākāri, Vānaukasī, Sābarī and Dramulī which evidently related to tribal languages. Next we find characteristics of some languages related to areas described by the mention of well-known land-marks.

41. What do all these things signify? How can we believe that the author of the NS. could have treated the subject in such a glaring disregard of logic and common sense? To explain this anomaly, one can only have recourse to a hypothesis; the passages in question probably belonged to different periods of the history of Indian drama. And the oldest among these periods was indeed the one which relates to the use of two modes of speaking the parts

of a play, Sanskritic and Prakritic. It is most probable that this period continued for some time till after Pāṇini (who mentions the *Nāṭasūtra* or the manual for *nāṭas* (or actor-dancers) going probably to 600 B. C. when Old Indo-Aryan just began developing, or to use the vulgar expression, began to lose its purity. It is no wonder that the stage-managers of the time, who knew the value of realism in this regard, felt some concern over the speech used on the stage.

413 It is for these stage-managers that the NS discusses first of all, broad points of difference between Sanskritic and Prakritic recitations.¹⁵⁵ Briefly they are as follows. (i) In Prakritic recitation some Sanskrit words remain unaltered,¹⁵⁶ and (ii) some get changed,¹⁵⁷ and besides, (iii) in Prakritic recitation, is to be used a group of words known as *deśī*,¹⁵⁸ which generally have no place in Sanskrit. The NS. then describes how some Sanskrit words change some of their sounds (mostly conjunct consonants) in Prakritic recitation.¹⁵⁹ But this description can by no means be said to give a clear phonetic picture. For example, while discussing the change of *t* into *d*, it says that such a change did not occur in case of all intervocal *t*'s, but only in case of a select number, probably in common use.¹⁶⁰ Such a view should hold good in case of changes of *au*, *e*, *i*, *ib*, *p*, *ś*, and *ṣ*.¹⁶¹ But in case of *n*, the rule is that it should always change into *m*.¹⁶² The NS., however, does not give any specimen of *deśī* words. Due to such a

155 Some of the rules in XVIII are spurious. See notes 159, 161, 163 164, below

156 XVIII 4 They are called *tatsama* by the grammarians of Pkt.

157 XVIII 5 They are called *tadbhava* by the grammarians of Pkt.

158 XVIII, 3. Words of non-Indo-Aryan origin.

159 XVIII, 19-23 Carrying repetitions, the rule 18 is evidently spurious.

160 XVIII 11.

161 XVIII, 11, 12, 14, 16, S is twice dealt with under 10 and 11. Here there must be a case of interpolation. Rules under 6-9 written in Prakrit are also clearly interpolations.

162 XVIII 13. The word *saratra* (everywhere) not occurring in any other rule is significant.

vague and incomplete description it appears that the intention of the author of the NS.¹⁶³ was not to give exhaustive rules based on proper generalization, but to give merely some suggestive hints.¹⁶⁴ It was probably expected that these rules would be of help in giving Prakritic recitation a local colour and popular flavour. Except on an assumption of this kind, it becomes difficult to understand why no attempt was made to describe even superficially the seven *bbāsās* (XVIII. 47). Will it not be right to assume that the Prakritic recitation in each of the *bbāsās* meant Old Indo-Aryan pronounced in the manner prescribed, interspersed with some local (*deśī*) words belonging to the relevant areas (Magadha and Avanti etc.)? An affirmative answer would probably suit best the available data. We must now take up the passage on the four *bbāsās*, (XVIII. 25) which gives us a glimpse of the linguistic condition of India of the time. Among the four languages mentioned, the *yonyantīṣṭi bbāsā* belonged to animals introduced in a play. Hence it remains for us to find out what was meant by the three other *bbāsās* (*atibbāsa*, *aryabbāsa*, and *jātibbāsa*). Pāṇini may be said to come here to our help. According to the specialists, the grammarian treated in his work the language of the *chandas*, and the *bbāsā* of his time. The *chandas* has been taken by these authorities as 'the pre-classical Sanskrit',¹⁶⁵ or 'the sacred literature'¹⁶⁶ which two expressions for practical purposes mean almost the same thing. Meaning of the *bbāsa* treated by the grammarian is, however, clear. There cannot be any doubt that it was Old Indo-Aryan spoken by the people (of pure as well as of mixed Indo-Aryan origin), as opposed to the language used by the Brahmins during the sacrificial sessions.¹⁶⁷ This latter was evidently identical with the

163 This seems to have invited successive interpolators when Middle Indo-Aryan continued to develop.

164 See 163 above

165 This is the view of Liebrich (Pāṇini, pp. 18ff) Ref. Paul Thieme, Pāṇini and the Veda, p. 67

166 The view of Paul Thieme, *op. cit.* p. 65

167 *ibid.* p. 67

aiśbbāsā prescribed by the NS. for the gods. Hence there may not be any objection against taking the *āryabbāsā* as roughly equivalent to the classical Sanskrit used in the higher strata of the society.¹⁶⁸ The term *āryabbāsā* was probably related to the entire Āryāvarta. If these assumptions are valid, we may pass on to find out what was meant by the term *jātibbāsā*. Was this the native speech of the common people? But it would not be difficult to answer this question. Though we have no clear ethnographic picture of the society of the time, it may be permissible to assume on the basis of the available data, that the people who enjoyed then a drama or a dramatic spectacle were Indo-Aryans pure as well as mixed. But it is very much likely that the common people then included also numerous non-Aryans who were more or less closely associated with the Aryan society. It was for representing these elements which appeared as minor characters in a play, that the stage-managers used what the NS. calls *jātibbāsa* which strictly speaking, meant the native speech of the people. But, for obvious reasons it was impossible to bring in pure tribal languages on the stage. Hence the NS. writes as follows.

विविधा जातिभाषा च प्रयोगे सुसुदाहृता ।

म्लेच्छशब्दोपचारा च भारतवर्षमाश्रिता ॥ XVIII, 28

"The *jātibbāsa* prescribed for use (on the stage) has various forms. It contains (some) words of Barbarian (*mleccha*) origin and is spoken in Bhāratavarṣa (only)". Hence we see that *jātibbāsā* was the native speech of various tribes which were represented on the stage through Old Indo-Aryan spoken in the Prakritic mode and interspersed with a sprinkling of tribal vocables.¹⁶⁹ It was to some extent an artificial speech. This new arrangement seems to have replaced the earlier practice in which pure Indo-Aryan spoken in the Prakritic mode was considered sufficient for the non-Aryan tribes. Such a situation existed probably at the earliest stage in the evolution of Indian

168 *ibid.* ff. 67-68

169 See above § 412.

drama, when gods in a play were assigned the *atibhāṣā*¹⁷⁰ or Old Indo-Aryān in its literatic variety, and the kings the *āryabhāṣā* or Old Indo-Aryan of everyday use.¹⁷¹ The latter was treated by Pāṇini along with the language of the *chandas* which was meant principally for the sacerdotal class¹⁷², and was prescribed by the NS. for the divine characters in a play.

42. After discussing the meaning of the four *bhāṣās*, attention should be paid to the seven *bhāṣās* related to the regions of Magadha, Avanti etc. Now arise the two very important questions what relationship they had with the *āryabhāṣā* and when they became important enough to claim a place on the stage. The first is not a difficult question. For it is an admitted fact that Saurasenī, Māgadhi and Ardhamāgadhi came out of Old Indo-Aryan, and there are reasons to assume that the same was the case with Āvanti, Prācyā, Bahlikā (Vāhlikā) and Dākṣiṇātyā. But unfortunately for us we have no authentic specimens of Āvanti and Prācyā in the existing plays¹⁷³ and Bahlikā (Vāhlikā) and Dākṣiṇātyā disappeared without leaving any trace at all. What may be reason of this? In the absence of suitable data, no definite answer can be given. But there are, however, reasons to assume that in course of time Saurasenī and Māgadhi became serious rivals to the rest and displaced them completely. It has to be admitted that the preponderating influence of Saurasenī was indeed due to its close association with the Indian midland where drama in all likelihood had its original home. This influence was further strengthened by the fact that the area was also the unique seat of ancient Indian culture.¹⁷⁴ Importance of Māgadhi came from Magadha probably during the period between 600 B. C. and 200 B. C. due to the advent of Buddha and the rise of the Mauryas and

¹⁷⁰ It was probably related to Pāṇini's *chandas*.

¹⁷¹ This was probably the same as Pāṇini's *bhāṣa* per excellence

¹⁷² Paul *Thieme*, *op cit.* p 67.

¹⁷³ See notes on XVIII. 47.

¹⁷⁴ See *Manu*. II. 20 *etad-deśa* etc

their close successors. The relative position of Sauraseni and Māgadhi seems to make an interesting revelation. For in spite of Māgadha being the seat of imperial power, Sauraseni due to closer connection with the ancient Indian culture could hold its own against Māgadhi which was allotted only to minor characters in plays. After the foregoing discussions it becomes easy to answer the second question, that is, when the seven *bhāsās* became important enough to claim a place on the stage. From the place of Māgadhi in this group of seven *bhāsās* as seen above, it appears that these might have got their recognition as early as 500 B. C. when Māgadha came to occupy an important place in the social life of entire India.¹⁷⁵ This assumption agrees well with the fact that in Asoka's inscriptions a dialectal division of Prakrits is already in evidence.

42a. Now one may think of comparing the Prakrit of the NS. with that of Asoka's inscriptions to see if any hint as to the date of the former may be obtained. But an objection may be raised against such a procedure, because the latter represent various dialects while the NS. speaks first of one only among these.¹⁷⁶ This is true. But, there may still be no harm in admitting that Asoka's inscriptions give us a good picture of the general tendency of Middle Indo-Aryan of the time, and they may well be the basis of an inference as to in what relationship they stood with the earliest Prakrit described in the NS. The most important relevant data which are met with in Asoka's edicts are two. (i) the development of *śś* into *o*,¹⁷⁷ and (ii) of an aspirated consonant like *gb* into *b*.¹⁷⁸ As for the first, it has its

¹⁷⁵ India of the time most probably included Vāhika (Bāhika). Hence the NS had to recognize its language for the stage. See the map of Asoka's Empire in V. A. Smith's 'The Oxford Students History of India', p. 71. Curiously enough this does not appear among the historical maps in the Oxford School Atlas for India etc. (Calcutta, 1958) issued by the same publishers.

¹⁷⁶ Of course in its earliest discussion on Prakrit, as in XVIII 3-5, 10-17.
19-23

¹⁷⁷ *Labka* (*lagbka*) P. E. 7. A. C. Sen, *Asoka's Edicts* p. 163

¹⁷⁸ The rule under XVIII. 9 is spurious. See note 161 above.

counterpart in the NS.¹⁷⁹ which shows that the people of the time had almost equal liking for *ava* as well as its development *o*. For in the NS. we have a Sanskrit doublet, *upavahana* and *upobana*.¹⁸⁰ There can be no doubt that *upobana* is the Prakrit form of *upavahana*, and as such a datum of Prakrit. This may be said to show that the NS. is earlier than Asoka's inscriptions which have always *o* for *ava*. The same inference also follows from the development of *gb* into *b* in an Asokan inscription. As the NS. is silent about the development of intervocal aspirated consonants, it may be permissible to assume that *labuka* from *laghuka* in Asoka's Rock Edict 13, is a development of a later date.

43. An examination of the linguistic data will not be complete without a discussion on the Prakrit of the Dhruvās (XXXII). But any estimate about their age has been rendered difficult by the fact that the two recensions of the work present them in considerably different forms. In the shorter recension they have a form which induced Jacobi to place them in 300 A. C.¹⁸¹ Along with this should be considered the Prakrit of Aśvaghoṣa (100 A. C.) which is still more archaic. Besides, the form of Dhruvās in the longer recension would not permit us to place them before Kālidāsa (late fourth, or the early fifth century).¹⁸² From all these facts also it is quite clear that the Prakrit related to the dramatic works was always in a state of flux.¹⁸³ It is sure that the Dhruvās whether in the shorter or in the longer recension have not retained their original orthography, which in all probability was not much different from that of Sanskrit. This hypothesis seems to suit exactly the early condition of speaking the parts of plays in the Sanskrit and the Prakrit modes.

179 *Upavahana* in IV. 286; XIII. 2; XXXI. 283. 344-363;

180 *Upobana* in IV. 277. XXXI. 140-149, 248-249, 254, 255, 265 etc.

181 On the basis of these Jacobi placed the NS. in 300 A. D.

182 See M. Ghosh, Prakrit Verses of the NS. IHQ vol. VIII. 1932

183 One typical example is the readings of southern MSS. of the Karpūra-mañjarī. See ed. M. Ghosh, Calcutta. 1948, p. 23 Besides, the three Dhruvās in the beginning (XXXII. 50-52.) have retained their Sanskrit orthography.

4. *Metrical Data: metres of Sanskrit
defined in the work*

44. As Piṅgala's terminology has been considered to be later, and as he treats of much more metres than the NŚ he was most probably later than its author. Hence a comparison of metres used in the Mbh. and the R. with that in the works of poets like Bhāsa and Aśvaghoṣa may throw some light on the subject. A table of comparison is given below.¹⁸⁴ Symbols and abbreviations used there are as follows:

N. has been prefixed to metres defined in the NŚ. When there are different names for the same metre the alternate name from Piṅgala has been put within brackets.

G. = Gorresio's Rāmāyaṇa.

Aśva. = Aśvaghoṣa.

N. Anuṣṭup	R.	Mbh.	Bhāsa	Aśva
N. Indravajrā	R	Mbh	Bhāsa	Aśva
N. Upendravajrā	R.	Mbh.	Bhāsa	.
Upajāti	R.	Mbh.	Bhāsa	...
N. Rathoddhatā	.	Mbh.
N. Śālīnī	Bhāsa	Aśva
N. Candralakhā (Vaiśvadevī)	G.	Mbh.	Bhāsa	...
N. Varṣastha	Bhāsa	Aśva
N. Harinapluta (Drutaṣṭambitā)	...	Mbh.	Bhāsa	...
N. Aprameyā (Bhujangaprayātā)	...	Mbh.	Bhāsa	...
N. Padminī (Śṛagvinī)
N. Prahasinī	R.	Mbh.	Bhāsa	Aśva
Mrgendramukha	R.

¹⁸⁴ This is based on the following: Hopkins, *The Great Epic of India*, ch. IV.; A. B. Keith, *Skt. Drama*, pp. 89ff.; 123ff., 166ff.; *Hist. of Skt. Lit.* pp. 64, 107ff., 115ff., 118, 130ff.; Sukumar Sen, *Aśvaghoṣer Mabā-kāvya-traya* (Bengali) in Haraprasad Samvardhana-*lekha-mālā*, Calcutta, 1931, C R. Devadhar, *Bhāsa-nāṭaka-cakra*, Poona, 1937, p. 567.

N. Vasantatilakā	R.	Mbh.	Bhāsa	Aśva
N. Asambādhā	G.	Mbh.
N. Śarabhā	Aśva
N. Nāṇḍimukhī (Mālinī)	R.	Mbh.	Bhāsa	Aśva
N. Śikharinī	Bhāsa	Aśva
N. Vṛsabhacēṣṭita (Hārīmī)	Bhāsa	Aśva
N. Vilambitagatī (Prthivī)	Bhāsa	...
N. Citralekhā (Kusumitalatāvellitā)	Aśva
N. Sārdūlavikrīḍita	...	Mbh.	Bhāsa	Aśva
N. Suvadanā	Bhāsa	Aśva
N. Sragdharā	Bhāsa	Aśva
N. Sundarī	Aśva
Udgatā	Aśva
N. Puspitāgtā	R.	Mbh.	Bhāsa	Aśva
N. Āryā	...	Mbh.	Bhāsa	Aśva
Vaitāliya	R.
Aupacchandasiha	R.	...	Bhāsa	...
N. Aparavaktra	...	Mbh.
Mātrāsamaka	...	Mbh.
Upasthitapracupitā	Aśva
'Anonymous	Aśva

45. According to the above table the R. contains no less than six metres unknown to the NŚ. But among these only one occurs in Gortensio's edition. In the Mbh. we come across three metres not defined in the work. But none of them is to be found in the Poona edition of the great epic. Hence we may now form an idea as to what extent (i.e. how many times) the metres unknown to the NŚ. were used in the epics as well as in the works of Bhāsa and Aśvaghoṣa. The following is a tabular view of this:

Mbh.	0
R.	1
Bhāsa	2
Aśva.	5

From the above table it may be permissible to assume that the Mbh. not using any metre unknown to the NŚ. may be earlier than this work, while the R. using only one such metre may be posterior to it. As Bhāsa uses two such metres he may be still later, i. e. later than the R. while Āśvaghoṣa using seven such metres becomes the latest among the all. The chronological implication of this will be discussed later.

46. An examination of metres occurring in verses quoted in Patañjali's Mahābhāṣya¹⁸⁵ shows that the following metres occur there: Anuṣṭup (including Mālatī), Vidyullekhā (Piṅgala's Vidyum-māla), Dodhaka, Indravajrā, Upendravajrā, Śālinī, Toṭaka, Vamśastha, (Piṅgala's Vamśathavilā), Pramitāksarā, Praharsinī, Vasantatilakā, Āryā, and Vaktra. All these have been treated in the NŚ. Considering the fact that Patañjali's quotations consist of more or less 300 verses, (a very small fraction of his work) this is quite remarkable, and we may conclude that the works which he utilized, conformed generally to the metrical standard held up in the NŚ. Hence, if we may assume that Patañjali's sources were not later than 200 B. C., the date of the NŚ. cannot be later than 300 B. C.

47. While discussing the interpolations in the NŚ. it has been definitely stated that some passages of the chapter XV (40-79) are spurious;¹⁸⁶ and they appear to be a scholastic addition. But to assume that the interpolator wrote these simply to parade his knowledge of mathematics, would be taking a very simplified view of this. He must have had more serious reasons for spending his time to compose something without caring for fame. Now what was this? To meet this question we can only have a hypothesis. The interpolator probably found out that there came into use in his time¹⁸⁷ a number of metres not defined in the NŚ. He then invoked

¹⁸⁵ I Ant. XIV. 1885. pp. 326-327. XV. 1886. pp. 228; S. K. De, Hist of Skt. Lit. pp. 11-12.

¹⁸⁶ See § 11 (ii) above.

¹⁸⁷ He may not be posterior to Piṅgala, the author of the Chandaḥ-sūtrā.

the aid of mathematics to show that all the possible metres were within the purview of this old work. This was indeed very ingenious, but to our estimation, a bit clumsy.

5. *Prakrit metres discussed in the work*

48. Besides the metres discussed above, the NŚ gives the definition and example of more than one hundred Prakrit Dhruvās (XXXII) composed mostly in *samavṛtta* metres. The fact that they are syllabic (*akṣarasūtrā*) and not moric (*mātrāvṛtta*) is striking in the extreme; for the Āryā, the so-called Prakritic metre, is absent among them. The use of the same kind of metres for Prakrit as well as Sanskrit verses becomes another source of our astonishment.¹⁸⁸ This astonishment increases further when it is found that the metres of Prakrit Dhruvās have only three names in common with that of Sanskrit defined in the NŚ, though four are alike in construction. These names are given below.

Tanumadhyā	XXXII. 77-78;	XV. 2-3.
Makaraśāstrā	XXXII. 81-82;	XV. 4-5.
Vilambitā (Pratitākṣarā)	XXXII. 152-153.	XV. 47-48.
Rathoddhatā	XXXII. 324-325;	XV. 35-36.

Our wonder grows still when we find that only half a dozen metres of the Dhruvās occur in the Prākṛta-paṅgala which gives different names for these. These are given below:

Makaraśāstrā (Cāurasā)	XXXII. 81-82;	Pr.-P. 11.47-49.
Nalinī (Dima)	XXXII. 97-98;	Pr.-P. 11.43-44.
Madhukaradīpā (Tunga)	XXXII. 135-136;	Pr.-P. 11.74-75.
Salabhavicalitā (Bimba)	XXXII. 219-220;	Pr.-P. 11.84-85.
Siphāktāntā (Pāṭṭa)	XXXII. 223-224;	Pr.-P. 11.80-81.

who is considered to be later than the fifth century. Cf. the notes of Dr. D. C. Sircar in the *Indian Culture*, vol. VI, pp. 110f and 274.

188 Because of this fact and also for their definitions being framed with *gṛas*, the Āryā type metres seem to be late additions. See chapter XVI. 115 171. But even then these seem to be very early additions.

These facts do not help us in determining the age of the NS. and merely constitute a problem. It seems that the Dhruvās went out of fashion very early and hence have been ignored by the Prākṛta-pariśāla.

49. An examination of the metrical data may be concluded with a discussion on the two peculiar aspects of the Anuṣṭup verses of the NS. They are (i) lack of *sandhi* in places of internal *yāts* and (ii) the consequent occurrence of hiatus.¹⁸⁹ The following are some of the typical examples:¹⁹⁰

- (a) पुण्ड्राक्षं पुण्ड्राक्षं च अक्षितं सितनेव च, I. 36
- (b) ततश्च करमाद्वल ऊरुष्ट्ये निपातयेत्, IV. 199
- (c) आक्षिप्यो वाचिक्यैव आहार्यं सात्त्विकलषा, VI. 23
- (d) अनुल्लो यन्म हस्तस्य अन्योन्यान्तरनि.सूत. , IX. 132
- (e) ददाहितं समं चैव उरः पदविषं स्यूतम्, X 1
- (f) पर्यायतय क्रियते एवकाशीलिता तु सा, XI. 20
- (g) अल्लायतपदत्ताय अद्रहास्यो मयेत् स तु, XIII 140

These aspects of the Anuṣṭup verse may well be considered a continuation of the tradition of the Vedic prosody. Two examples from the R̥gveda are as follows:¹⁹¹

- (a) विशो द्वाय. सन्निवृद्धो उपस्थौ
एसा यमस्य भुवने विरापाट्, I. 35.6
- (b) हिरण्यमेन मविता रथेन
आ देवो याति भुवनानि पश्यन्, I. 35.2

189 As the *yāts* (caesura) obstructs *parah sannikarsah* (Pāṇini, I 4. 109), this is only natural. Dr. Kunhan Raja (Study of Sanskrit Literature, pp. 14, 284) points out this Vedic tradition in metres. One wonders why the later writers on metrics ignored this fact,

190 There are many more such instances. It seems that a number of hiatuses have been later interpolated with the verse-fillers (*pāda-pūra*) like *ca*, *ta*, and *hi*

191 A. A. Macdonnell, A Vedic Reader, pp. 15 and 12.

Though the author of the *Sambhūta-pāṭha* brought about the *śandhi* in case of (b) above for the removal of the hiatus, yet this was scarcely permissible while reciting the *ṛk* in rituals. For, this would mean the loss of a syllable and would make it metrically defective. Hence it may be said that the existence of hiatus in some verses of the NŚ. probably indicates that it was written at a time when the tradition of the Vedic prosody was still going strong. This time may not be later than 500 B. C.

6. Data of Poetics

50. NŚ. (XVII) defines four *ālaṃkāras*, ten *gūṇas* and ten *doṣas* of the literary body of plays. Among these, the last two items disappear altogether from the works on the *ālaṃkāra-śāstra*, which are all later, and do not help us much in very determining the date of the NŚ. Hence we are to see if some other data may be utilized in the present connection. From a study of the *ālaṃkāras* used by Aśvaghoṣa who generally restricts himself to the use of those which have been defined in the NŚ. and introduces *Uprekṣā* in a few cases only, one may be justified in assuming that the compiler of the latter work was earlier than the poet. The same thing may also be said about his chronological relation with Bhāsa who too uses *Uprekṣā* in addition to the four *ālaṃkāras* in the NŚ.

7. Data of Arts Amatoria

51. The NŚ. mentions the *Kāmasāstra* as many as five times (XIV. 142, XXV. 38, 53, 65, XXXV. 46), and devotes one whole chapter (XXVI) on *vaśīka* (Dealings with Courtezans). Besides, it divides women into 24 classes (XXIV. 94-135), while Vātsyāyana in the KS. divides them into four classes. Besides, as author of the NŚ mentions the science of erotics as the *Kāmasāstra* and not as the *Kamasūtra* or the *Kāmasāstra*, as it came to be called later, it seems that Vātsyāyana's work was still not written or was unknown to him. All this, however, does not give us any definite idea about the date of

the NS. But there there are still other data which may provide us with a good clue, about the date of the Kāmasūtra. Fortunately for us the KS. furnishes us some such data. About the linguistic usage at the time of it says:

नालन्तं संवृतेनैव नालन्तं देशमापया ।

क्यां गोष्टीषु कथयन्तोके बहुमतो भवेत् ॥ I. 4.20

Tr. One speaking in a club not completely in Sanskrit or in the local language, becomes much esteemed by the people. It appears from this that at the time of the Kāmasūtra, Sanskrit was more or less in vogue along with the local languages (*deśa-bhāṣā*). But none of these in a pure form was welcome to the people in general. It is very much likely that such a condition prevailed at the time when the *jātibhāṣā*, described in the NS., was used by many people. And this time was probably not much later than that of Pāṇini. Such a time for the Kāmasūtra may be said to have support from Jacobi who put the upper limit to the date of this work in the second half of the fifth century B.C.¹⁹¹ From all this it may be permissible to assume that the NS. was probably written near about such times.¹⁹²

8. Data of the *Arthaśāstra*

52. The NS. (XXXIV. 84-98) gives definitions of the most important functionaries of the state, and concludes that their qualifications should be considered according to the views of Bṛhaspati. As the *Arthaśāstra* has been mentioned thrice in a passage, (XXXI. 86, 90, 92) it is evident that this Bṛhaspati is none other than the famous *ācārya* mentioned in the work of Kauṇḍīya and of Vātsyāyana and in the Mbh. This seems to furnish us with a strong ground for assigning a high antiquity to the NS. Besides, we have already

192 Sten Konow, *Kautalya Studies*, Oslo, p. 5.

193 Some scholars who place the Kāmasūtra in the 3rd or the 4th century, forget the fact that by that time Skt. already ceased, except in literary works, to be a rival of *deśa-bhāṣā*, which fact the passage quoted seems to assume.

seen that the NS. speaks of functionaries like *duṣṭhā* (XXXIV. 73) and *kumārādhyakṣa* (XXXIV. 95-97) which correspond respectively to *duṣṭhā* and *kumārādhyakṣa* of Kautilya's work. From this it seems that in treating his subject the author of the NS. has followed the terminology of a different *ācārya*, probably of Brihaspati whom he recognizes as his authority. Hence it may be assumed that he was either a predecessor or a contemporary (senior or junior) of the famous chancellor of Chandragupta Maurya.¹⁹⁴

9. Ethnological Data

53 The NS. mentions some tribes, sometimes with their location. This may give us some clue about the date of its compilation. For example, we have a passage like the following

महाश्व दधनाश्वेव पशुना वाङ्मीमादयः ।

प्रादेश गारा कर्त्तव्या उत्तरा ये भिदा दिशम् ॥ (XXIII. 103)

Here we see that at the time of the NS. Sakas and Yavanas etc. were already settled in the *uttarā diś* of India. But this *uttarā diś* was the same as the *udīcya diś* of the Brāhmanas, which according to scholars was the Western Punjab.¹⁹⁵ Thus it seems that the tribes in question were settled in the North-West of India when the NS. was compiled. There cannot be any doubt that the Yavanas of the above list were the people mentioned in Pāṇini. And it was not unlikely that some time before the invasion of Alexander there were Greeks staying in the North-West of India and being a part of the society they found a place in the plays written at that time for the local people. As for the Pahlavas, Haraprasad Shastri thinks that the word 'Pahlava' came from *Parthava* the (Parthians), and this change occurred when the NS. was written. He says that on this ground the NS.

¹⁹⁴ On the date of Kautilya see the Introduction to the translation footnote 87.

¹⁹⁵ S. K. Chatterji, ODBL. p. 44.

may be placed in the second century B.C.¹⁹⁶ The Vāhlikas also were connected very early with India. For the Maurya empire included Vāhlika.¹⁹⁷ Though we have no evidence to assume such a high antiquity for the Śaka connection with India, there may not be any serious bar against this. For the Śakas having a political foothold in India as early as 100 B.C., it may be assumed that quite a number of them were settled in North-West India during the preceding centuries,¹⁹⁸ and played an important role in the subsequent rise of the Śaka power. Hence it is no wonder that they obtained a place in the Indian *nāṭya* during these times. Another important tribal name in the NS. relates to *pārśva* occurring in the compounds *pārśvāgata* and *pārśvamauli* (XXIII. 135, 137). This is probably derived from Parśus who are associated with Yadus and Turvasas of the Ṛgveda.¹⁹⁹ That the NS. points here towards a very old historical tradition about the connection of at least a section of the Parśus with India, may be assumed. The word *pārśvamauli* occurs as a proper name in the R. Uttarā-kāṇḍa (chapter 15),²⁰⁰ and there is a story there explaining the name in a fantastic manner. Besides, a son of Balarāma belonging to the Yadu clan (associated in the Ṛgveda with the Parśus) was named Pārśvānandī (Vāyupurāṇa).²⁰¹ Hence there cannot be any serious objection against connecting Parśus with the Pārśvamauli and Pārśvāgata types of headgear.²⁰² Can this be unrelated to the question of the date of the NS.?

196 There can be no serious objection against assuming that some of them probably settled in North-West India much earlier.

197 See note 175 above.

198 Scistan (*Sakastāna*) being not far from India, this may be easily assumed.

199 I. 36, 18; VI. 45, 1; H. C. Raychaudhuri, *Political History of Ancient India*, p. 139

200 Jīvanīkosa, *sub voce*.

201 *ibid.*

202 See notes on XXIII. 135 note 1.

10. *Date of Music*

54. The NŚ. (XXVIII-XXXIV) treats of the vocal and instrumental music in detail. But it differs in the treatment of the Murchanās from the Nāradya Śikṣā which may be placed in the 600 B.C.²⁰³ For the NāŚ. (1. 2. 6-7) mentions the three Grāmas (Śaḍja, Madhyama and Gāndhāra) and allots the first to the *bhūr-loka* (the earth), the second to the *bhuvā-loka* (the region just above the earth) and the third to the *svarga-loka* (the heaven). And according to it the Murchanās of the Gāndhāra and the Madhyama Grāmas belong respectively to the *devas* (1. 2. 9) and to the *pitṛs* (1. 2. 10), and the Murchanās of the Śaḍja Grāma, to the *ṛsis* (1. 2. 12-13). But names of five of the last (Uttaramandrā, Abhirudgatā Aśva-kṛāntā, Uttarāyatā and Rajanī) occur amongst the Murchanās of the Śaḍjagrāma in the NŚ., and two of them (Sanvirī and Hṛṣyakā) are met with amongst those of the Madhyama Grāma of our work. Besides, the NāŚ. (1. 2. 8) gives the number of Tānas as forty-nine whereas the NŚ. has as many as eighty-four of them. All this probably shows that the system followed in the NŚ. is later than 600 B.C. the probable date of the Nāradya Śikṣā.

11. *Mythological Data*

55. The NŚ. mentions numerous gods, goddesses and demigods. Considering the important part they play in the religious history, these may throw some light on the date of the work. Let us first of all have a general view of these. Classified according to the system adopted by Hopkins in his "Epic Mythology" the names of the gods, goddesses etc. are as follows:

I. *Lower Mythology*

Serpents, I. 10, 62, 87, 93, 95, III. 7, 26; IV. 261;
V. 52; XXXIII. 221.

²⁰³ NŚ. (translation) vol. II, Introduction p. 20. Cancel the penultimate sentence in the paragraph on Nārada. The date of the NāŚ. is merely tentative. It is a pity that this important work has not yet been critically edited.

Birds, III. 28.

Waters, I. 86; III. 7; IV. 260.

II. *Spirits*

Pitrs, III. 26; V. 52.

Bhūtas, I. 86, 90; III. 30; IV. 11.

Rāksasas, I. 10, 62; III. 27, V. 48; XXXIII. 232.

Pisācas, I. 90, III. 26.

Yaksas, I. 10, 62, 90; III. 29; XXXIII. 232.

Guhyakas, I. 90; III. 29; V. 48.

Asuras, (Dāitya, Dānava) I. 10, 64, 120; V. 41, 47, XXII. 16; XXXIII. 232.

III. *The Eight great gods*

The Sun-god, I. 60, 84; III. 5, 24

The Moon-god, I. 83, III. 5, 24, V. 51, 108, XXXIII. 221.

The Wind-god, I. 60; III. 28.

The Fire-god, I. 84, III. 6.

The god of death, I. 88; III. 6; IV. 260, V. 96.

Varuna and Ocean, I. 60, 84, 86; III. 7, 27, 63; IV. 261. V. 96.

Indra, I. 11, 21, 59; III. 4, 29; IV. 259, V. 95, XXXVI. 43.

Kuvera, I. 61; IV. 261; V. 97.

The World-protectors (The eight great gods collectively), I. 83; III. 5; V. 51.

IV. *The host of spirits*

Gandharvas, I. 10; III. 7; V. 46.

Apsarasas, I. 46, 86; V. 46.

Kāma, IV. 259.

Aśvins, III. 5, 24.

Maruts, I. 83; III. 5.

Rudras, I. 85; III. 6, 25.

Viśvedevas, III. 25, 37.

Ādityas, I. 85.

V. *Divine Seers*

Tumburu, III. 60.

Bṛhaspati, III. 4; XXXIV. 98; XXXV. 56.

Nārada, I. 50-52. 60; V. 38; XXXVI. 70.

Viśvāvasu, III. 60-61

Svāti, I. 50-52.

VI. *Earthly Rsis and other Personages*

Bala-(deva), IV. 261.

Nahusa, XXXVI. 52ff.

Sanatkumāra, III. 31.

VII. *The three Supreme deities*

Brahmā, I. 1, 60; III. 4, 23; IV. 1, 6, 8, 11, 16; V. 99, 101; XXII. 6, 8, 20, XXXIII. 223, 263.

Viṣṇu, I. 60, 92; III. 4, 7, 24, IV. 259; V. 99, 100, XXII. 2, 8, 9, 11, 16; XXXIII. 223, 263

Śiva, I. 47, 60; III. 4, 7, 23; IV. 5, 6, 10, 11, 258, 262; V. 99, 101, 102; XXXIII. 223, 263.

VIII. *Lesser gods*

Kārtikeya, I. 92; III. 4, 24; IV. 260.

Śaṅkukarṇa, XXXIII. 272.

Vajreksaṇa, XXXIII. 272.

Viśvakarmā, I. 7.

Mahāgrāmaṇi, XXXIII. 272.

IX. *Goddesses*

Sarasvatī, III. 5, 24.

Lakṣmī, III. 5, 24; IV. 260.

Umā (Pārvatī, Candikā), IV. 258; V. 54.

Siddhī, Medhā, Smṛti, Mati, III. 5, 24.

Niyatī, I. 88; III. 6.

56. A comparison of the mythological elements of the NŚ. with that of the R. and Mbh. shows that these are almost similar.

Considering the fact that the NŚ. is much smaller than each of the epics, this similarity is very striking. Hence this may enable us to assume that the NŚ. which was written at a time when the two epics were already in existence. But what might be the latest date of this? Scholars are not at all unanimous on this point,²⁰⁴ but still the assumptions and conclusions of some the most celebrated among them may give us some light in this regard. Let us first take up the case of R. Jacobi put forward some strong arguments which enabled him to conclude the pre-Buddhistic origin of the epic.²⁰⁵ But Winternitz does not approve of this and for their refutation he advances counter-arguments which, however, do not appear to be convincing.²⁰⁶ He opines that no Rāma epic existed in the third century B.C. But this did not prevent him from concluding a little later that "It is probable that the R. was composed in the third century B.C."²⁰⁷ It appears that he was here accidentally on a surer ground. For Patañjali in his great work, quoted a line which Kielhorn traced in the Yuddha-kāṇḍa of the R.²⁰⁸ If the epic existed in Patañjali's time, it was probably not later than 300 B.C., and might even be earlier still. As for the date of the Mbh. Winternitz concluded that the Bhārata or the Mbh, as it was called in the beginning, already existed in the fourth century B.C.²⁰⁹ Hence it may be assumed that the NŚ. sharing a common feature with them in its mythology was written at a time near about 400 B.C.²¹⁰

204 See Winternitz, I pp. 454ff and 500ff.

205 *ibid.* p. 510-511.

206 *ibid.* p. 511.

207 *ibid.* p. 517.

08 See the Bombay ed. ch. 126 (*yuddha-kāṇḍa*) p. 238; and ed. Gorresio, vol. V. ch. 110 pp. 566 (*ref. I Ant.* 1874. p. 124).

209 Winternitz, I. p. 473.

209a It is significant that the NŚ. uses expressions like the following: *vacanam abravī* I 100, 104), *vākyaṃ ābhuḥ* (I 71) and *pratynvāca tato vākyaṃ* (I. 6). See Gita, I, 2, 10, II, 1. Such forms are abundant in the epics

57. So much about a general survey of the mythological data. But a more detailed examination of some important ones among them may give us an additional help in the present context. Here the *māṅgala-śloka* (I. 1.) of the work mentioning Brahmā (Pitāmaha) and Śiva (Maheśvara) attracts our attention first. So far as our knowledge goes, Brahmā scarcely received any honour in literature after the Vedic age, and in the field of religion also he was pushed in the background, yielding place to Śiva and Viṣṇu. Hence it may not be wrong to assume that the NŚ. was compiled at a time when the Vedic age was already having its transition to what, in the absence of a better term, is called the Puranic age. The NŚ. is probably the only work where Brahmā receives homage from the author, though the deity had to share this honour with Śiva, the oldest Indian god.

58. The position of Viṣṇu in our work is very interesting. Though ignored in the *māṅgala-śloka* he was assigned a place in the myth relating to the origin of the Vṛttas (XXII). Here Viṣṇu is said to have had a fight with two Asuras, which eventually gave rise to the Vṛttas. This might in a way be a vindication of the position of Kṛṣṇa, an *avatāra* of Viṣṇu in the history of Indian drama. For it is an admitted fact that at a certain stage of this, the Kṛṣṇa-cult played some part. But curiously enough the name of Kṛṣṇa does not occur in the NŚ., though that of Bala-(rāma) unmistakably appears twice (IV. 261 ; XXXII. 320) It may, however, be assumed that Kṛṣṇa's name was not unknown to the author of the NŚ. He did not mention it probably because at his time Vāsudeva²¹⁰ was much better known as the source of the cult. May this not be taken as an indication that the NŚ. was very old?

59. The part Indra plays in the myth about the origin of the *nāṭyas* may also be discussed with profit in the present connection.

²¹⁰ In the Bhagavadgītā the Lord is "Vāsudeva among the Vṛttas" (X. 37) who probably were not other than the four heroes (of the clan) constituting the *vyūha*s of the Pāṇḍarāstras.

The fact that in this work he is mostly called 'Śakra' is reminiscent of 'Sakka' of the Buddhist canonical works. That he occupies in the legend of the NŚ. a position inferior to that of Brahmā and Śiva²¹¹ may be said to indicate that the Vedic age which glorified Indra had already passed and the Puranic view of the gods came to be established.²¹² Such a condition may well have been current about the fifth century before Christ.

60. The mention of the eight great gods²¹³, may also give some indication regarding the date of the work. So far as our knowledge goes, the Manusamhitā is the earliest authority to give prominence to these gods. For, according to it these gods, Indra, Anila (wind-god), Yama (god of justice), Arka (sun-god), Agni (fire-god), Varuna (water-god), Candra (moon-god) and Kuvera (god of wealth) jointly give the king his divine power to rule over the subjects. These may well be assigned to a time when the Puranic view of gods came into vogue.

12. *Geographical Data*

61. The NŚ. mentions in its chapters XIV, XVIII and XXIII quite a number of geographical names which relate to different parts of India. From this it is evident that India as known to the author of the NŚ. comprised the vast territory stretching from the Himalayas in the north to the Southern Ocean, and from Sindhu, Sauvīra and Surāṣṭra in the west to Anga and Prāgjyotiṣa in the east, and included besides, Vāhlikā (Bāhlikā) and at least a part of Nepāla. Now, is this an area to be identified with a kingdom or an empire of the past? It is not very easy to answer this question.

211 Those who depicted Sakka (Śakra) as inferior to Buddha were probably one of the causes of his later degradation.

212 See above § 55 under its III.

213 As the seven of the gods mentioned are the Vedic deities, Manusamhitā may be placed at the close of the Vedic age which cannot be later than 500 B. C. The mention of China in it cannot bring down the date of Manu. See *Annals of the Bhandarkar Institute*, 1961, vol XLII pp 151ff.

But it being a fact that only the kings like Chandragupta and Asoka were masters of such a vast territory, the geographical data of the NS. may permit us to assume that the work was probably compiled near about the the time of the Mauryas. The mention of names like Tosala, Mosala and Aṅga which vanish altogether from history in later times may lead strong support to such an assumption.

62. The name Odra (XIV. 43-45 ; XVIII. 48 ; XXIII. 105-107) in the NS. may also be said to point to the same direction, it probably meant Orissa or at least the northern part of it whereas Utkalinga²¹⁴ mentioned side by side with this, was in all likelihood its southern part. This is the only way to explain the juxtaposition of these two names. But whatever might be the actual meaning of the two, it is almost certain that the name Odra was older and enjoyed a greater prestige,²¹⁵ and for this reason shared the honour with Magadha in giving a name to the eastern Style of Procedure (*pramiti*) which was called Odra-Māgadhi. Hence in view of the fact that the word Kālīṅga goes back to 300 B. C. Odra occurring in the NS. may well be as old as 400 B. C. or earlier and this may be the relate to the date of the work.

63. We are now to consider together the results of all discussions on the different data of the NS. Some of them show that the work was written probably between 500 and 300 B. C. Some show that the date of its composition was probably 500 B. C. or 400 B. C. Only in two cases the testimony of the data is that the work is not later than 200 or 100 B. C. Though taken individually the different data may not be considered strong enough to warrant any definite conclusion regarding its date, the cumulative strength of all this evidence cannot be disregarded. Hence it may be permissible to assume a very high antiquity for the NS. and to push it even as far back as 500 B. C. But before finishing this discussion, we are again

²¹⁴ See note 51 above.

²¹⁵ *ibid.* Hieuen Tsang mentions Odra only.

to take up the question of Bhāsa whose date as we have seen before, might have a very close connection with that of the NŚ.

13. *The Nāṭyaśāstra and Bhāsa*²¹⁶

64. Not always adhering to the rules of the NŚ. on his part has been sometimes alleged as an evidence of the greater antiquity of Bhāsa, the argument being that he writing before the rules were formulated could not observe them. But such an inference is not quite safe. For it is easy to admit that the NŚ. was based on a generalization of a pre-existing dramatic literature. Hence, if it is to be assumed that the NŚ. was written after Bhāsa, then there is every reason to expect that its rules would not go against the usages in his works. But we find that in no less than four cases Bhāsa disregards the rules of the NŚ. These are as follows:

(i) The *sūtradhāra* begins the plays²¹⁷, though according to the NŚ (V. 167) the *śibhāpaka* should perform this function.

(ii) In contravention of the rule of the NŚ. (XX. 20) Bhāsa allows death on the stage in Act I of the *Abhiseka*.

(iii) In the *Madhyama*. and the *Dūtāghat*. Bhāsa does not give the usual *Bhārata-vākya*, and what he gives instead, is an innovation.

(iv) *Varuṇa* in the *Abhiseka*. (IV. 15) is blue. But the NŚ. (XXIII. 91) prescribes white colour for the god.

65. There are, however, good grounds to assume that Bhāsa was acquainted with the NŚ.²¹⁸ For example, he mentions in a humorous context the jester confounding the NŚ. with the *Rāmāyaṇa* (Avi. II. 38-39) it. Hence it may be assumed that our work in its original form was referred to. But this assumption seems to lose its force when it is found that a passage in the NŚ. strongly criticizes the

216 As scholars are agreed in placing Kālidāsa after the NŚ no discussion on this is made here. See Winternitz, III, p. 10. See also NŚ. (transl.) 1st ed. Introduction pp. LXXXII-LXXXIII.

216a This was known to Bāṇa. See *Harsacarita*, Introduction.

217 Winternitz, III, p. 10

use in a play of harsh-sounding words like *cekṛīḍita* (XVII. 120) which is actually met with in Bhāsa.²¹⁸ This being a fact we are left with no other alternative but to postulate here an interpolation. As the passage in question is an echo of a similar rule²¹⁹ and is composed not in the usual *śloka* or *ārya* metre but in the *Vasantatilakā* which occurs twice in close proximity, one may be certain that this is a later insertion. Besides this, we should take into consideration Bhāsa's mention of some technical terms as well as his acquaintance with some rules of the NS. These are as follows.

(i) The technical terms are: *saustava*, *prastāvanā*, *sūtradbhūta*, *prekṣaka*, *cārī*, *gati*, *bhadrasmukha*, *bhāva*, *bhava*, *marisa*, *nātakīya*, the root *patba* (meaning *to recite*), and *ranga*

(ii) The hetæra in the Cārudatta (I. 26-38) says within herself "I am unworthy of being allowed entrance into the harem." This seems to refer to NS (XX. 54) The expression "by means of a Nāṭaka suiting the time" (*kālasamvādinā nāṭakena*) also probably points to the NS. (XXVII. 88ff.)

(iii) The vocal skill of the hetæra referred to by the Śākara in the Cāru. may also be said to point to the rules regarding intonation (*kaku*) in the NS. (XIX. 37-38)

(iv) Besides, the expressions "the two feet made facile in dance due to training" (*nyūtopadeśa viśada caranau*) and "she represents the words with all her limbs" (*abhinayati vacāmsi sarvagatrasa*) in the Cāru. (I 9.0, 16. 0) probably relate to the elaborate discussions on dance and the use of gestures in the NS.

On the basis of all these, it may be concluded that Bhāsa knew the NS. in its original form.

66. Even if the priority of the NS. to Bhāsa is accepted we cannot immediately make any conclusion about the date of the former. For a section of the scholars are still unduly hesitant about allowing to the great dramatist the antiquity which Ganapapati Sastri claimed for

him.²²⁰ Hence a few words need be said on the subject. After a very close study of the NS. and of Bhāsa's works we are convinced that Ganapati Sastrī gave sufficient arguments for establishing a date for the dramatist, and his conclusion has been very ably upheld by Dr. Pusalker in his excellent study.²²¹ We are in perfect agreement with him when he concludes :

From the flowing tone of Bhāsa's Sanskrit and the conversational style of his dialogues which are short, easy, graceful and colloquial we are inclined to think that Sanskrit was a spoken language in Bhāsa's time, and so we place him after Pāṇini, before the latter's grammar got a strong foothold, and possibly before Kātyāyana (350 B.C.).²²²

But as the Prakrit of Bhāsa's available texts point to the third or the fourth century A. C. some comments are needed. It was seen before that the Prakrit of dramas was always in a state of flux.²²³ In the beginning, Prakrit was not considered a separate language, but merely a mode of speaking, and as it was probably near about this time that Bhāsa wrote his plays, the orthography of his Prakrit did not differ much from that of Sanskrit. Hence the present form of Prakrit in his plays speaks for the date of the MS. tradition they follow rather than the date of their composition. We may, therefore, place the NS. in about 500 B. C. ; for Bhāsa probably wrote his plays between 450 and 350 B. C. This will exactly suit many other data as well as his chronological relation with Kautilya (*circa*. 350 B. C.) who makes a quotation from him.²²⁴

220 Winternitz, III pp. 203-205.

221 A. D. Pusalker, *Bhāsa: A Study*, Lahore, 1940.

222 *ibid* p. 61.

223 See note above.

224 Some writers have tried to allege that the quotation (Pratijñā. IV. 2) was a floating verse taken by Kautilya. Had this been the case, it might have been introduced as an *ānuttamīya śloka*. Besides, it seems absurd that Bhāsa who could write so many beautiful stanzas inserted a hackneyed *śloka* in his play.

नाट्यशास्त्रम्

प्रथमोऽध्यायः

प्रणम्य निरस्ता देवो पिनामहमहेश्वरौ ।
नाट्यशास्त्रं प्रवक्ष्यामि प्रदाया यदुदाहृतम् ॥१॥
समाप्तज्ञप्यं व्रतिनं स्वमुतैः परिवारितम् ।
अनध्याये कदाचित्तु भरतं नाट्यकोविदम् ॥२॥
मुनयः पर्युपास्यैनमात्रेयप्रमुखाः पुरा ।
पप्रच्छुस्ते महात्मानो नियतेन्द्रियबुद्धयः ॥३॥
योऽयं भगवता सम्यग् ग्रथितो वेदमंत्रितः ।
नाट्यवेदः कथं ब्रह्मकृतपद्मः कस्य वा कृते ॥४॥
कस्यंगं किंप्रमाणञ्च प्रयोगश्चास्य कीदृशः ।
सर्वमेतद्यथानस्त्वं भगवन् वक्तुमर्हसि ॥५॥

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं नाट्यवेदकथां प्रति ॥६॥
भवद्भिः शुचिभिर्मूढा तथाऽवहितमानसैः ।
श्रूयतां नाट्यवेदस्य सम्भवो ग्रन्थनिर्मितः ॥७॥
पूर्वं कृतयुगे विद्या वृत्ते स्वार्यमुवेऽन्तरे ।
त्रेतायुगेऽयं मंगलं मनोर्वैवस्वतस्य च ॥८॥
ग्राम्यधर्मप्रवृत्ते तु कामलोभवशं गते ।
ईर्ष्याक्रोधाभिसंमूढे लोके सुखिनदुःखिने ॥९॥

देवदानवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगैः ।
 जम्बूद्वीपे ममाक्रान्ते लोकपालप्रतिष्ठिते ॥१०॥
 महेंद्रप्रमुखैर्देवैरुक्तः किल पिनामहः ।
 क्रीडनीयकमिच्छामो दृश्यं श्रव्यं च यद्भवेत् ॥११॥
 न वेदव्यवहारोऽयं संश्रान्यः शूद्रजातिषु ।
 तस्मान् सृजापरं वेदं पञ्चमं मार्गवर्णिकम् ॥१२॥
 एदमस्त्विनि तानुत्तवा देवराजं विमृज्य च ।
 सस्मर चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्वविन् ॥१३॥
 धर्म्यमर्थ्यं यशस्य च सोपदेश मसंप्रहम् ।
 भविष्यनश्च लोकम्य सर्वकर्मानुदर्शकम् ॥१४॥
 सर्वशास्त्रार्थमम्पन्नं सर्वशिल्पप्रदर्शकम् ।
 नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेनिहास करोम्यहम् ॥१५॥
 एवं संकल्प्य भगवान् सर्ववेदाननुस्मरन् ।
 नाट्यवेदं तनश्चक्रे चतुर्वेदशगमम्भवम् ॥१६॥
 जप्राह पाट्यमृवेदान् सामभ्यो गीतमेव च ।
 यजुर्वेदादभिनयान् रमानायर्वणादपि ॥१७॥
 वेदोपवेदैः संवद्वो नाट्यवेदो महात्मना ।
 एवं भगवता सृष्टो प्रक्षणा सर्ववेदिना ॥१८॥
 उत्पाद्य नाट्यवेदं तु 'प्राह शक पिनामहः ।
 इतिहामो मया सृष्ट म सुरेषु निरुज्यताम् ॥१९॥
 कुशला ये विदग्धाश्च प्रगल्भाश्च जिज्ञासमाः ।
 संप्रव्यं नाट्यमंजो हि वेदः मन्त्राम्यत्रां त्वया ॥२०॥
 तच्छ्रुत्वा 'धचन शको प्रक्षणा यदुदाहृतम् ।
 प्राञ्जलिं प्रगतो भूत्वा प्रत्युयाच पिनामहम् ॥२१॥
 प्रहणे धारणे शाने प्रयोगे चास्य सत्तम ।
 अगता भगवन् देवा न योग्या नाट्यकर्मसु ॥२२॥

य इमे वेदगुह्या मुनयः संशिनवनाः ।

एतेऽस्य ग्रहणे शक्ताः प्रयोगे धारणे तथा ॥२३॥

श्रुत्वा तु शकवचनं मामाहाम्युजसम्मवः ।

त्वं पुत्रशतसंयुक्तः प्रयोक्ताऽस्य भवानघ ॥२४॥

आज्ञापितो विदित्वाऽहं नाट्यवेदं पिनामहान् ।

पुत्रानध्यापयामास प्रयोगं चाऽस्य तत्त्वनः ॥२५॥

शाण्डिल्यं चापि वात्स्यं च कोहल^१ दत्तिल तथा ।

जटिलाम्बष्ठकौ चैव^२ तण्डुमग्निगिरं तथा ॥२६॥

सैन्धवं सपुलोमानं^३ शाङ्खलिं विपुलं तथा ।

कपिश्रलं^४ बादरिं च यमधूम्रायणौ तथा ॥२७॥

जम्बुध्वजं^५ काकजङ्घं स्वर्णकं तापसं तथा ।

वेदारिं शालिकर्णं च दीर्घगात्रं च शालिकम् ॥२८॥

कौत्सं ताण्डात्यनिं चैव पिंगलं^६ चित्रकं तथा ।

दन्धुलं^७ भल्लकं चैव^८ मुष्टिकं सैन्धवायनम् ॥२९॥

तैत्तिलं^९ भार्गवं चैव शुचिं बहुलमेव च ।

अयुधं द्युधमेनं च पाण्डुकर्णं मकरेलम् ॥३०॥

ऋजुकं मण्डकं चैव शम्बरं वज्जुलं तथा ।

मागधं^{१०} सरलं चैव कर्तारं चोपमेव च ॥३१॥

तुणारं^{११} पार्षदं चैव गौनमं बादरायणम् ।

विशालं^{१२} शबलं चैव सुनाभं मेपमेव च ॥३२॥

कालियं^{१३} भ्रमरं चैव तथा पीठमुखं मुनिम् ।

नखकुट्टाश्मकुट्टौ^{१४} च पट्पटं सोत्तमं तथा ॥३३॥

23-25 (B, G. same) 26-40 (B same G. 26-39) ^१ G. घूर्णिन ^२ G. दण्ड

^३ G. बालिकं ^४ G. यम धीमायणं चैव काशिश्रवणाय वि वा ^५ G. जम्बुकं कोकमुल च

^६ G. बलकं ^७ G. भायुकं ^८ B. कुष्ठिक ^९ G. विज्जिल ^{१०} G. सारथं ^{११} G.

पायणं, ^{१२} G. लदारि वायणं चैव सारथि हवमेव च ^{१३} G. कालिय. ^{१४} C. प्रवृत्ताश्मकुट्टौ

पादुकोपानदौ चैव श्रुतिं चापस्वरं तथा ।
 अमिहृङ्गाज्यकुण्डौ^{१६} च विनाहृतं ताण्ड्यमेव च ॥३४॥
 फर्नरात्रं^{१७} हिरण्यात्रं कुण्डलं तु षट् तथा ।
 लाजं^{१८} भयानकं चैव बीभत्सं सविचक्षणम् ॥३५॥
 पुण्ड्रात्रं^{१९} पुण्ड्रनानं च अमिनं सितमेव च ।
 विगुञ्जितं महाजितं झालङ्कारपनमेव च ॥३६॥
 ज्यामायनं माठरं च लोहिताङ्गं तथैव च ।
 संवर्त्तकं पञ्चशिरं त्रिशिरं शिखरमेव च ॥३७॥
 शंखवर्गमुखं षट् शंखवर्णमथापि च ।
 शस्त्रेभिर्गमस्ति चाप्यनुमालि शठं तथा ॥३८॥
 बिभृत् शानजहं च रौद्रं वीरमथापि च ।
 पिनामहाज्ञायाम्माभिलोक्य च गुणेभ्यसा ॥३९॥
 प्रयोजितं पुत्रजनं यथाभूमिविभागनः ।
 यो यस्मिन् कर्मणि यथा^{२०}योग्यस्तस्मिन् स योजितः ॥४०॥

भारती सात्वती चैव वृत्तिमारभत्री तथा
 ममाग्रिनं प्रयोगन्तु प्रयुक्तौ च मया द्विजा ॥४१॥
 परिगृह्य प्रगम्याऽथ शृङ्गा विज्ञापितो मया ।
 अथाह मां सुरगुरुः षेयिकोमपि योजय ॥४२॥
 यच्च तस्या धर्मं द्रव्यं तद् ब्रूहि द्विजमत्तम ।
 एवं तेनाम्भयभिहितः प्रत्युक्त्य मया प्रभुः ॥४३॥

^{१६} G दृष्टि च ममेव ^{१७} G चदिगुणाग्रकुण्डौ च ^{१८} G, डकराच ^{१९} C, Bn, कच
^{१९} G 36-39 reads विरीटिचं च पात्रं च तत्रां च निमिषेव च । विनाहृतं श्वरेण च विनाहृतिरिति च ।
 चदिगुणं विष चैव श्रुतिं जयं च विनाहृतम् । जेयोवय कुटिष च तदा च मयमेव च । श्यामायनं मठरं च
 लोहिताङ्गं विदुःश्रुम् । रौद्रं च वटं चैव बीभत्सं बीभत्सं तथा । एवमाद्यं पृथक् चारं मूलि-विभाजनः ।
^{२०} G, दोहोऽथो एव योजित 41 (B. same ; G 40) 42-43 (B same ; G.
 41-42a) ^{२१} G om this hem

दीयतां भगवन् द्रव्यं कैशिक्याः संप्रयोजकम् ।
 मृदङ्गहारसंयुक्ता रमभावक्रियात्मिका ॥४४॥
 दृष्टा मया भगवतो नीलकण्ठस्य नृत्यतः ।
 कैशिकी इलक्ष्मणैष्यया शृङ्गाररससंभवा ॥४५॥
 न शक्या पुरुषैः साधु प्रयोक्तुं स्त्रीजनादृते ।
 ततोऽसृजन् महातेजा मनमाऽप्सरसो विभुः ॥४६॥
 नाट्यालङ्कारचतुराः प्रादान् मह्यं प्रयोगतः ।
 मञ्जुकेशो मुकुटो च मिश्रकेशो सुलोचनाम् ॥४७॥
 सौदामिनीं देवदत्तां देवसेनां मनोरमाम् ।
 सुदतीं सुन्दरीं चैव विदग्धां विबुधां तथा ॥४८॥
 सुमालां सन्ततिं चैव सुनन्दां सुमुखीं तथा ।
 मागधीमर्जुनीं चैव सरलां परला धृतिम् ॥४९॥
 नन्दां सपुष्कलां चैव कलभा चैव मे ददौ ।
 स्वातिर्भाण्डनियुक्तस्तु सह शिष्यैः स्वयम्भुवा ॥५०॥
 नारदाद्याश्च गन्धर्वा गानयोगे नियोजिताः ।

एवं नाट्यमिश्रं सम्यग् दृष्ट्वा सर्वैः सुतैः सह ॥५१॥
 स्वातिनारदसंयुक्तो वेदवेदाङ्गकारणम् ।
 उपस्थितोऽहं लोकेशं प्रयोगार्थं कृताञ्जलिः ॥५२॥
 नाट्यस्य ग्रहणं प्राप्तं ब्रूहि किं करवाण्यहम् ।
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच पितामहः ॥५३॥
 महानयं प्रयोगस्य समयः समुपस्थितः ।
 अयं ध्वजमह श्रोमान् महेन्द्रस्य प्रवर्तते ॥५४॥

43-45 (B. same ; G. 42b-44a) ¹ B वृत्ताः. 46-47 (B same; G-44b-45)
 47-50 (B. 47-50a ; G 46-48) ¹ G reads its 46-48 as follows : सौदामिनी
 देवदत्तां देवसेनां मनोवतीम् । सुगमि सुन्दरी च विदग्धा विबुधा तथा । नन्दा च सुमुखी चैव
 कपिला सुमती तथा । मञ्जुकेशो मुकुटो च मिश्रकेशो तथैव च मागधीमर्जुनी चैव सरलां वीर्या
 धृतिम् । सुनन्दां सुमुखीं चैव सपुष्कलां चैव मे ददौ । 50-51 (B 50b-51 a ; G. 49).
 51-53 (B. 51b-53a ; G. 50-51) G ब्रूहि 53-55 (B-53b-55a ; G 52-53)

अत्रेदानीमयं वेदो नाट्यसंज्ञः प्रयुज्यताम् ।
 ततस्तस्मिन् ध्वजमहे निहतामुरदानवे ॥५५॥
 प्रष्टुमामरसंकीर्णं महेन्द्रविजयोत्सवे ।
 नान्दी कृता मया पूर्वमाश्रीर्वचनसंयुता ॥५६॥
 अष्टाङ्गपदसंयुक्ता विचित्रा देवसंमता ।
 तदन्तेऽनुकृतिर्वद्धा यथा दैत्या सुरैर्जिताः ॥५७॥
 सफेदविद्रवकृता छेद्यमेवाद्वात्मिका ।

तनो ब्रह्मादयो देवाः प्रयोगपरितोषिताः ॥५८॥
 प्रददुर्हप्रमनसः सर्वोपकरणानि न ।
 प्रीतस्तु प्रथम शक्रो दत्तवान् स्वध्वजं शुभम् ॥५९॥
 प्रह्लादुल्लरु चैव भृङ्गां वरुणस्तथा ।
 मूर्धशूत्रं शिव मिद्धि वायुर्व्यजनमेष च ॥६०॥
 विष्णु मिहामनं चैव कुन्नेरो मुकुटं तथा ।
 अथाव्यह्वं प्रेक्षणीयस्य दशौ देवी सरस्वती ॥६१॥
 शेषा ये देवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगा ।
 तस्मिन् मदस्यनिशीता नानाजानिगुणाययान् ॥६२॥
 शंशाशैर्भाषितान् भावान् रसान् रूपं त्रियावल्म् ।
 दत्तान्तः प्रष्टुमन्ते मत्सुतेभ्यो दिवौकसः ॥६३॥
 एवं प्रयोगं प्रारब्धे देवदानवनाशने ।
 समवन् धुमिताः सर्वे दैत्या ये तत्र संगताः ॥६४॥
 विरूपाक्षपुगीगांस्तु विभ्रान् प्रोत्साह्य तेऽप्युवन् ।
 नेत्यमीशमहे^१ नाट्यमेतद्रागम्यत्रामिति ॥६५॥

55-58 (H 55b 58a ; G 54-56) ^१ B ददनिहता. 58-61 (B 58b-61 ; G. 57-59)

62-53 (B. same, G. 60-61) ^२ G reads 63b as प्रददुर्हप्रमनसः विचित्रांमरसं वत्.

64-65 (B. same ; G. 62-63) ^३ B. नेत्यमिह्या-(शैशा-री)महे G. न चमिह्यामहे,

ततस्त्वेरसुरैः सार्धं विज्ज्ञा मायामुपाश्रिताः ।
 .वाचश्चेष्टा स्मृति चैव स्तभयन्ति स्म नृत्यताम् ॥६६॥
 तथा विध्वंसनं दृष्ट्वा तत्र तेषां स देवराट् ।
 कस्मान् प्रयोगवैषम्यमित्युक्त्वा ध्यानमाविशन् ॥६७॥
 अथापश्यन् रुदो विघ्ने. समन्तान् परिवारितम् ।
 सहेतरेः सूत्रधारं नष्टसंज्ञं जटीमृणम् ॥६८॥^१
 उत्थाय त्वरित शक्रं गृहीत्वा ध्वजमुत्तमम् ।
 सर्वैरङ्गोज्ज्वलतनुं कोपादुवृत्तलोचनः ॥६९॥
 रंगपीठगतान् विघ्नान्मुराश्चैव देवराट् ।
 जर्जरौकृतदेहास्तानकरोज्जरेण स. ॥७०॥
 गतेषु^२ तेषु विघ्नेषु सर्वेषु सह दानवैः ।
 सप्रद्रव्य ततो वाक्यमाहुः सर्वे दिवौकस. ॥७१॥
 क्षहो प्रहरणं दिव्यमिदमासादितं त्वया ।
 नाट्यविध्वंसिनः^३ सर्वे येन तं जर्जरौकृताः ॥७२॥
 तस्माज् जर्जर इत्येव नामतोऽयं भविष्यति ।
 [सिंहा]^४ ये चैनं हिंसार्थमुपयास्यन्ति विप्रकाः ॥७३॥^५
 दृष्ट्वैव जर्जरं तेषुपि गमिष्यन्त्येकमेव तु ।
 एवमेवास्त्विति ततः शक्रः प्रोवाच तान् सुरान् ॥७४॥
 रक्षाभूतश्च सर्वेषां भविष्यत्येव जर्जरः ।
 प्रयोगे प्रस्तुते ह्येवं स्फुटिते शक्यमहे पुनः ॥७५॥
 त्रासं सञ्जनयन्ति स्म विज्ज्ञा '[सिंहा]स्तु नृत्यताम् ।
 दृष्ट्वा तेषां न्यवमित^६ मदर्थे विप्रकारजम् ॥७६॥

66 (B. *same*, G 64) 67-68 (B *same*, G 65-66) ^१ Bth तत्र तत्र,
 B G. नृवधारक. 69-70 (B. *same*, G 67-68) 71-73 (B 71 72, 73b G 69-70, 71b)
^२ B G. निदनेषु च सर्वेषु सिद्धेषु ^३ we with Bn, for this B G जर्जरौकृतकथायां दानव
 (क्षानवा) कृतः दक्षादनैव त विघ्नाः आहुरजर्जरीकृता, we follow Bth ^४ mss. रक्षा
 73 75 (B. 74a-75 ; G. 72-73) 75-76 (B 76 ; G. 74) ^५ mss रक्षा ^६ G. देवानां.

उपस्थितोऽहं प्रज्ञाणं सुतैः सर्वैः समन्वित ।
 निश्चिन्ना भगवन् विद्मः नाट्यस्यास्य विनाशने ॥७५॥
 अनो रक्षाविधिं सम्यगाज्ञापय सुरेश्वर ।
 ततः स विश्वकर्माणं प्रक्षोवाच प्रयत्नतः ॥७६॥
 बुरु लक्षणमम्पन्न नाट्यवेदम् महामते ।
 कृत्या यथोक्तमेव तु गृहं पद्मोद्भवाज्ञया ॥७६॥
 प्रोक्तवान् द्रुहिण गत्वा सभाया तु कृताञ्जलि ।
 सज्जं नाट्यगृहं देव नदवेश्चिनुमर्हसि ॥८०॥
 ततः सह महेन्द्रेण सुरैः संबंधं संतरेः ।
 अगच्छत् त्वरितो द्रष्टुं द्रुहिणो नाट्यमण्डपम् ॥८१॥
 दृष्ट्वा नाट्यगृहं प्रज्ञा प्राह मर्मान् सुरास्ततः ।
 अशमागैर्भवद्भिस्तु रक्ष्योऽय नाट्यमण्डप ॥८२॥
 रक्षणे मण्डपस्याय विनियुक्तस्तु चन्द्रमा ।
 लोकपालास्तथा दिग्बु विदिक्ष्वपि च मारुताः ॥८३॥
 नेपथ्यमूर्धो मित्रस्तु निश्चिन्नो वरुणोऽप्यरे ।
 वैदिकारक्षणे^१ बह्निर्भाण्डे मर्वे दिव्यकमः ॥८४॥
 वर्णाश्चत्वार एताथ स्वर्गेषु विनियोजिताः ।
 आदित्याश्चैव रक्षाश्च स्थिताः स्वभान्तरेष्वथ ॥८५॥
 धारणीषु स्थिता भूनाः शालास्त्रप्सरसस्तथा ।
 मर्दवेश्मसु यक्षिण्यो महोष्ट्रे महोदधिः ॥८६॥
 द्वारशालानियुक्तस्तु कृतान्तः फाल एव च ।
 स्थापितौ^२ द्वारपादौ तु^३ नागमुग्न्यो महाबलौ ॥८७॥
 देहल्यां यमदण्डमस्तु गृह्यं चोपरि संस्थितम् ।
 द्वारपालौ स्थितौ चोभौ नियनिर्मुस्युवे च ॥८८॥

76-78 (B 77-78; G. 75-76) 78-79 (B 79; G. 77). 79-81 (B. 81-82, G 79-80) ^१ For 79b B G. तनाद्विषयं कामनं रिद्धिमां मरुत्सुमम (गममहृत्) ।
 सर्वेष्वप्यन्यत्र नाट्यमण्डपस्य च, We with Bth. 82-88 (B 83-89a; G. 81-87a)
^२ G. वैदिकी पादक. पातु म एव. ^३ B. शालाश्चैव C. नागमुग्न्यो ।

पार्श्वे तु रङ्गपीठस्य महेन्द्रः स्थितवान् स्वयम् ।
 स्थापिता मत्तवारण्यां विद्युद् दैत्यनिपूदनी ॥८६॥
 स्तम्भेषु मत्तवारण्याः स्थापिताः परिपालने ।
 भूता यक्षाः पिशाचाश्च गुह्यकाश्च महाबलाः ॥८७॥
 जर्जरै चैव निक्षिप्तं वज्रं दैत्यनिवर्हणम् ।
 तत्पर्वसु विनिक्षिप्ताः सुरेन्द्रा ह्यमितौजसः ॥८८॥
 शिरःपर्वस्थितो ब्रह्मा द्वितीये शंकरस्तथा ।
 तृतीये च स्थितो विष्णुश्चतुर्थे स्कन्द एव च ॥८९॥
 पञ्चमे च महानागाः ज्येष्ठवासुकिश्चका ।
 एवं विघ्नविनाशाय स्थापिता जर्जरै सुराः ॥९०॥
 रङ्गपीठस्य मध्ये तु स्वयं ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ।
 इत्यर्थ^१ रङ्गमध्ये तु क्रियते पुष्पमोक्षणम् ॥९१॥
 पातालवासिनो ये च यश्चगुह्यरूपजगा ।
 अथस्ताद्रङ्गपीठस्य रक्षणे ते नियोजिता ॥९२॥
 नायकं रक्षतीन्द्रस्तु नायिकां तु सरस्वती ।
 विदूषकमयोकारः शेषास्तु प्रहृतीर्हरः ॥९३॥
 यान्येतानि नियुक्तानि देवतानीह रक्षणे ।
 एतान्यैवाधिदैवानि भविष्यन्तीत्युवाच सः ॥९४॥
 एतस्मिन्नन्तरे देवैः सर्वैरुक्तः पितामहः ।
 साम्ना तावदिमे विघ्नाः स्याप्यन्तां वचसा त्वया ॥९५॥
 पूर्वं साम प्रयोक्तव्यं द्वितीयं दानमेव च ।
 तयोरुपरि भेदस्तु ततो दण्डः प्रयुज्यते ॥९६॥
 देवानां वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा वचनमब्रवीन् ।
 कस्माद्भवन्तो नाट्यस्य विनाशाय समुत्थिताः ॥९७॥

^१ 89-93 (B 89b-93a ; G 87b-92a). ^१ B reads bet. 91a and 91b वच-
 श्रुतिविधायां तुरेन्दोः पामितौजसा । बोरमदोऽय मववाद् गुह्यकाश्च तयैव च. 93-94 (B.94-95a ;
 G.92b-93) ^१B. ९४०. 95 (B 95b-96a ; G 94) 96 (B 96b-97a ; G.95).
 97 (B. 97b-98a ; G 96). 98-99 (B.98b-100a ; G 97-98). 100 (B.100b-
 101a ; G. 99).

प्रज्ञाणो वचनं श्रुत्वा विरूपाक्षोऽप्रवीट्वचः ।
 दैत्यैर्विभ्रगणैः सार्धं सामपूर्वमिदं ततः ॥१०१॥
 योऽयं भगवन्ना सृष्टो नाट्यवेदः सुरेच्छया ।
 प्रत्यादेशोऽयमस्माकं सुरार्थं भवता कृतः ॥१०२॥
 तस्मैतदेवं कर्तव्यं त्वया लोकपितामह ।
 यया देवास्तथा दैत्यास्तत्तः सर्वे विनिर्गताः ॥१०३॥

विरूपाक्षवचः^१ श्रुत्वा प्रज्ञा वचनमप्रवीन् ।
 अलं वो मन्युना दैत्या बिभ्रादं लज्जतानघाः ॥१०४॥
 भवतां देवतानां च शुभाशुभविच्छल्परु ।
 कर्मभावान्बरापेशो नाट्यवेदो मया कृतः ॥१०५॥
 नैकान्ततोऽथ भवता देवानां चात्र भावनम् ।
 त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ॥१०६॥
 कचिद्धर्मं कचित्क्रोडा कचिदर्थं कचिच्छमः ।
 कचिद्दास्यं कचिद्युद्धं कचित्कामं कचिद्वधः ॥१०७॥
 धर्मोऽधर्मश्चूतानां कामः कामोपसेविनाम् ।
 निप्रहो दुर्विनीतानां विनीतानां दमक्रिया ॥१०८॥
 ह्रीवानां धार्ष्ट्यकरणमुत्माहः शूरमानिनाम् ।
 अमुषानां विदोयश्च वैदुष्यं विदुषामपि ॥१०९॥
 ईश्वराणां विलासश्च स्थैर्यं दुरादिवस्य च ।
 अयोपजीविनामयो धृतिरद्विप्रचेतनम् ॥११०॥
 नानामावोपमंपन्नं नानावस्थान्तरात्मकम् ।
 लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम् ॥१११॥

101-103 (B.101b-104a; G 100-102) 104-105 (B 104b-106a; G.103-104)
^१B.विज्ञाणो वचनं. 106 (B 106; G 105) 107 (B.106b-107a, G.106). 108-109(B.
 109b-111a; G.107-108) B G. चर्कोऽयं-; we with B[ib. 110 (B. 111b-112a;
 G 109). 111 (B 112b-113a; G.110)

वृत्तमाधममध्यानां नराणां कर्मसंश्रयम् ।
 हितोपदेशजननं धृतिक्वीडासुप्पादिरुन् ॥११२॥
 *एतद्रसेषु भावेषु सर्वकर्मक्रियासु च ।
 *सर्वोपदेशजननं नाट्यमेतद्विष्यति ॥११३॥
 दुःखार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम् ।
 विश्रामजननं लोके नाट्यमेतद्विष्यति ॥११४॥
 धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं युद्धिविवर्धनम् ।
 लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद्विष्यति ॥११५॥
 न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
 न स योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यज्ञ दृश्यते ॥११६॥
 *सर्वशास्त्राणि शिल्पानि कर्माणि विविधानि च ।
 *अस्मिन्नाट्ये समेतानि तस्मादेतन्मया कृतम् ॥११७॥
 तन्नात्र मनुष्यः कर्तव्यो भवद्भिरमरान् प्रति ।
 सप्तद्वीपातुकरणं नाट्ये ह्यस्मिन् प्रतिष्ठितम्^१ ॥११८॥
 वेदविद्येतिहासानामाख्यानपरिकल्पनम् ।
 *श्रुतिस्मृतिसदाचारपरिशेषार्थरूपनम् । ॥११९॥
 विनोदजननं लोके नाट्यमेतद् भविष्यति
 देवानामसुराणां^२ राज्ञामथ कुटुम्बिनाम्^३ ॥१२०॥
 कृतातुकरणं लोके नाट्यमित्यभिधीयते ।
 योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसमन्वितः ॥१२१॥
 सोऽङ्गायमिनयोपेनः नाट्यमित्यभिधीयते ।
 एतस्मिन्नन्तरे देवान् सर्वानाह पितामहः ॥१२२॥

112 (B 113b-114a; G.111) 113 (B 114b-115a; G 112). 114-115
 (B.115b-117a; G.113-114). 116 (B 117b-118a; G 115) 117-118 (B.
 118b-120a; C.116) ^१ B reads after this देवातुकरणं नाट्यमेतत् तदन्वयाज्ञप्तम्.
 ~ 119 (B 123b-124a; G.119) 120 (B 123b, 124b-121; G.117) ^२ G.
 देवानामसुराणां च राज्ञां लोकास्य चैव हि. * B G. ब्रह्मर्षी च विद्वंश्च नाट्यं अंगानामङ्गम्
 121 (B 121b-122a, G 118). 122 (B.122b, 125a; G. 120).

कुरुध्वमत्रविधिवद् यजनं नाट्यमण्डपे ।
 बलिप्रदानैर्होमैश्च मन्त्रोपाधिसमन्वितैः ॥१२३॥
 जप्यैर्मन्त्र्यैश्च पानैश्च बलिं समुपकल्प्यताम् ।
 मर्त्यलोकगतः^१ सर्वे शुभां पूजामवाप्स्यथ ॥१२४॥
 अपूजयित्वा रत्नं तु नैव प्रेक्षां प्रवर्तयेत् ।
 अपूजयित्वा रत्नं तु यः प्रेक्षां कल्पयिष्यति ॥१२५॥
 तस्य तन्निष्फलं ज्ञानं निर्यम्योनिं च यास्यति ।
 यज्ञेन संमितं ह्येतद् रत्नदेवतपूजनम् ॥१२६॥
 नर्तकोऽर्धपतिर्वापि यः पूजां न करिष्यति ।
 न कारयिष्यन्त्यन्यैर्वा प्राप्स्यत्यपचयं तु सः ॥१२७॥
 यथाविधि यथादृष्टं यस्तु पूजां करिष्यति ।
 स लप्स्यते शुभानर्थान् स्वर्गलोकं च यास्यति ॥१२८॥
 एवमुक्त्वा तु भगवान् दृष्टिणः सह देवतैः ।
 रत्नपूजां कुरुष्वेति मामेवं समचोदयन् ॥१२९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे नाट्योत्पत्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

123 (B.125b-126a ; G 121) 124 (B 126b-127a ; G. 122). ^१C. मर्त्यलोकेत्यथ
 १२४ रत्नां पूजामवाप्स्यति. 125 (B 127b-128a; G 123). 126 (B 128b 129a ; G.124).
 127 (B 130 ; G 125). 128 (B 131 , G 126) 129 (B 132 ; G,127);

द्वितीयोऽध्यायः

भरतस्य वचः श्रुत्वा प्रत्यूषुर्मुनयस्ततः ।
 भगवञ्छ्रोतुमिच्छामो यन्न न रङ्गसंश्रयम् ॥१॥
 अथवा याः क्रियास्तत्र लक्षणं यच्च पूजनम् ।
 भविष्यद्भिर्नरैः कार्यं कथं तन्नाट्यवेदमनि ॥२॥
 इहादिर्नाट्ययोगस्य कीर्तितो नाट्यमण्डपः ।
 तस्मात्तस्यैव तावन् त्वं लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥३॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतोऽब्रवीत् ।
 लक्षणं पूजनं चैव श्रुयतां नाट्यवेदमनः ॥४॥
 दिव्यानां मानसीं सृष्टिर्गृहेषूपवनेषु च ।
 नराणां यन्नतः कार्या लक्षणाभिहिताः क्रियाः ॥५॥
 श्रुयतां तद्यथा यत्र कर्तव्यो नाट्यमण्डपः ।
 तस्य वास्तु च पूजा च यथा योज्या प्रयत्नतः ॥६॥
 इह प्रेक्षागृहाणां तु धीमता विधकर्मणा ।
 त्रिविधः सन्निवेशश्च शास्त्रतः परिकल्पितः ॥७॥
 विष्टुष्टतुरस्तश्च ज्येष्ठश्चैव हि मण्डपः ।
 तेषां ग्रीणि प्रमाणानि ज्येष्ठस्य मध्यं तथाऽवरम् ॥८॥
 प्रमाणमेषां निर्दिष्टं हस्तदण्डसमाश्रयम् ।
 शनं चाष्टौ चतुःपष्टिर्द्वात्रिंशच्चेति निश्चितः ॥९॥
 अष्टाधिकं शतं ज्येष्ठस्य चतुःपष्टिस्तु मध्यमम् ।
 कनीयस्तु तथा चेदं हस्ता द्वात्रिंशदिष्यते ॥१०॥

1-2 (B, G same) 3 (B G. same) 4 (B G same) 5-6 (B G same).

1 Bet. the hem. B, G. read भावमिनिर्वाहः. v. 1. यच्च भवति विनिश्चयः सर्वे
 भावास्तु भावः. 7-8 (B G same) 8-10 (B G same).

देवानां भवनं ज्येष्ठं नृपाणां मध्यमं भवेत् ।
 शेषाणां प्रकृतीनां तु कनीयः संविधीयते^१ ॥११॥
 प्रमाणं यच्च निर्दिष्टं लक्षणं विश्वकर्मणा ।
 प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां तच्चैवं हि नियोधन ॥१२॥
 अणू रजश्च बालश्च लिङ्गा यूका यवस्तथा ।
 अङ्गुलं चैव हस्तश्च दण्डश्चैव प्रकीर्तितः ॥१३॥
 अणवोऽष्टौ रजः प्रोक्तं तान्यष्टौ बाल उच्यते ।
 बालास्त्वष्टौ भवेद्विङ्गा यूका लिङ्गाष्टकं भवेत् ॥१४॥
 यूकास्त्वष्टौ यवो द्वेयः यवास्त्वष्टौ तथाङ्गुलम् ।
 अङ्गुलानि तथा हस्तश्चतुर्विंशतिरत्यते ॥१५॥
 चतुर्दन्तो भवेदण्डो निर्दिष्टस्तु प्रमाणतः ।
 अनेनैव प्रमाणेन वक्ष्याम्येषां विनिर्णयम् ॥१६॥
 चतुषष्टि करान् कुर्याद् दीर्घत्वेन तु मण्डपम् ।
 द्वात्रिंशत् च विस्तारं मर्त्यानां योजयेद्विह ॥१७॥
 अत्र उर्ध्वं न कर्तव्यं कर्तृभिर्नाट्यमण्डपः ।
 यस्यादव्यक्तभावं हि तत्र नाट्यं ब्रजेदिति ॥१८॥
 मण्डपे विप्रकृष्टे तु पाठ्यमुञ्जरिनस्वरम् ।
 अनि.सरणधर्मत्वाद्^२ विस्वरत्वं भृशं ब्रजेत् ॥१९॥
 यश्चाप्याम्यगतो^३ रागो भावमुष्टिरमाश्रय ।
 म^४ देशमन प्रकृष्टत्वाद् ब्रजेदव्यक्ततां पराम् ॥२०॥
 प्रेक्षागृहाणा मर्देषां तस्मान्मध्यममिष्यते ।
 यस्मात्पाठ्यं च गेयं च सुर्यं श्रव्यत्रयं भवेत् ॥२१॥

11-16 (B 11-15-19; G same) ^१ B repeats here 21 and two other couplets, see note 1 on 21 below. 17 (B 20; G. same) 18-19 (B. 21-22; G same) ^२ C. चतुर्विंशतिरत्यते 20 (B 23; G.20) ^३ B ph, ch. यस्याम्यगतो रागो (रागो) भावमुष्टि (हृष्टि) रगादयः, B G. -गतो भावो नावाहृष्टिरसाश्रयः ^४ B n. म नु देश, B ch. म च देश 21 (B 24; G 21); ^५ B G read after this देशम्यगतां सर्वेषां विप्रकृष्टां विधिं कृतः । विहृष्टदण्डश्च श्रवदेव प्रयोक्तृभिः । चतुर्दन्तु कृतं यच्च चतुर्दन्तं च मध्यमम् । अष्टविहृष्ट विष्टेयं नाट्यमण्डपं (वेद) प्रयोक्तृभिः । See also note 1 on 11-16 above.

देवानां मानसी सृष्टिर्द्द्विपूषवनेषु च ।
 यन्नभावाद् विनिष्पन्नाः सर्वे भावा हि मानुषाः ॥२२॥
 तस्मादेवकृतैर्भावैर्न विस्पर्धेन मानुषः ।
 मानुषस्य^१ तु गेहस्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२३॥
 भूमेर्विभागं पूर्वं तु परीक्षेत^२ विचक्षणः ।
 ततो वास्तुप्रमाणं च प्रारभेत^३ शुभेच्छया ॥२४॥
 समा स्थिरा च कठिना कृष्णाऽगौरी च या मवेत् ।
 भूमिस्त्वत्र तु कर्तव्यः कर्तृमिर्नाश्रयमण्डपः ॥२५॥
 प्रथमं शोधनं कृत्वा लाङ्गुलेन समुत्कृषेत् ।
 अस्थिकीलकपालानि तृणमुल्मांश्च शोधयेत् ॥२६॥
 शोधयित्वा वसुमतीं प्रमाणं निर्दिशेत्ततः ।
 पुण्यनक्षत्रयोगे तु शुद्धं सूत्रं प्रमायेत्^४ ॥२७॥
 कार्पासं^५ बालवज्रं चापि बालरुलं मौखमेव च ।
 सूत्रं द्युपैस्तु कर्तव्यं यस्य च्छेदो न विद्यते ॥२८॥
 अर्धच्छिन्ने मवेत् सूत्रे स्वामिनो मरणं ध्रुवम् ।
 त्रिमागच्छिन्नया रज्ज्वा राष्ट्रकोपो विधीयते ॥२९॥
 छिन्नायां तु चतुर्मागे प्रयोक्तुर्नाश उच्यते ।
 हस्तप्रभ्रष्टया वापि कश्चित्त्वपचयो भवेत् ॥३०॥
 तस्मान्नित्यं प्रयत्नेन रज्जुप्रहणमिव्यते ।
 कार्यं चैव प्रयत्नेन मानं नाश्रयगृहस्य तु ॥३१॥
 *मुहूर्तेनानुकूलेन तिथ्या च करणेन च ।
 प्राङ्गणांस्तरपयित्वा तु पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥३२॥

22-23 (B. 27-28 ; G. 24-25) C. मनुचल. 24 (B. 29 ; G. 26) ^१ B. दयोक्त,
^२ B. दहक्षया. 25 (B. 30 ; G.27) 26 (B. 31 , G 28) ; 27a (B 32a, G 29a).
 27-28 (B. 33b-31ab^{is} ; G 30b-31a) B G. add the following : विष्णुसर्वाणि
 कोल च विशाखापि च देवता । इत्यतिथ्यादुरापाय प्रपश्य चनाश्रयकर्मणि. ^३ C. वादर 28-31 (B:
 34b-37 ; G. 31b-34) 32-33 (B. 35-36a , G. 35) ^४ G om. 33a

शान्तितोयन्ततो दत्त्वा तत्र सूत्रं प्रसारयेत् ।
 चतुःपट्टिकरान् कृत्वा द्विधा कुर्यान् पुनश्च तान् ॥३३॥
 पृष्ठतो यो भवेद्भागो द्विधा भूतस्य तस्य तु ।
 सममर्धविभागेन रङ्गशीर्षं प्रकल्पयेत् ॥३४॥
 पश्चिमे ^१तु पुनर्भागे नेपथ्यगृहमादिशेत् ।
 विभज्य भागान् विधिवद्यथावदनुपूर्वशः ॥३५॥
 शुभे नक्षत्रयोगे तु मण्डपस्य निवेशनम् ।
 शंसदुन्दुमिनिर्घोषैर्मृदङ्गपणवादिभिः ॥३६॥
 सर्वातीक्ष्णितानि ^२स्थापनं कार्यमेव च ।
 हन्सायाणि त्वनिष्ठानि ^३पाण्डाभ्रमिणस्तथा ॥३७॥
 काषायबमनाक्षैव विकलाक्षैव ये नराः ।
 निशायां च बलिः कार्यो नानाभोजनसंयुतः ॥३८॥
 गन्धपुष्पफलोदो दिशो दश समाश्रितः ।
 पूर्वेण शुडाभ्रयुक्तो नीलः स्याद् दक्षिणेन च ॥३९॥
 पश्चिमेन बलिः पीतो रक्षश्चोत्तरं तु ।
 पस्यां ^४पथापिदेव तु दिशि सपरिकीर्तितम् ॥४०॥
 सादृशस्तत्र दानव्यो बलिर्मन्त्रपुरस्कृतः ।
 स्थापने प्राज्ञेभ्यश्च दानव्यं घृतपायसम् ॥४१॥
 मधूपर्कस्तथा राज्ञे कर्तव्यश्च गुडौदनम् ।
 नक्षत्रेण तु कर्तव्यं मूलेन स्थापनं बुधैः ॥४२॥
 सुहृत्तेनानुदूलेन तिथ्या मुचरणेन च ।
 एवं तु स्थापनं कृत्वा भित्तिकर्म प्रयोजयेत् ॥४३॥

33-35 (B. 36b-38a ; G 36-37) ^१ B. तत . ^२ B. विभामृतस्य तस्य तु.

35-37 (B. 38b-40a ; G. 38-39) ^३ B. च विभागेऽथ.

37-38 (B 40b-41a ; G 40) ^४ B सर्वातीक्ष्णे पट्टिके. ^५ G. पाण्डाभ्रमिणः ;

B. पाण्डाभ्रमिणः ; G g-दमक. 38-39 (B 41b-42a ; G. 41) 39-40 (B. 42b-40a ; G 42-43) 41-42 (B 44b-45a , G. 44) ^६ B. सादृश दिशि दत्ता
 तु देशत परिचयः. 42-43 (B. 45b-46a ; G. 45).

भित्तिर्कर्मणि निर्वृत्ते स्तम्भानां स्थापनं तत ।
 निथिनश्चत्रयोगेन शुभेन करणेन तु ॥४४॥
 स्तम्भानां स्थापनं कार्यं रोहिण्या श्रवणेन वा ।
 आचार्येण मुमुक्तेन त्रिरात्रोपोषिणेन च ॥४५॥
 स्तम्भानां स्थापनं कार्यं प्राप्ते सूर्योदये शुभे^१ ।
 प्रथमे प्राङ्गणस्तम्भे सर्पिं सर्पपसंस्कृतः ॥४६॥
 सर्वशुद्धो विधिः कार्यो दद्यान् पायममेव तु ।
 ततश्च क्षत्रियस्तम्भे वस्त्रामास्यानुलेपनम् ॥४७॥
 सर्वं रत्नं प्रदातव्यं द्विजेभ्यश्च शुद्धौदनम् ।
 वैश्यस्तम्भे विधिः कार्यो दिग्भागे पश्चिमोत्तरे ॥४८॥
 सर्वं पीतं प्रदातव्यं द्विजेभ्यश्च घृतौदनम् ।
 शूद्रस्तम्भे विधिः कार्यः सम्यक् पूर्वोत्तराश्रये ॥४९॥
 नीलप्रायः प्रदातव्यः कुमरं च द्विजाशनम् ।
 पूर्वं तु प्राङ्गणस्तम्भे शुद्धमास्यानुलेपने ॥५०॥
 निक्षिपेन् कनकं मूले कर्णाभरणसम्रयम् ।
 तान्नं चाध. प्रदानव्यं स्तम्भे क्षत्रियसङ्काशे ॥५१॥
 वैश्यस्तम्भस्य मूले तु रजतं संप्रदापयेत् ।
 शूद्रस्तम्भस्य मूले तु दद्यादायनमेव च ॥५२॥
 शैवेष्वपि च^२ निक्षेप्यं स्तम्भमूलेषु काञ्चनम् ।
 स्वस्तिपुण्याहघोषेन जयशब्देन चैव हि ॥५३॥
 स्तम्भानां स्थापनं कार्यं^३ पूर्णमालापुरस्कृतम् ।
 रत्नदानैः सगोदानैर्वस्त्रदानैरनल्पकैः ॥५४॥
 प्राङ्गणांस्तरपयित्वा तु स्तम्भमुत्थापयेत् ततः ।
 अचलं^४ चाप्यकम्पं च तथैवावलितं पुनः ॥५५॥

43-46 (B. 46b-52a ; G. 46-48). 46-50 (B. 52b-56a ; G. 50) ^१ G and Bkh. add चन्दनं तु सर्वेदं ब्राह्मणं चादौ ख द्दिग्भिः च । पश्चात् वैश्यादिभ्यो मन्त्रेणैः पुनम्
 50-53 (B. 53b-56a ; G. 54-56) ^२ B. निथिन 53-55 (B. 56b-58a ; G. 57-59a) ^३ B. उपपत्त्या. ^४ B. चक्षुष्या.

स्तम्भस्योत्थापने सम्यग् दीपा ह्येने प्रकीर्तिताः ।
 अष्टष्टिहत्ता चलने बलने 'मृनिनो भयम् ॥५६॥
 कम्पने परचक्रान् तु भयं वदति दारुणम् ।
 दोषैरेतैर्विहीनं तु स्तम्भमुत्थापयेच्छिवम् ॥५७॥
 पवित्रे श्राद्धागस्तम्भे दातव्या दक्षिणा च गोः ।
 शेषाणां स्थापने कार्यं भोजनं कर्तृमंत्रयम् ॥५८॥
 मन्त्रपूर्वं च तद्देयं नाट्याचार्येण धीमता ।
 पुरोहितं नृपं चैव भोजयेन् मधुपायमम् ॥५९॥
 कर्तृनपि तथा सर्वान् कृमरं लवणोत्तरम् ।
 सर्वमेवं विधिं कृत्वा नर्पानोद्यैः प्रशस्तिनैः ॥६०॥
 व्यभिचरन् यथान्यायं स्तम्भमुत्थापयेच्छुचिः ।
 यथाचलो गिरिर्देहिर्हिमवांश्च 'यथाचल' ॥६१॥
 जयावहो नरेन्द्रस्य तथा त्वमचलो भव ।
 स्तम्भद्वारं च भित्तिं च नेपथ्यगृहमेव च ॥६२॥
 एवमुत्थापयेन् तज्ज्ञो विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 रङ्गपीठस्य पादौ तु कर्तव्या मत्तवारणौ ॥६३॥
 चतुःस्तम्भसमायुक्ता रङ्गपीठभागतः ।
 व्यध्यर्धस्तोत्संधेन कर्तव्या मत्तवारणौ ॥६४॥
 उत्संधेन तयोस्तुल्यं कर्तव्यं रङ्गमण्डपम् ।
 तस्यां माल्यं च 'धूपं च गन्धं वस्त्रं तथैव च ॥६५॥
 नानावर्गानि देयानि तथा भूतत्रियो बलिः ।
 'पायसं तत्र दातव्यं स्तम्भानां 'कुञ्जलाय तु ॥६६॥
 भोजने 'कृमरं चैव दातव्यं श्राद्धाग्राशनम् ।

56-57 (B. 59-60 ; G. 59b-61a) ¹ B चचनम् ² C. वचनम्. 58-60 (B. 61-63a ; G. 61b-63) ¹ B मन्त्रम्. 60-63 (B. 63b-66a ; G. 64-66) ² R.C. मन्त्रम्, we with Bn. 63-65 (B. 66b-68a ; G. 67-68) 65-67 (B. 68b-70a ; G. 69b-71a) ¹ C. मन्त्रं च वस्त्रं च दक्षिणाश्च. ² B.C. च दम्, see Bgh ³ mss. वचनम्. ⁴ B. वचनम्.

एवं विधिपुरस्कारैः कर्तव्या मत्तवारणी ॥६७॥
 रङ्गपीठं ततः कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 रङ्गशीर्षं तु कर्तव्यं पट्टदारुक्रममन्वितम् ॥६८॥
 कार्यं द्वारद्वयं चात्र नेपथ्यगृहकस्य तु ।
 पूरणे मृत्तिका चात्र कृष्णा देया प्रयत्नतः ॥६९॥
 लाङ्गलेन समुत्क्रव्य ^१ निर्लोष्टवृणशर्करा ।
 लाङ्गले शुद्धवर्णा तु घुर्षा योज्यौ प्रयत्नतः ॥७०॥
 कर्तारः पुरुषाश्चत्र येऽङ्गदोषविवर्जिताः ।
 अहीनाङ्गैश्च बौद्धव्या मृत्तिका पीठकैर्नवैः ॥७१॥
 एवविधैश्च ^२ कर्तव्यं रङ्गशीर्षं प्रयत्नतः ।
 कूर्मपृष्ठं न कर्तव्यं मत्स्यपृष्ठं तथैव च ॥७२॥
 शुद्धादर्शनलाकारं ^३ रङ्गपीठं प्रशस्यते ।
 रत्नानि चात्र देयानि पूर्वं वज्रं विचक्षणैः ॥७३॥
 दैर्घ्यं ^४ दक्षिणे च व स्फटिकं पश्चिमे तथा ।
 पञ्चालमुत्तरे चैव मध्ये तु कनकं भवेत् ॥७४॥
 एवं रङ्गशिरः कृत्वा दारुक्रमं प्रवर्तयेत् ।
 ऊर्ध्वप्रत्यूहसंयुक्तं नानागिर्यपयोजितम् ॥७५॥
 नानामध्ववनोपेनं बहुव्यालोपशोभितम् ।
 भवेद्युध्वात्र ^५ विन्यस्ता विविधाः सालमञ्जिका ॥७६॥
 निर्यद्विकुहरोपेतं ^६ नानामयिनवेदिकम् ।
 नानाविन्यामसंयुक्तं चित्रजालगवाक्षकम् ॥७७॥
 सुपीठधारणीयुक्तं कपोतालीममाकुलम् ।
 नानाकुट्टिमविन्यस्तैः स्तम्भैश्चाप्युपशोभितम् ॥७८॥
 एवं काष्ठविधिं कृत्वा भित्तिरुमं प्रवर्तयेत् ।
 स्तम्भं वा नागदन्तं वा वातायनमथापि वा ॥७९॥

68-71 (B. 71-74 ; G. 71b-75a) ^१ B. -उपपदकं राम. 72-74 (B. 75-77 ,
 G. 75b-78a) ^२ B. एव विच प्रकृतं, ^३ B. रङ्गश्रीने ^४ B. वेदुष्टे 75-80 (B. 78-81a
 G. 78b-83a). ^५ C. पञ्चममध्ववनमिदं मनजान् अथ दूतम्. ^६ B. निर्यद्वि.

कोणं वा सप्रतिद्वारं द्वारविद्धं न कारयेत् ।
 कार्यः शैलगुहाकारो द्विभूमिर्नाट्यमण्डपः ॥८०॥
 मन्दवातायनोपेनो निर्वातो धीरगवद्भाक् ।
 तस्मान्निवात कर्तव्यः कर्तृभिर्नाट्यमण्डपः ॥८१॥
 गम्भीरस्वरता^१ येन कुतपस्य भविष्यति ।
 भित्तिर्कर्मविधिं कृत्वा भित्तिलेपं प्रदापयेत् ॥८२॥
 सुषारुर्म तथैवास्य कुर्याद्वाह्यं प्रयत्नतः ।
 भित्तिष्वथ च लिप्तासु परिमृष्टासु सर्वतः^२ ॥८३॥
 समासु जातशोभासु चित्रकर्मं प्रवर्तयेत् ।
 चित्रकर्मणि चालेख्या^३ पुण्याः स्त्रीजनान्तधा ॥८४॥
 स्त्रावन्त्याश्च कर्तव्याश्चरितं आत्मभोगजम् ।
 एवं विहृतं कर्तव्यं नाट्यवेष्टम प्रयोक्तृभिः ॥८५॥

^१ धनः परं प्रवक्ष्यामि चतुरस्रस्य लक्षणम् ।
 समन्ततस्तु कर्तव्या हस्ता द्वात्रिंशदेव तु ॥८६॥
 शुभभूमिविभागस्थो नाट्यवैर्नाट्यमण्डपः ।
 यो विधिः पूर्वमुक्तस्तु लक्षणं महत्त्वानि च ॥८७॥
^२ चतुरस्रस्य तान्येव कारयेन्नाट्यवेष्टमनः ।
 चतुरस्रं समं कृत्वा सूत्रेण प्रविभज्य च ॥८८॥
 बाह्यतः सर्वतः कार्या भित्तिः श्लिष्टेष्टया दृढा ।
 तत्राभ्यन्तरतः कार्या^३ रङ्गपीठे यथादिशम् ॥८९॥
 दश प्रयोक्तृभिः स्तम्भाः यत्ता मण्डपधारणे ।
 स्तम्भानां^४ वाहनः श्वापि सोपानादृति पीठकम् ॥९०॥

81 82 (B 84b-86a ; G 84-85) ^१ After B 87, repeats 19. 82-85 (B. 87b-90 ; G 86b-89a) ^२ त कोष्ठे सुषारुत च कुतपस्य भाविनि. 86-92 (B 90 96a ; G. 89b-95) ^३ पुनरेष्ट ^४ B. विहृते त यष्टवानि चतुरस्रेषु वि कारयेत्. ^५ B. रङ्गपीठो-परिष्ठितम् ^६ C. य दत्त स्युष्य.

इष्टकाद्वारुभिः कार्यं प्रेक्षाकाणां निवेशनम् ।
 हस्तप्रमाणैस्त्वेवैर्भूमिभागासमुत्थितैः ॥६१॥
 रङ्गपीठावलोक्यं च कुर्यादासनजं विधिम् ।
 षडन्यान् अन्तरे चैव पुनः स्तम्भान् यथादिशम् ॥६२॥
 विधिना स्यापयेन् तज्जो हृद्वान् मण्डपधारणे ।
 अष्टौ स्तम्भान् पुनश्चैव तेषामुपरि कल्पयेन् ॥६३॥
 संस्थाप्यं^१ च पुनः पीठमष्टहस्तप्रमाणतः ।
 तत्र स्तम्भाः प्रदातव्यास्तज्जैर्मण्डपधारणे ॥६४॥
 धारणीधारितास्ते^२ च शालस्त्रीभिरलकृता ।
 नैपथ्यगृहं चैव ततः कार्यं^३ प्रयोक्तृभिः ॥६५॥
 द्वारं चैकं भवेन् 'तस्य रङ्गपीठप्रवेशने' ।
 जनप्रवेशनं^४ चैवमभिमुख्येन कारयेन् ॥६६॥
 रङ्गस्याभिमुखं कार्यं द्वितीयं द्वारमेव तु ।
 अष्टद्वस्तं तु कर्तव्यं रङ्गपीठं प्रमाणतः ॥६७॥
 चतुरस्रं समतलं वेदिकासमलंकृतम् ।
 पूर्वप्रमाणानिर्दिष्टा कर्तव्या मत्तवारणी ॥६८॥
 चतुः स्तम्भसमायुक्ता वेदिकायास्तु पार्श्वतः ।
 समुन्नतं समं चैव 'रङ्गपीठं तु कारयेत् ॥६९॥
 विष्टुष्टे^५ तून्ननं कार्यं चतुरस्रे समं तथा ।
 एवमेनेन विधिना चतुरस्रं गृहं भवेत् ॥१००॥
 त्र्यस्रस्य^६ मण्डपस्यापि संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 त्र्यस्रं त्रिकोणं कर्तव्यं नाट्यप्रेक्ष्य प्रयोक्तृभिः ॥१०१॥
 मध्ये त्रिकोणमेवास्य रङ्गपीठं तु कारयेन् ।
 द्वारमेकेन^७ कोणेन कर्तव्यं तु प्रवेशने ॥१०२॥

92-100 (B. 97b-105a ; C 96-104a) ^१ B. विद्यामण्डपस्य च पीठं तेषु तयो न्यसेन

^२ B. धारणीधारणम्. ^३ B. इत्यनन्त. ^४ B. ततः ^५ B. त्रिष्टुष्टम्. ^६ B. पाण्ड्याभि-

^७ B. रङ्गपीठम्. ^८ C. त्रिष्टुष्टम्. 101-104 (B 104-111 ; G 104b-108) ^९ B.

एत पर प्रवक्ष्यामि लक्षणम् लक्षणम् ^{१०} B. एत तेषु.

द्विनोयं चैव कर्तव्यं रङ्गपीठस्य पृष्ठतः ।

विधिर्यश्चनुरस्त्रस्य भित्तिस्तम्मसमाश्रयः ॥१०३॥

स तु सर्वः प्रयोक्तव्यः ज्येष्ठस्यापि प्रयोक्तृभिः ।

एवमेतेन विधिना कार्यं नाट्यगृहं युधैः ॥१०४॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि "पूजामेषां यथाविधि ।

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे प्रेक्षागृहलक्षणं नाम द्विनोयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः

सर्वलक्षणसम्पन्ने कृते नाट्यगृहे शुभे ।
 गावो वसेयुः सप्ताहं सह जप्यपरैर्द्विजैः ॥१॥
 ततोऽधिवासयेद् वेदम रङ्गपीठं तथैव च ।
 मन्त्रपूतेन तोयेन प्रोक्षिनाङ्गो निशागमे ॥२॥
 यथास्थानान्तरगतो दीक्षितः प्रयतः शुचिः ।
 त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा^१ नाट्याचार्योऽत्राम्बरः ॥३॥
 नमस्कृत्य महादेवं सर्वलोकेश्वरं भवम् ।
 पद्मयोनिं सुरगुरुं विष्णुमिन्द्रं गृहं तथा ॥४॥
 सरस्वतीं च लक्ष्मीं च सिद्धिं मेघां स्मृतिं मनिम् ।
 सोमं सूर्यं च मरतो लोकपालांस्तथाश्विनौ ॥५॥
 मित्रमग्निं सुरान् रुद्रान् वर्णान् कालं कलिं तथा ।
 मृत्युं च नियतिं चैव कालदण्डं तथैव च ॥६॥
 विष्णुप्रहरणं चैव नागराजं च वासुकिम् ।
 वज्रविद्युत्समुद्रांश्च गन्धर्वाप्सरसो मुनीन् ॥७॥
 तथा नाट्यकुमारीश्च^२ महामामण्यमेव च ।
 यक्षांश्च गुह्यकांश्चैव भूतसंघांस्तथैव च^३ ॥८॥
 एतांश्चान्यांश्च^४ देवर्षीन्^५ प्रणिपत्य कृत्वाञ्जलिः ।
 यथास्थानस्थितान् देवान् निमन्त्र्यैतद्वचो वदेन् ॥९॥
^६भवद्भिर्नो निशायां तु कर्तव्यः संपरिमहः ।
 साहाय्यं चैव दातव्यमस्मिन्नाट्यं सहानुगैः ॥१०॥

1-8 (B.1-7, 9; G. 1-7, 9) ^१ B. नायकोऽवतलङ्क. ^२ C. सैन्धु. ^३ Bth तथा
 पद्माधिदेवता. B. G. read before. 9 मृतान् विषावान् वचांश्च गुह्यकांश्च मदीरगान् ।
 चक्षुरान् नाट्यदिक्षांश्च तदाश्वान् ; देवतावसान्. 9-10 (B. 10-11; G.10-11) ^४ राजर्षीन्,
^५ B. प्रचक्ष्य रचिताञ्जलिः ; ^६ B. भवद्वि. निशायां न.

संयुज्य^१ देवताः सर्वाः कुतपं^२ संम[पू]ज्य च ।
 जर्जरार प्रयुज्जीत पूजां नाट्यप्रसिद्धये ॥११॥
 त्वं महेंद्रमहरणं सर्वदानवमूदनम् ।
 निर्मितं सर्वदेवैश्च^३ सर्वविद्वन्निवर्द्धनम् ॥१२॥
 नृपस्य^४ विजयं शमं रिपूणां च पराजयम् ।
 गोप्राद्वगशिर्वं^५ चैव नाट्यस्य च निर्वर्धनम् ॥१३॥
 एवं कृत्वा यथान्यायमुपिन्द्रा^६ नाट्यमगृह्ये ।
 निशागं च प्रभातायां पूजनं प्रक्रमेत्^७ इह ॥१४॥
 आर्द्राया वा मघाया वा याम्ये पूजेषु वा त्रिषु ।
 आग्नेपामूलयोर्वापि पर्वज्यं रङ्गपूजनम् ॥१५॥
 आचार्येण सुतुक्तेन शुचिना दीक्षितेन च ।
 रङ्गस्योद्योतनं कार्यं देवानां च पूजनम् ॥१६॥
 दिनान्ते शरुणे घोरं मुहूर्ते भूतदेवते ।
 आचम्य च यथान्यायं देवानानि निवेदयेत् ॥१७॥
 रक्षाः प्रतिमरास्त्रं रत्नगन्धाश्च पूजिताः ।
 रक्षाः सुमनसश्चैव यच्च रत्नं फलं भवेत् ॥१८॥
 यवैः मिष्ठानैर्लङ्का^८ रक्षते. शालिग्रह^९ ।
 नागपुष्पस्य^{१०} चूर्णेन त्रितुषामि. त्रियङ्गुमिः ॥१९॥
 एतैर्देवैर्दुतं कार्यं देवतानां निवेदनम् ।
 शालिग्रहे^{११} मण्डले पूजं यथाम्मानं यथाविधि ॥२०॥
 ममन्तवस्तु कर्तव्या हस्ता. पोटश^{१२} मण्डले ।
 द्वाराणि चात्र कुर्वीत विधिना च चतुर्दिशम् ॥२१॥

11-13 (B. 12-14; G 12-14). ^१ Bth द्वेष्टा. सर्वा, B.G., सर्वां पञ्च. ^२ B.G. मण्डपम्. ^३ C. सर्वदेवैश्च सर्वम्. ^४ C. नृपस्य. ^५ C. शिव. ^६ C. -आह्वयितं
 14-15 (B G 15-16, G 15-16) ^७ B. एवम्. ^८ C. तत्र 16 (B. 17; G. 17).
 17 (B 18; G. 18). 19-20 (B. 19-11a, G 19-21a). 20b (B 21b; G. 21b
 21 (B 22; G 22) ^९ B. मण्डप, C मण्डपे.

मध्ये चैवात्र कर्तव्ये द्वे रेखे तिर्यग्ध्वगे ।
 तयोः कक्ष्याविभागेन देवतानि निवेशयेत् ॥२२॥
 पद्मोपविष्टं ब्रह्माणं ^१तस्य मध्ये निवेशयेत् ।
 आदौ निवेश्यो मगवान् मार्गं भूतगणैर्मवः ^२ ॥२३॥
 नारायणो महेन्द्रश्च ^३स्कन्दार्कवधिनौ शशी ।
 सरस्वती च लक्ष्मीश्च ब्रह्मा मेधा च पूर्वतः ॥२४॥
 पूर्वदक्षिणतो वह्निर्निवेश्यः स्वाहया सह ।
 विश्वेदेवाश्च गन्धर्वा रुद्राश्च ऋषयस्तथा ॥२५॥
 दक्षिणेन निवेश्यस्तु यमो मित्रस्तु सातुगः ।
 पितृन् पिशाचातुरगान् गुह्यकांश्च निवेशयेत् ॥२६॥
 नैर्ऋत्यां राक्षसांश्चैव सर्वभूतान्निवेशयेत् ।
 पश्चिमायां समुद्रांश्च वरुणं यादसां पतिम् ॥२७॥
 वायव्यां वै दिशि तथा सप्तशयून् निवेशयेत् ।
^४निवेशयेच्च तत्रैव गरुडं पक्षिभिः सह ॥२८॥
 उत्तरस्यां दिशि तथा धनदं सनिवेशयेत् ।
 नाट्यस्य मातृश्च तथा ^५यज्ञानघ सगुह्यकान् ॥२९॥
 तथैवोत्तरपूर्वायां नन्दिनं च गणेश्वरान् ।
 ब्रह्मर्षिभूतसंधाश्च यथाभागे निवेशयेत् ॥३०॥
 स्नम्ने सनत्कुमारं तु दक्षिणे दक्षमेव च ।
 प्रामाण्यं चोत्तरे स्तम्ने पश्चिमे स्कन्दमेव च ॥३१॥
 अनेनैव विधानेन यथास्थानं यथाविधि ।
^६वर्णरूपान्विताः सर्वा देवताः सनिवेशयेत् ॥३२॥
 स्थाने स्थाने यथान्यायं विनिवेश्य तु देवताः ।
 प्रकुर्वीत ततस्नासां पूजनं तु यथार्हतः ॥३३॥

22 (B 23 ; G.23). 23-30 (B 24-31 ; G 24-31) ^१ C. रङ्गमध्ये. ^२ C. शिव.
^३ B. स्कन्द पुराणे. ^४ B. तत्रैव विनिवेशयेत् रुद्रश्च. ^५ C. कृषि च सर्वेष्टुषैः मय.
^६ C. यथावत् सप्तशयून्. 31 (B 32 ; G.32) 32 (B 33 ; G. 33) ^१ B. सुप्रसादाणि.
 33 (B.34 ; G.34).

देवतेभ्यस्तु दातव्यं तिनं मात्यानुलेपनम् ।
 वह्निगन्धर्वसूर्येभ्यो रक्तमात्यानुलेपनम् ॥३४॥
 गन्धं मात्यं च धूपं च यथावदनुपूर्वशः ।
 दत्त्वा ततः प्रकुर्वीत वलिं पूजां यथाविधि । ३५॥
 द्रुहिणं मधुपर्केण पायसेन सरस्वतीम् ।
 शिवविष्णुमहेन्द्राद्याः सपूज्या मोदकेरेण ॥३६॥
 घृतोदनेन वह्निश्च सोमार्कौ तु गुडोदनेः ।
 विश्वेदेवाः सगन्धर्वा मुनयो मधुपायसेः ॥३७॥
 यममित्रौ तमभ्यर्च्यौ अपूपैर्मोदकेस्तथा ।
 पित्रन् पिशाचानुरगान् सर्पिंश्चैरेण तर्पयेन् ॥३८॥
 पक्वामकेन मासेन सुरामोघुकृत्नामवै ।
 अर्चयेद् भूतमहोद्य चणकैः पयमाप्लुत्रैः ॥३९॥
 एनेनैव विधानेन संपूज्या मत्तवारणो ।
 पक्वामकेन मासेन सपूज्या रक्षसा गणाः ॥४०॥
 सुरामासप्रदानेन दानवान् प्रतिपूजयेन् ।
 क्षेपान् देवगान् प्राज्ञः सापूपोत्कारिकोदनेः ॥४१॥
 मत्स्यैश्च पिष्टमस्यैश्च सागरान् भरितस्तथा ।
 अभ्यर्च्य वरुणश्चापि दातव्यो घृतपायसः ॥४२॥
 नानामूलफलैश्चैव मुनीन् संप्रतिपूजयेन् ।
 वायूंश्च पक्षिणश्चैव विविधैः भक्ष्यभोजनैः ॥४३॥
 नाट्यस्य च तथा मानुष्यनदं च महानुगैः ।
 अपूपैः 'लोचिताभिस्तेर्भक्ष्यभोज्यैः प्रयत्नतः ॥४४॥
 एवमेपां वलिः कार्यो नानामोजनसंश्रयः ।
 पुनर्मन्त्रविधानेन वलिकर्म प्रवक्ष्यते ॥४५॥

देवदेव महाभाग पद्मयोने पितामह ।
 मन्त्रपूतमिमं सर्वं बलिं देव गृह्ण नः ॥४६॥
 देवदेव महादेव गगेश त्रिपुरान्तक ।
 प्रगृह्णतां बलिर्देव मन्त्रपूतो मयोद्यतः ॥४७॥
 नारायणामितगते पद्मनाभ सुरोत्तम ।
 प्रगृह्णतां बलिर्देव मन्त्रसंस्कारसंस्कृतः ॥४८॥
 पुरन्दरामरपते वज्रपाणे शनक्रतो ।
 प्रगृह्णतां बलिर्देव बलिमन्त्रपुरस्कृतः ॥४९॥
 देवसेनापते स्कन्द भगवन् शङ्करप्रिय ।
 बलिः प्रीतेन मनसा पद्मस्य प्रतिगृह्यताम् ॥५०॥
 देवदेवि महाभागे सरस्वति हरिप्रिये ।
 प्रगृह्णतां बलिर्मनिर्मया भक्त्या समर्पितः ॥५१॥
 लक्ष्मीः सिद्धिर्मनिर्मया सर्वलोकनमस्कृताः ।
 मन्त्रपूतमिमं देव्यः प्रतिगृह्णन्तु मे बलिम् ॥५२॥
 सर्वभूतानुभावश्च लोकजीवन मारुत ।
 प्रगृह्णतां बलिर्देव मन्त्रपूतो मयोद्यतः ॥५३॥
 नानानिमित्तसंभूताः पौलस्त्याः सर्व एव तु ।
 राक्षसेन्द्रा महासत्त्वाः प्रतिगृह्णन्ति च मे बलिम् ॥५४॥
 देववक्त्र सुरश्रेष्ठ धूमकेतो हुताशन ।
 भक्त्या समुद्यतो देव बलिः सम्प्रतिगृह्यताम् ॥५५॥
 सर्वप्रहाणां प्रवर तेजोराशे दिवाकर ।
 भक्त्या मयोद्यतो देव बलिः सम्प्रतिगृह्यताम् ॥५६॥

- 46 (B.47 ; G.47) 47 (B.51 ; G.48) 48 (B.50 ; G.49). १ B. reads
 after this देवदेव महादेव गगेश त्रिपुरान्तक । प्रगृह्णतां बलिर्देव मन्त्रपूतो मयोद्यत ॥ देवदेव
 महायोदिन् देवदेव सुरोत्तम । सम्प्रतिगृह्णन्ति देव वक्त्र विद्यान् यदोद्यताम् (B.51-52). 49 (B.48 ;
 G.50) 50 (B.49 ; G.51) 52 (B.53 ; G.52) 52 (B.55 ; G.53) 53 (B.56 ;
 G.54) 54 (B.54 , G.55) 55 (B.57 ; G.56) 56 (B.58 ; G.57).

सर्वप्रदपते सोम द्विजराज जगत्प्रिय ।
 प्रगृह्णामेव वलिर्मन्त्रपूतो मयोद्यतः ॥५७॥
 महागणेश्वराः सर्वे नन्दीश्वरपुरोगमाः ।
 प्रतिगृह्णन्तिवमं भक्त्या वलिं सम्यङ्मयोदितम् ॥५८॥
 नमः पितृभ्यः सर्वेभ्यः प्रतिगृह्णन्तिवमं वलिम् ।
 भूतैर्म्यश्च नमो नित्यं तेषामेव वलिः प्रियः ॥५९॥
 कामपाल नमो नित्यं यस्यायं ते वलिः कृतः ।
 नारदस्तुम्बुरुक्षैव विश्वात्रसुपुरोगमाः ॥६०॥
 प्रतिगृह्णन्तु मे सर्वे गन्धर्वा वलिसुद्यतम् ।
 यमो मित्रश्च भगवान् ईश्वरो लोकपूजितौ ॥६१॥
 इमं मे प्रतिगृहीता वलिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।
 रसाद्रलचरेभ्यस्तु पद्मगोभ्यो नमो नमः ॥६२॥
 दिशन्तु सिद्धिं नाट्यस्य पूजिता पवनाननाः ।
 सर्वाभिमा पतिर्देवो वरुणो ह्रस्वाहन ॥६३॥
 पूजितः प्रीतिमानस्तु ससमुद्रनदीनदः ।
 येनतेय महासत्त्व सदैवक्षिपते प्रभो ॥६४॥
 प्रगृह्णता वलिर्देव मन्त्रपूतो मयोद्यतः ।
 धनाध्यक्षो यक्षपतिर्लोकापालो घनेश्वरः ॥६५॥
 सगुह्यकैश्च यज्ञैश्च प्रतिगृह्णानु मे वलिम् ।
 नमोस्तु नाट्यमानृभ्यो प्राज्ञपादिभ्यो नमो नमः ॥६६॥
 सुमुखीमि प्रमन्नाभिर्वलिं संप्रतिगृह्णताम् ।
 रुद्रप्रहरणं चैव प्रतिगृह्णानु मे वलिम् ॥६७॥
 विष्णुप्रहरणं चैव विष्णुभक्त्या मयोद्यतम् ।
 तथा कृतान्तः फालश्च सर्वप्राणिवधेश्वरो ॥६८॥

57 (B 59 ; G 58) 58 (B 60 ; G 59) 50 (B 61 ; G 60) 60a (B 62a ; G 60b)
 60-61 (B 62b-63a ; G 61) 61 62 (B 63b-64a ; G 62) 62-63 (B 64b 65a ;
 G. 63) 63-64 (B 65b-66a ; G 64) 64-65 (B 66b 67a ; G. 65) 65-66
 (B 67b-68a ; G 66) 66 67 (B 68b-69a ; G. 67) 67-68 (B 69b-70a ; G 68)

मृत्युश्च नियतिश्चैव प्रतिगृह्यतु मे वलिम् ।
 याद्यास्यां मत्तवारण्यां संश्रिता वास्तुदेवताः ॥६६॥
 मन्त्रपूनामिमं सम्यक् प्रनिष्ठुन्तु मे वलिम् ।
 अन्ये ये देवगन्धर्वा दिगो दश समाश्रिताः ॥६७॥
 दिव्यान्तरिक्षा भौमाश्च तेष्वध्याय वलिः कृतः ।
 कुम्भं सलिलपूर्णं च पर्णमालापुरस्कृतम् ॥६८॥
 स्थापयेद् रङ्गमध्ये तु सुवर्णं चात्र दापयेत् ।
 आतोद्यानि तु सर्वाणि कृत्वा वस्त्रोचराणि तु ॥६९॥
 गन्धैर्माल्यैश्च धूपैश्च भक्ष्यैर्मौज्यैश्च पूजयेत् ।
 पूजयित्वा तु सर्वाणि देवतानि यथाक्रमम् ॥७०॥
 जर्जरः प्रतिसदूज्यः स्यात् ततोऽविन्नजर्जरः ।
 श्वेतं शिरसि वस्त्रं स्यात् नीलं रौद्रे च पर्वणि ॥७१॥
 विष्णुपर्वणि स्यात् पीतं रक्तं रुद्रस्य पर्वणि ।
 मूलपर्वणि चित्रं तु देयं वस्त्रं हितार्थिनाम् ॥७२॥
 सहस्रं च प्रदानस्यं माल्यधूपानुलेपनम् ।
 सर्वमेव विधिं कृत्वा धूपमाल्यानुलेपनैः ॥७३॥
 विन्नजर्जरणार्थं तु जर्जरं चाभिमन्त्रयेत् ।
 विन्नानां शमनार्थं हि देवैर्ब्रह्मपुरोगमैः ॥७४॥
 निर्मितस्त्वं महावीर्यो वज्रसारो महाबलुः ।
 शिरस्ते रक्षतु ब्रह्मा सर्वदेवगणैः सह ॥७५॥
 द्वितीयं च हरः पर्वं तृतीयं च जनार्दनः ।
 चतुर्थं च कुमारश्च पञ्चमं पन्नगोत्तम ॥७६॥
 नित्यं सर्वे हि पान्तु त्वा सुरास्त्वं च शिबो ^१भव ।
 नञ्चैऽभिजिति अष्टे जातस्तं रिपुमूढनः ॥८०॥

68-69 (B 70b-71a ; G 69). 69-70 (B.71b-72a , G.70). 70-71 (B.72b-73a ;
 G 71) 71-72 (B 73b-74a ; G 72) 72-73 (B 74b-75a ; G 76) 73-74 (B
 75b-76a ; G.73) 74-76 (B.76b-78a ; G 74-75) ^१B repeats here 72-73
 (B.74b-75a) 76-78 (B 79b-81a ; G 76-77) ^१ B. मर.

जयं चाभ्युदयं चैव पार्थिवाय प्रयच्छ नः ।
जर्जरं पूजयित्वैव दलं सर्वं निवेश च ॥८१॥
अग्नौ होमं ततः कुर्यान्मन्त्राहुतिपुरस्कृतम् ।
हुत्वा स एव दोषाभिरल्पाभिः परिमार्जनम् ॥८२॥
नृपतेर्नर्तकीनां च कुर्याद्दीप्यभिवर्धनम् ।
अभिद्योत्य सहानोदैनृपनि नर्तकीस्तथा ॥८३॥
मन्त्रपूतेन तोयेन पुनरभ्युक्ष्य तान् वदेन् ।
महामुले प्रसूताश्च गुणोपैश्चाप्यलङ्कृताः ॥८४॥
यद्वो जन्मगुणोपेतं तद्वो भवतु नित्यम् ।
एवमुक्त्वा ततो वाम्य नृपतेर्भूतये ध्रुव ॥८५॥
नाट्ययोगप्रसिध्यर्थमाग्निं संप्रयोजयेत् ।
सरस्वती धृतिर्मेधा ह्री श्रीर्लक्ष्मीर्मतिः स्मृतिः ॥८६॥
पान्तु वो मातरः सर्वा मिद्धिदाश्च भवन्तु व ।
होमं कृत्वा यथान्यायं हविर्मन्त्रपुरस्कृतम् ॥८७॥
भिद्यान् कुम्भ ततश्चैव नाट्याचार्यः प्रयत्नतः ।
अभिन्ने तु भवेत् कुम्भे स्वामिनः शत्रुतो भयम् ॥८८॥
भिन्ने चैव तु विजयेः स्वामिनः शत्रुसङ्क्षयः ।
भिन्ने कुम्भे ततश्चैव नाट्याचार्योऽप्यपेनमीः ॥८९॥
प्रगृह्य दीपिष्ठां दीप्तां सर्वं रङ्गं प्रदीपयेत् ।
क्ष्वेदितैः स्फोटितैश्चैव वलितैश्च प्रवावितैः ॥९०॥
रङ्गमध्ये तु तां दीप्तां सशब्दां संप्रयोजयेत् ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मदङ्गपणवैस्तथा ॥९१॥
सर्वातोयैः प्रणदितैः रङ्गे युद्धानि वारयेत् ।
तत्र भिन्नं च छिन्नं च दारितं च सशोणितम् ॥९२॥

क्षनं प्रदीप्तमायस्तं निमित्तं सिद्धिलक्षणम् ।
 सम्यगिष्टस्तु रङ्गो वै स्वामिनः शुभमावहेत् ॥६३॥
 पुरस्यावालवृद्धस्य तथा जनपदस्य च ।
 दुरिष्टस्तु तथा रङ्गो देवतैर्दुरधिष्ठितः ॥६४॥
 नाट्यविध्वंसनं कुर्यात् नृपस्य च तथाशुभम् ।
 यस्त्वेवं विधिमुत्सृज्य यथेष्ट संप्रयोजयेत् ॥६५॥
 प्राप्नोत्यपचयं शीघ्रं निर्योग्योनिं च गच्छति ।
 यज्ञेन संमितं होतुं रङ्गदेवतापूजनम् ॥६६॥
 अपूजयित्वा रङ्गं तु नैव प्रेक्षां प्रयोजयेत् ।
 पूजिताः पूजयन्त्येते मानिता मानयन्ति च ॥६७॥
 तस्मान् सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं रङ्गपूजनम् ।
 न तथाशु दहत्यग्निं प्रभञ्जनसमीरितः ॥६८॥
 यथा क्षपप्रयोगस्तु प्रयुक्तो दहति क्षणान् ।
 शास्त्रज्ञेन विनीतेन शुचिना दीक्षितेन च ॥१००॥
 नाट्याचार्येण शान्तेन कर्तव्यं रङ्गपूजनम् ।
 स्यान्मधुर्गुणं तु यो दद्यात् बलिमुद्विग्नमानसः ॥१०१॥
 मन्त्रहीनो यथा होता प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ।
 एकमेव विधिदृष्टो रङ्गदेवतापूजने ।
 नत्रे नाट्यगृहे कार्यं प्रेक्षायां तु प्रयोक्तृभिः ॥१०२॥

इति भारतीयै नाट्यशास्त्रे रङ्गदेवतापूजनं नामतृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः

एवं तु पूजनं कृत्वा मया प्रोक्तः पितामहः ।
 आज्ञापय प्रभो क्षिप्रं कः प्रयोगः प्रयुज्यताम् ॥१॥
 ततोऽस्म्युक्तो भगवता योजयामृतमन्यनम् ।
 एतदुत्साहजननं सुरभीतिकरं महत् ॥२॥
 योऽयं समवकारस्तु धर्मकामार्थसाधकः ।
 मया प्रप्रथितो विद्वन् म प्रयोगः प्रयुज्यताम् ॥३॥
 तस्मिन् समवकारे तु प्रयुक्ते देवदानवाः ।
 हृष्टाः समववन् सर्वे कर्मभावानुदुर्गनान् ॥४॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य मामाहाम्बुजमम्भव ।
 नाट्यं सन्दर्शयामोऽद्य त्रिनेत्राय महात्मने ॥५॥
 ततः सार्धं सुरैर्गत्वा वृषभाङ्कनिवेशनम् ।
 अभ्यर्च्य च शिवं पश्चादुवाचेदं पितामहः ॥६॥
 मया समवकारस्तु योऽयं सृष्टः सुरोत्तम ।
 श्रवणे दर्शने चास्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥७॥
 पश्याम इति देवेशो द्रुहिणं वाक्यमब्रवीत् ।
 ततो मामाह भगवान् सज्जो भव महामते ॥८॥
 ततो हिमवतः पृष्ठे नानानगसमावृते ।
 बहुचूतद्रुमाक्षीर्णे रम्यकन्दरनिर्हरे ॥९॥
 पूर्वरङ्गे कृते पूर्वं तत्राय द्विजसत्तमा ।
 तथा त्रिपुरदाहश्च हिमसंज्ञः प्रयोजितः ॥१०॥
 ततो भूतगणा हृष्टाः कर्मभावानुकीर्तनान् ।
 महादेवश्च सुप्रीतः पितामहमघाप्रवीन् ॥ ११ ॥

1 (B G. same)	2 (B G same)	3 (B G. same)	4 (B.G. same)
5 (B.G. same)	6 (B G. same)	7 (B G same)	8 (B.G. same).
9-10 (B G. same)	11 (B.G. same)		

अहो नाट्यमिदं सम्यक् त्वया सृष्टं मशामते ।
 यशस्यं च शुभार्थं च पुण्यं बुद्धिविवर्धनम् ॥१२॥
 मयापीदं स्मृतं नृत्तं सन्ध्याकालेषु नृत्यना ।
 नानाकरणसंयुक्तैरङ्गहारैर्विमूषितम् ॥१३॥
 पूर्वैरङ्गविधावस्मिन् त्वया सम्यक् प्रयुज्यनाम् ।
 *वर्धमानरुयोगेन गीतेष्वासारितेषु च ॥१४॥
 महागीतेषु चैवार्थान् सम्यगेवाभिनेष्यसि ।
 यश्चायं पूर्वैरङ्गस्तु त्वया शुद्धः प्रयोजितः ॥१५॥
 एभिर्विमिश्रितश्चायं चित्रो नाम भविष्यति ।
 श्रुत्वा मद्देश्वरवचः प्रत्युक्तं च स्वयंमुखा ॥१६॥
 प्रयोगमङ्गद्वाराणामाचक्ष्व सुरमत्तम् ।
 ततस्तण्डुं समाहूय प्रोक्तवान् सुरसत्तमः ॥१७॥
 प्रयोगमङ्गद्वाराणामाचक्ष्व भरताय वै ।
 ततो वै तण्डुना प्रोक्तास्त्वङ्गद्वारा मदात्मना ॥१८॥
 नानाकरणसंयुक्तान् व्याख्यास्यामि संरक्षकान् ।
 स्थिरहस्तोऽङ्गद्वारस्तु तथा पर्यस्तकः स्मृतः ॥१९॥
 सूचीविद्वस्तया च स्यान् ह्यपविद्वस्तयैव च ।
 आश्रिप्तकोऽथ विज्ञेयस्तथा चोद्यट्टितः स्मृतः ॥२०॥
 विष्कम्भश्चैव संप्रोक्तस्तथा चैवापराजितः ।
 विष्कम्भापसूत्रश्चैव मत्तानीडस्तयैव च ॥२१॥
 स्वस्तिको रेचितश्चैव पार्श्वस्वस्तिक एव च ।
 वृश्चिकश्चैव संप्रोक्तो भ्रमरश्च तथापरः ॥२२॥
 मत्तस्खलितश्चैव मङ्गाद्विलसितस्तथा ।
 गतिमण्डलोऽथ विज्ञेयः परिच्छिन्नस्तथैव च ॥२३॥

12 (B G. same) 13-14 (B. same ; G 13-14a). 14-15 (B same ; G.14bc).
 15-16 (B. same ; G.15). 15-17 (B. same ; G.16) 17-18 (B. same ; G. 17)
 18-19 (B. same ; G. 18).

परिवृत्तरेचितः स्यात्तथा वैश्रासरेचितः ।
 पराङ्मोऽथ विज्ञेयस्तथा चैवाप्यलानकः ॥२४॥
 पादर्वच्चेदोऽथ संप्रोक्तो विद्यद्भ्रान्तस्तथैव च ।
 ऊरुद्वृत्तस्तथा चैव स्यादालीढस्तथैव च ॥२५॥
 रेचितश्चापि विज्ञेयस्तथैवाच्युरितः स्मृतः ।
 आक्षिपरेचितश्चैव संध्रान्तश्च तथापरः ॥२६॥
 अपसर्पस्तु विज्ञेयस्तथा चार्पणिकृत्कृत् ।
 द्वात्रिंशदेते संप्रोक्तास्त्वद्गहारास्तु नामतः ॥२७॥
 एषां चैव प्रवक्ष्यामि प्रयोगं करणाग्निम् ।
 हस्तपादप्रचारस्तु यथा योज्यः प्रयोक्तृभिः ॥२८॥
 अङ्गहारेषु वक्ष्यामि तथाऽहं द्विजमत्तमाः ।
 सर्वेषामङ्गहाराणां निष्पत्तिं करणैर्भवेन् ॥२९॥
 तान्यहं संवक्ष्यामि नामतः कर्मवस्तथा ।
 हस्तपादसमायोगो नृत्तस्य करणं भवेत् ॥३०॥
 द्वे नृत्तकरणे चैव भदनो नृत्तमातृका ।
 द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वाप्यङ्गहारस्तु मानृभिः ॥३१॥
 त्रिभिः ^१कलापको द्वेच. ^२चतुर्भिः पण्डितस्तथा ।
 पञ्चैव करणानि स्युः सद्वातक इति स्मृतः ॥३२॥
 पङ्क्तिर्वा सप्तभिर्वापि अष्टभिर्नवभिस्तथा ।
 करणैरिह संयुक्ता अङ्गहाराः प्रकीर्तिताः ॥३३॥
 एतेषामिह वक्ष्यामि हस्तपादविकल्पनम् ।
 तलपुष्पपुटं चैव वर्तितं ^३चलित्रोरु च ॥३४॥
 अपदिद्वं समनसं लीनं स्वास्तिकरेचितम् ।
 मण्डलस्वस्तिकं चैव निरुद्धकमथापि च ॥३५॥

19-27 (B same ; G.19-27a). 28-29 (B. same ; G.27b-28). 29-30 (B. same ; G.29-30a) 30-34 (B. same ; G 30a-33). ^१ B. कलापक. ^२ B.G. मण्डल. ; we with Bk. 35-43 (B. same ; G.34-35) ^३ B चलित्रोरु.

तथैवार्धनिकुट्टं च कटिच्छिन्नं तथैव च ।
 अर्धरेचितकं चैव वक्षःस्वस्तिकमेव च ॥३६॥
 हन्मत्तं स्वस्तिकं चैव पृष्ठस्वस्तिकमेव च ।
 दिक्स्वस्तिकमलातं च तथा चैव कटोत्तमम् ॥३७॥
 आक्षिप्तरेचितं चैव विशिप्ताक्षिकं तथा ।
 अर्धस्वस्तिकमुद्दिष्टमश्वितं च तथापरम् ॥३८॥
 मुजङ्गत्रासितं प्रोक्तं ऊर्ध्वजानु तथैव च ।
 निकुञ्चितं च मत्तलि त्वर्धमत्तलि चैव हि ॥३९॥
 स्याद्रेचकनिकुट्टं च तथा पादापविद्धकम् ।
 धूर्णितं चैव ललितं बलितं च तथापरम् ॥४०॥
 दण्डपक्षं तथा चैव मुजङ्गत्रस्तरेचितम् ।
 नूपुरं चैव संप्रोक्तं तथा वैशाखरेचितम् ॥४१॥
 भ्रमरं चतुरं चैव मुजङ्गाश्वितमेव च ।
 दण्डरेचितकं चैव तथा ^१वृश्चिककुट्टिनम् ॥४२॥
 कटिभ्रान्तं तथा चैव ललाटश्विकमेव च ।
 छिन्नं च करणं प्रोक्तं तथा वृश्चिकरेचितम् ॥४३॥
 वृश्चिकं व्यसितं चैव तथा पार्श्वनिकुट्टकम् ।
 ललाटतिलकं क्रान्तं कुञ्चितं चक्रमण्डलम् ॥४४॥
 उरोमण्डलमाक्षिप्तं तथा तलविलासितम् ।
 अर्गलं चापि विशिप्तमावृत्तं दोलपादकम् ॥४५॥
 विवृत्तं विनिवृत्तं च पार्श्वक्रान्तं निशुम्भितम् ।
 विद्युद्भ्रान्तमतिक्रान्तं विवर्तितकमेव च ॥४६॥
 गजक्रीडितकं चैव तलसंस्फोटितं तथा ।
 गरुडङ्गतकं चैव गण्डसूचि तथापरम् ॥४७॥
 परिवृत्तं समुद्दिष्टं पार्श्वजानु तथैव च ।
 गृद्धावलीनकं चैव सन्नतं सूच्ययापि च ॥४८॥

अर्धसूचीतिकरणं सूचिविद्धं तथैव च ।
 अपक्रान्तं च संप्रोक्तं मयरललितं तथा ॥४६॥
 सर्पितं दण्डपाटं च हरिणप्लुनमेव च ।
 प्रेह्लोलितं नितम्बं च स्तलितं करिहस्तकम् ॥४७॥
 समर्पितं समुद्दिष्टं मिहविक्रीडितं तथा ।
 सिंहाकर्पितमुद्धृतं तथाऽपसूत्रमेव च ॥४८॥
 तलसंघट्टितं चैव जनितं चावहित्यकम् ।
 निवेद्यमेलङ्गक्रीडमूढमुद्धृतं तथैव च ॥४९॥
 मदस्त्रलितकं चैव दिप्युक्रान्तं तथैव च ।
 संभ्रान्तमथ दिप्कम्भमुद्धृतमथापि च ॥५०॥
 वृषभक्रीडितं चैव लोलितं च तथापरम् ।
 नागापसर्पितं चैव शकटास्यं तथैव च ॥५१॥
 गङ्गावनरणं चैवेत्तुष्टमग्राधिकं शतम् ।
 नृत्ते युद्धे नियुद्धे च तथा गतिप्रक्रमे ॥५२॥
 यानि स्थानानि याध्वार्यो व्यायामे गदिनानि तु ।
 पादप्रचारस्त्वेषां तु करणानामयं भवेत् ॥५३॥
 ये चापि नृत्तहस्तास्तु गदिता नृत्तकर्मणि ।
 तेषां समामतो योगः करणेषु विभाव्यते ॥५४॥
 धार्यश्चैव तु याः प्रोक्ता नृत्तहस्तास्तथैव च ।
 सा मातृकेति विज्ञेया तद्योगान् करणानि तु ॥५५॥
 गतिप्रचारे वक्ष्यामि युद्धचारीविकल्पनम् ।
 यत्र तत्रापि संयोज्यमाचार्यैर्नाट्यशक्तिः ॥५६॥
 प्रायेण करणे कार्यो दामो वत्तं स्थितः करः ।
 चरणस्यानुगच्छापि दक्षिणस्तु भवेत् करः ॥५७॥

हस्तपादप्रवारं तु कटिपाद्वोरुसंयुतम् ।
 एर ष्टौदरोपेतं नृत्तमार्गे निबोधन ॥६१॥
 कटि जानु समं यत्र कूर्परसंगिरस्तथा ।
 समुन्नतमुखश्चैव सौष्ठवं नाम तद्भवेत् ॥६२॥
 वामे पुष्पपुटं पाद्वर्षे पादोऽग्रतश्च श्वरः ।
 तथा च सन्नतं पाद्वर्षं तलपुष्पपुटं भवेत् ॥६३॥
 कुञ्चितौ मणिवन्धे तु व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
 हस्तौ निपतितौ चोर्वोर्दत्तितं करणं तु तन् ॥६४॥
 शुक्रतुण्डौ यदा हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
 ऊरु च बलितौ यत्र बलितोरु तदुच्यते ॥६५॥
 बाहुय शुक्रतुण्डाल्यं ऊरुषुष्टे निपातयेत् ।
 वत्तस्थो वामहस्तश्चाप्यपविद्धं तु तद्भवेत् ॥६६॥
 शिष्टौ समनस्तौ पादौ करो चापि प्रलम्बितौ ।
 देहः स्वाभाविको यत्र भवेत्समनसं तु तन् ॥६७॥
 पताकाखलि वत्तस्थं प्रसारितशिरोवरम् ।
 निकुञ्चितसङ्कटं च तल्लीनं करणं स्मृतम् ॥६८॥
 स्वस्तिकौ रेचिताविद्धौ विशिष्टौ कटिसंस्थितौ ।
 यत्र तत्करणं श्रेयं धुषे स्वस्तिकरेचितम् ॥६९॥
 स्वस्तिकौ तु करो कृत्वा प्राङ्मुखोर्ध्वतलौ समौ ।
 तथा च मण्डलं स्थानं मण्डलस्वस्तिकं तु तन् ॥७०॥
 निकुटितौ यदा हस्तौ स्वभाहुशिरसोऽन्तरे ।
 पादौ निकुटितौ चैव श्रेयं तच्च निकुट्टकम् ॥७१॥
 अञ्चितौ बाहुशिरसौ हस्तस्त्वभिमुत्साङ्गुलिः ।
 १ निकुट्टिन्ध पादः स्यात् श्रेयमर्घनिकुट्टकम् ॥७२॥

62 B.61 ; G. 59) 63 (B 62 , G. 60). 64 (B 63 ; G. 61). 65 (B 64 ;
 G 62). 66 (B. 65 ; G 63). 67 (B 66 ; G. 64) 68 (B. 67 ; G. 65).
 69 B 68 ; G 66) 70 (B 69 , G67) 71 (B.70 ; G 68) १ G. एर, B निवृत्तक
 72 (B. 71 ; G 69)

पर्यायशः कटिच्छिन्ना बाहू शिरसि पङ्क्तौ ।
 पुनः पुनश्च करणं कटिच्छिन्नं तु तद्भवेत् ॥७३॥
 अपविद्धः करः सूच्या पादश्चैव निरुद्धः ।
 सन्नतं यत्र पार्श्वं च तद्भवेद्दर्शयितम् ॥७४॥
 स्वस्तिको चरणौ यत्र करौ यत्तमि रेचितौ ।
 निकुञ्चितं तथा यत्तौ यत्त स्वस्तिकमेव च ॥७५॥
 अञ्चितेन तु पादेन रेचितौ तु करौ यदा ।
 उन्मत्त करणं तत्तु त्रितयं नृत्तकोविदैः ॥७६॥
 उभाभ्यां हस्तपादाभ्यां भवनः स्वस्तिको यदा ।
 तत्स्वस्तिकमिति प्रोक्तं करणं करणार्थिभिः ॥७७॥
 विशिष्टाक्षितनाहुभ्यां स्वस्तिको चरणौ यदा ।
 अपक्रान्तार्थसूचिभ्यां तत् पृष्ठस्वस्तिकं भवेत् ॥७८॥
 पार्श्वयोरपनश्चैव यत्र क्षिप्रं गतो भवेत् ।
 स्वस्तिको हस्तपादाभ्यां तद्विस्वस्मिन्मुच्यते ॥७९॥
 अलार्तं चरणं कृत्वा व्यमयेद् दक्षिणं करम् ।
 ऊर्ध्वजातुक्रमं चैव अलार्तकरणं भवेत् ॥८०॥
 स्वस्तिकापस्तनः पादः करौ नाभिरुदिस्थितौ ।
 पार्श्वमुद्राहितं चैव करणं तत्कटोत्तमम् ॥८१॥
 हस्तो हृदि मवेद्भ्रामः सव्यश्चाक्षिमेरचितः ।
 रेचितश्चापविद्धश्च तत् स्यादाक्षितरेचितम् ॥८२॥
 विशिष्टं हस्तपादं तु तस्यैवाशेषेण पुनः ।
 यत्र तत् करणं ज्ञेयं विशिष्टाक्षितकं द्विजाः ॥८३॥
 स्वस्तिको चरणौ कृत्वा करिहस्तं च दक्षिणम् ।
 वक्षःस्थाने तथा वाममर्धस्वस्तिकमादिशेत् ॥८४॥

73 (B 73, G. 70) ¹ B. G निकुञ्चितं, we with B₁h 74 (B. 74; G. 71).
 75 (B 75; G. 72). 76 (B. 70, G 73) 77 (B 77 (B 77; G. 71) 78
 (B. 78, G 75). 79 (B. 79; G. 78) 82-84 (B 82-84; G 79-81).

व्यावृत्तपरिवृत्तस्तु स एव तु करो यदा ।
 अश्वितो नासिकाग्रे तु तदश्वितमुदाहृतम् ॥८५॥
 कुश्वितं पादमुत्क्षिप्य व्यस्तनूर्ध्वं निवर्तयेत् ।
 कटिजानू निवृत्तौ च मुञ्चद्वासासितं भवेत् ॥८६॥
 कुश्वितं पादमुत्क्षिप्य जानु हस्तं समं न्यसेत् ।
 प्रयोगवशागो हस्तावूर्ध्वजानु प्रकीर्तितम् ॥८७॥
 करणं वृश्चिकं कृत्वा करं पाद्वे निकुञ्चयेत् ।
 नासाग्रे दक्षिणं चैव क्षेप्यं तद्वि निकुञ्चितम् ॥८८॥
 वामदक्षिणपादाभ्यां धूर्गमानोपसर्पणैः ।
 उद्वेष्टितापविद्धैश्च हस्तैर्मल्लयुदाहृतम् ॥८९॥
 स्खलितपसृतौ पादौ वामहस्तश्च रेचितः ।
 सव्यहस्तः कटिस्य. स्यादर्थमतहिमादिशेत् ॥९०॥
 रेचितो दक्षिणो हस्तः पादः सव्यो निकुञ्चितः ।
 दोला चैव भवेद्द्वामस्तद्वेधमनिदुष्टकम् ॥९१॥
 फायौ नामितटे हस्तौ प्राङ्मुखौ कटकामुखौ ।
 सूचीविद्धावपक्रान्तौ पादौ पादापविद्धकं ॥९२॥
 अपविद्धो भवेद्द्वस्तः सूचीपादस्तथैव च ।
 तथा त्रिकं विवृत्तं च वलितं नाम तद्वेत् ॥९३॥
 वर्तितो धूर्णितः सव्यो हस्तो वामश्च दोलिनः ।
 स्वस्तिकापसूनः पाद करणं धूर्णितं तु तत् ॥९४॥
 करिहस्तो भवेद्द्वामो दक्षिणश्च विवर्णितः ।
 बहुदाः कुट्टितः पादो क्षेप्यं तल्ललितं युयैः ॥९५॥
 ऊर्ध्वजानु विधायाय तस्योपरि लतां न्यसेत् ।
 दण्डपञ्चं तु तत् प्रोक्तं करणं नृत्तवेदिभिः ॥९६॥

85 (B 85 ; G. 82) १ B G. विशर्तयेत्, विशरणम्. २ B विशर्ताच्. 86 (B. 86 ; G. 83) 87 (B 87 : G. 84) १ B G. वृश्चिकं चरण. 88 (B 88 ; G. 85). 89 (B. 89 ; G. 86). 90 (B 90 ; G. 87) 91 (B 91 ; G 88) 92 (B 92 ; G. 87) 93 (B. 98 ; G. 90). १ B G वर्तित 94 (B 94 ; G. 91) 95 (B. 95 ; G. 92) 96 (B. 96 ; G. 93).

मुजङ्गत्रासितं कृत्वा यत्रोभावपि रेचितौ ।
 वामपाश्वस्थितौ हस्तौ मुजङ्गत्रस्तरेचितम् ॥६७॥
 त्रिकं सुवलितं कृत्वा छात्ररेचितौ करो ।
 नूपुरं च तथा पादं करणे नूपुरं न्यसेत् ॥६८॥
 रेचितौ हस्तपादौ च कटिमीनौ च रेचितौ ।
 वैशाखस्याननेनैतन् भवेद्वैशाखसरेचितम् ॥६९॥
 आश्लिप्तः स्वस्तिकः पादः करो चोद्वेष्टितौ तथा ।
 त्रिकस्य बलनाचैव द्वेयं भ्रमरकं तु तत् ॥१००॥
 अश्वितः स्यान् करो वामः सव्यश्चतुर एव च ।
 दक्षिणः कुट्टितः पादः चतुरं तन् प्रकीर्तितम् ॥१०१॥
 मुजङ्गत्रासितः पादौ रेचितौ दक्षिणः करः ।
 छात्रान्यश्च करो वामौ मुजङ्गाश्वितकं भवेत् ॥१०२॥
 बिक्षिप्तः हस्तपादं तु ममन्ताद् यत्र दण्डवत् ।
 रेच्यते तद्वि करणं द्वेयं दण्डकरेचितम् ॥१०३॥
 वृश्चिकं करणं कृत्वा द्वावप्ययं निकुट्टितौ ।
 त्रिधातव्यौ करो तद्वि द्वेयं वृश्चिककुट्टितम् ॥१०४॥
 सूचीं कृत्वापत्रिदं च दक्षिणं चरणं न्यसेत् ।
 रेचिता च कटिर्यत्र कटिभ्रान्तं तदुच्यते ॥१०५॥
 अश्वितः शृष्टवः पादः कुञ्चितोर्ध्वतलाङ्गुलिः ।
 छात्रान्यश्च करो वामस्तल्लतावृश्चिकं भवेत् ॥१०६॥
 बलपद्मः कटीदेशे छिन्ना पर्यायशः कटी ।
 वैशाखस्याननेनैह तच्छिन्नं करणं भवेत् ॥१०७॥
 वृश्चिकं चरणं कृत्वा स्वस्तिकौ च करावुभौ ।
 रेचितापक्षौ चैव कार्यं वृश्चिकरेचितम् ॥१०८॥

97 (B. 97 ; G. 94) 98 (B. 98 ; G. 95) 99 (B. 99 ; G. 96). 100 (B. 100 ; G. 97) 101 (B. 101 ; G. 98) 102 (B. 102 ; G. 99) 103 (B. 103 ; G. 100), 104 (B. 104 ; G. 101). 105 ; G. 102) 106 (B. 105 ; G. 103). 107 (B. 107 ; G. 104). 108 (B. 108 ; G. 105).

बाहुशीर्षाश्वितौ हस्तौ पादः प्रष्टाश्वितस्तथा ।
 दूरसन्नतपृष्ठं च वृश्चिकं तत्प्रकीर्तितम् ॥१०६॥
 आलीढं स्थानकं यत्र करौ वसुति रेचिनौ ।
 ऊर्ध्वाधौ विप्रकीर्णौ च व्यसितं तद्विदुर्बुधाः ॥११०॥
 हस्तौ तु स्वस्तिकौ पादर्वे तथा पादो निकुटितः ।
 यत्र तत्करणं ज्ञेयं बुधैः पादर्वनिकुट्टकम् ॥१११॥
 वृश्चिकं चरणं कृत्वा पादस्याङ्गुष्ठकेन तु ।
 ललाटे तिलकं कुर्याद्विलाटतिलकं च तत् ॥११२॥
 प्रपुनः कुश्वितं कुर्यादतिक्रान्तं समन्ततः ।
 आश्वितौ च करौ कार्यौ क्रान्तके करणे द्विजाः ॥११३॥
 आद्य पादोऽश्वितः कार्यं सन्यहस्तश्च कुश्वितः ।
 उत्तानो वामपादर्वश्च तत्कुश्वितमुदाहृतम् ॥११४॥
 प्रलम्बिनाभ्यां बाहुभ्यां यद् गात्रेणाननेन च ।
 अभ्यन्तरापविष्टः स्यान् तज्ज्ञेयं चक्रमण्डलम् ॥११५॥
 स्वस्तिकापसृगौ पादावपविद्धक्रमौ यदा ।
 उरोमण्डलिको हस्त उरोमण्डलकं तु तत् ॥११६॥
 आश्वितहस्तपादं च क्रियते यत्र वेगनः ।
 आश्वितं करणं नाम तद्विज्ञेयं द्विजर्षभाः ॥११७॥
 ऊर्ध्वाङ्गुलितलः पादः पार्श्वेणोर्ध्वं प्रसारितः ।
 प्रकुर्यादश्विततलो हस्तौ तलविलासिते ॥११८॥
 प्रपुनः प्रसृतः पादो द्वौ तालावर्धमेव च ।
 तस्यैवानुगतो हस्तः पुरतस्त्वर्गल तु तत् ॥११९॥
 विश्वितं हस्तपादं तु प्रपुनः पार्श्वतोऽयथा ।
 एकमार्गगत्वं यत्र तद्विश्वितमुदाहृतम् ॥१२०॥

- 109 (B 108, G.106) 110 (B 109, G.107) 111 (B 110, G.108)
 112 (B 111; G 109) 113 B.112, G 110) 114 (B 113, G 111). 115 (B.114;
 G.112). 116 B.115, G.113) 117 (B 116, G.114) 118 (B 117; G.115)
 119 (B.118; G. 116) 120 (B 119; G 117)

प्रसार्य कुञ्चितं पादं पुनरावर्तयेद् द्रुतम् ।
 प्रयोगवशागौ हस्तौ तदावृत्तमुदाहृतम् ॥१२१॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वान् पार्श्वं तु द्योतयेत् ।
 प्रयोगवशागौ हस्तौ द्योत्तापादं प्रकीर्तितम् ॥१२२॥
 आश्रित हस्तपादं च त्रिकं चैव विवर्तितम् ।
 रेचिनौ च तथा हस्तौ विवृत्ते करणे द्विजा ॥१२३॥
 सूचीविद्ध विधायार्थं त्रिकं तु विनिवर्तयेत् ।
 करो तु रेचिनौ कार्यौ विनिवृत्ते द्विजोत्तमा ॥१२४॥
 पार्श्वकान्तकर्म कृत्वा पुरस्तादथ पात्रयेत् ।
 प्रयोगवशागौ हस्तौ पार्श्वकान्तमुदाहृतम् ॥१२५॥
 पृष्ठेन कुञ्चितौ पादौ वज्रध्वं समुन्नतम् ।
 निलये च करं स्थाप्यस्तत्रिगुम्भितमुच्यते ॥१२६॥
 पृष्ठतो बलिनं पादं शिरोवृष्टं प्रसारयेत् ।
 हस्तौ च मण्डलाविद्धौ विदुर्ध्रान्तं तदुच्यते ॥१२७॥
 अतिप्रान्तकर्म कृत्वा पुरस्तात् सप्रसारयेत् ।
 प्रयोगवशागौ हस्तौ अतिप्रान्ते प्रकीर्तितौ ॥१२८॥
 आश्रितं हस्तपादं च त्रिकं चैव विवर्तितम् ।
 पुनश्च रेचयेद्वस्तं विवर्तिकमेव तत् ॥१२९॥
 कर्णेऽश्विनः करो वामो ललाहस्तश्च दक्षिणः ।
 द्योत्तापादस्तदा चैव गजक्रीदित्वे भवेत् ॥१३०॥
 द्रुतमुत्क्षिप्य चरणं पुरस्तादथ पात्रयेत् ।
 तलसंस्कोटिनौ हस्तौ तलसंस्कोटिते स्मृतौ ॥१३१॥
 पृष्ठप्रसारितः पादः लज्जारेचितकौ करो ।
 समुन्नतमुखैव गरदण्डनये भवेत् ॥१३२॥

121 (B 120, G 118) 122 (B 121, G 119) 122 (B 122, G 120).
 124 (B 123, G 121) 125 (B 124, G 122) 126 (B 125, G 123) 127 (B 126,
 G 124) 128 (B 127, G 125) 129 (B 128, G 126) 130 (B 129,
 G 127) 131 (B 130, G 128) 132 (B 131, B 122).

सूचीपादोन्नतं पार्श्वं एको वक्षःस्थितः करः ।
 द्वितीयश्चाश्विनो गण्डे गण्डसूचि तदुच्यते ॥१३३॥
 ऊर्ध्वविवेष्टिनी हस्तौ सूचीपादो विवर्तितः ।
 परिवृत्तत्रिकष्वैव परिवृत्तं तदुच्यते ॥१३४॥
 एकः समस्थितः पाद ऊरुपादर्वे स्थितोऽपरः ।
 मुष्टिहस्तश्च वक्षः स्थः पार्श्वजानु तदुच्यते ॥१३५॥
 पृष्ठपसारितः पादः क्षिप्रश्चिदश्वितजानुकः ।
 यत्र प्रसारितो बाहू तत्स्थान् गृध्रावलीनकम् ॥१३६॥
 उत्प्लुत्य चरणौ कार्यावधतः स्वस्तिकस्थितौ ।
 सन्नतौ च तथा हस्तौ सन्नतं तदुदाहृतम् ॥१३७॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य कुर्यादप्रस्थितं भुवि ।
 प्रयोगवशागौ हस्तौ तत्सूचि परिकीर्तितम् ॥१३८॥
 अल्पश्च गिरोदेशे सूचीपादश्च दक्षिण ।
 यत्र तत्करणं ज्ञेयमर्धसूचीनि नामनः ॥१३९॥
 पादसूच्या यत्र पादौ द्वितीयस्तु प्रपीडयन् ।
 फटिवक्षःस्थितौ हस्तौ सूचीविद्धं तदुच्यते ॥१४०॥
 कृत्वोरुवलित पादमपक्रान्तत्रयं न्यसेत् ।
 प्रयोगवशागौ हस्तावपक्रान्तं तदुच्यते ॥१४१॥
 वृश्चिकं करणं कृत्वा रेचितौ च तथा करो ।
 तथा त्रिकं विवृत्तं च मयूरललितं मधेन् ॥१४२॥
 अश्वितापस्तौ पादौ शिरश्च परिवहिनम् ।
 रेचितौ च करो यत्र तत्तर्पितमुदाहृतम् ॥१४३॥
 नूपुरं चरणं कृत्वा दण्डपाद प्रमारयेन् ।
 क्षिप्रविद्धं करं चैव दण्डपादं तदुच्यते ॥१४४॥

133 (B.132, G 132) 134 (B 133; G 131)- 135 (B.134, G.132) 136
 (B.135, G 133). 137 (B 136, G 134) 138 (B.137; G 135) 139 (B.138; G 136) - 140 (B 139, G 137). 141 (B 140, G 138) 142 (B.141, G 139) -
 143 (B 142, G 140). 144 (B 143; G 141)

अतिक्रान्तं क्रमं कृत्वा समुत्प्लुत्य निवर्तयेत् ।
 जङ्घाञ्चितोपरिक्षिप्ता तद्विद्याद्धरिण्युत्तम् ॥१४५॥
 दोलापादक्रमं कृत्वा समुत्प्लुत्य निपातयेत् ।
 परिप्लुतं त्रिकं चतुर् प्रेक्षोलिनकमुच्यते ॥१४६॥
 भुजावूर्ध्वविनिष्क्रान्तौ हस्तौ चाभिमुसाङ्गुली ।
 बद्धाचारौ तथा चैव निवर्तये करणे भवेत् ॥१४७॥
 दोलापादक्रमं कृत्वा हस्तौ तदनुगावुभौ ।
 रेचितौ घूर्णितौ चापि स्तलितं करणं भवेत् ॥१४८॥
 वामो वक्षःस्थितो हस्तः प्रोक्षेष्टितलोऽपरः ।
 अञ्चितश्चरणश्चैव प्रयोज्य करिहस्तके ॥१४९॥
 एकस्तु रेचिनो हस्तो ललाट्यश्च तथापरः ।
 संसर्पिततलो पादौ प्रसर्पितकमेव तत्र ॥१५०॥
 अलातक पुरः कृत्वा द्वितीयश्च द्रुतक्रमम् ।
 हस्तौ पादानुगौ चापि सिंहविज्रीडितं स्मृतौ ॥१५१॥
 पृष्ठप्रसर्पितः पादः कुञ्चितवर्तितौ करौ ।
 पुरस्तथैव कर्णयोः सिद्धाकपितकं द्विजा ॥१५२॥
 आक्षिप्तहस्तमाक्षिप्तपादमाक्षिप्तदेहकम् ।
 उद्धृत्तगात्रमित्येतदुद्धृत्तं करणं स्मृतम् ॥१५३॥
 आक्षिप्तश्चरणः कार्यो हस्तौ तस्यैव चानुगौ ।
 आननं च तथा गात्रं तयोपमृतकं स्मृतम् ॥१५४॥
 दोलापादक्रमं कृत्वा तलसंघटितौ करौ ।
 रेचयेच्च करं वामं तलसंघटिते तथा ॥१५५॥
 एको वक्षःस्थितो हस्तो द्वितीयश्च प्रलम्बितः ।
 ललाटप्रसस्थितः पादौ अनिते करणे भवेत् ॥१५६॥

145 (B.144 ; G.142). 146 (B.145 , G.143). 147 (B.146 ; G.144) 148
 (B.147 , G.145) 149 (B.148 , G.146) 150 (B.149 ; G.147) 151 (B.150 ,
 G.148) 152 (B.151 G.149) 153 (B.152 , G.150) 154 (B.153 ; G.151).
 155 (B.154 , 152) 156 (B.155 , G.153)

जनितं करणं कृत्वा हस्तौ चाभिमुखाङ्गुली ।
 शनैर्निपानितौ चैव ज्ञेयं तदवहित्यक्रमम् ॥१५७॥
 करौ वक्षःस्थितौ कार्याङ्कुरो निर्मुग्धमेव च ।
 मण्डलं स्थानकं चैव निवेशं करणं तु तन् ॥१५८॥
 तलसञ्चरपादाभ्यामुत्प्लुत्य पतनं तु यत् ।
 सम्रतं बलिनं गात्रमेलकाङ्गीकृतं तु तन् ॥१५९॥
 करमावृत्तकरणमूरुगृष्टेऽश्वितं न्यमेन ।
 जह्वाश्विता तयोद्वेत्ता तदूरुद्वत्तमुच्यते ॥१६०॥
 करौ प्रलम्बितौ कार्यौ शिरश्च परिवाहितम् ।
 पादौ च बलिनाविद्धौ मदस्खलितकं द्विजाः ॥१६१॥
 पुरः प्रसारितः पादः कुञ्चितो गमनोन्मुखः ।
 करौ च रेचितौ यत्र विष्णुक्रान्तं तदुच्यते ॥१६२॥
 करमावर्तितं कृत्वा ऊरुगृष्टे निकुञ्चयेन ।
 ऊरुश्चैव तदा विद्वः सम्भ्रान्तं करणं तु तन् ॥१६३॥
 अपविद्धः करः सूच्या पादश्चैव निकुञ्चिनः ।
 वक्षस्थस्य करो वामो विषममे करणे भवेत् ॥१६४॥
 पादाबुद्ध्यद्वितौ कार्यौ तलसद्वद्वितौ करौ ।
 नितम्बपादवै कर्णव्यौ तुषैरद्रूपद्विने सदा ॥१६५॥
 प्रयुज्यालतकं पादं हस्तौ द्वावपि रेचितौ ।
 कुञ्चितावश्वितौ चैव वृषभक्रीडिते स्मृतौ ॥१६६॥
 रेञ्जितावश्वितौ हस्तौ लोलिनं वर्जिनं शिरः ।
 उभयोः पार्श्वयोर्व्यत्र ज्ञेयं लोलितकं युधे ॥१६७॥
 स्खलिनासर्पितौ पादौ तथा हस्तौ च रेचिनौ ।
 परिवाहितं शिरश्चैव कुर्यान्नागापमर्षिने ॥१६८॥

157 (B 156 ; G 154). 158 (B.157 ; G.155). 159 (B.158 ; G.156). 160
 (B.159 ; G 157). 161 (B 160 ; G 158). 162 (B 161 , 159) 163 (B 162 ;
 G 163) 164 (B.163 ; G.161). 165 (B 164 , G 162) 166 (B 165 ,
 G.163) 167 (B.166 ; G 164) 168 (B 167 ; G 165)

निपण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसार्य तलसञ्चरम् । -
 उद्वाहितमुरः कृत्वा गरुडाम्यं प्रयोजयेन्^१ ॥१६६॥
 उर्ध्वाङ्गुलिनलौ पादौ त्रिपदाकावयोमुखौ ।
 हस्तौ शिरः सन्नतं च गङ्गावनरणं च नन ॥१६७॥
 अष्टोत्तरशतं हेतुत् करणाना मयोदिनम् ।
 अन. परं प्रवक्ष्यामि ह्यङ्गहारविकल्पनम् ॥१६८॥
 प्रसार्योत्तिष्ठप्य च करौ समपादं प्रयोजयेन् ।
 व्यंसितापस्तून सव्यमूर्ध्वं हस्तं प्रसारयेत् ॥१६९॥
 प्रत्यालीढं तन. कृत्वा तथैव च निवृट्कम् ।
 ऊरुद्वत्तं तत युयान् तथाश्चिन् स्वस्तिकं तत ॥१७०॥
 नितम्ब करिहस्तश्च कटिच्छिन्नं तथैव च ।
 स्थिरहस्तौ भवेदेष त्वङ्गहारो हरोद्भव ॥१७१॥
 तलपुष्पापविद्धे च वर्तित मंत्रसारयेत् ।
 प्रत्यालीढं तन. कृत्वा तथैव च निवृट्कम् ॥१७२॥
 ऊरुद्वत्तं तथाश्चिन्मुरोमण्डलमेव च ।
 नितम्ब करिहस्तं च कटिच्छिन्नं तथैव च^२ ॥१७३॥
 एष पर्यस्तको नाम त्वङ्गहारो हरोद्भव ।
 अलपलत्रमूर्चो च कृत्वा विश्रितमेव च ॥१७४॥
 आवर्तितं तत युयान् तथैव च निवृट्कम् ।
 ऊरुद्वत्तं तथाश्चिन्मुरोमण्डलं तथा ॥१७५॥
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं सूचीविद्धो भवेदयम् ।
 अपविद्धं तु करणं सूचीविद्धं पुनर्भवेत् ॥१७६॥
 उद्वेष्टितेन हस्तेन त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
 श्रोमण्डलौ हस्तौ कटिच्छिन्नं तथैव च ॥१७७॥

169 (B.168 ; G 166) ^१ For B 169-173 (G 167-170) see 56-61
 above 170 (B 169 , G 171) 171-173 (B 174-176 , G 172-174) . - 174-176 =
 (B 177-179a ; G 175-176) ^२ G om 175b 176-180 (B 179b-183a ; G
 177-180).

अपविद्वाङ्गहारस्तु विज्ञेयस्तत्प्रयोक्तृभिः ।
 करणं नूपुरं कृत्वा विशिष्टालानर्कं पुनः ॥१८१॥
 पुनराक्षिप्तं क्षुर्यादुरोमण्डलकं तथा ।
 निमग्नं करिहस्तश्च कटिच्छिन्नं तथैव च ॥१८२॥
 आक्षिप्तकस्तु विज्ञेयो ह्यङ्गहारः प्रयोक्तृभिः ।
 त्रेष्टितापविद्धस्तु करः पादौ निकुटितः ॥१८३॥
 पुनस्तेनैव योगेन वामपाद्वर्गे भवेदथ ।
 उरोमण्डलकौ हस्तौ नितम्बं करिहस्तकः ॥१८४॥
 कर्तव्यं स कटिच्छेदो नृत्ते तद्वष्टिते सुषे ।
 पर्यायोद्रेष्टिनौ हस्तौ पादौ चैव निकुटितौ ॥१८५॥
 कुञ्चितावचिनौ च उरुद्वृतं तथैव च ।
 चतुरध्रं करं कृत्वा पादेन च निकुट्टकम् ॥१८६॥
 भुजङ्गत्रासकं चैव करं चोद्रेष्टिनं पुनः ।
 परिच्छिन्नं च कर्तव्यं त्रिकं भ्रमरकेण तु ॥१८७॥
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं विशिष्टं परिकीर्तितः ।
 दण्डपादं करं चैव विशिष्याक्षिप्य चैव हि ॥१८८॥
 व्यसितं वामहस्तं च सह पादेन संपर्येत् ।
 चतुरध्रं करं कृत्वा पादेन च निकुट्टकम् ॥१८९॥
 भुजङ्गत्रासितं चैव करं चोद्रेष्टिनं पुनः ।
 निकुट्टकद्वयं कार्यमाक्षितं मण्डलोरसा ॥१९०॥
 करिहस्तं कटिच्छेदं कर्तव्यं स्वपराजिते ।
 कुट्टितं करणे कृत्वा भुजङ्गत्रासितं तथा ॥१९१॥
 रेचितेन तु हस्तेन पत्राकाहस्तमादिशेत् ।
 आक्षिप्तकं प्रयुञ्जीत उरोमण्डलकं तथा ॥१९२॥

लनाख्यं सकटिच्छेदं विष्णुभाषमृते भवेत् ।
 त्रिकं तु वलिनं कृत्वा नूपुरं चरणं तथा ॥१६३॥
 मुनङ्गनासिनं मर्त्यं चरणं चैव रेचिनम् ।
 आश्लिप्तकं ततः कृत्वा परिच्छेदं तथैव च ॥१६४॥
 बाह्यभ्रमरकं कुर्यादुरोमण्डलमेव च ।
 नितम्बं करिहस्तं च कटिच्छेदं तथैव च ॥१६५॥
 भक्ताक्रीडो भवेदेव अङ्गहारो भवप्रियः ।
 रेचितं हस्तपादं च कृत्वा वृश्चिकमेव च ॥१६६॥
 पुनस्तन्नेव योगेन कृत्वा वृश्चिकमेव तु ।
 निकुट्टकं तथा चैव मन्व्यासव्यङ्ग्यैः क्रमैः ॥१६७॥
 लनाख्यं सकटिच्छेदो भवेत् स्वस्तिकरेचिते ।
^१पादर्वे तु स्वस्तिकं यद्वा कार्यं त्वर्धनिकुट्टकम् ॥१६८॥
 द्वितीयस्य तु पादर्वस्य विधिः स्यादेव एव हि ।
 ततश्च फरमावृत्य ऊरुपृष्ठे निपातयेत् ॥१६९॥
 ऊरुद्धत्तं ततः कुर्यादाश्लिप्तं पुनरेव च ।
 नितम्बं करिहस्तं च कटिच्छेदं तथैव च ॥१७०॥
 पार्श्वस्वस्तिक इत्येव ह्यङ्गहारः प्रकीर्तितः ।
 वृश्चिकं फरणं कृत्वा लनाख्यं हस्तमेव च ॥१७१॥
 तमेव च करं भूयो नासाग्रे सन्निवेशयेत् ।
 तमेवोद्वेष्टितं कृत्वा नितम्बमयं धनयेत् ॥१७२॥
 करिहस्तं कटिच्छेदं वृश्चिकापसूने भवेत् ।
 कृत्वा नूपुरपादं तु तथाश्चिप्रमेव च ॥१७३॥
^१कटिच्छिन्नं तु कर्णव्यं सूचीपादं तथैव च ।
 नितम्बं करिहस्तं उरोमण्डलकं तथा ॥१७४॥

193-195 (B 195b-198a ; G 192-194). 196-197 (B 198b-200a ; G 195-196). 197-200 (B 200b-203a ; G 197-199). 200-202 (B.203b-205a ; G 200-201) ^१ B पाठं भक्तिशास्त्री 202-204 (B 205b-207a ; G.202-203)

39302 -

कटिच्छेदं तनश्चैव भ्रमरः स तु संक्षिप्तः ।
 मतल्लिकरणं कृत्वा करमावृत्य दक्षिणम् ॥२०५॥
 कपोलस्य प्रदेशे तु कर्णव्य तु निकुञ्चितम् ।
 क्षपविद्धं तथा चैव नलसंस्फोटितं तथा ॥२०६॥
 करिहस्तं कटिच्छेदं मत्तसरालिनके भवेत् ।
 दोलैः करैः प्रचलितैः स्वस्तिकापस्तनैः पदैः ॥२०७॥
 अश्वितैर्बलितैर्हस्तैस्तलमघट्टितैस्तथा ।
 निकुञ्चितं च कर्तव्यमूर्ध्वतं तथैव च ॥२०८॥
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं मग्नाद्विलसिते भवेत् ।
 मण्डलस्थानकं कृत्वा तथा हस्तौ च रेचितौ ॥२०९॥
 उद्वहृतेन पादेन मतल्लिकरणं भवेत् ।
 आश्लिप्तं करणं चैव उरोमण्डलकं तथा ॥२१०॥
 कटिच्छेदं तथा चैव भवेत् गतिमण्डले ।
 ममपादं प्रयुज्याथ परिच्छिन्नन्त्वनन्तरम् ॥२११॥
 आविष्टेन तु पादेन बाह्यभ्रमरकं तथा ।
 वामं सूच्या त्वतिव्रान्तं मुग्नङ्गामितं तथा ॥२१२॥
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं परिच्छिन्ने विधीयते ।
 शिरसस्तूपरि स्थाप्यौ स्वस्तिकौ विच्युतौ करौ ॥२१३॥
 ततः सव्यं करं चापि गात्रमानम्य रेचयेत् ।
 पुनरुत्थापयेत्तत्र गात्रमुन्नम्य रेचितम् ॥२१४॥
 लताख्यौ च करौ कृत्वा वृश्चिकं सप्रयोजयेत् ।
 रेचितं करिहस्तं च मुग्नङ्गामितं तथा ॥२१५॥
 आक्षिप्तं प्रयुज्याथ स्वस्तिकं पादमेव च ।
 पराङ्मुखौ विधिर्भूय एवमेव भवेद्बिह ॥२१६॥

करिहस्तं कटिच्छेदं परिधृतकरेचिते ।
 रेचिनौ मह गात्रेण ह्यपविट्टौ करो तथा ॥२१७॥
 पुनस्तेनैव देशेन गात्रमुन्नम्य रेचयेत् ।
 कार्यं नृपुरपादं च मुजङ्गनासितं तथा ॥२१८॥
 रेचितं मण्डलं चैव बाहुगोर्न निवृत्तयेत् ।
 उरुद्वत्तं तथाक्षितमुरोमण्डलमेव च ॥२१९॥
 करिहस्तं कटिच्छेदं कुर्याद्विशाखरेचिते ।
 आद्यं तु जनिनं कृत्वा पादमेकं प्रसारयेत् ॥२२०॥
 तथैवालातकं कुर्यान् त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
 अश्वितं वामहस्तं च गण्डदेशे निवृत्तयेत् ॥२२१॥
 कटिच्छिन्नं तथा चैव परावृत्ते प्रयोजयेत् ।
 स्वस्तिकं करणं कृत्वा व्यसितौ च करो ततः ॥२२२॥
 अलातकं प्रयुज्यते उर्ध्वजानु निवृत्तयेत् ।
 अर्धसूचीव वित्तितमुद्वृत्ताक्षितं तथा ॥२२३॥
 करिहस्तं कटिच्छेदमङ्गहारे त्वलातके ।
 निवृत्त्य वक्षसि करावूर्ध्वजानु प्रयोजयेत् ॥२२४॥
 आक्षिप्तं स्वस्तिकं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
 उरोमण्डलको हस्तौ नितम्बं करिहस्तकम् ॥२२५॥
 कटिच्छेदन्तथा चैव पार्श्वच्छेदे विधीयते ।
 सूचीं वामपटं दद्यान् विद्युद्भ्रान्तं च दक्षिणम् ॥२२६॥
 दक्षिणेन पुनः सूचीं विद्युद्भ्रान्तं च वामतः ।
 परिच्छिन्नं तथा चैव त्रिकं तु परिवर्तयेत् ॥२२७॥
 ललाटं सप्तद्विच्छेदं विद्युद्भ्रान्तं च म स्मृतं ।
 कृत्वा नृपुरपादं तु मण्यवामौ प्रलम्बिनौ ॥२२८॥

करौ पादौ ततस्नाभ्यां विशिष्टं संयोजयेत् ।
 ताम्बां सूचीं तथा चैव त्रिकं तु परिवर्तयेत् ॥२२६॥
 लताख्यं सकटिच्छेदं कुर्यादुद्भुतकं सदा ।
 जालीटव्यंसितौ हस्तौ बाहुसीपौ निवृत्तयेत् ॥२२७॥
 नूपुरधरणो वामः तथालातश्च दक्षिणः ।
 तेनैवाश्विनकं कुर्याद् उरोमण्डलकौ करौ ॥२२८॥
 करिहस्तं कटिच्छेदं त्वालीदे संयोजयेत् ।
 हस्तं तु रेचितं कृत्वा पार्श्वमानस्य रेचयेत् ॥२२९॥
 पुनस्तेनैव योगेन गात्रमुन्नम्य रेचयेत् ।
 कार्यं नूपुरपादं च भुजङ्गनामित तथा ॥२३०॥
 रेचितं करणं कुर्यादुरोमण्डलमेव च ।
 कटिच्छेदन्तु कर्तव्यं ह्यङ्गहारे तु रेचिते ॥२३१॥
 नूपुरं करणं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
 व्यंसिनेन तु हस्तेन त्रिकं चैव विवर्तयेत् ॥२३२॥
 पादं चालातकं कृत्वा सूचीं तत्रैव योजयेत् ।
 करिहस्तं कटिच्छेदं कुर्यादाच्युरितं सदा ॥२३३॥
 रेचिनौ स्वस्तिकौ पादौ रेचितौ स्वस्तिकौ करौ ॥
 कृत्वा विश्लेषमेव तु तेनैव विधिना पुनः ॥२३४॥
 पुनस्तस्मैपणं चैव रेचितेरेव कारयेत् ।
 चट्टाश्विनकं चैव उरोमण्डलमेव च ॥२३५॥
 नितम्बं करिहस्तं च कटिच्छिन्नं तथैव च ।
 आश्विनरेचिते त्वेप करणानां विधिः स्मृतः ॥२३६॥
 विशिष्टं करणं कृत्वा हस्तपादं मुखानुगम् ।
 वामसूचीरं कृत्वा विशिष्टं वामकं करम् ॥२३७॥

228-230 (B 231b-233a, G 227-228). 230-232 (B.233b-235a; G 229-230).
 232-234 (B 235b-237; G.231-232) ¹ C. om. 232b 235-236 (B 238-239;
 G.233-234) 237-239 (B 240-242; G. 235-237). 240-242 (B 243-245,
 G 238-240)

वक्षःस्थं च भवेत्स्तन्यो वलितं त्रिरुमेव च ।
 नपुराक्षितके चैव अर्घस्वस्तिरुमेव च ॥२४१॥
 नितम्बं करिहस्तं च स्यादुरोमण्डलं तथा ।
 कटिच्छेदं च कर्णव्यं मध्रान्ते नृत्तयोक्तृभिः ॥२४२॥
 अपक्रान्तक्रमं कृत्वा व्यमितं हस्तमेव च ।
 कुर्यादुद्वेष्टितं चैव अर्धमूची तथैव च ॥२४३॥
 विक्षिप्तं सकटिच्छेदमुद्रवृत्ताक्षितके तथा ।
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं कर्णव्यमपसर्पितं ॥२४४॥
 कृत्वा नूपुरपादं च द्रुतमाक्षिप्य च क्रमम् ।
 पादस्य चानुगौ हस्तौ त्रिकं तु परिवर्तयेत् ॥२४५॥
 निकुट्य करपादं चाप्युरोमण्डलकं पुनः ।
 करिहस्तं कटिच्छेदं कार्यमर्धनिकुट्टकं ॥२४६॥
 द्वात्रिंशदेते संप्रोक्तास्त्वङ्गद्वारा द्विजोत्तमाः ।
 चतुरो रेचराश्चैव गतनो मे निबोधन ॥२४७॥
 पादरेचक एकं स्यान् द्वितीय. कटिरेचकः ।
 कररेचकमृतीयस्तु चतुर्थ. कण्ठरेचकः ॥२४८॥
 रेचिनाख्यः पृथग्भावे बलने चाभिधीयते ।
 उद्गाहनान् पृथग्भावाच्चलनाद्यापि रेचकः ॥२४९॥
 पाङ्गान् पाङ्गं तु गमनं स्तलितैश्चलितैः पदैः ।
 विविधैश्चैव पाङ्गस्य पाङ्गरेचक उच्यते ॥२५०॥
 त्रिकस्योद्धर्तनं चैव कटिचलनमेव च ।
 तथापसर्पणं चैव कटिरेचक उच्यते ॥२५१॥
 उद्धर्तन. परिक्षेपो विक्षेपपरिवर्तनम् ।
 विमर्पणं च हस्तम्य हस्तरेचक उच्यते ॥२५२॥

उद्गाहनं सन्नमनं तथा पार्श्वस्य सन्नतिः ।
 भ्रमणं चापि विज्ञेयो मीवाया रेचको बुधैः ॥२५३॥
 रेचकैरङ्गहारैश्च नृत्यन्तं वीक्ष्य शंकरम् ।
 'सुकुमारप्रयोगेण नृत्यति स्म च पार्वती ॥२५४॥
 मृदङ्गमेरोपदहैः 'क्षञ्जार्द्धिडिमगोमुपैः ।
 पणवैर्ददुर्गस्यैश्च नानातोयैः प्रवादितैः ॥२५५॥
 दक्षयज्ञे विनिहते सन्ध्याकाले महेश्वरः ।
 नानाङ्गहारैः 'प्रानृत्यह्यतालवशानुगैः ॥२५६॥
 पिण्डीवन्धास्तनो हृष्टा नन्दीभद्रमुखा गणाः ।
 चक्रुर्नामानि पिण्डीनां बन्धांश्चैव सलक्षणान् ॥२५७॥
 ऐश्वरी वृषपिण्डी च नन्दिनश्चापि 'पट्टिमी ।
 चण्डिकाया भवेन् पिण्डी तथा वै सिंहवाहिनी ॥२५८॥
 तार्क्ष्यपिण्डी भवेद्विष्णोः पद्मपिण्डी स्वयंभुवः ।
 शक्रस्यैरावती पिण्डी इषापिण्डी तु मान्मथी ॥२५९॥
 शिखिपिण्डी कुमारस्य 'ऊलुपिण्डी भवेच्छिवः ।
 धारापिण्डी च जाह्नव्याः पारापिण्डी यमस्य तु ॥२६०॥
 वारुणी च नदीपिण्डी याक्षी स्वाह्ननदस्य च ।
 हलपिण्डी बलस्याध सर्पपिण्डी तु भोगिताम् ॥२६१॥
 'गाणेश्वरी महापिण्डी दक्षयज्ञविमर्दिनी ।
 त्रिशूलकृतिसंस्थाना रौद्री स्यादन्धकद्विष ॥२६२॥
 एवमन्यास्वपि तथा देवतासु यथाक्रमम् ।
 ध्वजभूताः प्रयोक्तव्याः पिण्डीवन्धाः स्वचिह्निताः ॥२६३॥
 रेचकाश्चाङ्गहाराश्च पिण्डीवन्धास्तथैव च ।
 सृष्ट्वा भगवता दत्तास्तण्डवे मुनये तदा ॥२६४॥

253 (B.256, 251) 254-255 (B.257-258; G.252-253)- ' B सुकुमार-
 प्रयोगेण नृत्यति चेत् पार्वतीम् ' B. मङ्गला. Bp मङ्गला 256 (B.259, G.254)..257 (B.260
 G.255) 258-263 (B.261-266a; G.256-261) ' B. पद्मी ' B. द. प. (= द.)
 ' B. om. 262. 263-264 (B.265b-267a; G.262-263,

तेनापि हि ततः सम्यग्गानभागदसमन्वितः ।

नृत्तप्रयोगः सृष्टो यः स ताण्डव इति स्मृतः ॥२६५॥

[अथ उच्यते]

यदा प्राप्त्यर्थमर्थांतां तज्ज्ञेयमभिनयः कृतः ।

कस्मान्नृत्तं कृतं हेतुः स्वभावाभिव्यक्तिः ॥२६६॥

न गीतार्थसम्बद्धं न वाच्यार्थस्य भावकम् ।

कस्मान्नृत्तं कृतं हेतुः गीतप्राप्त्यर्थेन च ॥२६७॥

[भरत उवाच]

अत्रोच्यते न स्वस्वार्थं नृत्तं कश्चिदपेक्षते ।

किन्तु शोभां जनयतीत्यनो नृत्तं प्रवर्तितम् ॥२६८॥

प्रायेण सर्वलोकस्य नृत्तमिष्टं स्वभावन ।

महत्त्वमिति कृत्वा च नृत्तमेतन् प्रकीर्तितम् ॥२६९॥

विवाहप्रसवावाहप्रमोदाभ्युदयादिषु ।

दिनोदकरणं चैव नृत्तमेतन् प्रकीर्तितम् ॥२७०॥

अतश्चैव प्रतिक्षेपाः भूतसङ्घैः प्रकीर्तिताः ।

ये गीतकादौ युज्यन्ते सम्यङ्नृत्तविभाचकाः ॥२७१॥

देवेन वापि संगोक्तस्तण्डुस्ताण्डवपूर्वकम् ।

गीतप्रयोगमाश्रित्य नृत्तमेतन् प्रवर्त्यताम् ॥२७२॥

प्रायेण ताण्डवविधिर्देवस्तुत्याश्रयो भवेत् ।

सुकुमारप्रयोगस्तु शृङ्गाररससंभवः ॥२७३॥

तस्य तण्डुप्रयुक्तस्य ताण्डवस्य विधिविज्ञानम् ।

वर्धमानकमासाद्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२७४॥

265 (B 267b-268a, G 264) 266 (B 268b-269a, G.265) 267 (B.269b-270a, G 266) 268 (B 270b-271a; G 267) 269 (B 271b-272a, G.268) 270 (B.272b-273a; G 269) 271 (B 273b-274a, G.270) 272 (B 274b-275a), G 271 273 (B 275b-276a, G 272) 274 (B 276b-277a, G 273).

कलानां वृद्धिमामाद्यं त्यक्तराणां च वर्धनात् ।
 लयस्य वर्धनाद्यापि वर्धमानकमुच्यते ॥२७५॥
 कृत्वा कुनपविन्यासं यथावद्विजसत्तमाः ।
 आसारितप्रयोगस्तु नतः कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥२७६॥
 तत्र चोपोहनं कृत्वा तन्त्रीभाण्डसमन्वितम् ।
 कार्यं प्रवेशो नर्तक्या भाण्डवाद्यसमन्वितः ॥२७७॥
 विशुद्धकरणायां तु मातयां वाद्यं प्रयोजयेत् ।
 गत्या वाद्यानुसर्षिण्या ततश्चारीं प्रयोजयेत् ॥२७८॥
 देशासस्थाननेनेह सर्वरेचकचारिणी ।
 पुष्पाञ्जलिधरा भूत्वा प्रविशेद्भ्रमण्डपम् ॥२७९॥
 पुष्पाञ्जलिं विस्तृज्याथ रङ्गपीठं परीत्य च ।
 प्रणम्य देवताभ्यस्तु ततोऽभिनयमाचरेत् ॥२८०॥
 यत्राभिनेयं गीतं स्यात् तत्र वाद्यं न योजयेत् ।
 अङ्गहारप्रयोगे तु भाण्डवाद्यं प्रयोजयेत् ॥२८१॥
 सम रक्तं विभक्तं च स्फुटं शुद्धप्रहारजम् ।
 नृत्ताङ्गप्रादि वाद्यनैर्योज्यं वाद्यं तु ताण्डवे ॥२८२॥
 प्रयुज्य ^१गीतमेवं तु निष्क्रामेन्नतकी ततः ।
 अनेनैव विधानेन प्रविशन्त्यपराः पुनः ॥२८३॥
 अन्याश्चानुनमेणाय पिण्डीं ध्वनन्ति ताः स्त्रियः ।
 तावन् पर्यस्तकः कार्यो यावन् पिण्डी न ध्वनते ॥२८४॥
 पिण्डीं ध्वन्ना ततः नर्था निष्क्रामेयुः स्त्रियस्तु ताः ।
 पिण्डीवन्त्ये तु वाद्यं हि कर्तव्यमिह वादकैः ॥२८५॥
 पर्यस्तकप्रमाणेन चित्रौघकरणान्वितम् ।
 अथोपबहनं भूय ^२कार्यं पूर्ववदेव हि ॥२८६॥

275 (B.277b-278a ; G.274) ^१ B वर्धनाप्रवृत्तीनां 276 (B 278b-279a ; G.275). 277 (B 279b-280a ; G.276) 278 (B.280b-281a , G.277) 279 (B 281b-282a , G.278). 280 (B. 282b-283 ; G.279) 281 (B.283b-284a , G.280) 282 (B.284b-285a ; G 281). 283 (B.285b-286a ; G.282) ^१ B. नीतार्थं, G. 'नर्तकैः' we with B. 284 (B 286b-287, G.284a, 280) ^१ B G. दिग्गज 285-287 (B 287-290a.

ततश्चासारित भूयो गायनं तु प्रयोजयेत् ।
 पूर्वेणैव विधानेन प्रविशेद्यापि नर्तकी ॥२८७॥
 गीतकार्यं प्रयोजयेद् द्वितीयामारितस्य तु ।
 तदेव तु पुनर्वस्तु नृत्तेनापि प्रयोजयेत् ॥२८८॥
 आसारितसमाप्तौ च निष्क्रामेन्नर्तकी ततः ।
 पूर्ववन् प्रविशेद्यान्या प्रयोगः स्यान् म एव तु ॥२८९॥
 एवं पदे पदे कार्यो विधिरासारितस्य तु ।
 भाण्डवाद्यकृतश्चैव तथा गानकृतोऽपि च ॥२९०॥
 एकं तु प्रथमं कुर्यान् द्वे द्वितीयं तु वस्तुकम् ।
 तिस्रो वस्तु तृतीयं तु चतसस्तु चतुर्थकम् ॥२९१॥
 पिण्डीना विधयश्चैव चरवारः सप्तकीर्तिताः ।
 पिण्डी शृङ्गलिका चैव लतावन्धोऽथ भेद्यकः ॥२९२॥
 पिण्डीबन्धस्तु पिण्डवत्तान् गुल्म शृङ्गलिका भवेत् ।
 जालोपनद्धा च लता सनृत्तो भेद्यकः स्मृतः ॥२९३॥
 पिण्डीबन्ध कनिष्ठे तु शृङ्गला तु लयान्तरे ।
 मध्यमे च लतावन्धो ज्येष्ठे चैवाथ भेद्यकः ॥२९४॥
 पिण्डीना द्विविधा योनिर्यन्त्रं भद्रासनं तथा ।
 शिखा कार्या तथा चैव प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभिः ॥२९५॥
 एवं प्रयोगः कर्तव्यो वर्धमाने प्रयोक्तृभिः ।
 गीतानां छन्दकानां च भूयो वक्ष्याम्यहं विधिम् ॥२९६॥
 यानि वस्तूनि वद्मानि यानि चाङ्गकानि च ।
 गीतानि तेषां वक्ष्यामि प्रयोगं नृत्तवाद्ययोः ॥२९७॥
 तत्रावनरणं कार्यं नर्तक्या सार्वभाण्डिकम् ।
 क्षेपप्रतिक्षेपकृतं तन्त्रीगानसमन्वितम् ॥२९८॥

- G 284b-286) 288 (B 290b-291a, G 287). 289 (B 291b-292a, G 288)
 290 (B 292b-293a, G 289) 291 (B.293b-294a; G 290) 292 (B.294b 295a;
 G.291) 293 (B.295b-296a; G 292) 294 (B 296b-297a; G.293)
 295 (B 297b-298a; G 294). 296-297 (B 298b-300a; G.295-296a)
 298 (B 300b- 301a; G 297)

प्रथमं त्वमिनेयं तु गीतके सर्ववस्तु तन् ।
 तदेव च पुनर्वस्तु नृत्तेनापि प्रदर्शयेत् ॥२६६॥
 यो विधिः पूर्वमुक्तस्तु नृत्ताभिनयवादिने ।
 आमारितविधौ स स्यान् गीतानां वस्तुकेष्वपि ॥३००॥
 एष वस्तुनिवन्दानां गीतकानां विधिः स्मृतः ।
 शृङ्गानाङ्गनिवद्धानां गीतानामपि लक्षणम् ॥३०१॥
 य एव वस्तुषु विधिनृत्ताभिनयवादिने ।
 स सर्व एव कर्तव्यश्छन्दसेषु प्रयोक्तृभिः ॥३०२॥
 वाद्यं गुर्वक्षरकृतं तथाऽलपाक्षरमेव च ।
 मुखे सोपोहने कुर्याद्वर्गानां विप्रकर्षकः ॥३०३॥
 यदा गीतशब्दादङ्गं भूयो भूयो निवर्तते ।
 तत्राश्रयमभिनयेयं स्याच्छेष नृत्तेन योजयेत् ॥३०४॥
 यदा गीतवशादङ्गं भूयो भूयो निवर्तयेत् ।
 त्रिपाणिलयमयुक्तं तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ॥३०५॥
 यथा लयस्तथा वाद्यं कर्तव्यं त्वङ्गमंत्रयम् ।
 तत्त्वं चानुगतं चापि ओषं च करणान्वितम् ॥३०६॥
 स्थिते तत्त्वं प्रयोक्तव्यं मध्ये चानुगतं भवेत् ।
 द्रुते चोचः प्रयोज्यस्त्वेष वाद्यगतो विधिः ॥३०७॥
 छन्दोगीतकमामाद्य त्वङ्गानि परिवर्तयेत् ।
 एष कार्यो विधिर्नित्यं नृत्ताभिनयवादिने ॥३०८॥
 यानि वस्तूनि वद्धानि तेषामन्ते प्रहो भवेत् ।
 अङ्गानां तु परावृत्तावादाद्येव प्रहो मतः ॥३०९॥
 एवमेव विधिः कार्यो गीतेष्वामारितेषु च ।
 देवस्तुत्याग्रयं होतृन् सुकुमारं निघोषण ॥३१०॥

299 (B.301b-302a ; G 297). 300 (B.302b-303a , G 298). 301 (B 303b-304a ; G.299). 302 (B 304b-305a ; G 300) 303 (B 305b-306a ; G.301). 304-305 (B 306b-308a ; G 302-303a) ¹ B. om 305a, 305-308 (B 308b-310 ; G 303b-306). ² B. लिख. * शृङ्गशब्द 309 (B 311 , G 307) 310 (B 312 ,G 308).

स्त्रीपुंसयोस्तु सलापी यस्तु कामतमुद्भवः ।
 तज्ज्ञेयं सुकुमारं हि शृङ्गाररसमम्भम् ॥३११॥
 यस्यां यस्यामसंस्थाया नृत्तं योज्यं प्रयोक्तृभिः ।
 सर्वगीतकसम्बन्धं तच्च भे शृङ्गान द्विजाः ॥३१२॥
 अङ्गवस्तुनिवृत्तौ च नथा वर्गनिवृत्तिषु ।
 तथा चाभ्युदयस्थाने नृत्तं तज्ज्ञेयं प्रयोजयेत् ॥३१३॥
 यत्र संदृश्यते क्विञ्चिद् दंपत्योर्मदनाश्रयम् ।
 'नत्र नृत्तं प्रयोक्तव्यं प्रहर्षार्थगुणोद्भवम् ॥३१४॥
 यत्र सन्निहितं कान्ते ऋतुकालादिदर्शनम् ।
 गीतकापांभिमम्यन्धं नृत्तं तत्रापि चेप्यते ॥३१५॥
 खण्डिता विप्रलम्भा वा फलहान्तरितापि वा ।
 यस्मिन्नङ्गे तु युयतिनृत्तं तत्र न योजयेत् ॥३१६॥
 सखिभ्योस्तु सलापे नद्याऽसन्निहिते त्रिये ।
 नहि नृत्तं प्रयोक्तव्यं यस्या वा प्रोषितः प्रियः ॥३१७॥
 वृत्त्याश्रय यत्र तु स्यात् ऋतुकालादिदर्शनम् ।
 औत्सुक्यचिन्तासम्बन्धं नृत्तं तत्र न योजयेत् ॥३१८॥
 यस्मिन्नङ्गे प्रमादं तु गृहीयान्नायिका क्रमान् ।
 ततः प्रभृति नृत्तं तु शेषेणङ्गेषु योजयेत् ॥३१९॥
 देवस्तुत्याश्रयगतं यदङ्गं तु भवेदिदं ।
 माहेश्वरैरङ्गहारैरुद्धतैस्तान् प्रयोजयेत् ॥३२०॥
 यत्र शृङ्गारस्वद्वयं गानं स्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
 देवीमृतेरङ्गहारैर्ललितैस्तान् प्रयोजयेत् ॥३२१॥
 चतुष्पदा नर्कटके सख्यके परिगीतके ।
 विधानं सम्प्रदद्यामि भाण्डवाराविधिं प्रति ॥३२२॥

311 (B 313, G 309) 312 (B 314; G 310) 313 (B 315, G 311)
 314 (B 316, G 312) ¹ B दृष्टु 315 (B 317, G 313) 316 (B 318; G. 314)
 317 (B. 319; G 315) 318 (B 320; G 316) 319 (B 321; G 317).
 320 (B 322, G 318) 321 (B 323; G 319). 322 (B 324; G. 320).
¹ B G. भाण्डव Ag (p 204) म द्वा य

सञ्जनकुट्संशुक्ता भवेद्या तु चतुष्पदा ।
 पादान्ते सन्निपाते तु तस्या भाण्डप्रहो भवेत् ॥३२३॥
 या ध्रुवा छन्दसा युक्ता समपादा समाक्षरा ।
 तस्या. पादावमाने तु प्रदेशिन्या प्रो भवेत् ॥३२४॥
 कृत्वैक परिवर्तं तु गानस्याभिनये पुनः ।
 पुनः पादनिवृत्तौ तु भाण्डवाद्य नियोजयेत् ॥३२५॥
 अङ्गवस्तुनिवृत्तेन दणान्तरनिवृत्तिषु ।
 तथोपस्थापने चैव भाण्डवाद्य प्रयोजयेत् ॥३२६॥
 येऽपि चान्तरमार्गा स्युस्तन्त्या वाक्करणैः कृताः ।
 तेषु सूची प्रयोक्तव्या भाण्डेन सह ताण्डवे ॥३२७॥
 महेश्वरस्य चरितं य इदं सप्रयोजयेत् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा शिरलोकं स गच्छति ॥३२८॥
 एवमेव त्रिभिः सृष्टताण्डवस्य प्रयोगतः^१ ।
 भूयः किं कथ्यता विप्रा नाट्ययोगविधिं प्रति ॥३२९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ताण्डवलक्षणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

323 (B 325 ; G, 321) 324 (B 326 ; G 322) 325 (B 327 , G 323).
 326 (B 328 , G, 324) 327 (B 329 , G 325) 328 (B 330 , G 326)
 329 (B 331 ; G.327) ^१ B वयो-नि

पञ्चमोऽध्यायः

भरतस्य वचः श्रुत्वा नाट्यसन्तानकारणम् ।
पुनरेवाब्रुवन् चास्पृश्यो हृष्टमानसा ॥१॥
यथा नाट्यस्य वै जन्म जर्जरस्य च सम्भवः ।
विमानां ग्रामनं धैर्य देवतानां च पूजनम् ॥२॥
त्वत्त' श्रुतं गृहीतं च गृहीत्वा चावधारितम् ।
निखिलेन यथातत्परमिच्छामो वेदितुं पुनः ॥३॥
पूर्वरङ्गं महानेत्र सर्वलक्षणसंयुतम् ।
यथा बुभुक्षामहे द्रव्यंस्तथा व्याख्यातुमर्हसि ॥४॥
तेषां तु वचनं श्रुत्वा गुणीनां भरतो मुनिः ।
प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं पूर्वरङ्गविधिं प्रति ॥५॥
पूर्वरङ्गं महामाया गङ्गतो मे निबोधत ।
पादभागा कलाश्चैव परितस्तथैव च ॥६॥
यस्माद्रङ्गप्रयोगोऽयं पूर्वमेव प्रयुज्यते ।
तस्मादयं पूर्वरङ्गो विज्ञेयोऽन द्विजोत्तमाः ॥७॥
अस्याङ्गानि तु कार्याणि यथावदनुपूर्वशः ।
तन्त्रीभाण्डसमायोगैः पाठ्ययोगकृतेस्तथा ॥८॥
प्रत्याहारोऽद्यतरण तथा ह्यारम्भ एव च ।
धाध्रावणा वक्त्रपाणिस्तथा च परिचट्टना ॥९॥
मंथोदना ततः कार्यं मार्गात्सारितमेव च ।
अप्रेष्टमग्न्यकृतिष्ठा च तथैवासारितक्रिया ॥१०॥
पत्तानि च वह्निर्मातान्यन्तर्यवन्निकागते ।
प्रयोज्यमि प्रयोज्यानि तन्त्रीभाण्डकृतानि तु ॥११॥

ततश्च सर्वकुतपैर्युक्तान्यन्यानि कारयेत् ।
 विघाट्य वै यवनिकां नृत्तपाठनकृतानि च ॥१२॥
 गीतानां मद्रकादीनामेकं योज्यं तु गीतरुम् ।
 वर्धमानमथापीह ताण्डवं यत्र सुश्रमे ॥१३॥
 ततश्चोत्थापनं कार्यं परिवर्तनमेव च ।
 नान्दो गुफापकृष्टा च रङ्गद्वारं तथैव च ॥१४॥
 चारी चैव ततः क्षाया महाचारी तथैव च ।
 त्रिकं प्ररोचना चापि पूर्वरङ्गे भवन्ति हि ॥१५॥
 एतान्यङ्गानि कार्याणि पूर्वरङ्गविधौ तु च ।
 एतेषां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥१६॥
 कुतपस्य तु विन्यासः प्रत्याहार इति स्मृतः ।
 यथावतरणं प्रोक्तं गायकानां निवेशनम् ॥१७॥
 परिगीतक्रियारम्भ आरम्भ इति कीर्तितः ।
 भातोद्यरङ्गनार्थं तु भवेदाश्रावणा विधिः ॥१८॥
 घाद्यवृत्तिविभागार्थं यक्षपाणिर्विधीयते ।
 तन्व्योजःकरणार्थं तु भवेत् परिघट्टना ॥१९॥
 तथा पाणिविभागार्थं भवेत् संघोटनाविधिः ।
 तन्व्योभाण्डसमायोगान् मार्गांसारितिमिष्यते ॥२०॥
 कलापातविभागार्थं भवेदासारितिक्रिया ।
 कीर्तनाद्देशतानां च ज्ञेयो गीतविधिस्तथा ॥२१॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि चोत्थापनविधिक्रियाम् ।
 यस्मादुत्थापयन्त्यादौ प्रयोगं नान्दिपाठकाः ॥२२॥
 पूर्वमेव तु रङ्गेऽस्मिन् तस्मादुत्थापनं स्मृतम् ।
 यस्माच्च लोचपाळानां परिवृत्य चतुर्दिशम् ॥२३॥
 चन्दनानि प्रकुर्यन्ति तस्मान् परिवर्तनम् ।
 आशीर्वाचनमनुक्ता नित्यं यस्मान् प्रवर्तते ॥२४॥

देवद्विजनृपादीनां तस्मान् नान्येति संप्रिता ।
 भव शुक्ताक्षरैरेव ह्यपकृष्टा ध्वरा यतः ॥२५॥
 तस्माच्छुक्तापकृष्टेव जर्जरद्व्योऽत्र प्रसिता ।
 यस्मादभिनयस्तत्र प्रथमं ह्यवतार्यते ॥२६॥
 रङ्गद्वारमतो दीपं वागद्वाभिनयात्मकम् ।
 शृङ्गारस्य प्रचरणाचारो संपरिर्कीर्तिता ॥२७॥
 रौद्रप्रचरणाद्यापि महाचारोति कीर्तिता ।
 द्विद्वयक सूत्रधारस्तथा वै पारिषाम्बकः ॥२८॥
 यत्र कुरति सङ्घर्षं तत्रापि विगतं स्मृतम् ।
 उपक्षेपेण कार्यस्य हेतुयुक्तिर्ममाध्रया ॥२९॥
 सिद्धेनामन्त्रणा या तु विज्ञेया सा प्ररोचना ।
 भव परं प्रवक्ष्यामि ह्याध्यायविधिश्रियाम् ॥३०॥
 बहिर्गीतविधौ सम्यगुत्पत्तिः कारणं तथा ।
 धिक्क्षिप्तजिह्वसौ तु सन्नरूपे प्रवर्तिते ॥३१॥
 सोपोहने सनिर्गतिं देहस्तु न्यमिनन्दिते ।
 नाट्यद्योश्च गन्धर्वे समायां देशज्ञानराः ॥३२॥
 निर्गीतं ध्यायिता सम्यक् लयतालममन्वितम् ।
 तच्छ्रुत्वा तु शुभं गानं देवस्तुत्यभिनन्दितम् ॥३३॥
 अभयन् क्षुभिता सर्वे मातसयादित्यराक्षसाः ।
 संप्रधार्य च तेऽन्योन्यमित्यवोचन्मरुस्थिताः ॥३४॥
 निर्गीतं तु मयाद्वित्रमित्रं गृह्येमहे वयम् ।
 सन्नरूपेण सन्तुष्टा देवाः कर्मानुकीर्तनान् ॥३५॥
 एवं गृह्येम निर्गीतं तुप्यामोऽज्ञैव वै वयम् ।
 ते तत्र तुष्टा दैत्यास्तु साधयन्ति पुनः पुनः ॥३६॥

24-25 (B 24b-25a ; G 24) ¹ B G read after this नान्येपदानान्तरैषु निने
 पूर्वोक्ते वर्धमानं प्रयोगं प्राकृतस्यपणम् । एतेषु गीतं प्रयोगान्तरं गृह्येति पूर्वोक्ते वर्धमानं प्रयोगं प्राकृतं
 25-26 (B 26 , G, 25) 26-27 (27 , G 26) 27-28 (B 28 ; C.27) 28-29
 (B 29 ; G.28). 29-30 (B.33) ; G 29 30-31 (B 31 ; G.30) 31-32 (B.
 32-33 ; G.31-32. 33-34 (B 34 ; G 33) 34-36 (B 35 37a ; G 34-36a)

रुद्राश्चापि ततो देवाः प्रत्यभाषन्त नारदम् ।
 एते तुष्यन्ति निर्गानि दानवाः सह राक्षसै ॥३७॥
 प्रणम्यतु प्रयोगोऽयं कथं वै मन्यते भवान् ।
 देवानां धनं श्रुत्वा नारदो वाक्पमव्रवीत् ॥३८॥
 धातुघाद्याश्रयकृतं निर्गानि मा प्रणम्यतु ।
 किन्तुपोहनतंयुक्तं धातुघाद्यभिभूयितम् ॥३९॥
 भविष्यतीदं निर्गानि सत्तत्त्वविधानतः ।
 निर्गानिनायवद्वास्तु दैत्यदानधराक्षसा ॥४०॥
 न क्षोभं न विघातं च करिष्यन्तीह तोषिता ।
 एतन्निर्गानिमेवं तु दैत्यानां स्पर्धया द्विजा ॥४१॥
 देवानां बहुमानेन बहिर्गानिमेवं स्मृतम् ।
 धातुभिश्चित्रवोणायां गुरुलघ्वक्षराश्रितम् ॥४२॥
 वर्णालङ्कारसंयुक्तं प्रयोक्तव्यं बुधैरथ ।
 निर्गानि गीयते यस्मादपदं वर्णयोजनात् ॥४३॥
 भक्षयथा च देवानां बहिर्गानिमेव स्मृतम् ।
 निर्गानि यन्मया प्रोक्तं सत्तत्त्वसमन्वितम् ॥४४॥
 उत्थापनादिकं यच्च तस्य कारणमुच्यते ।
 प्रत्याहारे यातुधाना प्रीयन्ते सह पद्मर्गः ॥४५॥
 तुष्यन्त्यप्सरसस्तत्र कृतेऽचतरणे द्विजा ।
 तुष्यन्त्यपि च गन्धर्वा आरम्भे सम्प्रयोजिते ॥४६॥
 आश्रायणायां युक्तायां दैत्यास्तुष्यन्ति सर्वज ।
 धक्प्राणौ कृते चैव नित्यं तुष्यन्ति दानवाः ॥४७॥
 परिघट्टनायां तुष्टा युक्तायां रक्षसां गणा ।
 संघोदनक्रियायां तु तुष्यन्त्यपि च गुह्यकाः ॥४८॥

37-38 (B.37b-38a ; G 36b-37) 38-41 (B 39-41 , G 38-40) 41-42 (B 42 ; G 41) 42-44 (B.43-44 , G.42-43). 45-54 B 54b-55 46-53 , G.45-53).

¹ G om. 45a

मार्गांसारितमासाद्य तुष्टा यज्ञा भवन्ति हि ।
 गीतकेषु प्रयुक्तेषु देवास्तुष्यन्ति नित्यशः ॥४६॥
 वर्द्धमाने प्रयुक्ते तु रुद्रस्तुष्यति मानुषा ।
 तथा चोत्थापने युक्ते ब्रह्मा तुष्टो भवेद्दिह ॥४७॥
 तुष्यन्ति लोकपालाश्च प्रयुक्ते परिवर्तने ।
 नान्दीप्रयोगेऽथ कृते प्रीतो भवति चन्द्रमा ॥४८॥
 युक्तायामपरायां प्रीता नागा भवन्ति हि ।
 तथा शुक्तापरायां प्रीतः पित्रगणो भवेत् ॥४९॥
 रङ्गद्वारे प्रयुक्ते तु विष्णुः प्रीतो भवेद्दिह ।
 जर्जरस्य प्रयोगे तु तुष्टा विप्रविनायकाः ॥५०॥
 तथा चार्थं प्रयुक्तायामुमा तुष्टा भवेद्दिह ।
 महाचार्यां प्रयुक्तायां तुष्टो भूतगणो भवेत् ॥५१॥
 प्रत्याहारादि चार्पणमेतद्देवतपूजनम् ।
 पूर्वरङ्गे मया ख्यातं तथा चाङ्गविकल्पनम् ॥५२॥
 देवस्तुष्यति यो येन यस्य यन्मनसः श्रियम् ।
 तत्तथा पूर्वरङ्गे तु मया प्रोक्तं द्विजोत्तमा ॥५३॥
 सर्वदेवतपूजाहं सर्वदेवतपूजनम् ।
 धर्म्यं यशस्यमायुष्यं पूर्वरङ्गप्रवर्तनम् ॥५४॥
 देवदानवतुष्ट्यर्थं सर्वेषां च दिदौरुताम् ।
 निर्गीतानि सगीतानि पूर्वरङ्गकृतानि तु ॥५५॥
 निर्गीतानां सगीतानां वर्द्धमानस्य चैव हि ।
 ध्रुवाविधाने वक्ष्यामि लक्षणं कर्म चैव हि ॥५६॥
 प्रयुज्य गीतकविधिं वर्द्धमानं तथैव च ।
 गीतकान्ते ततश्चापि कार्या ह्युत्थापनो ध्रुवा ॥५७॥

55 (B 56 ; G 54) 56 (B 57, G 55). 57-58 (B 58-59 ; G 56-57 .
 59-60 (B 61-62, G 59 60) *B. reads before this वा विद्या या नि श्रियानि वा
 मतिर्देव वेदिनम् । श्रीकालीकृत पञ्चसद्व्यवहारादये (B 60)

आदौ द्वे च चतुर्थं चाप्यष्टमैकादशे तथा ।
 गुर्वेक्षराणि ज्ञानीयान् पादे द्वैकादशाक्षरे ॥६१॥
 चतुष्पदा भवेन् सा तु चतुरस्रा तथैव च ।
 चतुर्भिस्सन्निपातैश्च त्रिलया त्रियतिस्तथा ॥६२॥
 परिवर्तास्तु चत्वारः पाण्यस्त्रय एव च ।
 ज्ञात्या चैव हि विम्बलोकास्तांश्च तालेन योजयेत् ॥६३॥
 शम्या तु द्विकला कार्या तालो द्विकल एव च ।
 पुनश्चैककला शम्या सन्निपात कलातयम् ॥६४॥
 प्रथमष्टकलः कार्यः सन्निपातो विचक्षणैः ।
 चत्वारः संनिपातास्तु परिवर्तस्य उच्यते ॥६५॥
 पूर्वः स्थितलयः कार्यः परिवर्तो विचक्षणैः ।
 तृतीये सन्निपाते तु तस्य भाण्डप्रहो भवेन् ॥६६॥
 एकस्मिन् परिवर्ते तु गते प्राप्ते द्वितीयके ।
 कार्यं मण्डलये तज्जैः सूत्रधारप्रवेशनम् ॥६७॥
 पुष्पाक्षलिं समादाय रत्नामङ्गलसंस्कृताः ।
 शुद्धवर्णाः सुमनसस्तथा चाद्भुतद्रव्यः ॥६८॥
 स्थानं तु वैष्णवं कृत्वा सौष्टवाद्गुणरसवत् ।
 दीक्षिताः शुचयश्चैव प्रविशेयुः समं धय ॥६९॥
 भृङ्गारजर्जरधरो भवेतां पारिपार्श्वकौ ।
 मध्ये तु सूत्रधृक् ताभ्यां धृतः पञ्चपदी यजेत् ॥७०॥
 पदानि पञ्च गच्छेद्युर्वह्णो यजनेच्छया ।
 पदानां चापि विक्षेपं व्याख्यास्यामि यथाक्रमम्^१ ॥७१॥
 त्रितालान्तरविष्कम्भमुत्क्षिपेद्धरणं शनैः ।
 पार्श्वोत्थानोत्थितश्चैव तन्मध्ये पातयेत् पुनः ॥७२॥

61-63 (B. 63-65 ; G. 61-63). 64 (B. 66 ; G. 64). 65 (B. 67, G. 65)
 66 (B. 68, G. 66) 67 (B. 69, G. 67). 68-69 (B. 70-71 ; G. 68-69).
 70 (B. 72, G. 70). 71 (B. 73a ; G. 71) ^१ B. om. 71b.

एवं 'पञ्चपदीं गत्वा सूत्रधारः सङ्केतोः ।
 मूर्च्छां वामपदं दद्यात् विक्षेपं दक्षिणेन तु ॥७३॥
 पुष्पाञ्जन्यपद्मगन्धं कार्थो ब्राह्मोऽथ मण्डले ।
 रङ्गरीडस्य मध्ये तु स्वयं ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ॥७४॥
 ततः सललितैर्हस्तेरभिरन्यः पितामहः ।
 अभिशद्नानि कार्याणि त्रीणि हस्तेन भूतले ॥७५॥
 कान्तप्रकर्षहेतोश्च पादानां प्रविभागतः ।
 सूत्रधारप्रवेशायो घन्दनाभिनयान्तकः ॥७६॥
 द्वितीयः परिवर्तस्तु कार्थो मध्यलयाध्रयः ।
 भक्तः परं तृतीये तु मण्डलस्य प्रदक्षिणम् ॥७७॥
 भवेदाचमनं चेन्न जर्जरग्रहणं तथा ।
 उत्थाय मण्डलात् तूर्णं दक्षिणं पादमुद्धरेत् ॥७८॥
 तेनैव घेषं कुर्यात् विक्षेपं वामफेन च ।
 पुनश्च दक्षिणं पादं पार्श्वसंस्थं समुद्धरेत् ॥७९॥
 ततश्च वामबध्रेस्तु विज्ञेयो दक्षिणस्य तु ।
 इत्यनेन विधानेन सम्यक् कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥८०॥
 भृङ्गारधारमाहूय शौचं चापि समाचरेत् ।
 यथान्यायं तु कर्तव्या तेन ह्याश्वमेनक्रिया ॥८१॥
 आत्मप्रोक्षणमेवाङ्घ्रि कर्तव्यं तु यथाक्रमम् ।
 प्रयत्नकृतशौचैर्न सूत्रधारेण यत्नतः ॥८२॥
 सन्निपातसमं ब्राह्मो जर्जरो विप्रजर्जरः ।
 भद्रक्षिणाद्यो विज्ञेयो जर्जरग्रहणान्तकः ॥८३॥
 चतुर्थः परिवर्तस्तु विज्ञेयो द्वे द्रुते लये ।
 ग्रहीत्वा जर्जरं चाष्टौ कला जप्यं प्रयोजयेत् ॥८४॥

72 (B. 74, G 72) 73 (B 75, G 73) 1 B विदुः 74 (B. 76, G 74),
 75-77 (B. 77-79a, G 74c-76) 77-78 (B 79bc, G 77) 78-80 (B 80-81 ;
 G 78-79), 80-83 (B. 82-84, G 80-82), 83-84 (B 85 ; G 83).

वामवेधस्ततः कार्यो विक्षेपो दक्षिणेन तु ।
 ततः पञ्चपर्वी चैव गच्छेत् तु कुत्तपोमुखः ॥८५॥
 वामवेधस्तु तत्रापि विक्षेपो दक्षिणस्य च ।
 जर्जरप्रह्णाद्योऽयं कुत्तपाभिमुत्खान्तम् ^१ ॥८६॥
 चतुर्थः परिवर्तस्तु विक्षेपो वै द्रुते लये ।
 करपादनिपातास्तु भवन्त्यत्र तु षोडश ॥८७॥
 त्रयस्त्रे पाता हि द्वादश भवन्ति करपादजा ।
 वन्दनान्यथ कार्याणि त्रीणि हस्तेन भूतले ॥८८॥
 आत्मप्रोक्षणमङ्गिश्च त्रयस्त्रे नैव विधीयते ।
 पञ्चमुत्थापनं कार्यं ततश्च परिवर्तनम् ॥८९॥
^१चतुरस्त्रे लये मध्ये सन्निपातैस्तथाष्टभिः ।
 यस्यां लघूनि सर्वाणि केवलं निधनं गुरु ॥९०॥
 भवेदतिजगत्यां तु सा ध्रुवा परिवर्तनी ।
 घामकेन तु मार्गेण घायेतानुमतेन च ॥९१॥
 ललितैः पादविन्यासैः वन्द्याद् देवान् यथादिशम् ।
 द्विरुल्लं पादपननं पादचार्यां विधीयते ॥९२॥
 एकैकस्यां दिशि तथा सन्निपातद्वयं भवेत् ^१ ।
 घामपादेन वेधस्तु कर्तव्यो नृत्तयोऽनृत्तभिः ॥९३॥
 द्वितालान्तरविष्कम्भो विक्षेपो दक्षिणस्य तु ।
 ततः पञ्चपर्वी गच्छेदतिक्रान्तेः पदेरथ ॥९४॥
 ततोऽभिवादनं कुर्याद्विद्यमानां यथादिशम् ।
 वन्देत् प्रथमं पूर्वां दिग्ं प्रकाधिदेवताम् ॥९५॥
 द्वितीयां दक्षिणामाशां वन्देत् यमदेवताम् ।
 वन्देत् पश्चिमामाशां ततो वरुणदेवताम् ॥९६॥

84-87 (B. 86-88 ; G 84-86) ^१ B कुत्तपो निगमस्तु. 87-88 (B. 89 , G 87)
 88-89 (B 90 ; G 88) 89 90 (B.91 ; G 89) ^१ B G चतुरस्र. 90-91 (B.
 92 ; G 90) ^१ G. परिवर्तनो 91-92 (B 93 ; G 91) ^१ G वन्द्या देवा. 92-93
 (B 94a ; G 92) ^१ B om 93a 93-94 (B 94b-95a ; G 93) 94-95 (B
 95bc-96a ; G 94) 95 96 (B 95-97a ; G.95-96a)

घतुर्धामुत्तरमाश्रां वन्देत घनदाययाम् ।
 दिगां तु वन्दनं कृत्वा घामवेधं प्रयोजयेत् ॥६७॥
 दक्षिणेन तु कर्णं ध्येयं धित्तेपपरिवर्तनम् ।
 प्राङ्मुखस्तु ततः कुर्यान् पुरुषस्त्रीनपुंसकम् ॥६८॥
 त्रिपदैः सूत्रधृग् रुद्रप्रहोपेन्द्राभिवन्दनम् ।
 दक्षिणं तु पदे नृणां घामं स्त्रीणां प्रसीर्तितम् ॥६९॥
 दक्षिणं तु पदे क्षेत्रं नाम्युत्तिष्ठन् नपुंसकम् ।
 वन्देत पौर्णवेष्टं स्त्रीपदेन जनार्दनम् ॥७०॥
 नपुंसकपदेनापि तथैवाभ्युज्जसम्भवम् ।
 परिवर्तनमेवं स्यात् तस्यान्ते प्रविशेत् ततः ॥७१॥
^१चतुर्थकारः पुण्याणि प्रगृह्य विधिपूर्वकम् ।
 यथाबन् तेन कर्तव्यं पूजनं जर्जरस्य तु ॥७२॥
 कुतपस्य च सर्वस्य सूत्रधारस्य द्विव द्वि ।
 तस्य भाण्डगत कार्यः तत्र गतिपरिक्रमः ॥७३॥
 न तत्र गानं कर्तव्यं तत्र स्तोमव्रिया मयेत् ।
^१चतुर्थकारः पूजां तु निष्कामेत् सप्तम्य द्वि ॥७४॥
 ततो गेयापरुष्टा तु चतुरस्या स्थिता ध्रुवा ।
 गुरुप्राया तुःसा कार्या तथा चैवावधारिका ॥७५॥
 स्थायिवर्णाधयोपेतां कलाष्टकचिनिर्मिताम् ।
 चतुर्थं पञ्चमं चैत्र सतमं चाष्टमं तथा ॥७६॥
 लघूनि पादे पङ्क्तयान्तु मापङ्गुष्टा ध्रुवा स्मृता ।
 सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मायमं स्वरमाधितः ॥७७॥

97-98 (B 97-98, G 96b-97) 98 100 (B 59-100; G 92-99) B. नान्युत्तिष्ठन्.
 100-102 (B 101a, 102b, G 100) B repeats 93-91 between the hemistichs.
 101-102 (B.103, G 101) 102-103 (B 104; G 102) ^१C. चतुर्थकारः पुण्याणि.
 103-104 (B 105, G 103) 104-105 (B 106, G 104) G. चतुर्थकारपूजा,
^१C. चतुर्थकारपूजा. 105-105 (B 107; G 105),

ततः पदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलंकृताम् ।
 नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो द्विजातिभ्यः शुभं तथा ॥१०८॥
 जितं सोमेन वै राज्ञा ^१आरोग्यं ^२गोभ्य एव च ।
 ब्रह्मोत्तरं तथैवास्तु हता ब्रह्मद्विपस्तथा ॥१०९॥
 प्रज्ञास्त्विमां महाराज पृथिवीं च सप्तमराम् ।
 राज्यं प्रवर्धतां चैव रङ्गश्चायं समृध्यताम् ॥११०॥
 प्रेक्षकतुर्महान् धर्मो भवतु ब्रह्मभाषितः ।
 काव्यकतुर्यज्ञश्चास्तु धर्मश्चापि प्रवर्धताम् ॥१११॥
 इजयया चानया नित्यं प्रीयन्तां देयता इति ।
 नान्दीपदान्तरेण्येषु होवमस्तिवति नित्यज्ञ ॥११२॥
 वन्देतां सम्यगुक्ताभिर्गीर्भिस्तौ पारिपार्श्वकौ ।
 एवं नान्दी विधातव्या यथोक्ता लक्षणैर्मया ॥११३॥
 ततः शुक्लापकृष्टा^३ स्याज्जर्जरं श्लोकदर्शिका ।
 नवगुर्वक्षराण्यथौ यद् लघूनि गुरुत्रयम् ॥११४॥
 कलाध्याशौ प्रमाणेन पदैर्द्वादशाक्षरे ।
 यथा—झण्डे झण्डे दिग्ले दिग्ले ॥११५॥
 जम्बुक बलितक तेक्ष्मेक्ष्मा ।
 कृत्वा शुक्लापकृष्टां तु यथावद् द्विजसत्तमाः ॥११६॥
 ततः श्लोकं पठेदेकं गम्भीरस्वरसंयुतम् ।
 देवस्तोत्रं पुरस्कृत्य यस्य प्रज्ञा प्रवर्तते ॥११७॥
 राज्ञो भक्तिश्च यत्र स्यादयथा ब्रह्मणस्तव ।
 गदित्वा जर्जरं श्लोकं रङ्गद्वारे च यत् स्मृतम् ॥११८॥

106-107 (B.108) G om this. 107-108 (B 109, G 106) 109 (B 110 ; G.107). ¹C. चत्वार्यं भेदं यत्र च B G द्वि० गोत्राज्जाय च. ²Bn गोभ्य एव च. 109-110 (B 111 ; G 108) 110-112 (B 112-113 , G 109-110) 112-113 (B 114 ; G.111) 113-114 (B 115 ; G.112) 114 115 (B 116 ; G 113) 115-116 (B. 117a ; G 114). 116-118 (B 117b-119a , G 115-116).

पठेदन्यं पुनः श्लोकं जर्जरस्य ^१विनामनम् ।
 जर्जरं ^१नमयित्वा तु ततश्चार्यं प्रयोजयेत् ॥११६॥
 पारिषार्थकयोश्च स्यात् पश्चिमेनापमर्षणम् ।
 भङ्गिता चात्रकर्तव्या ध्रुवा मध्यलयान्विता ॥१२०॥
 चतुर्भिः सन्निपातैस्तु चतुरन्त्रा प्रमाणतः ।
 आद्यमन्त्यं चतुर्थं च पञ्चमं च तथा गुरु ॥१२१॥
 यस्यां तु जायते पादे सा मवेदङ्गिता ध्रुवा ।
 अस्याः प्रयोगं वक्ष्यामि यथा पूर्वो महेष्वरः ॥१२२॥
 सहोमया क्रीडितवान् नानाभावविचेश्वरैः ।
 कृत्यावहित्य स्यात् तं तु वामं चाधोमुखं भुजम् ॥१२३॥
 नामिदं श्रेष्ठं विन्यस्य जर्जरं च [त]लाधृतम् ^१ ।
 वामपल्लवहस्तेन पादैस्तालान्तस्थितैः ॥१२४॥
 गच्छेत् पञ्चपदौ चैव सविलामाङ्गुचेष्टितैः ।
 वामपेधस्तु फर्तव्यो रिक्तपो दक्षिणेन तु ॥१२५॥
 ततः शृङ्गारसंयुक्तं पठेच्छ्लोकं विवक्षितः ।
 चारीश्लोकं गदित्वा तु कृत्या च परिवर्तनम् ॥१२६॥
 तैरेव च पत्रे कार्यं प्रादुर्भूतेनापमर्षणम् ।
 पारिषार्थकयोर्हस्ते न्यस्य जर्जरमुत्तमम् ॥१२७॥
 महाचार्यं ततश्चैव प्रयुञ्जेत यथाविधि ।
 चतुरन्त्रा ध्रुवा यत्र तथा द्रुतलयाध्रुवा ॥१२८॥
 चतुर्भिः सन्निपातैश्च कलास्त्वष्टौ प्रमाणतः ।
 आद्यं चतुर्थमन्त्यं च सप्तमं द्वागमं गुरु ॥१२९॥

118-119 (B 119b-120a ; G 117). Gb. विनामनम् ^१G. विनामन ; B विनामनम्.
 119-120 (B.120b-121a ; G 118) ^१Bd Gg नाट्यशिल्पा, BG. नमयित्वा. 120-121
 (B 121b-122a ; G 119) 121-122 (B 122b-123a , G.120). 122-123 (B.123b-
 124a ; G 121) 123-125 (B 124b-125b, 126 ; G 122-123) ^१Mss
 नृपाधन-. B reads after 123a चतुरन्त्रं कथञ्चित्तर्जाय सप्तक. 125-127 (B.127-
 128 ; G 124-125) 127-128 (129-130 ; G 126) 128-130 (B 130-131 ;
 G 127-128)

लघु शेषं ^१ ध्रुवायोगे त्रैलुमे चरणे यथा ।
 पादतलाहतपातितजैल क्षोभितभूतसमप्रसमुद्रम् ॥१३०॥
 ताण्डववृत्तमिदं प्रलयान्ते पातु हरस्य सदा सुखदायि ।
 भाण्डोन्मुखेन कर्तव्यं पादचित्रेण ततः ॥१३१॥
 सूत्रां कृत्वा पुनः कुर्याद् द्वित्वेपपरिवर्तनम् ।
 अतिक्रान्तिः सललितः पदे द्रुतलयान्वितैः ॥१३२॥
 त्रितालान्तरमुत्क्षेपे गच्छेन् पञ्चपदां ततः ।
 तत्रापि वामवेधस्तु द्वित्वेपो दक्षिणस्य च ॥१३३॥
 तीरेव च पदे कार्यं प्राङ्मुखेनापसर्पणम् ।
 पुनः पदानि त्रीण्येव गच्छेन् प्राङ्मुख एव च ॥१३४॥
 ततश्च वामवेध स्यात् द्वित्वेपो दक्षिणस्य च ।
 ततो रोद्रसश्लोक पदमहरणं पठेन् ॥१३५॥
 तस्यान्ते तु त्रिपद्याऽथ व्याहरेन् पारिषार्थकौ ।
^१ तयोरागमने कार्यं गानं नकुट्टकं बुध्यै ॥१३६॥
 तत्रापि वामवेधस्तु द्वित्वेपो दक्षिणस्य च ^२ ।
 तथा च भारतीभेदे त्रिगतं सम्प्रयोजयेत् ॥१३७॥
 विदूषकस्त्वैकपदे सूत्रधारस्मितावहाम् ।
 अक्षयवद्धक्याप्रायां कुर्यात् कथनिकां तथा ॥१३८॥
 चितण्डां ^३ गण्डसंयुक्तां नालिकां च प्रयोजयेत् ।
 कश्चिदुक्तिं जितं केनेत्यादि कान्यप्रकृषिणीम् ॥१३९॥
 *पारिषार्थिकसञ्ज्ञस्यो विदूषकविदूषितः ।
 *स्थापित सूत्रधारेण त्रिगते सम्प्रयुज्यते ॥१४०॥

^१ B. ध्रुवापादे चतुर्विंशतिः सचेत 130-133 (B 132-135a, G 129-132a).
 138-139 (B 140; G 137) 134-135 (B 135b-136, G 132b-133) 135-137
 (B 137-138a, G. 134-135a) ^२ B तयोरागमः * B G om 137a, this is
 read by C. 137-138 (B 138b-139, G 135b-136) 139 (B 140 G 137)
^३ G दण्ड-दुग्धा ^४ G नमस्का B नालिका 140 (B 141, G om)

प्ररोचनाथ कर्तव्या सिद्धेनोपनिमन्त्रणा^१ ।
 रङ्गसिद्धौ पुनः कार्यं काव्यवस्तुनिरूपणम् ॥१४१॥
 सर्वमेवं विधिं कृत्वा सूचीबंधकृतेरथ ।
 पादैरनाविद्धगतैर्निष्कामेयुः समं प्रयः ॥१४२॥
 एवमेव प्रयोक्तव्यं पूर्वरङ्गो यथाविधि ।
 चतुरस्रो द्विजघ्रेष्ठास्वप्नश्चापि निबोधत ॥१४३॥
 अथमेव प्रयोगः स्यादङ्गान्येतानि चैव हि ।
 तालप्रलापं संक्षिप्तं केवलं तु विशेषकृत् ॥१४४॥
 शम्या तु द्विकला कार्या ताल एककलस्तथा ।
 पुनश्चैककला गम्या सप्रिपातः कलाद्वयम् ॥१४५॥
 अनेन हि प्रमाणेन कलाताललयान्वितः ।
 कर्तव्यं पूर्वरङ्गस्तु^१ अथैवऽत्पुथापनादिकः ॥१४६॥
 बाधं चतुर्थं द्वागममष्टमं नैधनं गुरु ।
 पस्यास्तु जागते पादे सा अथैवोत्थापनो ध्रुवा ॥१४७॥
 बाधं गतिप्रचारश्च ध्रुवा तालस्तथैव च ।
 सक्षितान्येव कार्याणि अथैव नृत्तप्रवेदिभिः ॥१४८॥
 बाधगोतप्रमाणेन कुर्यात् गतिविचेष्टितम् ।
 विस्तीर्णमथ संक्षिप्तं त्रिप्रमाणविनिर्मितम् ॥१४९॥
 हस्तपादप्रचारस्तु द्विकल परिकीर्तितः ।
 चतुरस्रे परिकान्ते पाताः स्युः षोडशैव हि ॥१५०॥
 अथैव तु द्वादशपाता भवन्ति करपादजाः ।
 एतन् प्रमाणं निर्दिष्टमुभयोः पूर्वरङ्गयोः ॥१५१॥
 केवलं परिवर्ते तु गमने त्रिपदी भवेत् ।
 दिग्यन्दने पञ्चपदी चतुरस्रे विधीयते ॥१५२॥

141 (B 142 ; G 138) ^१ B.G. सिद्धेनोपनिमन्त्रणम्. 142-144 (B 143-145 ;
 G 139-141). 145-146 (B.146-147, G 142-143). ^२ B चतुर्थोत्पुथापनादिकम्,
 G.C. बाधोत्पुथापनादिकम् 147 (B 148 ; G.144). 148 (B 149 ; G.145)
 149 (B.150 ; G.146) 150-151 (B 151-152a G.147-148a) 151-152 (B-
 152b-153, G.148b-149) ^१ B बाधपदे

आचार्यबुद्ध्या कर्त्तव्यस्यैकनालप्रमाणतः ।
 तस्मान्न लक्षणं प्रोक्तं पुनरुक्तं भवेद्यतः ॥१५३॥
 परमेय प्रयोक्तव्यं पूर्वरङ्गो द्विजोत्तमा ।
 अथैव चतुरङ्गश्च शुद्धो भरत्युपाश्रयः ॥१५४॥
 एवं तावदर्थं शुद्धः पूर्वरङ्गो मयोद्भूतः ।
 चित्रत्वमस्य वक्ष्यामि यथाकार्यं प्रयोक्तुमि ॥१५५॥
 वृत्ते ह्यन्यापने विद्याः कृते च परिरर्तने ।
 उदात्तगानैर्योन्वयैः परिगतेः प्रमाणतः^१ ॥१५६॥
 चतुर्थकारदत्ताभिः सुमनोभिरलङ्घने ।
 देवबुन्दुमयश्चैव निनन्दयुर्भूतः ततः ॥१५७॥
 शुद्धाः कुसुममालामिर्विकिरेयुः समन्ततः ।
 झङ्गहारश्च देवश्च उपनृत्येयुरग्रतः ॥१५८॥
 यस्ताण्डरविधिं प्रोक्तो नृत्तं पिण्डो समन्वितः ।
 रैवकैरङ्गहारैश्च न्यासोपन्याससंयुतः ॥१५९॥
 नान्दीपदानां मध्ये तु रैवकस्मिन् पृथक् पृथक् ।
 प्रयोक्तव्यो विधिः सम्यक् चित्रभावमनोभुमिः ॥१६०॥
 परं कृत्वा यथान्यायं शुद्धं चित्रं प्रयत्नतः^२ ।
 ततस्त्वन्तर्हिताः सखा भवेयुर्दिव्ययोगिताः ॥१६१॥
 निष्कान्तास्तु च सखास्तु गर्तकोपु ततः परम् ।
 पूर्वरङ्गे प्रयोक्तव्यमङ्गजातमतः परम् ॥१६२॥
 एवं शुद्धो भवेद्यतः पूर्वरङ्गविधानतः ।
 कार्यो नातिप्रसङ्गोऽयं गीतनृत्तविधिं प्रति ॥१६३॥

153 (B 154; G 150). 154 (B 155; G 151) 155 (B 156; 152).
 156-157 (B 157-158; G.153-154) ^१ B G read the 156b after 157a.
 158 (B.159; G.155. 159-160 B 161-161; G 156-157) 161 (B.162a,
 163a; G.158). ^२ B. reads after 161a ततः परं वृत्तोलि नाटक लक्षणादितम्-
 162 (B.163b-164a; G.159). 163 (B.164b-165a; G.160).

गीते वाचे च नृत्ते च प्रवृत्तेऽतिप्रसङ्गतम् ।
 खेदो भवेन् प्रयोक्तृणां प्रेक्षकाणां तथैव च ॥१६४॥
 खिन्नानां रसभाषेषु स्पष्टता नोपजायते ।
 ततः शेषप्रयोगस्तु न रसजनको भवेन्^१ ॥१६५॥
 ध्यस्तं वा चतुरस्तं वा शुद्धं चिन्मयापि वा ।
 प्रयुज्य रङ्गाभिज्ञानमेन् सूत्रधारः सहातुग^२ ॥१६६॥
 प्रयुज्य विधिर्नैवं तु पूर्वैरङ्गं प्रयोगतः ।
 स्थापकः प्रविशेन् तत्र सूत्रधारगुणलुतिः ॥१६७॥
 स्थानं तु वीज्यं कृत्वा सौष्टवाङ्गपुरस्कृतम् ।
 प्रविश्य रङ्गं तैरेव सूत्रधारपदैर्माजेन् ॥१६८॥
 स्थापकस्य प्रवेगे तु कर्तव्यार्थानुगा ध्रुवा ।
 चतुरस्यायवा इयस्या तत्र मध्यलयाधिता ॥१६९॥
 कुर्यादन्तरचारं देवब्राह्मणशसिनीम् ।
 सुवाक्यमधुरै र्योकेर्नाभावरसाम्बितैः ॥१७०॥
 प्रस्तावनां ततः कुर्यान् काव्यप्रख्यापनाधयाम्^३ ॥१७१॥
 दिव्यो दिव्याधर्यैर्भूत्वा मानुषो मानुषाधर्यैः ।
 दिव्यमानुषसंयोगो दिव्यो वा मानुषोऽपि वा ॥१७२॥
 मुखबीजानुसङ्गं नानामार्गसमाधयम् ।
 नानाविधैरुपक्षेपैः काव्योपक्षेपणं भवेन् ॥१७३॥

164 (B 165b-166a; G 161) 165 (B 166b-167a; G 162) 1 B reads
 after this अद्वयेन विना च. अत्रापि वाङ्मयमवर्तते. खेदोऽप्यनुमरेण तच्छास्त्रं प्रवर्तते.
 166 (B 168b-169a; G 169) 1 B. adds after this देवपादिष्वङ्गानामाभीष्टजन-
 रङ्गताम् ॥ कर्तव्यं गुरोर्वेतां बह्वक्षयविक्रामम् । अत्रुपक्षेपेपिमा हनेदिवैरङ्गताम् ॥ अन्तर्यामिक-
 संख्यः कुर्यादऽथावता ततः । आश्रयवाचसाञ्च नान्यो हन्ता वा मृगयन् ॥ पुनः प्रविश्य रङ्गं तु कुर्यान्
 प्रस्तावनां ततः. 167 (B 172b-173a; G 164). 168 (B.173b-174a; G.165).
 169 (174b-175a; G.166) 170 (B 175b-176a; G 167). 171 (B 176b-
 1 B. adds after this उद्भासकादि कर्तव्यं काव्योपक्षेपणाधयम्. 172-173 (B.178-179 ;
 G.169-170).

प्रस्ताव्यैवं तु निष्कामेन काव्यप्रस्तावकस्ततः ।
 दधमेव प्रयोक्तव्यः पूर्वरङ्गो यथाविधि ॥१७४॥
 य इमं पूर्वरङ्गं तु विधिर्नैव प्रयोजयेत् ।
 नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् स्पर्शलोकं च गच्छति ॥१७५॥
 यश्चेमं विधिमुत्सृज्य यथेष्टं संप्रयोजयेत् ।
 प्राप्नोत्यपचयं घोरं तिर्यग्योनिं च गच्छति ॥१७६॥
 न तथाग्निः प्रदहति प्रभञ्जनसमीरितः ।
 यथा ह्यपप्रयोगस्तु प्रयुक्तो दहति क्षणात् ॥१७७॥
 इत्येवावन्तिपाञ्चालदाक्षिणात्यौड्भागधैः ।
 कर्तव्यः पूर्वरङ्गस्तु द्विप्रमाणविनिर्भितः ॥१७८॥
 एव च कथितो विप्रः पूर्वरङ्गाश्रितो विधिः ।
 भूय किं कथ्यतां सम्पङ् नाट्यवेदविधिं प्रति^१ ॥१७९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे पूर्वरङ्गविधानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

174 (B 180 ; G 171) 175 (B 181 , G.172) 176 (B 182 ,177a ; G.168)
 G.173) 177 (B 183 , G 174) 178 (B 184 ; G 175) 179 (B 185 ;
 G.176a). ¹ G om 179b The text from here does not occur in all
 the mss According to MM Ramakrishna Kavi this may from an
 author of Kohala's school. We give it below as an Appendix to Cb, V.

पञ्चमाध्याय-परिशिष्टम्

पुनश्चित्रे तथा मित्रे शुद्धे चैव प्रथम्यहम् ।
 यथा योज्या ध्रुवा पञ्च तथा यक्ष्यामि तत्त्वतः ॥१॥
^१भादावुत्थापनो कार्या पत्विर्तास्तथा भवेन् ।
 अपरुष्टाद्विता चैव चित्तिता चैव पञ्चमी ॥२॥
 एषं पञ्च ध्रुवा द्वेया उपोहनसमन्विता ।
 कर्तव्यास्तु प्रत्येकं पृथक् पृथक् प्रयोक्तृभिः ॥३॥
 अतः परं प्रयक्ष्यामि उपोहनविधिक्रियाम् ।
 उत्थापनस्याष्टरूपं पत्विर्तस्य पञ्चलम् ॥४॥
 अपरुष्टं पुनः कार्यं कलाभिः पञ्च भिर्युतम् ।
 ध्रुवायामद्वितायां च चतुष्कलमपि वा ॥५॥
 चित्तिता चैव चित्रेयं कलाप्रयसमन्वितम् ।
 एषं ह्युपोहनानां तु प्रमाणं समुदाहृतम् ॥६॥
 शुक्लाद्यवसंयुक्तं कलाकालसमन्वितम् ।
 पूर्वर्द्धे सदा क्षेत्रं चित्रमार्गं ह्युपोहनम् ॥७॥
 चित्रे चैत्राः कला प्रेया मित्रे चार्तिरुमाश्रिताः ।
 शुद्धे इक्षिणमार्गेण प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभिः ॥८॥
 चतस्रो गोतयः कार्या मागधी ह्यधमागधी ।
 संभाविता तथा चैव पृथुल्या च प्रकीर्तिता ॥९॥
 मागधी ^१अथ कर्त्तव्या ^२अथवा त्वर्धमागधी ।
 पूर्वर्द्धे भवेच्चित्रे चित्रमार्गं च मागधी ॥१०॥

1-2 (B.186-187 ; G 176b-178a). ^१ GC. उत्थापनो रथा (रथा). 3-5 (B.188-190 ; G 178b-182a). 6-7 (B 191-192 ; G 181b-182). 8 10 (B 193-195 ; G.183-185);

^१ G तथा ^२ G यथा वा.

यदा मिथस्तु योक्तव्यः पूर्वरङ्गे भवेद्दिह ।
 मित्रे संभाविता कार्या ^१तदा वार्तिकमाश्रिता ॥११॥
 शुद्धे च पृथुला कार्या दक्षिणं मार्गमाश्रिता ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मुख्यलघ्वक्षरक्रियाम् ॥१२॥
 उपोहनक्रियायां तु यथा योग्या प्रयोक्तृभिः ।
 दिग्ले दिग्ले पुनः कार्यमन्ते मण्डुं सदा युधैः ॥१३॥
 मध्ये लघ्वक्षराणि स्युः षोडशैव तु नित्यशः ।
 एवं द्युपोहनं कृत्वा तथा वस्तु समाचरेत् ॥१४॥
 उत्थापन्यां प्रयोगोऽस्ति कलाकालसमन्वितः ।
 अक्षराणां कलायास्तु गुकलाद्यधमेव च ॥१५॥
 पूर्वं तु कथितं यस्यात् तस्मान्नाभिहितं पुनः ।

यथा—देवं दिभुं त्रिभुवनाधिपतिं कैलासपर्वतगुहाभिरतम् ॥१६॥
 शैलेन्द्रराजतनयादयितं मूर्ध्ना नतोऽस्मि त्रिवुरान्तकरम् ।

^२एवमुत्थापनी कार्या पूर्वरङ्गे प्रयोक्तृभिः ॥१७॥
 अतोऽन्यत् परिवर्ताया लक्षणं संविधीयते ।
 अस्यास्तूपोहनं कार्यं पञ्चकलं परिसंख्यया ॥१८॥
 आदौ दिग्ले त्रिकृतिस्तु अन्ते मण्डुं सदा भवेत् ।
 मध्ये लघ्वक्षराण्येव द्वादशैव प्रयोजयेत् ॥१९॥
 वस्तुनोऽत्र प्रवक्ष्यामि मुख्यलघ्वक्षरक्रमम् ।
 द्वौ चादौ च चतुर्थं च अष्टमं दशमं तथा ॥२०॥
 चतुर्दशं पञ्चदशं पादे गुर्वक्षराणि तु ।
 सा ध्रुवा परितर्ताख्या त्रिलया त्रियतिस्तथा ॥२१॥
 परितर्तास्तु चत्वारः पाणथस्त्रय एव च ।
 चतुर्भिः सन्निपातैस्तु द्वात्रिंशत्कलिकान्विताः ॥२२॥

पूर्वरङ्गे प्रयोक्तव्यः परिवर्त्तः प्रयोक्तृभिः ।

यथा—

चन्द्रार्धभूषणजटं वरं वृषभकेतुं

कैलासपर्वतनिवासिनं सुरवरिष्ठम् ।

^१शैलेन्द्रराजतनयाप्रियं प्रमथनाधं

भूर्जा नतोऽस्मि त्रिपुरान्तकं परमयोनिम्^२ ॥२३॥

अपकृष्टामिदानीं तु कथ्यमानां निबोधत ।

अस्यास्तूपोहनं कार्यं कलाभिः पञ्चभिर्मुतम् ॥२४॥

दिग्ळे दिग्ळे पुनश्चायं ऋण्डुमस्य प्रयोजयेत् ।

अशवेव तु कार्याणि मध्ये लघ्वत्तराणि तु ॥२५॥

तृतीयश्चैव पष्ठं तु ^३नवमैकादशे तथा ।

पादे ^४पञ्चदशं चैव षोडशं च भेदेऽगुरु ॥२६॥

अष्टमप्रगणे ^५पादैरपकृष्टां विदुर्बुधा ।

चतुर्भिः सन्निपातैश्च पाणिभिस्त्रिभिरेव च ॥२७॥

यथा—वरदं ^१सगणं त्रिपुरान्तकं वृषभकेतुं

गजचर्मपटं ^२विषमेक्षणं ^३त्रिभुवननाथम् ।

^४भुजङ्गाभरणं जगतां ^५महितं भुवनयोनिं

प्रणतोऽस्मि ^६भवन्तमुमाधिपतिमसितकण्ठम् ॥२८॥

तृतीयं चैव पष्ठं च गुरु ^७पादे त्रयोदशम् ।

^८चतुर्गणसमायुक्ता सा कार्या त्यङ्गिता ध्रुवा ॥२९॥

23-27 (B 206-212 ; G 196-202) ^१ B शैलाधिराज- ^२ B परमयोनिम्.

^३ G नवमैकादशं. ^४ G सप्तदशं. ^५ B G. -पञ्चदशविधिवुर्बुधा B D -पञ्चदशं विदुः. 28-32

(B 213-217 ; G 203-207) ^१ G सगणां त्रिपुरान्ताकर ^२ G हृषमेक्षण. ^३ B. भुवननाथम्

^४ 3. भुजगा. ^५ B. हितं. G रुहित ^६ G मुमाधिपति. ^७ G. पादे C. पाद.

तत्राप्युपोहनं कार्यं चतुष्कलसमन्वितम् ।
 श्रद्धिताया प्रयोगक्षैरन्ते ऋण्डुविभूषितम् ॥३०॥
 दिग्ळे दिग्ळे दतश्चैव ^१कार्यमन्ते सदा बुधैः ।
 चत्वार्येव तु कार्याणि ^२मध्यलम्बजराणि तु ॥३१॥

यथा—

प्रवरं वरदं ^{१०}प्रमयगणपतिं गजवर्मपटं ^{११}मुनिजनमहितम् ॥
 उमया सहितं ^{१२}भुजगबलयितं प्रणतोऽस्मि शिवं ^{१३}त्रिभुवनमहितम् ॥३२॥

प्रयोज्या ह्यङ्किता त्वेवं पूर्वरङ्गे यथार्थतः ।
 शतं परं प्रवक्ष्यामि ^१विक्षिप्तायास्तु लक्षणम् ॥३३॥
 तृतीयं चैव पष्ठं च नवमं दशमं तथा ।
 गुर्वक्षराणि पादे तु यस्यां विक्षिप्तका तु सा ॥३४॥
 दिग्ळेस्त्रिभिर्गुणैर्धुंका. पादास्तस्या भवन्ति द्वि ।
 त्रिकलं चापि निर्दिष्टमुपोहनमतं परम् ॥३५॥
 दिग्ळे दिग्ळे पुनः कार्यमन्ते ऋण्डुं प्रयोज्यन्मि. ।
 लम्बजरेर्विहीनं तु विक्षितोपोहनं भवेत् ॥३६॥

यथा—

^१त्रिपुरान्तकरं ^२बहुलीलं उमया सहितं बहुरूपम् ।
 भुजगाभरणं त्रिपुरान्तं प्रणमामि सदा परमीशम् ॥३७॥

एवं सर्वा ध्रुवा कार्या युग्मौज्ज्वलितगोतिरु. ।
 आचार्यशुद्ध्या कर्तव्या पूर्वरङ्गे यथाविधि ॥३८॥
 एवं यः कथितः सम्पक् पूर्वरङ्गस्त्रिधा मया ।
 किमन्यन् संप्रवक्ष्यामि यद्गामोष्टं द्विजोत्तमाः ॥३९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे कौहलीयं पूर्वरङ्गविधानं नाम पञ्चमाध्याय-परिक्षिप्तम् ।

^१B. कार्यमन्ते. ^२C. मज्ज. ^{१०}B. प्रमयगणपति, G. प्रमयगणपति. ^{११}B. G. मुनिजन (मज्ज) सहितम्. ^{१२}B. वनचित. ^{१३}B.G. त्रिभुवन सहितम्. Bd. -नहितम्. 33-39 (B 218-224; G 03 214) ^१G. विक्षिप्ताया. ^२G. त्रिपुरान्त इति. ^३G. बहुलीली.

पष्ठोऽध्यायः

पूर्वैरङ्गविधिं श्रुत्वा पुनराहुर्महत्तमाः ।
 मुनयो भरतं सर्वे प्रष्टुमान् पञ्च ^१प्रवीहि नः ॥१॥
 ये रसा इति पठ्यन्ते नाट्ये नाट्यविचक्षणैः ।
 रसत्वं केन वा तेषा एनद्राख्यातुमर्हसि ॥२॥
 भावाश्चैव कथं प्रोक्ता किं वा ते ^२भावयन्ति हि ।
 संप्रहं कारिकां चैव निरुक्तं चैव तत्तनः ॥३॥
 तेषा तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
 प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं रसभावविरूपणम् ॥४॥
 अहं च कथयिष्यामि निखिलेन तपोधना ।
 संप्रहं कारिकां चैव निरुक्तं च यथाश्रमम् ॥५॥
 न शक्यमिह नाट्यस्य गन्तुमन्तं कथञ्चन ।
 कस्माद् बहुवाद् ज्ञानानां शिल्पानां चाप्यनन्तरं ॥६॥
 एतस्यापि न वै शक्यमन्तं ज्ञानार्णवस्य हि ।
 गन्तुं ^३किमुन सर्वेषां ज्ञानानामर्थतत्त्वनः ॥७॥
^४विन्स्वरूपसूत्रगूढार्थमनुमानप्रसाधनम् ।
 नाट्यस्यास्य प्रवक्ष्यामि रसभागादिसंप्रहम् ॥८॥
 विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः ।
 निरन्धो यः समासेन संप्रहं न विदुर्बुधाः ॥९॥
 रसा भावा अभिनया धर्मावृत्तिप्रवृत्तयः ।
 सिद्धिस्वरास्तथानोद्य गानं रङ्गश्च संप्रहः ^५ ॥१०॥
 अलपाभिधानेनार्थो यः समासेनोच्यते दुष्ये ।
 सूत्रतः सा तु ^६विज्ञेया कारिकाऽर्थप्रदर्शनी ॥११॥

1-9 (B G same) ^१ B. अभिप्रायः ^२ B भावयन्त्यापि. ^३ G. किं पुन सर्वेषां
 5 B & C. सूत्रं B G सूत्रं. 10 (B.G same) ^४ B reads after this
 उपचारस्य विषयं मग्नपायति सर्वम् । अशौचविषयो येष आदिष्टो नाट्य-रूपः. 11 (B.12 ;
 G 11). ^५ G. मन्त्रः

नानानामाश्रयोत्पन्नं निष्पद्युं निगमान्वितम् ।
 धात्वर्थहेतुमयुक्तं नानासिद्धान्तसाधितम् ॥१२॥
 स्यापिनीऽर्थो भवेद्यत्र समासेनार्थसूचकः ।
 धात्वर्थवचनेनेह निरुक्तं तन् प्रचक्षते ॥१३॥
 संप्रहो यो मया प्रोक्तः समासेन द्विजोत्तमाः ।
 विस्तरं तस्य वक्ष्यामि सनिरुक्त सकारिकम् ॥१४॥
 शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।
 दीभत्सादमुनसंहौ चेत्यष्टौ नाट्ये रमाः स्मृताः ॥१५॥
 एते ह्यष्टौ रसाः प्रोक्ता द्रुहिणेन महात्मना ।
 पुनश्च भावान् वक्ष्यामि स्थायिमञ्चारिमत्त्वज्ञान् ॥१६॥
 रतिर्दासश्च शोकश्च क्रोधोत्तमाहौ भयं तथा ।
 जुगुप्सा वित्तमयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्णिताः ॥१७॥
 निर्वेदुलानिश्ङ्कालयास्तथामूयामदभ्रमाः ।
 आलस्यं चैव वैभवं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥१८॥
 प्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
 गर्वो विषाद औत्सुक्य निद्रापस्मार एव च ॥१९॥
 सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्यमथोपमा ।
 मनिर्व्याधिरथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥२०॥
 त्रासश्चैव विनर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
 त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यानास्तु नामनः ॥२१॥
 स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्च स्वरसादोऽथ वेपथुः ।
 वैवर्ग्यमग्न्युल्लय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥२२॥
 आङ्गिको वाचिकश्चैव आहार्यः सात्त्विकस्तथा ।
 चत्वारोऽभिनया ह्येते विज्ञेया नाट्यसंज्ञयाः ॥२३॥
 लोकधर्मा नाट्यधर्मा धर्मा तु द्विविधः स्मृतः ।
 भारती सात्त्विकी चैव कैशिम्यारभटी तथा ॥२४॥

चतस्रो वृत्तयो ह्येना यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम् ।
 आवन्ती दाक्षिणात्या च तथा चैवोद्भूतागर्था ॥२५॥
 पाश्चात्ती मध्यमा चैव ह्येया नाट्यमवृत्तयः ।
 दैविकी मानुषी चैव सिद्धिः स्याद्विविधैव च ॥२६॥
 गारोरा दैणवाश्चैव सप्त पट्टजादयः स्वराः^१ ।
 तनं चंचावनद्ध च घन सुपिरमेव च ॥२७॥
 चतुर्विधं च विज्ञेयमानोद्यं लक्षणांश्चितम् ।
 ततं तन्त्रीगतं हेयमवनद्धं तु पौष्करम् ॥२८॥
 घनस्तु ताडो विज्ञेयः सुपिरो यज्ञ एव च ।
 प्रवेशाक्षेपनिष्क्रमप्रामादिक्रमयान्तरम्^२ ॥२९॥
 गानं पञ्चविधं हेयं ध्रुवायोगसमन्वितम् ।
 चतुरस्रो विकृष्टश्च रङ्गस्यस्यश्च कीर्तितः ॥३०॥
 एवमेयोऽल्पमूत्रार्थो व्यादिष्टो नाट्यमहप्रहः ।
 अतः परं प्रदक्ष्यामि सूत्रनन्धविस्तरणम् ॥३१॥

तत्र रसानेव तावदादावभिधास्यामः । न हि रसादने कश्चिदप्यर्थः प्रवर्तते ।
 तत्र विभावानुभावव्यभिचारिमयोगाद्रमनिष्पत्तिः । को वा दृष्टान्त इति चेत्—
 उच्यते यथा नानाव्यञ्जनोपधिद्रव्यसरोरगाद्रमनिष्पत्तिः^१, तथा नानाभावोपगमाद्रस-
 निष्पत्तिः । यथा हि शुद्धादिभिर्द्रव्यैर्व्यञ्जनेरोपगमीभिश्च पट् रसा निर्धर्त्यन्ते, एवं
 नानाभावोपहिता अपि स्याद्विनो भावा रसत्वमाप्नुवन्ति ।^२ अत्राह—रस इति
 क. पदार्थः ? उच्यते आस्वाद्यत्वान् । कथमास्वाद्यते^३ रसः ? अत्रोच्यते—
 यथाहि नानाव्यञ्जनसंस्कृतमजं भुञ्जाना रसानास्वादयन्ति सुमनसः पुरुषा हर्षादींश्चा-

25-26 (B 26b-27; G 16-27a) 27-29 (B 28a; 29-30, G 27b-29, 30a)

^१ B adds after 27a निषाददम गात्रारम्यश्च पट्टसरोरगा. 29-30 (B 31, 33a; G.30b-31a). ^२ B. adds after 29 उत्पन्नाधम मध्यमा च प्रकृति-निर्दिष्टा दृता ।
 बाह्याभ्यन्तरसङ्गतसुपचारस्य मन्वेत् 31 (B 33b-34 prose; G 31 and prose).

^३ G adds after this तथा नाना भावोपगमाद्रमनिष्पत्तिः, but B om this ^४ G. कथं
 ऊचु for कथं, ^५ G. चावादी.

प्यधिगच्छन्ति, तथा नानाभावाभिनयव्यञ्जितान् वागङ्गमरवोपेगान् स्थायिभावानास्वादयन्ति मुमनसः प्रेक्षका हर्षदीर्घाधिगच्छन्ति । 'तस्मान् नाट्यरसाः' इति व्याख्याता । अत्रानुवर्त्योऽल्लोक्यो भवतः—

यथा बहुद्रव्ययुतैर्व्यञ्जनैर्वहुमिथुं तम् ।

आस्वादयन्ति मुञ्चानां भर्तुं मच्चविदो जनाः ॥३२॥

भावाभिनयसंयुक्ताः स्थायिभावास्तथा युधाः ।

आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाट्यरसाः स्मृताः ॥३३॥

अत्राह—किं रसेभ्यो भावानामभिनिर्वृत्तिरुदाहो भावेभ्यो रसानामिति ? अत्र केषाञ्चिन्मतं परस्परसम्बन्धादेयामभिनिर्वृत्तिरिति । तत्र । कस्मान् ? दृश्यते हि भावेभ्यो रमानामभिनिर्वृत्तिरिति, न तु रसेभ्यो भावानामभिनिर्वृत्तिरिति । भवन्ति चात्र श्लोका —

नानाभिनयमन्यन्थान् भावयन्ति रसानिमान् ।

यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोःकृमिः ॥३४॥

नानाद्रव्यैर्वहुविधैर्व्यञ्जनं भाव्यते यथा ।

एवं भावा भावयन्ति रसानभिनयैः सह ॥३५॥

न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रमवर्जितः ।

परस्पररुता सिद्धिस्तयोरभिनये भवेत् ॥३६॥

व्यञ्जनौषधिसंयोगो यथात्र स्वादुतां नयेत् ।

एवं भावा रमाश्चैव भावयन्ति परस्परम् ॥३७॥

यथा बीजाद् भवेद् वृक्षो वृक्षान् पुष्पं फलं यथा ।

तथा मूलं रसाः सर्वे ततो भावा व्यवस्थिता ॥३८॥

तदेयां रमानामुत्पत्तिवर्गादेव न निदर्शनान्यभिप्रायस्यास्यामः । तेषामुत्पत्तिहेतु-
व्यवहारो रसाः । तद्यथा शृङ्गारो रौद्रो बीरो वीभत्तम इति ।

32-33 (B.35-37 ; G.32-33 prose). 34-35 (B.38-39 ; G.34-35). 36 (B.40 ; G.36). 37 (B.41 ; G.37) * G. ३४१३. 38 (B.42 and prose 43 ; G.38 and prose) ¹ B adds after 38 (Sloka) एवमेव स्य विभावा रसमूला प्रथममन्यथा and before the prose. 39 (B.44 ; G.39). 40-41 (B.45-46 ; G.43-41)

अत्र—

शृङ्गाराद्धि भवेद्भास्यो रौद्रात्तु करुणो रसः ।
 वीराश्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्गोभत्माश्च भयानकः ॥४६॥
 शृङ्गारानुक्रुतिर्या तु स हास्य इति सज्जितः ।
 रौद्रस्यापि च यत् कर्म स होरो रुग्णो रसः ॥४७॥
 वीरस्यापि च यत् कर्म सोऽद्भुतः परिपीठितः ।
 गोभत्सदर्शनं यच्च भवेत् स तु भयानकः ॥४८॥

अथ वर्णाः—

ज्यामो भवेत्तु शृङ्गारः सितो हास्यः प्रकीर्तितः ।
 कपोतः करुणश्चैव रक्तो रौद्रः प्रसीर्तितः ॥४९॥
 गौरो वीरस्तु विज्ञेयः कृष्णश्चापि भयानकः ।
 नीलवर्णस्तु गोभत्सः पीतश्चैवाद्भुतः स्मृतः ॥५०॥

अथ देवतानि—

शृङ्गारो विष्णुदेवतो हास्यः प्रमथदेवतः ।
 रौद्रो रुद्राधिदेवश्च करुणो यमदेवतः ॥५१॥
 गोभत्सस्य महानालः कालदेवो भयानकः ।
 वीरो महैन्द्रदेवः स्यादद्भुतो वृक्षदेवतः ॥५२॥

एवमेतेषामुत्पत्तिवर्गदेवतान्यभिधास्याताम् । इदानीं विभावानुभावव्यभिचारिसयुक्तानां लक्षणनिर्द्शनान्यभिव्याख्यास्यामः । स्थायिभावाश्च ^१रसत्वमुपनेष्यामः ।

तत्र शृङ्गारो नाम रसस्यायिभावप्रभव उज्ज्वलवेषात्मकः यथा—यत्किञ्चिद्दोषे शुचि मेध्य दर्शनीयं वा तच्छृङ्गारेणोपमीयते । यस्मावदुज्ज्वलवेषः स शृङ्गारवानित्युच्यते । यथा च गोत्रकुलाचारोत्पन्नान्यात्रोपदेशमिद्धानि पुंसां नामानि भवन्ति तथैवैषा रसानां भावानां च नाट्याश्रितानां चार्यानामाचारोत्पन्नान्यात्रोपदेशमिद्धानि नामानि

एवमेव भाचारसिद्धौ हृद्योज्ज्वलवेपात्मकत्वाच्छृङ्गारो रसः । स च स्त्रीपुंसहेतुक उत्तमयुवप्रकृतिः ।

तस्य द्वे अधिष्ठाने सम्भोगो विप्रलम्भश्च । तत्र सम्भोगस्तावद् क्रतुमाल्या-
नुलेपनालङ्कारेष्टजनविषयवरमवनोपभोगोपवनगमनानुभवनश्रवणदर्शनक्रीडालीलादिभि-
र्विभावैरुत्पद्यते । तस्य नयनचातुर्यध्रुविक्षेपकटाक्षमञ्चारललितमधुराङ्गहारवाक्यादि-
भिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । व्यभिचारिणस्त्रासालस्यौस्यजुगुप्सावर्जाः । विप्र-
लम्भकृत्वस्तु निर्वेदग्लानिशङ्कामूयाश्रमचिन्तौत्सुक्यनिद्रासुप्तस्वप्नविबोधव्याध्युन्मादा-
पस्मारजाड्यमोहमरणादिभिरनुभावैरभिनेतव्यः । अत्राह— यद्ययं रतिप्रभवः
शृङ्गारः कथमस्य करुणाश्रयिणो भावा भवन्ति ? अत्रोच्यते— पूर्वमेवाभिहितं
सम्भोगविप्रलम्भकृतः शृङ्गार इति । वैशिकृद्भास्त्रैश्च दशावस्थोऽभिहितः । ताश्च
सामान्याभिनये वक्ष्यामः ।

करुणस्तु शपठेष्टविनिवृत्तेष्टजनविशयोगविभवनाशवधवन्धनसमुत्थो निर-
पेक्षभाव औत्सुक्यचिन्तामनुत्थः सापेक्षभावो विप्रलम्भकृतः । एवमन्य करुणः
अन्यश्च विप्रलम्भः । एवमेव सर्वभावसंयुक्तः शृङ्गारो भवति । अपि च—

सुखरायेष्टसम्पन्न क्रतुमाल्यादिसेवकः ।

पुरुषाग्रमदायुक्तः शृङ्गार इति संज्ञितः ॥४६॥

अपि चात्र सूत्रानुवद्रे आर्ये भवतः—

क्रतुमाल्यालङ्कारैः प्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः ।

उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति ॥४७॥

नयनवदनप्रमादैः स्मितमधुरवचोभृतिप्रमोदैश्च ।

मधुरैश्चाङ्गविकारैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥४८॥

अथ हास्यो नाम हासस्यापिभाषात्मकः । स च विहृतवेपालङ्कारघाट्यलौत्य-
बुद्धकामत्पलापव्यङ्गदर्शनदोषोदाहरणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्योष्टदंशननासाकपोल-
स्पन्दनदृष्टिनाक्रोशाकुञ्चनस्वेदास्यरागपादर्वप्रहणादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

* BG वैशिकृद्भास्त्रैः * BG. विनिवृत्तेष्टा. 46 (B 52; G 46) 47-48 (B. 54-55 and prose 56-57; G 47-48 and prose) 1 C वनद for वृद्ध. 2 C. तदोद-वदनात् 48 (B. 58; G. 49) 50 (B.

व्यभिचारिणश्चास्य आलस्यावहित्थातन्द्रानिद्रास्वप्नप्रबोधामूयादय । द्विविधश्चाय-
मात्मस्थः परस्थश्च । यदा स्वयं हसति तदात्मस्थः । यदापर हासयति तदा परस्थः ।

अत्रानुवंश्ये आये भवनः—

विपरीतालङ्कारैर्विहृताचाराभियानयेत्तु ।

विहृतैरङ्गविनारैर्हसतीति रसः स्मृतो हास्यः ॥४६॥

^१विहृताकारैर्वाप्यैरङ्गविनारैर्विहृतयेत्तु ।

हामयति जनं यस्मान् तस्माद् ह्येवो रसो हास्यः ॥५०॥

स्त्रीनीचप्रवृत्तावेप भूयिष्ठं दृश्यते रम ।

पङ् भेदाश्चास्य विज्ञेयास्ताश्च दृश्याभ्यहं पुनः ॥५१॥

स्मितमप्यहमित विहमितमुपहमितश्चापहमितमतिहसितम् ।

द्वौ द्वौ भेदौ स्वातामुत्तममध्यमाधमप्रकृती ॥५२॥

स्मितहसिते ज्ञेयानां मध्यानां विहसिनोपहसिते च ।

अधमानामपहसितं ह्यतिहसितं चापि विज्ञेयम् ॥५३॥

अत्र श्लोकाः [उत्तमानाम्—

^१द्वैपद्विभक्तिर्गण्डे कटाक्षे सौम्यशान्तिनैः ।

अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥५४॥

लघुज्ञानननेत्रैस्तु गण्डैर्विज्ञेयैरथ ।

त्रिचिह्नहसितद्वयं च हसितं तद्विधीयते ॥५५॥

अथ मध्यानाम्—

आकुञ्चिताक्षिगण्डं यत् सखरं मधुरं तथा ।

कालागतं सास्यरागं तद्वै विहसितं भवेत् ॥५६॥

उ पुञ्जनात्मिकं यच्च ^१जिह्वाट्टिनिरीक्षणम् ।

^२निहसितांसकभिरस्तज्जीपहसितं भवेत् ॥५७॥

59 ; G 50) 1 B विहृताचारा. 51 (B 60, G 51) 52 (B 61 ; G 52) 53 (B 62, G 53) 1 G तदादिहसितं च 54 (B 65 ; G 54) 1 C द्वैपद्विभक्ति 55 (B 66, G 55) 1 C लघुज्ञानननेत्र 56 (B 67, G 56) 57 (B 69 ; 57) 1 C निरीक्षणम् 2, B C, निरीक्षणम् 58 (B 70 ; G 58) 59 (B 72 ;

अधमानाम्—

अस्थानहसितं यत्र सास्त्रनेत्रं तथैव च ।
उत्कम्पितासकशिरस्तच्चापहसिन भवेत् ॥५८॥
संरव्यसास्त्रनेत्रं च विकुष्ठस्वसुद्धतम् ।
करोषगूढपादं च तच्चातिहसितं भवेत् ॥५९॥
हासस्थानि यानि स्युः कार्योत्पन्नानि नाटके ।
उत्तमाधममध्यानामेवं तानि प्रयोजयेत् ॥६०॥
एवमात्मसमुत्थं च तथा परसमुत्थितम् ।
द्विविधस्त्रिप्रकृतिकं पद्भेदोऽथ रसः स्मृतः ॥६१॥

अथ करुणो नाम शोकस्थायिमात्रभवे । स च शापहेतुविनिपातदृष्टजनविप्रयोग
विभयनागवधग्रन्थविद्रवोपघातव्यसनसंयोगादिभिर्विभावैः समुपजायते । तस्य चाश्रु-
पातनपरिदेवनमुखशोभणवैवर्ण्यसंस्नगाजतानिश्वाससंभृतिविलोपादिभिरनुभावैरभिनय
प्रयोज्यः । व्यभिचारिणश्चास्य निर्वेदगलानिचिन्तौत्सुक्यावैगमोदग्रमभयविपाद-
दैन्यव्याधिजडनोन्मादापस्मारघ्रासालस्यमरणस्तम्भपथुवैवर्ण्याश्रुस्वरभेदादयः ।

अत्रार्ये भवनः—

इष्टवर्तुर्गनाद्वा विप्रियवचनस्य सन्नवाद्वापि ।
एभिर्भावविशेषैः करुणरसो नाम सभवति ॥६२॥
सस्वनरुदितैर्मोहागमैश्च परिदेवितैर्विन्तपितैश्च ।
अभिनेयः करुणरसो देहायासाभिघातैश्च ॥६३॥

अथ रौद्रो नाम क्रोधस्थायिमात्रात्मकः रक्षोदानवोद्धतमनुध्यप्रभव^१ सङ्ग्राम-
हेतुकः । स च श्लोकार्थपणाधिस्त्रेषाप्रमानानृतवचन^२वाक्पाहत्याभिद्रोहमात्सर्यादिभिर्वि-
भावैरुत्पद्यते । तस्य च ताडनपाटनपीडन^३छेदनभेदनप्रहरणाहरणशस्त्रसंपान-

G 59). 60 (B 73 , G 60). 61 (B 74 and prose , G 61 and prose). 1 B G. reads this as इदं सम्मुद्रमदा परसमुत्थितं विद्वेय । रसिधानिःकृतिगन्धर्वपद्मो रसो हास ; we with C. 62 (B 76 , G 62) 63 (B 77 and prose 78 ; G 63 and prose). 1 B G पङ्क्ति. 2 B G एवमोपघातवाक्पाहत्या भिद्रोह. 3 G देवभेद for देवभेदन. 4 B करपावटपटनी, G करपटनी 5 C G च भिवादिपदा. 6 B adds नवं before नद.

सप्रहाररधिराकर्षणाद्यानि कर्माणि । पुनश्च रक्तनयन^१भ्रुकुटीरुणावष्टम्भदन्तौष्ठ-
पोढनगण्डस्फुरणहस्ताप्रनिष्पेशादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । ^२भावाश्चास्य
सम्मोहोत्साहवेगामर्षचपलनीप्रथ ^३-स्तेद्वेपथुत्तेमाश्चगद्गदादयः । अत्राह—यदमिहितं
राक्षसदानवदीनां रौद्रो रम, क्रिमन्येषा नास्तीत्युच्यते । अस्त्यन्येषामपि रौद्रः ।
किञ्चाधिकारोऽत्र गृह्यते । ते हि स्वभावत एव रौद्राः । कस्मान्—बहुवाहवो
बहुमुखा, प्रोद्धतविकीर्णपिङ्गलशिरोजा, रक्तोद्भूतविशेषना भीमामितरूपिणश्चैव । यच्च
किञ्चित्समारभन्ते स्वभावचेष्टिनं वागङ्गादिकं वा तत्तमर्वं रौद्रमेवेति । शृङ्गारश्च तेः
प्रायशः प्रसभं सेव्यते । तेषां चानुकारिणो ये पुरपास्तेषामपि संप्रामसंप्रहारकृतो
रौद्ररसोऽनुमन्तव्यः । अत्रानुवश्ये आर्यं भवन —

युद्धप्रहारघाननविहृतच्छेदनविदारणैश्चैव ।

संप्रामसभ्रमाद्यैरभि. मजायते रौद्रः ॥६४॥

नानाप्रहरणमोक्षे शिर वनन्धमुज्जकर्तनैश्चैव ।

एभिश्चार्थविशैरेस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥६५॥

इति रौद्ररसो दृष्टो रौद्रवागङ्गचेष्टितः ।

शस्त्रप्रहारभूयिष्ठ उपकर्मक्रियात्मकः ॥६६॥

अथ घोरो नाम उत्तमप्रकृतिगत्साहात्मकः । स च असंमोहाभ्यवभायनय-
विनयबलपराक्रमशक्तिपराप्रभावादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य स्थैर्यगौरवैर्यत्याग
वैशारद्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । ^१मञ्चारिभावाश्चास्य धृतिमनिगर्ववे-
गौप्रधामर्षस्मृतिरोमाश्चादयः ।

अत्रार्यं भवनः—

उत्साहाध्यवमायादविपादित्वादभिम्मयामोहान् ।

विविधादर्थविशेषाद्वीररमो नाम नम्भवति ॥६७॥

स्थितिधैर्यवीर्यगर्वैरत्माहपराक्रमप्रभावैश्च ।

वाक्यैश्चाक्षेपकृतैर्वीररमः सम्यगभिनयः ॥६८॥

64 (B 79, G 65) 65 (B 80, G.66) 66 (B 81; G.67), 66 (B 81
and 82 prose; G 68 and prose) 1 Gg. वचःविभावा C. व्याभिवारिभावा,
67 (B 83; G 68). 68 (B 84, 85 prose, G.69 and prose) 1 G दग्धमत्करण, G.
मरण for करण 2 G. चपलतापराध.

अथ भयानको नाम भयस्यायिमावात्मकः । स च विहृतरवमत्त्वदर्शन-
शिवोत्कृष्टासोद्वेगभूत्यागारारण्य-^१प्रवेशस्मरणस्वजनवधवन्धदर्शनश्रुतिकथादिभिर्वि-
भावैरुत्पद्यते । तस्य प्रवेशिनकरचरणनयनचलनपुलकमुखवैवर्ण्यस्वरभेदादिभिरनुभावे-
रभिनयः प्रयोक्तव्यः ।^२ व्यभिचारिभावाश्चास्य स्तम्भस्वेदगद्गारोमाश्ववेपथुस्वरभेद-
वैवर्ण्यशङ्कामोददैन्यावेग^३चापलजडतात्रासापस्मारमरणादयः ।

अत्रानुवंश्या आर्या भवन्ति—

विहृतरवसत्त्वदर्शनसंमामारण्यभूत्यगृहगमनान् ।
गुरुतृपयोपराधान् कृतकश्च भयानको ज्ञेयः ॥६६॥
गात्रमुखदृष्टिभेदैरुरुस्तम्भाभिर्वीक्षणोद्वेगैः^४ ।
सन्नमुखशोषहृदयस्पन्दनरोमोद्गमैश्च भयम् ॥७०॥
एतन् स्वभावजं स्यान् सत्त्वसमुत्थं तथैव कर्तव्यम् ।
पुनरेभिरेव भावैः कृतकं मृदुचेष्टितैः कार्यम् ॥७१॥
करचरणवेपथुस्तम्भगात्रसङ्कोचहृदयकम्पेन ।
शुष्कौष्ठतालुकण्ठैर्मयानको नित्यमभिनेयः ॥७२॥

अथ भीमत्सो नाम जुगुप्सास्थायिमावात्मकः । स चाहङ्गाप्रिया-^१चोक्षा-
निष्ठश्रवणदर्शनपरिकीर्तनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य सर्वाङ्गसंशारमुखनेत्रविकृग्नो-
ल्लेखननिष्ठीवनोद्वेजनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । व्यभिचारिभावा आस्याप-
स्मारावेगमोदव्याधिमरणादयः ।

अत्रानुवंश्ये आर्ये भवन्तः—

अनभिमतदर्शनेन च रसगन्धस्पर्शशब्दोपैश्च ।
द्वेजेनैश्च बहुभिर्वीमत्सरसः समुद्भवति ॥७३॥

^१ See p. 83. ^२ B. om व्यभिचारि. ^३ See p. 83 note 2 69 (B. 86; G. 70).
70 (B. 87; G. 71). ^४ G. -संज्ञातिशोचकोद्वेगे. 71 (B. 88; G. 72). 72 (B. 89-90
prose). ^५ G. -संज्ञातिशोचकोद्वेगे. B. -३ जोद्वेजपरिकीर्तना. 73 (B. 92; G. 74).

मुरनेत्रविकृणनया नामाप्रच्छादनावनमितास्यैः ।

अव्यक्तपादपतनै-^१र्बोभत्सः सम्यगभिनेयः ॥७४॥

अथाद्भुतो नाम विस्मयस्थायिभावात्मकः । स च दिव्यदर्शनेप्सितमनोरथावा-
^३प्त्युत्तमभवनदेवकुलाभिगमनसभाविमानमायेन्द्रजालसाधनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते^४ तस्य
 नयनविस्तारानिमिषप्रेक्षणरोमाञ्चाश्रुस्वेदहर्षसाधुवादप्रदानप्रसन्ध^५ हाहाकारकरवाहुवदन-
 चेलाङ्गुलिभ्रमणादिभिरनुभादैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।^६ व्यभिचारिभावाश्चास्य अश्रु-
 स्तम्भस्वेदगद्गदरोमाञ्चाधिगतभ्रमजडताप्रलयादयः ।

अत्रानुबन्धे आर्ये भवन —

यत्त्रनिशयार्थयुक्तं वाक्यं^१ शीलं च फर्मं रूपं च ।

^२ एभिस्त्वर्धविशेषै रमोऽद्भुतो नाम विज्ञेयः ॥७५॥

^३ स्पर्शप्रदोऽलुकुसनेर्द्वाहाकारैश्च साधुवादैश्च ।

वैपथ्यगद्गदचचनैः स्वेदाद्यैरभिनयस्तस्य ॥७६॥

शृङ्गारं त्रिविधं विद्याद् वाङ्मेपथ्यक्रियात्मकम् ।

अङ्गनेपथ्यवाक्यैश्च हास्यरीतौ त्रिधा स्मृतौ ॥७७॥

धर्मोपपातप्रश्नश्च तथा त्वपचयोद्भवः ।

तथा शोककृतश्चैव करुणस्त्रिभिः स्मृतः ॥७८॥

दानवीर्यं धर्मवीर्यं युद्धवीर्यं तथैव च ।

रसं वीरमपि प्राहुस्तज्ज्ञास्त्रिविधमेव हि ॥७९॥

व्याजाश्चैवापराधाश्च त्रित्रासित्प्रकमेश च ।

पुनर्मयानकं चापि विद्यात् त्रिविधमेव च ॥८०॥

बोभत्सः क्षोभजः शुद्ध उद्वेगी स्यान् तृतीयकः ।

विष्टाकृमिरुद्वेगी क्षोभजो रुधिरादिजः ॥८१॥

74 (B 93-94 prose, G 75 and prose). ^१ C.-नेत्रविकृणननयनास. ^२ C. सम्यगभिनेयः प्रयोक्तव्यः. ^३ B.G. हास्यप्रदैव. ^४ B.-जालसाधना. ^५ G. हाहाकारकरवाहु-
 लिषमक. ^६ B om. this 75 (B 95, G. 76) ^७ B.G. शिल. ^८ B G. read.
 तत्त्वार्थमद्भुतरसं विभावयति हि विज्ञेयम्. 76 (B 96; G. 77). ^९ G. स्पर्शप्रदोऽलुकुसने-
 C. स्पर्शप्रदोऽलुकुसने. 77-82 (B 97-102; G. 78-83)

दिव्यध्यानन्दजश्चैव द्विधा ख्यातोऽद्भुतो रसः ।
 दिव्यदर्शनजो दिव्यो हर्षादानन्दजः स्मृतः ॥८२॥
 एवमेते रसा होयास्त्वष्ट्री लक्षणलक्षिताः ।
 अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भावानामपि लक्षणम् ॥८३॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे रसविकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः ।

83 (G 84) ¹ B reads here a discourse on मानस (an interpolation) and ends the chapter with a variant of 83 as follows : एवमेते रसा होयाः

² लक्षणलक्षिताः, परकर्म etc.

सप्तमोऽध्यायः

भाषानिदानीं वक्ष्यामः । अत्राह—भाषा इति कस्मान्, किं भाषयन्तीति भाषा^१ ?
उच्यते—वागङ्गसत्त्वोपेनान् वाग्वार्यान् भाषयन्तीति भाषाः । ^२भाष इति करणसाधनं—
यथा भाषितः वासितः कृत इत्यनर्थान्तरम् । लोकेऽपि सिद्धम् अहो हान्योन्यगन्धेन
रसेन वा सर्वमेव भाषितम् । अपि च व्याप्त्यर्थं, श्लोकाश्चात्र भवन्ति—

विभावैराहृतो योऽर्थस्त्वनुभावेन गन्त्यते ।

वागङ्गसत्त्वाभिनयैः स भाष इति संज्ञितः ॥१॥

वागङ्गमुखरारौश्च सत्त्वेनाभिनयेन च ।

करोरन्तरति भावं भाषयन् भाष उच्यते ॥२॥

नानाभिनयसम्बन्धान् भाषयन्ति रसानिमान् ।

यस्मात्तस्मादमी भाषा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः ॥३॥

अथ विभाव इति कस्मादुच्यते । विभावो ^१विज्ञानार्थः । विभावः कारणं
निमित्तं हेतुरिति पर्याया । विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इति विभावः । यथा
विभावितं ^२विज्ञातमित्यनर्थान्तरम् ।

अत्र श्लोकः—

बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाद्यिताः ।

अनेन यस्मात्तेनार्थं विभाव इति संज्ञितः ॥४॥

अथानुनाम इति कस्माद् उच्यते । अनुभाव्यतेऽनेन वागङ्गसत्त्वैः कृतोऽभिनय
इति । अत्र श्लोकः—

वागङ्गाभिनयेनेह यतस्त्वयोरनुभाव्यते ।

^१वागङ्गोपाङ्गसयुक्तस्त्वनुभावस्ततः स्मृतः ॥५॥

1 (B 1-2 ; G same) ^१ B G 'क भवतीति भाषा वि वा भाषयन्तीति भाषा. ^२ B.G.
अ 'ति करणे धातुलया च भवति वासित इत्यमिदमर्थान्तरम्. Et भाष इति व्याख्यानमर्थान्तरम्,
2 (B 3 ; G.2). 3 (B 4-5 ; G 3). ^१ B G add याम after this. ^२ C.-विज्ञातमित्यम्
4 (B 6 ; G.4) 5 (B 7-8 and prose). ^१ B भाषाहोप'ह.

^१ एतेषा विभावानुभावसंयुक्तानां लक्षणनिदर्शनान्यभिध्याख्यास्यामः । तत्र विभावानुभावौ लोकप्रसिद्धावेव । लोकस्वभावोपगन्तव्यौ च लक्षणं नोच्यते । अतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं च । भवति चात्र श्लोकः—

लोकस्वभावसंमिद्धा लोभ्यात्रानुगामिन ।

अनुभावविभागाश्च ज्ञयास्त्वभिनयैर्बुधैः ॥६॥

तत्राष्टौ भावाः स्थायिनः, त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारिणः, अष्टौ सात्त्विका इति मेदा^१ । एवमेते काव्यरसाभिव्यक्तिहेतव एकोनपञ्चाशद् भावाः । ^२प्रत्ययगन्तव्या । एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन रसा निष्पद्यन्ते । भवति चात्र श्लोकः—

योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भागो रसोद्भवः ।

शरीर व्याप्यते तेन शुष्क काष्ठमिवाग्निना ॥७॥

अत्राह—यदन्योन्यार्थसंयितेर्विभावानुभावव्यञ्जितैरेकोनपञ्चाशद् भावैः सामान्यगुणयोगेनाभिनिष्पद्यन्ते रसास्तत् कथं स्थायिन एव भावा रसत्वमानुवर्ति ? उच्यते—यथा हि समानलक्षणास्तुल्यपाणिपादोद्गरोराः समानप्रत्यया अपि पुरुषाः बुद्धशीलवियाक्रमशिल्पविचक्षणत्वाद् राज्ञत्वमानुवर्ति तत्रैव चान्येऽल्पबुद्धयस्तेषामेवा-
नुचरा भवन्ति, तथा विभावानुभावव्यभिचारिणः स्थायिभावानुपाश्रिता भवन्ति[१] आश्रयत्वान् स्वामिमूलाश्च स्थायिनो भावाः । तद्वन् ^१स्थायिनि वृषणि गुणीभूता अन्ये भावाः । तान् गुणवत्तयाऽऽश्रयन्ते । [ते] परिजनभूता व्यभिचारिणो भावाः । ^२को दृष्टान्त इति ? यथा नरेन्द्रो बहुजनपरिवारेऽपि सन् स एव नाम उभते, नान्यः सुमहानपि पुरुषः, ^३तथा विभावानुभावव्यभिचारिपरिवृत्त स्थायी भावो रसनाम उभते^४ ।

भवति चात्र श्लोकः —

यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुर ।

एवं हि सर्वभावानां मात्र स्थायी महानिह ॥८॥

^१ B G read before this एव (ए) तं विभावानुभावव्यञ्जिता भावा इति अभिमन्या (आप्ताता) । अतरेषां (अतो एषां) हि द्विमेवति (all this om by Gap) तस्मात् 6 (B 9, G 6) ^२ B विदेशः 7 (B 10-11 ; G 7) ^३ B G स्थानीयपुरुषपदभूता, ^४ B G, add before this एव । ^५ G C adds तथा अत्र दृष्टं यत्तत् कश्चिन् कश्चिन् इति बोध्यम् इति । अतस्मात् एव एव । ^६ G C add नरद्वयम् । 8 (B 12 13 ; G 8 and prose)

लक्षणं खलु पूर्वमभिहितमैतेषां रमसंतकानाम् । इदानीं तु भावमामान्य-
लक्षणमभिधास्यामः । तत्रादौ स्थायिभावान् व्याख्यास्यामः । तत्र रतिनाम
आमोदात्मको भावः ^१श्रुतमाल्यानुलेपनाभरणप्रियजनवरभवनानुभवनाप्रतिफूल्यादि-
भिर्विभावैः समुत्पद्यते । तामभिनयेत् ^२स्मितमधुरवचनभ्रूक्षेपकटाक्षादिभिरनुभावैः ।
भवति चात्र श्लोकः—

इष्टार्थविषयप्राप्त्या रतिः समुपजायते ।

सौम्यत्वादभिनेया सा बाङ्माधुर्याद्भवेष्टि ॥६॥

अथ हासो नाम ^१परचेष्टानुकरणासंबद्धप्रलापपरोभाष्यमौख्यादिभिर्विभावै-
रुत्पद्यते । तमभिनयेत् पूर्वोक्तैर्हासिनादिभिः । भवति चात्र श्लोकः—

परचेष्टानुकरणाद्वासः समुपजायते ।

स्मितहासातिहसितैरभिनेयः स पण्डितैः ॥७॥

शोको नाम इष्टजनवियोगविभवनाशयधवन्धनदुःखानुभवनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते ।
सस्यास्रगानविलपिनपरिदेविनवैषण्यस्वरभेदस्मृतगात्रताभूमिपानाक्रन्दित-^१दीर्घनिश्वासि-
तजडनोन्मादमोहमरणादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । रदितम् अत्र त्रिविधम् ।
आनन्दजमार्तिजमीर्ष्याममुत्थं चेति ।

तत्रार्थाः—

^१हर्षोत्फुल्लरूपोलं सानुस्मरणं च वागनिभृतास्त्रम् ।

रोमाञ्चाञ्चितगात्रं रोदूनमानन्दज भवति ॥११॥

पर्याप्तविमुक्तास्त्रं सस्वनमस्वस्थगात्रगतिचेष्टम् ।

^१भूमिनिपातितचेष्टिनविलपिनमित्यार्निजं भवति ॥१२॥

प्रस्तुरितौष्ठरूपोलं सगिरःकम्पं तथा सनिश्वासम् ।

भ्रुकुटीकटाक्षकृटिलं स्त्रीणामौर्ध्वाङ्गनं भवति ^१ ॥१३॥

^१ B G -नरदमोजगदभवन, ^२ B -विपश्यनमधुरकथनम्, 9 (B 14-15; G. 9 and prose) ^३ B -रुच्युत्फुल्लरूपोत्फुल्लम्, 10 (B 16-17; G. 10 and prose)

^४ G inserts here विवेचित, 11 (B 19, G 11) ^५ B reads before this पातद्वेषाति
हृत, विविधं रदितं सहाद्वेषं क्लेशम् ततः स्वभिनययोगेन विभावयति, प्रत्ययानि 12 (B.20;
G.12) ^६ G. मूर्ध्निगतविवर्तित, B मूर्ध्निगतविवर्तित 13 (B 21; G 13)

^७ C. adds हास्यनमोदराद्यं प्रवेष्टा गच्छेद्विदुः । चोत्पन्नान्वाचगे वाचं हसकं कोरः.

भवति श्लोकः—

स्त्रीनीचप्रकृतिः ह्येव दौको व्यसनसम्भवः ।

धैर्योत्तममध्याना नीचाना रुदितेन च ॥१४॥

क्रोधो नाम आथर्पणाच्छृङ्खलद्विधादप्र तद्व्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते^१ । तमभि-
नयेद् बहुकुटनासापुटोद्वृत्तनयनसन्दृष्टोष्पुटगण्डस्फुरणादिभिरनुभावैः ।

रिपुजो गुरुजश्चैव प्रणयिप्रभयस्तथा ।

भृत्यजः कृतकश्चेति क्रोधः पञ्चविधः स्मृतः ॥१५॥

यत्रायाम् भवन्ति—

भ्रुकुटिकुटिलोत्कटमुससन्दृष्टौष्ठ स्पृगन् करेण करम् ।

^१घृष्टमुजगिरवशाः ^२शत्रोर्विनियन्त्रणं कुर्यात् ॥१६॥

किञ्चिद्वाङ्मुखदृष्टिः किञ्चित्स्वेदापमार्जनपरश्च ।

अव्यक्तोत्पणचेष्टो ^३गुरोर्विनियन्त्रणं कुर्यात् ॥१७॥

अल्पतरप्रविचारो निक्किरप्रभ्रूण्यपाङ्गविज्ञेयै ।

^४सध्रुकुटीस्फुरदौष्ठ ^५प्रणयामिगर्वा प्रियां रप्येत् ॥१८॥

यः परिजने तु रोपस्तर्जननिर्भत्सनाक्षिविस्तारैः ।

विप्रेक्ष्यैश्च विविधैस्त्वस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥१६॥

कारणमपेक्षमाणः प्रायेणायासलिङ्गसंयुक्तः ।

अभयरसान्तरचारी कार्यः कृतको भवेद्रोप ॥२०॥

उत्साहो नाम उत्तमप्रकृतिः । स चाविषादशक्तिधैर्य-^६शौर्यादिभिर्विभावैरु-
त्पद्यते । तस्य ^७स्थैर्यत्यागारम्भवेशारद्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्र श्लोकः—

असम्भोहादिभिर्व्यक्तो व्यवसायनयात्मकः ।

उन्मादस्त्वभितैयोऽसावग्रमादक्रियादिभिः^८ ॥२१॥

14 (B 22-23, G 14 and prose). ^१ B. मयुःपद्यते. ^२ B. यस्य विज्ञानासापुटो-
द्वृत्तनयनसन्दृष्टो-यः वरभिनयः प्रकृत्यः 15 (B.24-25 G. om) 16 (B 2 ; G 15)
^३ B.G. क. ३ (४८) यत्पुत्रद्वयोः C -मुजगिरवचा ^४ B. दौको निर्वृत्तः, 17 (B 27 ; G 16)
^५ B. कुरी विनयवन्ति, 18 (B 28 G.17). ^६ B.G. क. विज्ञातः ^७ B.G. यः योऽप्यन्तःपथः.
19 (B.29 ; G 18). ^८ B.G. यः योऽप्यन्तःपथः. 20 (B 30 31 ; G.19 and prose).
^९ G. विज्ञातःपथः, ^{१०} G. भवति रोपः, B. भवति कोपः, ^{११} G. योऽप्यन्तःपथः. ^{१२} G.
यः योऽप्यन्तःपथः. 21 (B.32-33 G.20 and prose). ^{१३} B.G. यः योऽप्यन्तःपथः

भयं नाम स्त्रीनोचप्रकृतिकं गुरुराजापराधशून्यागारादवीपर्वतदर्शन^१निर्भर्तमन-
दुर्दिननिशान्धकारोलूकनक्त^२चारावावश्रवणादिभिर्विभावेरुत्पद्यते । तस्य प्रवेपित-
करचरणहृदयकम्पनस्तम्भमुखशोणजिह्वापरिलेहनस्वेद-^३वेपथुपरिघ्राणमन्वेपगधावनो-
क्त्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्र श्लोकाः—

गुरुराजापराधेन रौद्राणाञ्चापि दर्शनान् ।
श्रवणादपि घोराणां भयं मोहेन जायते ॥२२॥
^१गात्रादिकम्पवित्रासेः वक्त्रशोषणसम्भ्रमेः ।
विस्फारितेश्मैः कार्यमभिनेयं क्रियागुणैः ॥२३॥
सत्त्ववित्रासनोद्भूतं भयमुत्पद्यते नृणाम् ।
सस्ताङ्गाग्निनिमेषैश्चाप्यभिनेयत्तु नर्तकैः ॥२४॥

अत्रार्थाः—

करचरणहृदयकम्पे, ^१स्तम्भनजिह्वोपलेहमुखशोषे ।
^२सस्तसुविषण्णगात्रैरस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥२५॥

जुगुप्सा नाम स्त्रीनोचप्रकृतिका । सा ^४चाह्वयश्रवणदर्शनादिभिर्विभावे-
रुत्पद्यते । तस्याः सर्वाङ्गसङ्कोचननिष्ठीबनमुखविष्मग्नहल्लेसादिभिरनुभावैरभिनयः
प्रयोक्तव्यः ।

भवत्यत्र श्लोक —

नासाप्रच्छादनेनेह गात्रेसङ्कोचनेन च ।
सङ्गेर्जने, सहल्लेखेजुगुप्सामभिनिर्दिशेत् ॥२६॥ ~

विस्मयो नाम मायेन्द्रजालमानुषकर्मातिशयविद्याचित्रपुस्तच्छिल्पातिशयाद्यै-
र्विभावैरुत्पद्यते । तस्य ^१नयनविस्तारानिमिषप्रेक्षणध्रुवपरोमदर्पसाधुवादादिभिरनु-
भावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

^१ B G. निर्भर्तुत्पत्तिकासारद- ^२ B - वेपथुषापरिघ्राण. 22 (B, 34 ; G 21)
23 (B 35 ; G 22). ^३ B G गात्रकम्पविधाने 24 (B 36 ; G. 23) 25 (B 37
and prose ; G. 24 and prose). ^४ B सुखशोषवदल्लेखनसंज्ञे, ^५ B सङ्मानवदनवेपथु
संज्ञासङ्केतभिनयोऽस्य. ^६ G सविशेषे. ^७ B. श्रवणपरिघ्राण. 26 (B 40-41 ; G. 25
and prose). ^८ B. -तीव्रदर्पवद्विषय-

अत्र श्लोकः—

कर्मातिशयनिर्वृत्तो विस्मयो हर्षसम्भवः ।

सिद्धिस्थाने त्वसौ साध्यो प्रहर्षपुलकादिभिः ॥२७॥

^१ एवमेते स्थायिभावाः प्रत्यवगन्तव्याः ।

व्यभिचारिण इदानीं ^२ वक्ष्यामः— अत्राह व्यभिचारिण इति कस्माद्
उच्यते ? वि अभि इत्येतावुपसर्गौ । चर गतौ घातुः । ^३ विविधभिमुखेन रत्नेषु^४
चरन्तीति व्यभिचारिणः^५ । चरन्ति नयन्तीत्यर्थः । कथं नयन्ति ? उच्यते— यथा
सूर्य इदं नक्षत्रममुं वासरं नयतीति । न च तेन बाहुभ्यां स्कन्धेन वा नीयते ।
किं तु लोकप्रसिद्धमेतत् । यथायं सूर्यो नक्षत्रं दिनं वा नयतीति एवमेते व्यभिचारिण
इत्यवगन्तव्याः । ^६ इमे एवं गृहीतास्त्रयस्त्रिंशद्भावाः । तान् वर्णयिष्यामः ।

तत्र निर्वेदो नाम दारिद्र्योपगमाधिश्चेपाकुष्ठक्रोधताडनेष्टजनवियोगतत्त्वज्ञानादि-
भिर्विभावैरुपपद्यते । स्त्रीलौचप्रकृतीनां तमभिनयेत् रुदितविनिश्चयसितोच्छ्वसितसंप्र-
धारणादिभिरुभावैः—

भवति चात्र श्लोकः—

दारिद्य्रेष्टवियोगैश्च निर्वेदो नाम जायते ।

संप्रधारणनिश्वासैस्त्रयस्त्रिंशदभिनयो भवेत् ॥२८॥

अत्रानुवक्ष्ये आर्ये भवनः—

इष्टजनविप्रयोगाद् दारिद्र्याद् व्याधिनस्तथा दुःखान् ।

^१ परवृद्धिं वा हृष्टा निर्वेदो ताम संभवति ॥२९॥

धाष्पपरिप्लुतनयनः पुनश्च^२ निश्वासदीनमुखनेत्रः ।

योगीव^३ ध्यानपरो भवति हि निर्वेदवान् पुरुषः ॥३०॥

27 (B. 42-43 ; G. 26 and prose). ^१ G. एवमेते ; B. एवमेते व्याप्तिनी भाषा रसनञ्च. प्र०.

^२ B. व्याख्यासाम ^३ C. घातघं वागहसन्तीपेतान् विविधम्. ^४ G. रसात् ^५ B. adds वागह
सन्तीपेतान् प्रयोगे रसान् नयन्तीति व्यभिचारिणः अत्राह कथं नयन्तीति. ^६ B. त इह संवदाभिहित-
संवदाभिहितव्यभिचारिणो भाषा तान्त्रिकं दिष्यामः - G. त इमे संवदाभिहितसंवदाभिहितव्यभिचारिणो
भाषा. ^७ B. G. दारिद्र्यं व्याधयमानाधि-
चेपाकुष्ठक्रोधताडने. 28 (B. 44, G. 27). 29 (B. 45-46 ; G. 28). ^१ B. 'रु' परस्
दा. 30 (B. 47-48 ; G. 29). ^२ G. पुनः पुनः दा. ^३ G. ध्यानपरो.

ग्लानिर्नाम १वान्तविरिक्तव्याधिपुनियमोपवाममनस्तापातिपातमदनसेवा
तिव्यायामाध्वगमनक्षुण्णपिपासानिद्राच्छेदादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्याः क्षामवाक्य-
मयनकपोलमन्दपदोपक्रमानुत्साहतनुगात्रवैवर्ण्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रायं भवतः—

वान्तविरिक्तव्याधिषु तपसा जरसा च जायते ग्लानिः ।

काश्येन साभिनेया १मन्दक्रमणानुष्मपेन ॥३१॥

गदितैः क्षामशामैर्नैत्रविकारैश्च दीनमञ्चारैः ।

१श्रयभावाच्चाक्षानां मुहुर्मुहुर्निदिशद् ग्लानिम् ॥३२॥

शङ्का नाम २सन्देहात्मिका स्त्रीनीचानां चौर्याद्यभिग्रहणनृपापराधपापकर्म-
करणादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । सा च ३मुहुर्मुहुर्बलोरन्नावशुण्ठितमुखगोपगजिह्वापरि-
लेद्धमुखवैवर्ण्यवेषनशुक्लीघ्रकण्ठावसादादिभिरनुभावैरभिनयनम् । अत्र श्लोक —

चौर्यादिजनिता शङ्का प्रायः कार्या भयानके ।

प्रियव्यलीकजनिता तथा शृङ्गारिणी मत्ता ॥३३॥

अत्राकारसवरणमपि १केचिद्विच्छन्ति । तच्च शुश्लैक्षपाधिभिरिद्विवैध्वोपलक्ष्यम् ।

अत्रायं भवतः—

द्विविधा शङ्का कार्या ह्यात्मसमुत्था च परसमुत्था च ।

या तत्रात्मसमुत्था सा ह्येया दृष्टिचैष्टाभिः ॥३४॥

किञ्चित् १प्रवेष्टिताङ्गो २तथोन्मुखो वीक्षते च पार्श्वानि ।

शुरुसज्जमानजिह्वः श्यावास्यः शङ्कितः पुरयः ॥३५॥

असूया नाम नानापराधद्वेषपरेश्वर्यसोभाग्यमेधालीलाविद्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते ।

२ B -मनस्तापातिप्रयमदनमदसिबनातिव्यायामा. 31 (B 49; G 30-31. १ B G. मन्दक्रमणेन
कश्येन. 32 (B.50-51; G.31) १ B G. द्रवभावेनाक्षाना. २ G. om सन्देहात्मिका स्त्रीनीचानाम्,
G.-स्त्रीनीचममया. ३ G.-मुहुर्मुहुः, B.-भावमुहुः "स्वेवर्णवैवर्ण्यवेषनशुक्लीघ्रकण्ठावसादादि-
रनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः. 33 (B 52-53, G 32 and prose) १ B इत्यतीति क्वचित्,
34 (B.54; G 33) 35 (B 55 56; G 34 and prose). २ B.-ताडयतीमुखो.
३ C. मुहुर्मुहुर्विचरे

तस्याश्च परिपदि दोषप्रस्थापनं शुभोपधानेर्ध्याचक्षु प्रदानाधोमुखमुकुटिक्रियावज्ञान-
कुत्सनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्थे भवतः—

परसौभाग्येश्वरतामेवालील्यसमुच्छ्रयं दृष्ट्वा ।

^१ उत्पद्यते ह्यमूया कृतापराधो भवेद्यश्च ॥३६॥

भ्रुकुटिकुटिलोत्फटमुखैः सेष्याक्रोधपरिवृत्तवक्त्रैः^२ ।

गुणनाशनविद्वेषैरस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥३७॥

अथ मद्दो नाम मद्योपयोगादुत्पद्यते । स च त्रिविधः पञ्चविवभावश्च ।

अत्रार्था भवन्ति—

त्रिविधस्तु मद्रः कायस्तरणो मध्यस्तथावदृष्टश्च ।

करणं पञ्चविधं स्यात्^३ तस्याभिनये प्रयोक्तव्यम् ॥३८॥

कश्चिन् मत्तो गायति रोदिति कश्चित्तथा हसति कश्चिन् ।

पश्यवचनामिवाद्यो कश्चिन् कश्चिन् तथा स्वपिनि ॥३९॥

उत्तममस्वः नेने हसति च गायति च मध्यमप्रकृतिः ।

पश्यवचनामिवाद्यो रोदित्यपि स्वाधमप्रकृतिः ॥४०॥

स्मितवदनमधुररागो दृष्टवनुः किञ्चिदाकुलितवाक्यः ।

सुहृन्माराविद्वगतिस्तरणमदन्मूलमप्रकृतिः ॥४१॥

स्खलिताधूर्गितनयनः रुस्तव्याकुलितबाहुविशेषः ।

^४ कुटिलव्याविद्वगतिर्मध्यमदो मध्यमप्रकृतिः ॥४२॥

नष्टस्मृतिर्हृन्गतिरुद्विगतिरिद्विज्जाकक्षैः सुधीमत्स^५ ।

गुल्मजनानजिह्वो निर्गोबनि चाधमप्रकृतिः ॥४३॥

रङ्गे पिबतः कार्यो मदवृद्धिर्नाट्ययोगमामाद्य ।

कार्यो मदभ्रमो वै यः खलु पीत्वा प्रविष्टः स्यात् ॥४४॥

^१ C. -वतनायक. 36 (B 57 ; G.35). ^२ G. -अभिहितवाक्या. 37 (B.58-59 ; G.36 and prose). ^३ G. -परिवर्तनेतिवै. B परिचलनेतिवै. 38 (B 60 ; B.37) ^४ B.C. हसतिनयः इतिवै. - 39 (B 61 ; B.38). 40 (B.6- ; G 39). 41 (B 63 ; G.40). 42 (B.64 ; G. 41). ^५ B. -अभिहितमदो. 43 (B 65 ; G 42). 44 (B 66 ; G 43)

मन्त्रामाच्छोकाद्वा भयप्रकर्षाच्च कारणोपगतः।

^१उत्त्रम्यापि हि कार्यो ^२मदप्रणाशस्तथा तज्ज्ञोः ॥४५॥

एभिर्भावंविशेषैर्मदो द्रुतं संप्रणाशमुपयाति ।

अभ्युदयसुखैर्वाक्यैस्त्वयैव शोकः क्षयं याति ॥४६॥

अमो नाम । अध्वगतिव्यायामसेवादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य ^३गात्रसंवा-
हननि श्वसितमुखविकृणनजृम्भणाङ्गमर्दमन्दपादोत्क्षेपणनयनविकूर्चन सीत्कारादिभिरनु-
भावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या—

^१अध्वगतिव्यायामैर्नरस्य सञ्जायते अमो नाम ।

निःश्वासखेदगमनैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥४५॥

आलस्यं नाम स्वभावखेदव्याधिमौहित्यगर्भादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते स्त्रीनी-
चानाम् । तदभिनयेत् सर्वकर्मप्रद्वेषशयनामनउन्नातिद्रासेवनादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्या—

^१आलस्यं त्वभिनेयं खेदव्याधिस्वभावजं वापि ।

आहारवर्जितानमारम्भाणामनारम्भान् ॥४६॥

दन्य नाम दौर्गत्यमनस्तापादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । ^१तस्याघृतिशिरोरोगात्र-
स्तम्भमृजापरिवर्जनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या—

चिन्तौत्सुक्यसमुत्था दुःखाद्वा दोनता भवेन् पुंसाम् ।

सर्वमृजापरिहारैर्विविधोऽभिनयो भवेत्तस्य ॥४६॥

45 (B 67; G, 44). ^१ C उद्यम्यापि. G. उन्नातिद्रासे. ^२ B. -आश कृमानजृम्भे-

46 (B. 68-69; G 45 and prose) ^३ B G चक्षुष्यायाम् ^४ B गात्रपरिमर्दन निश्चित-

विकृणित • खेपणनयनवदनविकृणनमौत्कारादिभिः. 47 (B 70-71; G. 46 and prose). B.

मृजाचक्षुष्यामाश्रये. G-न्यायामाश्रये, 48 (B. 72-73; G. 47 and prose). ^१ G.

तस्याघृतिशिरो गात्रोत्सुक्या, B गात्रदौर्गत्यमनस्तापादुत्सुक्या. 49 (B. 74-75; G. 48 and prose)

चिन्ता नाम ऐश्वर्यभरोष्ट्रव्यापहारदारिद्र्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेन्
 १ निश्चसितोच्छ्वसितसन्तापध्यानाधोमुखचिन्तनतनुकाश्यादिभिरनुभावे ।

अत्रार्थे भवन.—

ऐश्वर्येष्ट्रव्यापहारजनिता बहुप्रकारा तु ।

हृदयोत्तुस्योपगता चिन्ता तु नृणा समुद्भवति ॥५०॥

सोच्छ्वासैर्निश्चसितै सन्तापैश्चैव हृदयशून्यतया ।

अभिनेतव्या चिन्ता मृजाविहीनैरघृत्या च ॥५१॥

मोहो नाम १ दैवोपघातव्यसनव्याधिभयावेगपूर्वदैरस्मरणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते ।
 तस्य २ निश्चेष्टिनाङ्गभ्रमणपतनघूर्णनादर्शनादिभिरनुभावैरभिनय प्रयोक्तव्य ।

अत्र श्लोक —

अस्थाने तस्करान् दृष्ट्वा १ त्रासनेर्वा प्रथग्विध ।

तत्प्रतीकारशून्यस्य मोहं समुपजायते ॥५२॥

अत्र आयां—

१ व्यसनाभिघातभयपूर्ववैरस्मरणजो भवति मोह ।

२ सर्वेन्द्रियसम्मोहादस्याभिनयः प्रयोक्तव्य ॥५३॥

स्मृतिर्नाम सुखदुःखकृतानां भावानामनुस्मरणम् । सा च स्वास्थ्यजघन्यरात्रि-
 निद्राच्छेदसमानदर्शनोदाहरणचिन्ताभ्यासादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेन् शिरः-
 कम्पनावलोकनधूसमुन्नमनादिभिरनुभावे ।

अत्र श्लोकार्थे भवतः—

१ सुखदुःखमतिज्वान्तं तथा मतिविभावितम् ।

विस्मृतं च यथावृत्तं स्मरेद् यः स्मृतिमानसौ ॥५४॥

१ G निश्चितसन्ताप 50 (B 76, G 49) २ B G हृदयनिर्गोपगता 51 (B 77-78 ;
 G 50 and prose) B G दैवोपघातव्यसनाविघातः २ B G निश्चेष्टव्यसनपतनजो- 52 (B 79,
 G 51) ३ B चाक्षुर्निर्विद्वरि 53 (B 80-81, G 52 and prose) ४ B -नकारपतनजो,
 ५ B. मोहालसा, G मोहालसा. 54 (B 82, G 53) ६ B G. सुखदुःखमतिक्रान्तं तथा
 मतिविभ्रितं यथावृत्तम् । चिरविद्वत् स्मरति यः कृतिमानिति वदितव्योऽसौ

स्वास्थ्यभ्यामसमुत्था अतिदर्शनसंभवा स्मृतिनिपुणे ।

शिरउद्धाहनकर्मैर्विशेषैः साभिनेतव्या ॥५५॥

धृतिर्नाम शौर्यविज्ञानअनिविम्वनौचाचारगुरुमत्तय^१ धिक्कार्यलाभक्रीडादिभि -
र्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेन् प्राप्तानां विषयाणामुपभोगाद् अत्राप्तातीनोपहृतविनष्टा-
नामननुशोचनादिभिरनुभावैः ।

अत्रायै—

विज्ञानशौचविभवअनिद्राक्षिसमुद्भवा धृतिः मद्भिः ।

भयशोकविषादाद्यै रहिता तु मदा प्रयोक्तव्या ॥५६॥

प्राप्तानामुपभोग शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानाम् ।

^१अत्राती नहि शोको यस्यां हि भवेद् धृतिः सा तु ॥५७॥

घोडा नाम अकार्यकरणात्मिका ^२गुरुव्यतिक्रमणावज्ञानप्रतिज्ञानिर्वहणकृत
^३पश्चात्तापादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । ता ^४निगूढवदनधोमुखचिन्ननोर्बिलिखनवस्त्राङ्गुलीयक-
संस्पर्शनरानिहन्तनादिभिरनुभावैरभिनयेन् ।

अत्रायै भवतः—

किञ्चिदकार्यं ^१कुर्वन् यो हि नरो हृदयते शुचिभिरन्यैः ।

पश्चात्तापेन युतो घोडिन इति वेदितव्योऽसौ ॥५८॥

लज्जानिगूढवदनो भूमिं विलिखन् ^२नराश्च विनिकृन्तन् ।

वस्त्राङ्गुलीयकानां सम्पर्शं घोटितं कुर्यान् ॥५९॥

चपलता नाम रागद्वेषमात्मर्यामर्षं प्याप्रविकृत्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्याश्च
वाक्याह्वयनिभत्सैनसम्प्रहारवधवन्ध^३ताटनादिभिरनुभावैरभिनय प्रयोक्तव्यः ।

अत्रायै—

अविमृश्य तु यः कार्यं पुरुषो ^१वधत्राटनं नभारभते ।

अविनिश्चितकारित्वान्न स तु सन्तु चपलो बुद्धिर्लघुः ॥६०॥

: 55 (B 83-84 ; G 54 and prose) ^१ B G -विषयमोहादन्वयः C -सामविषयकोश.
56 (B 85 ; G 55). 57 (B 86-87 ; G 56 and prose) ^२ C चपलः. B चपलः
^३ C -पश्चादित् before पश्चात्तापः. ^४ G चिन्ननोर्बिलिखन. 58 (B 88 G 57) ^१ G. कुर्वन् यो
एव यो B कुर्वन् यो 59 (B 89-90 ; G 58) ^२ C. अस्तेषां ^३ C G -नो डननादनादि.
60 (B 91 ; G 59) ^४ C. वधत्राटनदिक

अत्रार्ये भवतः—

अप्रियनिवेदनादिश्रमणाद्वधीरितवचनस्य^१ ।

शस्त्रक्षेपत्रासादावेगो नाम सम्भवति ॥६४॥

अप्रियनिवेदनाद्यो विपादमावाश्रयो ऽनुभावोऽस्य ।

^१सहस्रारिदर्शनं चेत् ^२प्रहरणपरिषट्टनं कार्यम् ॥६५॥

जडता नाम सर्वकार्याप्रतिपत्ति इष्टानिष्टवर्गदर्शनव्याध्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते ।

^३तामभिनयेदकथनाभाषणतूष्णीभावानिमेपनिरोक्षणपरवशत्वादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्या—

इष्ट वानिष्टं वा सुखदुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् ।

तूष्णीकं परवशं स भवति जडसंज्ञकं पुरुष ॥६६॥

गर्वो नाम ऐश्वर्यकुलरूपयौवनविद्याबलधनलाभादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्या-
वज्ञावर्षणानुत्तरदानासंभाषणासावलोकनविभ्रमापहमनपाग्ल्यगुर्वतिक्त्रमाणाधिदोषादिभि-
रनुभावैरभिनयं प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या—

^१विद्यावाप्ते रूपादेश्वर्यादयः धनागमाद्वापि ।

गर्वः खलु नीचानां दृष्ट्याह्नविवारणैः कार्यः ॥६७॥

विपादो नाम ^२कार्यान्निष्ठानिस्तरणदेव्यापत्तिसमुत्पद्यते । तमभिनयेत् सदा-
यान्वेषणोपायचिन्तनोत्साहविधातवेमनस्यनिश्चयमितादिभिरनुभावैरुत्तममध्यमानाम् ।
अधमाना तु ^३परिधावतावलोकनमुखशोषणसूक्ष्मपरिच्छेदननिद्राश्वसितध्यानादिभिरनु-
भावैः ।

अत्रार्या श्लोकश्च—

कार्यानिस्तरणरुतश्चौर्यादिप्रहणराजदोषाद्यैः ।

देवादिदोषो योऽर्थस्तदसंप्राप्तौ विपादः स्यात् ॥६८॥

64 (B 98 ; G 63) ^१ B निवेदनाद्य गदसः । अभिधारितारिवचनेन, G. निवेदनाद्य शब्दाद
अवधारितामितवचनम्. 65 (B 99-100, G 64 and prose). ^२ B G. -दर्शनादेत्. ^३ B.
परिषट्टे का'६. ^४ C. -पद्यत् कथनाभाषणतूष्णीकाभाषणमभिनय- 66 (B 101-102 ; G. 65
and prose) ^५ C वाक्पादस्य for पादस्य 67 (B 103-104 ; G 66 and prose)
^६ विद्या यौवनवशः. ^७ B. कार्यानिस्तरण. ^८ B C -चावतावलोकन. 68 (B 105 ; G. 67)

^१ वैचित्त्योपायचिन्ताभ्यां कार्यमुत्तममध्ययो ।

निद्रानि श्रसितध्यानैरधमाना तु दर्शयेत् ॥६६॥

औत्सुक्यं नाम इष्टजनप्रियोगानुस्मरणोद्यानदर्शनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य
^२दौर्धर्षनि श्रसिताधोमुपविचिन्तननिद्रानन्द्रीशयनाभिलाषादिभिरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्यै—

^१ इष्टजनादिप्रियोगादौत्सुक्यं जायते ह्यनुस्मृत्या ।

चिन्तानिद्रानन्द्रीगात्रगुरुत्वैरभिनयोऽस्य ॥७७॥

निद्रा नाम ^३दौर्धर्ष्यप्रमत्तमदालस्यचिन्ताऽन्वाहारस्वभावादिभिर्विभावैरुत्पद्यते ।
 तामभिनयेद् ^४वदनगौरवगात्रपरिलोडननेत्रविधूर्जनजम्भणगात्रविमर्शोच्छ्वसितनिःस्व-
 मितसन्नगात्रनाश्रिनिमीलनसम्मोहादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्यै भवतः—

आलस्याद् दौर्धर्यात्कुमाच्छ्रमाच्चिन्तनान् स्वभावाच्च ।

रात्रौ जागरणादपि निद्रा पुरुषस्य स भवति ॥७८॥

^१ तां ^२मुखगौरवगात्रपरिलोडननयननिमीलनजडत्वैः ।

जम्भणगात्रविमर्शैरनुभावैरभिनयेन् ^३प्राज्ञ ॥७९॥

अपस्मारो नाम ^४देवनागयस्त्रात्रसपिशाचादीनां ^५ग्रहणादनुस्मरणाद्
 छिच्छिष्टशून्यागारसेनानाशुचि-^६कालान्तरातिपातघानुद्वैपम्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यत । तस्य
 स्फुरितकम्पितनिःस्वमितपात्रनपतन-^७स्वेदवदनफेनद्विक्काजिह्वापरिलेहनादिभिरनु-
 भावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । अत्रार्यै भवतः—

भूतपिशाचग्रहणानुस्मरणोच्छिच्छिष्टशून्यमृद्वगमनान् ।

कालान्तरातिपाताद्गुच्छैश्च भवेद् अपस्मारः ॥८०॥

69 (B 106-107 ; G 68 and prose) ^१ Bc. वैचित्त्योपाय C. विप्रियोगाय- ^२ G
 अपस्मारो नाम 70 (B 108 109 , G 69 and pr) ^३ B G. इष्टजनस्य. ^४ C
 -प्रमत्तमदालस्य. ^५ G गौरवगौरवोद्यननेत्रविधूर्जन निमीलनसम्मोहादिभिर्विभावैरुत्पद्यत, B -गौरव-
 यगौरवोद्यननेत्रविधूर्जनश्रसिताधोमुपविचिन्तननिद्रानन्द्रीशयनाभिलाषादिभिर्विभावैरुत्पद्यत- 71 (B 110 ; G 70).
 72 (B 111-112 ; G 71 and prose) ^१ C तस्या ^२ B य इति नीलन-नयननिमीलनजडत्वै-
^३ B। प्रयोगश्च ^४ B G -प्रवृत्तयश्च तद्वद्वयः. ^५ B G यद्वद्वयश्च तद्वद्वयः. ^६ B -कालान्तरा-
 त्तिपातघानुद्वैपम्यादिभिः, ^७ B G छिच्छिष्टशून्य 73 (B 113 , G 72).

महमा भूमौ पटनं प्ररुम्पते चदनफनमोक्षश्च ।

^१निःसंज्ञस्योत्थानं रूपाण्येता-न्यपस्मागे ॥५४॥

सुप्तं नाम ^२निद्रामसुत्थम् । ^३निद्राभिभवेन्द्रियोपगमनमोहनश्रितितल्लयन-
प्रसारणानुत्कर्षणादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तदुच्छ्वसितनि श्वसितमन्नगात्राक्षिनि-
मीलनसर्वेन्द्रियसम्मोहोत्स्वप्नादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रायं—

निद्राभिभवेन्द्रियोपगमनमोहनैर्भवेत् सुप्तम् ।

अक्षिनिमीलोच्छ्वसनैः श्वसाणितजल्पितैः कार्यः ॥५५॥

मोच्छ्वासैर्नि श्वाभैर्मन्द्राक्षिनिमीलनेन निधेष्टः ।

सर्वेन्द्रियसंमोहात्सुप्तं ^४रुग्ने प्रवृत्तीत ॥५६॥

विवोधो नाम ^५निद्राच्छेदाहारविपरिणामदुःस्वप्नतीव्रगद्गदस्पर्शादिभिर्विभावै-
रुत्पद्यते । तं ^६जृम्भणाक्षिमर्दनशयनमोक्षादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रायं—

आहारविपरिणामाच्छब्दस्पर्शादिभिश्च सम्भूतः ।

प्रतिबोधस्त्वभिनेयो जृम्भणवदनाक्षिपरिमर्दः ॥५७॥

अमर्षो नाम विद्वैश्वर्यधनवलाधिकैरधिभित्तस्यावमानित्वा वा समुत्पद्यते ।
तं शिरःकम्पनप्रस्वेदाधो-^७मुखविविचिन्तनाध्यवसायध्यानोपायान्वेषणादिभिरनुभावैरभि-
नयेत् ।

अत्र श्लोक —

आक्षिप्तानां मभामध्ये विद्वैश्वर्यवलाधिकैः ।

^८चृणामुत्साहसंपन्नो ह्यमर्षो नाम जायते ॥५८॥

74 (B 114-115 ; G.73 and prose) ^१ C. नि कदाप्युत्थान ^२ B G om. ^३ G.C. om.
[ill] समुत्पद्यते. 75 (B.116 ; C G om) 76 (B 117-118 ; G 74 and prose). ^४ B
मग्नेय दृष्टीत ^५ B -आहारविपरिणामनिद्राच्छब्दस्पर्शादिभिर्भवेत् ^६ C.G. मोद(त्)
[ill] (न)।मृगाविवेका(मृगविवेका-इति नोटीयादि- 77 (B 119-120 ; G.75 and prose).
^७ B. -मुखविचिन्तनाध्यवसायोपायसहाय विवेका. G -विचिन्तनोत्साहसंपन्नो ह्यमर्षो नाम जायते.
78 (B 121 , G.76. ^८ G. मृगप्रदक्षिणी.

वृत्ताद्वाध्यवसायाभ्यामधोमुखविचिन्तनैः ।

गिर प्रकम्पस्वेदाद्यैस्त प्रयुज्यते नाट्यवित्^१ ॥७६॥

अवहित्यं नाम व्याकारप्रच्छादानत्मकम् । तच्च^२ लज्जाभयापजयगौरव-
जैर्म्यादिभिर्विमवेहत्पद्ये ।^३ तस्यान्यथाकथनाविलोकिनकथामङ्गकृतकधैर्यादिभि-
रनुभावैरभिनय प्रयोक्तव्यः । अत्र श्लोकः—

धाप्यर्जैर्म्यादिसंभूतमवहित्य भयात्मकम् ।

तच्चागणनया कार्यं^४ नाविचोत्तरमाप्नोति ॥८०॥

^२अथोपमा नाम ^३चौर्याभिप्रहृतृपापराधास्तद्वलापादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तां च
वधवन्धनताडननिभैस्तनादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रार्या—

^१चौर्याभिप्रहृतृपापराधास्तथोपमा^२ भवति ।

वधवन्धनताडनादिभिरनुभावैरभिनयस्तस्या ॥८१॥

मनिर्नाम नानाशास्त्रार्थचिन्तनोद्वापोद्वादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेच्छिष्यो-
पदेशार्थविकल्पनसंशयच्छेदनादिभिरनुभावैः ।

अत्र श्लोकः—

^१नानाशास्त्रविनिष्पन्ना मतिः संप्रायते नृणाम् ।

शिष्योपदेशार्थकृतस्तस्यास्त्वभिनयो भवेत् ॥८२॥

व्याधिर्नाम वातपित्तकफमणिपानप्रभवः । तस्य ज्वरादयो विशेषाः । ज्वरस्तु
खलु द्विविधः सजीनः सदाहश्च । ^२सजीनस्तावत् ^३प्रवेपिनसर्वाङ्गोत्कम्पनकुञ्चित-
हनुचलननासाविकृग्नमुखशोषगरोमाश्चपरिदेहितादिभिरनुभावैरभिनये प्रयोक्तव्यः ।
^४सदाहस्तु ^५विक्षिप्तवस्त्रकरचरणभूम्यभिलापानुलेपनगीताभिलापपरिदेविनोत्क्रुष्टादिभिः ।

79 (B 122-123 ; G 77 and prose). ^१ B G. वक्ष्यते. ^२ G. om अपजय.

^३ B. कदाचनोक्तः, C. कदाभङ्गवैरनुभावैः. 80 (B 124-125 ; G 78 and prose).

^४ C. तानि for मतिः. ^५ B. चयते. ^६ B C. यद्वा for -यः. 81 (B. 126-127 ; G 79 and prose). ^१ C. चौर्यवद्विरोधान् B. चौर्याभिप्रहृतृपापराधा. ^२ B. -राधास्तथोपमा. 82 (B 128-129 ; G 80 and prose). ^३ G. नानाशास्त्रार्थचिन्तना. B. नानाशास्त्रार्थचिन्तना. ^४ B G. adds तत् before this ^५ G. -चक्रवाक्यविकृतम् - रोमाश्च ध- परिदेहिता, C. नासाविकृग्न***रोमाश्च वस्त्रचरणभूम्यभिलापानुलेपनगीताभिलापपरिदेविनोत्क्रुष्टादिभिः. ^६ B. सदाहो नाम, C. कदाह. पुनः.

ये चान्येऽपि व्याधय तेषु सन्तु "सुखविमूर्धनगन्धमन्मनि" इव सन्तु निवोद्भुष्ट
वेपनादिभिरनुभावरभितेन ।

अत्र श्लोक —

नामान्यतस्तु व्याधीना मूर्धन्योऽभिनयो युव ।

मस्माद्गगात्रित्तेषु गजा । सुखविमूर्धने ॥८३॥

उन्मादो नाम इष्टजनविशेषादिभवनान्नायमनाभिधत्तवानपित्तहृत्प्रकोपादिभि-
र्विभावैरुत्पद्यते । तन्निमित्तं चित्तरहितोऽपि दृष्टान्मद्ग-^१प्रतापनविशेषविष्टोरित्यत्र प्रा-
वित्तृत्तगीतपठितभस्मपञ्चदधूलननृगानिर्मन्त्रमुचेऽवीर-^२दृष्टन्तूरासामारणाधारणो-
पभोगैरन्यैश्चानवस्थितचेष्टाकरणादिभिरनुभावरभितेन ।

अत्राप्ये भवत —

इष्टजनविभननायादभिधानाद्वातपित्तहृत्प्रकोपात् ।

निधियादित्तविकारादुन्मादो नाम भवति ॥८४॥

अनिमित्तहृत्तित्तरहितोऽपि दृष्टान्मन्त्रधानिरेवमु-^३

अन्येश्च विद्वत्कृतैरुन्माद मन्त्रुत्तीत ॥८५॥

मरण नाम व्याधिजनमिपातज च । ^४तत्र यदन्तरिक्षचूडनोप'पन्त्यागद
पिण्डकाञ्चरविषुचिद'दिभिर्निभावैरुत्पद्यते तद्व्याधियमम् । अभिगतज तु
शस्त्रादिदशाभिपपानद्वाङ्मगजतुरगारथ' चानपातविनाशजनम् । एतदोरिदानीमभिनय
विशेषं वक्ष्यामि । तत्र व्याधिन 'निदृष्टगात्र व्याध्याङ्गा'चेष्टा निमीलितकचन
'दिष्ट'इवामोपेनमनोक्षितपरिजनमव्यक्ताश्रयवनादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्र श्लोक —

व्याधीनामेकमानो हि मरणाभिनय मृत ।

विपण्णार्त्तनिश्चेष्टैरिन्द्रियैश्च विवर्जितः ॥८६॥

^१ G गितित इका, B परित इत्युक्त्वा चतुर्लोक इत्यन्ता ^२ B -दृष्टन्तूरासामारणादि 83 (B 130 131, G 81 and prose) ^३ B मन्त्रुत्तीत -C- न पठन्तीति ^४ C. एतद्वारा 84 (B 132, G 82) 85 (B 132 133, G 83 and prose) ^५ B तत्र मरणाङ्गा'चेष्टा' इत्यन्ता. ^६ C -मरण-विशेष- ^७ C न मरणा ^८ C दिष्ट' इत्युक्त्वा चतुर्लोक इत्यन्ता परन्तु 86 (B 134 135, G 84 and prose) ^९ B adds before एत -इत्यन्ता दिष्ट

अभिधातजे तु नानाद्वाराभिनयविशेषाः । यथा ^१शस्त्रक्षणे तावन् ^२सहस्रा-
भूमिपतनादिभिरनुभावैरभिनय प्रयोज्यः । ^३अहिदृष्टे तु विपरीते वा विषवेगा, यथा
काश्यवेपथुदाहृदिकाफेनम्कन्धमङ्गमदनामरणातीत्यष्टौ विषयेषा ।

अत्रानुवर्त्यो श्लोको भवति—

काश्यं तु प्रथमे द्वे द्वितीये ^१वेपथुमनया ।

दाह तृतीये दिक्क तु चतुर्थे सप्रयोजयेत् ॥८७॥

फेनं तु पञ्चमे दुर्यान् पष्ठे ^२तु सन्धमञ्जनम् ।

जडता सप्तमे दुर्यादष्टमे मरणं तथा ॥८८॥

अत्रायां भवति—

आपङ्गम ^३तुरगारयोद्भवं तु पशुयानपननञ्चापि ।

शस्त्रभनवनं दुर्याद्वनपेत्तिनगाग्रमञ्चारम् ॥८९॥

इत्येवं मरणं ज्ञेयं नानादस्थान्तरात्मकम् ।

प्रयोक्तव्यं दुर्ये सन्धम् यथादागङ्गं चेष्टिते ॥९०॥

शामो नाम विद्युदुल्लाशनिधान-^४निर्यानान्नुद्गरमक्षमस्वदर्शनपञ्चारायादिभिर्वि-
भावैरुत्पद्यते । मञ्जिनाङ्गात्कम्पनरेपथुमन्मरोगोमाश्चगदगःप्रलापादिभिरनुभावैरभि-
नयेत् ।

अत्र श्लोकः—

महामैखनाशैस्त्रामः ममुपजायते ।

सस्ताङ्गार्धनिमेषादैस्तस्य त्वमिनयो भवेत् ॥९१॥

विनङ्गो नाम^५मन्देद्विप्रसङ्गविप्रत्ययादिभिर्विभङ्गैरुत्पद्यते । तममिनयेद् विविध-

१ पत्नीशब्दो दिव्यविशेषः । २ B. तत्र शस्त्रक्षणे तावन् । ३ G. -यथाविशेष्यतश्च । B. - पत्नीशब्दो दिव्यविशेषः । ४ B. -यथाविशेष्यतश्च । G. -यथाविशेष्यतश्च । ५ B. -यथाविशेष्यतश्च । ६ B. -यथाविशेष्यतश्च । ७ B. -यथाविशेष्यतश्च । ८ B. -यथाविशेष्यतश्च । ९ B. -यथाविशेष्यतश्च । १० B. -यथाविशेष्यतश्च । ११ B. -यथाविशेष्यतश्च । १२ B. -यथाविशेष्यतश्च । १३ B. -यथाविशेष्यतश्च । १४ B. -यथाविशेष्यतश्च । १५ B. -यथाविशेष्यतश्च । १६ B. -यथाविशेष्यतश्च । १७ B. -यथाविशेष्यतश्च । १८ B. -यथाविशेष्यतश्च । १९ B. -यथाविशेष्यतश्च । २० B. -यथाविशेष्यतश्च । २१ B. -यथाविशेष्यतश्च । २२ B. -यथाविशेष्यतश्च । २३ B. -यथाविशेष्यतश्च । २४ B. -यथाविशेष्यतश्च । २५ B. -यथाविशेष्यतश्च । २६ B. -यथाविशेष्यतश्च । २७ B. -यथाविशेष्यतश्च । २८ B. -यथाविशेष्यतश्च । २९ B. -यथाविशेष्यतश्च । ३० B. -यथाविशेष्यतश्च । ३१ B. -यथाविशेष्यतश्च । ३२ B. -यथाविशेष्यतश्च । ३३ B. -यथाविशेष्यतश्च । ३४ B. -यथाविशेष्यतश्च । ३५ B. -यथाविशेष्यतश्च । ३६ B. -यथाविशेष्यतश्च । ३७ B. -यथाविशेष्यतश्च । ३८ B. -यथाविशेष्यतश्च । ३९ B. -यथाविशेष्यतश्च । ४० B. -यथाविशेष्यतश्च । ४१ B. -यथाविशेष्यतश्च । ४२ B. -यथाविशेष्यतश्च । ४३ B. -यथाविशेष्यतश्च । ४४ B. -यथाविशेष्यतश्च । ४५ B. -यथाविशेष्यतश्च । ४६ B. -यथाविशेष्यतश्च । ४७ B. -यथाविशेष्यतश्च । ४८ B. -यथाविशेष्यतश्च । ४९ B. -यथाविशेष्यतश्च । ५० B. -यथाविशेष्यतश्च । ५१ B. -यथाविशेष्यतश्च । ५२ B. -यथाविशेष्यतश्च । ५३ B. -यथाविशेष्यतश्च । ५४ B. -यथाविशेष्यतश्च । ५५ B. -यथाविशेष्यतश्च । ५६ B. -यथाविशेष्यतश्च । ५७ B. -यथाविशेष्यतश्च । ५८ B. -यथाविशेष्यतश्च । ५९ B. -यथाविशेष्यतश्च । ६० B. -यथाविशेष्यतश्च । ६१ B. -यथाविशेष्यतश्च । ६२ B. -यथाविशेष्यतश्च । ६३ B. -यथाविशेष्यतश्च । ६४ B. -यथाविशेष्यतश्च । ६५ B. -यथाविशेष्यतश्च । ६६ B. -यथाविशेष्यतश्च । ६७ B. -यथाविशेष्यतश्च । ६८ B. -यथाविशेष्यतश्च । ६९ B. -यथाविशेष्यतश्च । ७० B. -यथाविशेष्यतश्च । ७१ B. -यथाविशेष्यतश्च । ७२ B. -यथाविशेष्यतश्च । ७३ B. -यथाविशेष्यतश्च । ७४ B. -यथाविशेष्यतश्च । ७५ B. -यथाविशेष्यतश्च । ७६ B. -यथाविशेष्यतश्च । ७७ B. -यथाविशेष्यतश्च । ७८ B. -यथाविशेष्यतश्च । ७९ B. -यथाविशेष्यतश्च । ८० B. -यथाविशेष्यतश्च । ८१ B. -यथाविशेष्यतश्च । ८२ B. -यथाविशेष्यतश्च । ८३ B. -यथाविशेष्यतश्च । ८४ B. -यथाविशेष्यतश्च । ८५ B. -यथाविशेष्यतश्च । ८६ B. -यथाविशेष्यतश्च । ८७ B. -यथाविशेष्यतश्च । ८८ B. -यथाविशेष्यतश्च । ८९ B. -यथाविशेष्यतश्च । ९० B. -यथाविशेष्यतश्च । ९१ B. -यथाविशेष्यतश्च । ९२ B. -यथाविशेष्यतश्च । ९३ B. -यथाविशेष्यतश्च । ९४ B. -यथाविशेष्यतश्च । ९५ B. -यथाविशेष्यतश्च । ९६ B. -यथाविशेष्यतश्च । ९७ B. -यथाविशेष्यतश्च । ९८ B. -यथाविशेष्यतश्च । ९९ B. -यथाविशेष्यतश्च । १०० B. -यथाविशेष्यतश्च ।

विचारितसंज्ञासंधारण-^१मन्त्रसंगूहनादिभिरनुभावे ।

अत्र श्लोकः—

विचारणादिसंभूतः ^१संदेहजननात्मकः ।

^२दिनवस्त्वभिनेयः स्याच्छिगोभृपश्मरूपने ॥६२॥

एवमेते त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारिणो ^३भावा देवकालावस्थानुगतमध्यमायमोत्तमैः ।

^४स्त्रीपुंसैः प्रयोगवशादुत्पाद्या इति ।

अत्र श्लोकः—

त्रयस्त्रिंशदिमे भावा ^१विनेया व्यभिचारिणः ।

सात्त्विकास्तु पुनर्भावान् व्याख्याम्याम्यनुपूर्वशः ॥६३॥

अत्राह किमन्ये भावा मत्वेन ^२विनाभिनीयन्ते ^३यन एने सात्त्विका इत्युच्यन्ते ?
^४अत्रोच्यते इह मत्त्वं नाम मन प्रभञ्जम् । तच्च समहितमनस्तनाद् ^५उत्पद्यते ।
 मन समाधानाच्च सत्त्वनिष्पत्तिर्भवति । तस्य च योऽसौ स्वभावः ^६रोमाञ्छारुदैर्घ्या-
 दिको न शक्यतेऽन्यमनसा कर्तुम् इति लोकतदभागतुल्यत्वाच्च ^७नाट्यस्य
 मत्त्वमीप्सितम् । को ह्युच्यते इति चेत्, अत्रोच्यते इह हि नाट्यप्रमीश्वृत्ता सुखदुःखरूपा
 भावाः ^८तथा सत्त्वविशुद्धा कार्याः यथा स्वरूपा भवन्ति । तत्र दुःखं नाम
 रोदनान्मकम् । तत्कथमदुःखिनेन, सुखं प्रहर्षात्मकं ^९अमुग्नितेनाभिनेतुं शक्यते इति
 मत्त्वसमीक्षितमिति कृत्वा सात्त्विको नाम इति भावः । एतदेवास्य ^{१०}सत्त्वं
^{११}यद्दुःखिनेन सुखिनेन वा अत्रोमाञ्चो दग्गयितव्याविति ^{१२}व्याख्यातम् । इमे

^१ C. -मन्त्रसंगूहनादि- 92 (B.144-145; G.90 and prose). ^२ B. सन्देहादिदवात्मकः.

^३ B विनैकं शीर्षभिनेयम्. ^४ C. विभागा. ^५ G. स्त्रीतु सुखदुःखयोर्मया. 93 (B. 146-147; G.91 and prose) ^६ G. अस्तिग प्रदीतुम्. ^७ G. ना for विट.

^८ B. यथा दुःखे एते सत्त्विका इति. ^९ B. अत्रोच्यते एवमेतत् वक्ष्यात्. इह हि. G. अत्रोच्यते इह हि. ^{१०} B. उच्यते एवम समर्थो सत्त्वविचारिर्भवति. ^{११} C. reads before this सम्प्रेतः. ^{१२} C. इत्यने मत्त्वा वक्तुम्. ^{१३} C. नाट्यस्य ^{१४} C. तदा सत्त्वविशुद्धाविति. कर्तुं यदा यदा भवति ^{१५} G. अभिनेयम्. B. अभिनेयम्. ^{१६} B.C. सत्त्व B[री].

^{१७} B. दुःखिनेन इह एतत्. ^{१८} B.G. इत्यस्य सत्त्विका मया उच्यते व्याख्याता for व्याख्यातम्.

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाश्च स्वरमादोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ग्यममुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः ^१स्मृताः ॥६४॥

तत्र

क्रोधभयहर्षलज्जादुःखअमरोगतापघातेभ्यः ।
व्यायामकृमधर्मान् स्वेदः सपीडनाच्चैव ॥६५॥
हर्षभयरोगविस्मयद्विषादमदरोपसंभवः स्तम्भः ।
शीतभयहर्षरोपस्पर्शजरासम्भव कम्पः ॥६६॥
आनन्दामर्षभ्यां घृमाश्चनजृम्भणाद् भयाच्च ।
^१शोकानिमिषप्रेक्षणशीताद्रोगाद् भवेदसम् ॥६७॥
शीतक्रोधभयअमरोगकृमतापजं च वैवर्ग्यम् ।
स्पर्शभयशीतहर्षान् क्रोधाद्रोगाच्च रोमाश्चः ॥६८॥
^१स्वरसादो भयहर्षक्रोधज्वररोगमदजनितः ।
अममूच्छर्मदनिद्राभिषालमोहादिभिः प्रलयः ॥६९॥
एवमेते युधैर्ज्ञेया भावा ह्यष्टौ तु सात्त्विकाः ।
कर्म चैषां प्रवक्ष्यामि ह्यनु भावानुभावकम् ॥१००॥
^१निश्चेष्टो निष्प्रकम्पश्च ^२स्थित शून्यजडाकृतिः ।
^३निःसंज्ञ स्तब्धगात्रश्च स्तम्भं त्वभिनयेद् बुधः ॥१०१॥
^१त्यजनप्रहणाश्चापि स्वेदापनयनेन च ।
स्वेदस्याभिनयो योज्यस्तथा वानामिलापनः ॥१०२॥
मुहुः कण्टकिनस्त्वेन तयोर्लुक्सनेन च ॥१०३॥
^२रोमाश्चस्त्वभिनयोऽसौ गात्रसंस्पर्शनेन च ॥१०३॥

94 (B 148 ; G.92) ^१ B.G मता. 95-97 (B.149-151 ; G.93-95) ^२ B.G. चतुर्दश-
वैवर्ग्यमोताद् रोगाद्. 98 (B.152 ; G 96) 99 (B 153 ; G.97). ^३ B.G. सारमेद.
100 (B 154 , G.98) 101 (B 155 ; G 100). ^४ B. निःसंज्ञो ^५ C. कित ; G. छिन्न.
^६ B. स्वयम्भूतया चैव. 102 (B 156 ; G.99). ^७ G.C अत्रन. 103 (B. 157 ;
G 102). ^८ G. पुत्रेन च रोमाश्च मायसम्पर्शनेन च B. पुत्रेन च, रोमाश्च मायसम्पर्शनेन दर्शयेत्.

१स्वरभेदं तथा चैव २भिन्नगद्गदभिन्नरैः ।

वेपनात् स्फुरणान् कम्पाद् वेपथुं संप्रयोजयेत् ३ ॥१०४॥

मुसवर्णपरावृत्त्या नाडीपीडनयोगत ।

वैवर्ण्यमभिनेतव्य १प्रयन्नादङ्गसंश्रयम् ॥१०५॥

१नेत्रसंमार्जनैर्वाऽपैरलं त्वभिनयेद् युव ।

२निश्चेष्टो निष्प्रकम्पत्वादव्यक्तध्वमिनादपि ।

३मेदिनीपतनाद्यापि प्रलयाभिनयो भवेत् ॥१०६॥

एकोनपञ्चाशद्विमे यथावद् भावास्त्यवस्था १गदिता मया व ।

२येषा च ये यत्र रसे नियोज्यास्तान् श्रोतुमर्हन्ति च विप्रमुखाः ॥१०७॥

ग्लानि शङ्का हानूया च श्रमश्चपलता तथा ।

सुप्त निद्रावहित्यं च शृङ्गारे वेपथुस्तथा ॥१०८॥

आलम्ब्योपग्रजुगुप्ताभिर्भावेस्तु परिवर्जिता ।

उद्ग्रायन्ति शृङ्गार मर्षे भावा स्तस्तथा ॥१०९॥

१ग्लानि शङ्का हानूया च श्रमश्चपलता तथा ।

सुप्तनिद्रावहित्यश्च हास्ये भावा प्रसीर्णिताः २ ॥११०॥

निर्वेदश्चैव चिन्ता च दैन्यग्लान्यस्तमेव च ।

जडता मरणं चैव व्याधिय कदापि रसे ॥१११॥

गर्भोऽमूया तद्योत्साह आवेगो मद एव च ।

बोधश्चपलता हर्षो रौद्रे तृप्तत्वमेव च ॥११२॥

असम्भोदस्तद्योत्साहः आवेगोऽमर्ष एव च ।

मतिश्चैव तद्योमत्त्वं हर्ष उन्माद एव च ॥११३॥

104 (B 158 ; G 101) १ B. उन्मेशेऽभिनेतव्यो २. B C. गदभि स्वने. ३ B. मध्य दधवेत्.

105 (B 159 ; G 103b-104a) १ B प्रयत्नं च द्दि दृक्तरम 106 (B.160 ; G.103a, 104) १ B. वाष्पान्मुपतदेवताभिश्च उन्मादं जडता च । सुप्तनिद्रावहित्यं च त्वभिनयेद् युव (100). २ C.

om this hem ३ B G. नदीनिरतनाद्य वि 107 (B 162 ; 104) १ B उद्गिता.

G. एषा च ये. B. मयय ये. २ B (163-168) has the five more couplets :

108-109 (B.169 ; G 106-107) १ Bd. reads 108 in B p 383 fn 7. २ B. adds

after this यथावद्वरेमेवे द्दि स्थानि गच्छन्ति वत्तज । उद्गोपयन्ति यद्वा रमनायाद्य रुद्धितम्.

110-113 (B 171-174 ; G.108-111)

रोमाञ्चः प्रतिबोधश्च क्रोधासूये धृतिस्तथा ।
 गर्वश्चैव वितर्कश्च वीरे भावा भवन्ति हि ॥११४॥
^१स्वेदश्च वेपथुश्चैव रोमाञ्चो गद्गदस्तथा ।
^२त्रासश्च मरणं चैव दैर्घ्यं च भयानके ॥११५॥
 अपस्मारस्तथोन्मादो विषादो मद एव च ।
 मृत्युर्व्याधिर्मयं चैव भावा ^१दीप्तससञ्जिताः ॥११६॥
 स्तम्भः स्वेदश्च मोहश्च रोमाञ्चो विस्मयस्तथा ।
 आवेगो जडता हर्षो मूर्छा चैवादमुताश्रयाः ॥११७॥
^१ये त्वेते सार्विका भावा नानाभिनयसंश्रिताः ।
 रसेष्वेतेषु सर्वेषु विज्ञेया नाट्ययोकृत्भिः ॥११८॥
 न ह्येकरसज्ञं फाव्यं किञ्चिदस्ति प्रयोगतः ।
 भावो वापि रसो वापि प्रवृत्तिवृत्तिरेव वा ॥११९॥
^१सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद् बहु ।
 स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषा सञ्चारिणो मताः ^२ ॥१२०॥
 विभावानुभावयुतो ह्यङ्गवस्तुसमाश्रयः ।
 सञ्चारिभिस्तु संयुक्तः स्थाय्येव तु रसो भवेत् ॥१२१॥
 स्थायी सत्त्वतिरेकेण प्रयोक्तव्यः प्रयोक्तृभिः ।
 सञ्चार्याकारमात्रेण स्थायी यस्माद् व्यवस्थितः ^१ ॥१२२॥
^१चित्राणि न विरज्यन्ते लोके चित्रं हि दुर्लभम् ।
^२विमर्दो रागमायाति ^३प्रयुक्तो हि प्रयत्नतः ^४ ॥१२३॥

114-115 (B 175-176 ; G.112-113) ^१ B. वेपथु अरुणदय. ^२ B. सप्तम्य.
 116 (B 177 ; G.114). ^१ B. वीमल सञ्जिता. 117-118 (B 178-179 , G 115-116).
 B. दे चान्ते. 119 (B 180 ; G 117) 120 (B.181 ; G 118). ^१ B. वदन्ता.
^२ B. adds दीर्घयत्. प्रवृत्तिरेव ये पुन. व्याख्यान रत्नम् । ते तु सञ्चारिणो ज्ञेयास्ते हि
 स्यादित्युक्तम् । 121 (B 183 ; G.119) 122 (B.184 , G 120) ^१ B.185
 practically repeats 118 123 (B.186 ; G.121). ^१ B reads 123a as नट्यकरसज्ञ
 कृत्य नेहमादौक्यदिहम् ^२ B विमर्द. ^३ B प्रयुक्त हि प्रयत्नतः, C. प्रयुक्तमपि. ^४ B. adds
 यथा वापि रसा वापि प्रवृत्तिवृत्तिरेव वा । नाभिसादितशान्तानां नैविध्य आच कथ्यते । वक्ष्यां रसज्ञानं
 नैविध्य नावामावरसावितम् । सत्त्वयोजितो द्यौः प्रयोगोऽव विराजते । विदित्वा हि विराजते लोके
 चित्तं हि दुर्लभम्.

^१नानार्थभावनिष्पन्ना ^२स्थायिसत्त्वविचारिणः ।

^३पुंसानुकीर्णाः कर्तव्याः ^४काव्येषु हि रसाश्रयाः ॥१२४॥

एव ^१रसाश्च भावाश्च व्यवस्था नाटके स्मृताः ।

य एवमेतान् जानाति स गच्छेत् सिद्धिमुत्तमाम् ॥१२५॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे भावव्यञ्जकी नाम सप्तमोऽध्यायः ।

124 (B 189b-190a ; G 122). ^१ B.G. नानाभावाभिनिष्पन्ना . ^२ B. स्थायिसत्त्व-
विचारिण . G स्थायिभावा विचारिण . ^३ B.G. पुंसावकीर्णा . ^४ C. काव्ये रसश्रया-
यते . B.G. काव्येषु हि रसाश्रयाः 125 (B 190bc ; G 123) ^१ B. एव रसाणां
भावानां ^२ C. व्यवस्था . B. व्यवस्थानविदुः पक्षे .

अष्टमोऽध्यायः

भावानां च रसानां च समुत्थानं यथाक्रमम् ।
 त्वत्प्रसादाच्छ्रुतं सर्वमिच्छामो वेदितुं पुनः ॥१॥
 नाट्ये कतिविधः कार्यस्तद्भरभिनयक्रमः ।
 कथं वाभिनयो ह्येष कतिभेदस्तु कीर्तितः ॥२॥
 सर्वमेतद्यथातत्त्वं भगवन् वक्तुमर्हसि ।
 यो यथाभिनयो यस्मिन् योक्तव्यः सिद्धिमिच्छता ॥३॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
 प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं चतुरोऽभिनयान् प्रति ॥४॥
 अहं व. कथयिष्यामि निखिलेन तपोधनाः ।
 यस्मादभिनयो ह्येष विधिवन् समुदाहृतः ॥५॥

यदुक्तं चत्वारोऽभिनया इति तान् ^१वर्णयिष्यामः । अत्राह—अभिनय इति
 फस्मात् । अत्रोच्यते—अभीत्युपसर्गः णीञ् प्राणणार्थो धातुः । अस्याभीनीत्येव व्यवस्थि-
 तस्य अच्यप्रत्ययान्तस्याभिनय इति रूपं सिद्धम् । एतच्च धात्वनुवचनेनावधार्यम् ।

भवति चात्र श्लोक —

अभिपूर्वस्तु णीञ्धातुराभिमुख्यार्थनिर्णये ।

^१यस्मान् प्रयोगं नयति तस्मादभिनयः स्मृतः ॥६॥

विभावयति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगान् ।

शास्त्राद्गोपाङ्गसंयुक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः ॥७॥

^१चतुर्विधश्चैव भवेन्नाट्यस्याभिनयो द्विजा ।

^२अनेकभेदबहुलं नाट्यं ह्यस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥८॥

1 2 (B G, same). 3 (B G, same) 4 (B G, same) 5 (B 5-6, G 5)
 6 (B 7; G 6) ^१ C चयिष्यामि ^२ C. यस्मान् यदाद्योत्रयति 7 (B 8, G 7) 8 (B 9,
 G 8), ^१ C. चतुर्विधश्चैव. ^२ C. भेदशङ्क्यम्.

आङ्गिको वाचिकश्चैव आहार्यः सार्विकस्तथा ।
 होयस्त्वभिनयो विप्राश्चतुर्थो परिकल्पित ॥६॥
 सार्विकः पूर्वमुक्तस्तु भावैश्च महितो मया ।
^१अङ्गाभिनयमेवादौ गदतो मे निबोधत ॥१०॥
 त्रिविधस्त्वाङ्गिको दृष्टः शारीरो मुखजस्तथा ।
 तथा चेष्टाकृतश्चैव शाखाङ्गोपाङ्गसंयुतः ॥११॥
 शिरोहस्तकटीवक्षः पार्श्वपादसमन्वितः ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तः पङ्क्तो नाट्यसङ्ग्रहः ॥१२॥
 तस्य शिरोहस्तोर.पार्श्वकटीपादतः पङ्क्तानि ।
 नेश्चभ्रूनासाधरकपोलचिबुकान्युपाङ्गानि ॥१३॥
^१अस्य शाखा च नृत्तं च तथैवाङ्कुर एव च ।
 द्यस्तून्यभिनयस्येह विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥१४॥
 आङ्गिकस्तु भवेच्छाखा अङ्कुरः सूचना भवेत् ।
 अङ्गहारविनिष्पन्नं नृत्तं तु करणाश्रयम् ॥१५॥
 मुखजोऽभिनये विप्रा नानाभावममाश्रये ।
 शिरसः प्रथमं कर्म गदतो मे निबोधत ॥१६॥

आकम्पितं कम्पितं च ध्रुतं विधुनमेव च ।
 परिवाहितोऽहोहितकमवधुतं तथाञ्चितम् ॥१७॥
 निहञ्चितं परावृत्तमुत्क्रितं चाप्यधोगतम् ।
 लोलितं चैव विज्ञेयं त्रयोदशविधं शिरः ॥१८॥
 ग्रनैराकम्पनादूर्ध्वमधश्चाकम्पितं भवेत् ।
 द्रुतं तदेव बहुशः कम्पितं कम्पितं शिरः ॥१९॥

9 (B. 10 ; G.9) ^१10 (B 11 ; G 10) ^२C -नेवातो. 11 (B 12 ; G.11).
 12 (B 13 ; G 12) 13 (B 14 ; G 13) 14 (B 15 ; G 14) ^३B. तस्य.
 15 (B 16 , G 15) 16 (B.17 ; G 16. 17-18 (B 18-19 . G.17-18).
 19 (B.20 , G.19).

संज्ञोपदेशाप्रच्छाम् स्वभावाभापणे तथा ।
 निर्देशावाहने चैव भवेदाकम्पितं गिरः^१ ॥२०॥
 रोधे चित्तकं विज्ञाने प्रतिज्ञानेऽयं तज्ज्ञाने
 व्याख्यमर्पणयोश्चैव गिरः कम्पितमिष्यते ॥२१॥
 गिरमो रेचनं यत्तु ज्ञानैस्तद् धुनमिष्यते ।
 द्रुनमारेचनाद्वेनद्विधुनं तु भवेच्छिरः ॥२२॥
 अनीप्सिते विषादे च विस्मये प्रत्यये तथा ।
 पादवर्बलोक्ते शून्ये प्रतिपेये धुनं गिरः ॥२३॥
 शीतप्रन्ते भयाने च ग्रामिते ज्वरिते तथा ।
 पीतमात्रे तथा मये विधुतं तु भवेच्छिरः^२ ॥२४॥
 पर्यायशः पादवर्गतं गिरः स्यात् परिबाहितम् ।
 मरुदुद्राद्वितं चोर्ध्वमुद्राद्वितमिति स्मृतम् ॥२५॥
 साधने विस्मये हर्षे^३ स्मृते चामर्पिते तथा ।
 विचारं विद्वते चैव लीलायां परिबाहितम्^४ ॥२६॥
 गर्वेच्छादर्शने चैव तथा चोर्ध्वनिरीक्षणम् ।
 उद्राद्वितं तु कर्णव्यमात्ममग्नावनादिषु ॥२७॥
 तदयः सट्टाक्षितमवधुनं तु तच्छिरः ।
 मन्देजावाहनालापसंज्ञादिषु नदिष्यते ॥२८॥
 किञ्चित्पादवर्तनप्रौढं गिरौ विज्ञेयमश्चितम् ।
 व्याधितं मूर्च्छितं मत्ते सचिन्ते दुःखितं भवेत् ॥२९॥
 उल्लिखितबाहुशित्तरं तथाश्चित्तगिरोपरम् ।
 निहञ्जितं तु चित्तेयं स्त्रीणामेतन् प्रयोजयेत् ॥३०॥
 गर्वे विलासे ललिते दिव्योक्ते क्लिष्टकिञ्चित्ते ।
 मोहायिते कुट्टमिने^५ स्तम्भे माने निहञ्जितम् ॥३१॥

20 (B 21 ; G.20) ^१ B reads after this one couplet. 21-23 (B 23-25 ; G 21-23). 24 (B.26 ; G.24). 25 (B 27 ; G.25). ^२ G reads between the two hemistichs कञ्चयधपणय वि परिबाहितमिष्यते. 26 (B.28 ; G.26) ^३ G. 'हर्षे. C. प्यरे. ^४ Ckh निहने 27 (B.29 ; G 28). 29 (B.31 ; G 29), 30-31 (B 32-33 ; G.30-31). ^५ C. उपादिवाहिर-मद. ^६ C. कञ्चयध.

परावृत्तानुकरणान् परावृत्त शिरः स्मृतम् ।
 तन् स्थान्मुखपहरणे पृष्ठतः प्रेक्षणादिषु ॥३२॥
 उत्क्षिप्तं चापि वित्तयेयमुन्मुखात्रस्थितं शिरः ।
 प्राशुदिव्यास्त्रयोगेषु स्यादुत्क्षिप्तं प्रयोगतः ॥३३॥
^१अधोमुखे स्थितं चापि शिरः प्राहुरधोगतम् ।
 लज्जाया च प्रणामे च दुःखे चाधोगतं भवेत् ॥३४॥
 सवतो लोलनाम्नापि शिरः स्यात् परिलोलितम् ।
^१मूर्च्छां व्याधिमावेशप्रहृतिद्रादिषु स्मृतम् ^२ ॥३५॥
 एभ्योऽन्ये वदन्तो भेदा लोकाभिनयसत्रयाः ।
 ते च लोकस्वभावेन प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभिः ॥३६॥
 त्रयोदशविधं ह्यतच्छिरःकर्म मयोदितम् ।
 धत्त पर प्रवक्ष्यामि दृष्टीनामिह लक्षणम् ॥३७॥

कान्ता भयानका हास्या करुणा चाद्भुता तथा ।
 रौद्री वीरा च बोभत्सा विज्ञेया रमदृष्टयः ॥३८॥
 स्निग्धा हृष्टा च दीना च क्रुद्धा दृप्ता भयान्विता ।
 जुगुप्सिता विस्मिता च स्थायिभावेषु दृष्टयः ॥३९॥
 शून्या च मलिना चैव भ्रान्ता लज्जान्विता तथा ।
 ग्लाना च शङ्किता चैव विषण्णा मुकुला तथा ॥४०॥
 कुञ्चिता चाभितप्ता च जिह्वा सललिता तथा ।
 वितर्कितार्थमुकुला विभ्रान्ता त्रिप्लुता तथा ॥४१॥
 आकेकरा विक्रीशा च त्रस्ताश्च मदिरा तथा ।
 पट्त्रिंशद् दृष्टयो ह्येता नामतोऽभिहिता मया ॥४२॥
 अस्य दृष्टिविधानस्य नानाभावरमाश्रयम् ।
 लक्षणं संप्रवक्ष्यामि यथाकर्मप्रयोगतः ॥४३॥

32 (B 34, G 32) 33 (B 35 ; G.33) 34 (B 36, G.34) ^१ C चाधोमुख पृष्ठ.
 35 (B 37 ; G 35) ^१ C, -परावृत्तः ^२ B reads after this one couplet.
 36 37 (B 39-40 ; G.36-37) 38 (B 41 ; G 38) 39 (B 42 ; G.39) 40-42
 (B 43-45, G 40-42) 43 (B 46 ; G 43)

हर्षप्रसादजनिता कान्तात्यर्थं समन्मया ।
 सभ्रक्षेपकटाक्ष च शृङ्गारे दृष्टिरिव्यते ॥४४॥
 प्रोद्धत्तनिष्ठब्धपुटा ^१स्फुरदुद्धत्तनारका ।
 दृष्टिर्मयानकात्सर्था भीता ज्ञेया मयानके ॥४५॥
 क्रमादाकुञ्चनपुटा ^१सविभ्रान्तालपनारका ।
 हास्या दृष्टिस्तु कर्तव्या कुदकाभिनय प्रति ॥४६॥
 पतितोर्ध्वपुटा सास्त्रा मन्युमन्थरतारका ।
 नासाप्रानुगता दृष्टिः करुणा करुणे रसे ॥४७॥
 या त्वाकुञ्चनपक्षमाया सार्धैर्योद्धनतारका ।
 सौम्या विकसितान्ता च सादृमुता दृष्टिर्दुमुते ॥४८॥
 मूरा रुक्ताहणोद्धत्तनिष्ठब्धपुटतारका ।
^१भ्रुकुटीकुदिला दृष्टौ रौद्री रौद्ररसे स्थिता ॥४९॥
 दीप्ता विकसिता ध्रुव्या गम्भीरा समतारका ।
 वत्सुद्धमध्या दृष्टिस्तु वीरा वीररमाश्रया ॥५०॥
 निकुञ्चनपुटापाङ्गा धृणोपप्लुनतारका ।
^१संश्लिष्टस्थितपक्षमा च वीमहसा दृष्टिरिव्यते ^२ ॥५१॥
 रसजा दृष्टयो क्षेता विज्ञेया लक्षणांविता ।
 अत पर ^१लक्षयिष्ये स्थायिभावसमाश्रया ॥५२॥
 व्याकोशमध्या मधुरा ^१स्थिरतारामिलपिणी ।
 सानन्दाश्रुकृता दृष्टिः स्निग्धेयं रतिभावजा ॥५३॥
 चला हसितगर्भा च ^१विशत्तारानिमेषिणी ।
 किञ्चिदाकुञ्चिता हृष्टा दृष्टिर्हासे प्रकीर्तिता ॥५४॥

44 (B 47 ; G 44) 45 (B 48 , G.45) ^१ C शफुरदुद्धत्तनारका. 46 (B 49 ; G.46).

^१ C. निमानाकुञ्चनारका. 47 (B 50 ; G 47). 48 B 51 ; G 48 . 49 (B.52 , G.49 .

^१ C.-कुटिल दृष्टि रौद्री रौद्री रसा श्रुता 50 (B 53 ; G 50). 51 (B 54 , G.51).

^१ C. मष्टिदक्षिण- ^२ B G. adds after this ' नावापसकानिमिषा तथाभीभाववारिणी ।

वाविह्वरपुटा चैव मोक्षा दृष्टिर्भवेद्वी. 52 (B 56 , G 53). ^१ G लक्षयामि. 53 (B.57 ;

G.54) ^१ C. क्षित, B क्षे. 54 (p 8 B 55 , G 55) ^१ C.विशत्तारका- ^२ C दृष्टि दृष्टा दृष्टे,

ईषत्सस्तोत्रपुटा किञ्चित्संख्यतारका ।
 मन्दसञ्चारिणी दीना सा शोके दृष्टिर्प्लवते ॥५५॥
 रुक्ता ^१स्थितोद्धृतपुटा ^२निष्ठब्धोद्धृततारका ।
 कुटिला भुकुटिर्दृष्टः क्रुद्धा क्रोधे विधीयते ॥५६॥
 संस्थिते तारके यस्याः ^१स्थिता विकसिता तथा ।
 सखमुद्गिरती हता दृष्टिरुत्साहसम्भवा ॥५७॥
 विष्कारितोभयपुटा भयकम्पिततारका ।
 निष्कान्तमध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता ॥५८॥
 संकोचितपुटन्यासा दृष्टिर्मीलिततारका ।
 पश्मोद्देशात् समुद्विग्ना जुगुप्साया जुगुप्सिता ॥५९॥
^१भृशमुद्धृततारा च ^२स्तब्धोभयपुटान्विता ।
 समा विकसिता दृष्टिर्विस्मिता विस्मये स्मृता ॥६०॥
 स्थायिभावाग्रया ह्येता लक्षिता दृष्टयो मया ।
 सचारिणीनां दृष्टीना सप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥६१॥

समतारा समपुटा निष्कम्पा शून्यदर्शना ।
 बाह्यार्थप्राहिणो क्षामा शून्या दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥६२॥
 प्रस्पन्दमानपश्मान्ता नात्यर्थमुकुले पुटेः ।
 मलिनान्ता च मलिना ^१दृष्टिर्विद्वततारका ॥६३॥
 श्रमप्रम्लापितपुटा क्षामान्ताञ्चितलोचना ।
 सत्रा पतिनतारा च श्रान्ता दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥६४॥
 किञ्चिदञ्चितपश्माप्रा पतितोर्ध्वपुटा हिया ।
 त्रपाथोमुखतारा च दृष्टिर्लज्जान्विता तु सा ॥६५॥

55 (p 9 B 56 ; G 56) 56 (p 9. B 57 ; G.57). ^१ C. मन्दोद्धृतपुटा. ^२ C. निष्ठब्धोद्धृततारका. 57 (p.9, B.58, G 58 . ^१ B स्थिता. 58 (B.59 ; G 59), 59 (B 60, G 60) 60 (B 61, G 61). ^१ C. विषकोद्धृततारा, ^२ C. दृष्टान्ता. 61 (B.62 - G 62. 62 (B 53 ; G.63), 63 (B (B 64 ; G 64). ^१ B.दृष्टिर्विस्मितातारका. 64 (B 65 ; G 65), 65 (B.66 ; G.66),

१ ग्लानभ्रूपुटपद्मा या शिथिला मन्दचारिणी ।
 कुमप्रविष्टतारा च ग्लाना दृष्टिस्तु सा स्मृता ॥६६॥
 किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चिदुन्नता किञ्चिदायता ।
 गूढा चकिततारा च शङ्किता दृष्टिरिष्यते ॥६७॥
 विपादविस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्ता निमेषिणी ।
 किञ्चिन्निष्ठव्यतारा च कार्या दृष्टिर्विपादिनी ॥६८॥
 स्फुरितादिलटपद्मार्धा मुकुलोर्ध्वपुटाञ्जिता ।
 मुखोन्मीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥६९॥
 १ आनिकुञ्चितपद्माम्ना पुटे राकुञ्चितैस्तथा ।
 सन्ना कुञ्चिततारा च कुञ्जिता दृष्टिरुच्यते ॥७०॥
 मन्दायमानतारा या पुटेः प्रचलितैस्तथा ।
 १ सन्तापोपप्लुता दृष्टिरभितता तु सव्यया ॥७१॥
 १ लम्बिता कुञ्चितपुटा २ शनैस्तिर्यङ्निरीक्षिणी ।
 ३ निगूढा गूढतारा च जिह्वा दृष्टिरुदाहृता ॥७२॥
 मधुरा कुञ्चितान्ता च सभ्रूक्षेपाऽयं सस्मिता ।
 समन्मयविचारा च दृष्टिः सा ललिता स्मृता ॥७३॥
 त्रिकोणद्वर्तितपुटा तथैवोत्सृज्यतारका ।
 व्यथोगतविचारा च दृष्टिरिष्टा त्रिवर्तिता ॥७४॥
 १ अर्धव्याकोशतारा च द्वादार्धमुकुलैः पुटेः ।
 २ स्मृनार्धमुकुला दृष्टिः किञ्चिल्लुलिततारका ॥७५॥
 १ विभ्रान्ततारका या तु विभ्रान्तपुटदर्शना ।
 विस्तीर्णोत्पुद्गमध्या च विभ्रान्ता दृष्टिरुच्यते ॥७६॥

66-67 (B 67-68 ; G 67-68) १ B धा०. 68 B 69, G 69). 69 (B 70 ;
 G 70) 70 (B 71 ; G 71). १ G. या निकुञ्चित- 71 (B 72 ; G 72). 72 (B.73 ;
 G.73). १ G. भ्रूपुटमुचित - २ G. निरीक्षणे. ३ G. निगूढगूढ. 73 (B.74 , G.74).
 74 (B.75 ; G 75) 75 (B 76 ; G.76). १ G. व्य कोश पक्षा. २ C. धिर-
 76 (B.77 ; G.77) १ G. reads 76a as चनवन्वित नेत्रा या भया विमानतारका.

पुटौ प्रस्तुतिौ यस्य निष्टुष्टौ पतिनौ पुनः ।
 विष्टुनोद्वृत्ततारा च दृष्टिरेषा तु विष्टुता ॥७७॥
 आकुञ्चिपुटापाङ्गा सङ्गतार्थनिमेषिणी ।
 मुटुव्यावृत्ततारा च दृष्टिराङ्गैरुता स्मृता ॥७८॥
 विक्रीडिनोभयपुटा प्रोत्पुष्टा चानिमेषिणी ।
 अनवस्थिततारा च विक्रीडा दृष्टिरुच्यते ॥७९॥
 त्रासोद्वृत्तपुटा या तु त्रामोत्कम्पितनारका ।
^१सत्रासोत्पुटमंशा च त्रस्ता दृष्टिरुदाहृता ॥८०॥
 व्यापूर्णमानमध्या या क्षामान्ताश्चितलोचना ।
 दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरणे मदे ॥८१॥
 किञ्चिदाकुञ्चितपुटा ह्यनवस्थितनारका ।
 तथा ^२क्षलितपक्ष्मा च दृष्टिमध्यमदे भवेत् ॥८२॥
 सनिमेषानिमेषा च किञ्चिद् दर्शितनारका ।
 यथोभागचरी दृष्टिरधमे तु मदे स्मृता ॥८३॥

इत्येव लक्षिता ह्या पट्विशदू दृष्टयो मया ।
 रसजा भावजाश्चासां विनियोग निरोधत ॥८४॥
 रसजास्तु रसेष्वेव स्थायिषु स्थायिदृष्टयः ।
^१शृणुष्वं व्यभिचारिण्यः मञ्चारिषु यथा हि ता ॥८५॥
 शून्या दृष्टिस्तु चिन्तायां स्तम्भे चापि प्रकीर्तिता ।
 निर्वेदे चापि मलिना वेदगर्भे च विधीयते ॥८६॥
 श्रान्ता श्रमानौ स्वेदे च लज्जाया लज्जिता तथा ।
 अवस्मारे तथा व्याधौ ग्लाने ग्लाना विधीयते ॥८७॥

77 (B 78, G 78) 78 (B 79, G 79) 79 (B 80; G 80) 80 (B 81 G.81). ^१ G. पञ्चासी. 81 (B 82; G 82) 82 (B.83, G 83) ^१ B. किञ्चिद्भित्त-
 * G. पञ्चासी. 83 (B 84, G 84). 84 (B 85; G 85) 85-87 (B 86-88 G 86 88) ^१ B G. मण्डल. 86-98 (B 87-94); G 87-94.

शङ्कायां शङ्किता ज्ञेया विपादायै विपादितौ ।
 निद्रास्वप्रसुखार्थेषु मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥८८॥
^१कुञ्चितानूयितानिष्टदुष्प्रेक्षाश्लिष्ययासु च ।
 अभिनता च निर्वेदे ह्यभिघाताभिनापयोः ॥८९॥
 जिह्वा दृष्टिरसूयायां जडनालस्ययोस्तथा ।
 धृनौ हर्षे सललिता स्मृतौ तर्के च तर्किता ॥९०॥
 आह्लादेष्वर्थमुकुला गन्धस्पर्शसुखादिषु ।
 विभ्रान्ता दृष्टिरावेगे नम्रमे विभ्रमे तथा ॥९१॥
 विप्लुता चापलोन्माददु खान्निमरणादिषु ।
 आकेकरा दुरालोके ^२विच्छेदप्रेक्षितेषु च ॥९२॥
^३विद्योधामर्षगर्वौघ्यमनिषु स्याद्विक्रोशिता ।
 प्रस्ता प्राप्ते भवेद्वृष्टिर्नदिरा च मदेष्विति ॥९३॥
 पद्मिगद् दृष्टयो ह्येता यथावत् प्रतिपादिताः ।
 रसजाना तु दृष्टीनां भावजानां तथैव च ॥९४॥
 तारापुटभ्रुवां कर्म गदतो मे निशोधत ।

भ्रमण चलन पातश्चलनं संप्रवेशनम् ॥९५॥
^१विवर्तनं समुद्धृतं निष्क्रामं प्राकृतं तथा^२ ।
^३पर्यस्तं मण्डलावृत्तिस्तारयोर्भ्रमणं स्मृतम् ॥९६॥
^४चलनं गमनं ज्येष्ठं पाननं सस्तता तथा ।
 चलनं कम्पनं ज्ञेयं प्रवेशोऽन्तःप्रवेशनम् ॥९७॥
 विवर्तनं कटाक्षस्तु समुद्धृतं समुन्नति ।
 निष्क्रामो निर्गमः प्रोक्तः प्राकृतं तु स्वभावजम् ॥९८॥
^५तथैषां रसभावेषु विनियोगं निशोधत ।
 भ्रमण चलनोद्धृते निष्क्रामो वीररौद्रयोः ॥९९॥

८८-९५ (B ९५-९६ ; G ८९-९५. ^१ G. कुञ्चिता नूयिता. ^२ वेदिषु ९५-९६ (B. ९६b-
 ९७a ; G ९६) ^३ C निर्वचन. ^४ B ९७ adds एत नि नवकर्मणि ताराकर्म विज्ञानम् ।
 मण्डलं चतस्रः तावत् मण्डलं वीतिनं स्पृष्टम्. ९६-९९ (B ९८b-१०२a ; G ९८ १०२a)
^५ G पुटान्मण्डलवृत्ति- ^६ G चलन.

निष्क्रामणं संवलतं कर्तव्यं हि भयानके ।
 हास्यवीभत्सयोश्चापि प्रवेशनमिहेष्यते ॥१००॥
 पातनं करुणे कार्यं निष्क्रामणमघाद्भुते ।
 प्राकृतं शेषभावेपु शृङ्गारे च विवर्तितम् ॥१०१॥
 स्वभावसिद्धमेवैतन् कर्म लोकक्रियाश्रयम् ।
 एव सर्वेषु भावेपु ताराकर्म नियोजयेत् ॥१०२॥

अथात्रैव प्रवक्ष्यामः प्रकारं दर्शनस्य तु ।
 समं साच्यनुवृत्ते तु आलोकितविलोकिते ॥१०३॥
 प्रलोकितोलोकिते चाप्यवलोकितमेव च ।
 समनारं च सौम्यं च यद् दृष्टं तन् समं स्मृतम् ॥१०४॥
 पश्मान्तर्गततारं च व्यस्तं साचीकृतं तु तन् ।
^१रूपनिर्वर्णनायुक्तमनुवृत्तमिति स्फुटम् ॥१०५॥
 सदृसा दर्शनं यन् स्यात्तदालोकितमुच्यते ।
 विलोकितं पृष्ठतस्तु पार्श्वम्या तु प्रलोकितम् ॥१०६॥
 ऊर्ध्वमुल्लोकितं क्षेमवलोकितमप्यथ ।
 इत्येष दर्शनविधिः सर्वभावरसाश्रयः ॥१०७॥

ताराकृतोऽस्यानुगतं पुटकर्म निबोधन ।
 उन्मेषश्च निमेषश्च प्रसृतं कुञ्चितं समम् ॥१०८॥
 विवर्तितं प्रस्फुरितं विहितं ^१सविताडितम् ।
 विश्लेषः पुटयोरेस्तु स तून्मेषः प्रकीर्तितः ॥१०९॥
 समागतो निमेषः स्यादायामस्तु प्रसारितम् ।
 आकुञ्चितं कुञ्चितं स्यान् सम स्वाभाविकं स्मृतम् ॥११०॥

100-101 (B 100b-103a ; G 102b-104a). 102 (B.104b-105a) 103-107
 (B 105b-110a , G 104b-109a) ^१ G. रूपनिर्वर्णनायुक्तम्. 108-111 (B 110b-113a ;
 G.109b-113a). ^२ G. व्यापित. ^३ G.C. विवर्तितम्.

विवर्तितं समुद्रतः स्फुरितं स्पन्दितं तथा ।

^१स्थगितं पिहितं प्रोक्तमाहृतं तु ^२विताडितम् ॥१११॥

अथैषां रसभावेषु विनियोगं निबोधन ।

क्रोधे विवर्तितं कार्यं निमेषोन्मेषणैः सह ॥११२॥

विस्मयार्थं च हर्षं च वीर्यं चैव प्रसारितम् ।

अनिष्टदर्शने गन्धे रसे स्पर्शे च कुञ्चितम् ॥११३॥

शृङ्गारे च समं कार्यमोष्यासु स्फुरितं भवेत् ।

सुप्तमूर्च्छितदानोष्णधूमवर्षाञ्जनार्तिषु ॥११४॥

नेत्ररोगे च पिहितमभिघाते विताडितम् ।

इत्येवं रसभावेषु तारकापुटयोर्विधिः ॥११५॥

कार्यानुगतमस्यैव भ्रुवोः कर्म नियोजन ।

उत्क्षेपः पातनं चैव भ्रुकुटी चतुरं भ्रुवोः ॥११६॥

कुञ्चितं रेचितं चैव सहजं चेति सप्तधा ।

भ्रुवोरुन्नतिरुत्क्षेपः सप्तमेकैकशोऽपि वा ॥११७॥

एकस्य वा द्वयोर्वापि पातनं स्याद्भ्रुमुत्तम ।

भ्रुवोर्मूलममुत्क्षेपात् भ्रुकुटी परिकीर्तिता ॥११८॥

चतुरं किञ्चिदुच्छ्वासान्मधुरायतयोर्भ्रुवोः ।

एकस्या उभयोर्वापि मृदु भङ्गेन कुञ्चितम् ॥११९॥

एकस्या एव ललितादुत्क्षेपाद्रेचितं^१ भ्रुवः ।

महजातं तु सहजं कर्म तामाधिकं स्मृतम् ॥१२०॥

अथैषां संप्रवक्ष्यामि रसभावप्रयोजनम् ।

कोपे वितर्के हंसायां लीलादौ सहजे तथा ॥१२१॥

दर्शने श्रयणे चैव भ्रुवमेका समुत्क्षिपेत् ।

उत्क्षेपो विस्मये हर्षे रोपे चैव द्वयोरपि ॥१२२॥

असूयितं जुगुप्साया हासे घ्राणे च पाननम् ।
 क्रोधस्थानेषु दीप्तेषु योजयेद् धूम्रुटीं द्रुघ ॥१२३॥
 गृह्णारे ललिते सोम्ये स्पर्शे च चतुरं भवेन्^१ ।
 मोहायिते कुट्टमिते विलासे क्लिप्तकिञ्चित्ते ॥१२४॥
 विकृञ्चितं तु कर्तव्यं नृत्ते योज्यं तु गेचिनम् ।
 अनाविष्टेषु भावेषु विद्यान् स्वाभाविकं द्रुघ ॥१२५॥
 'इत्येवं तु भ्रुव प्रोक्ता नामाकर्म निबोधन ।

नना मन्दा विरुष्टा च सोच्छ्वासा च विकृणिता ॥१२६॥
 स्वाभाविकी चेति द्रुघे पङ्क्तिषा नामिका स्मृता ।
 नना मुहुः श्लिष्टमुदा मन्दा तु निभृता स्मृता ॥१२७॥
 विरुष्टोत्फुल्लितपुदा सोच्छ्वासा मरुष्टमारुता ।
 विकृणिता संकुचिता ममा स्वाभाविकी स्मृता ॥१२८॥
 नामिकालक्षणं ह्येनं विनियोगं निबोधन ।
 'विच्छिन्नमन्दरुदिते सोच्छ्वासे च नना स्मृता ॥१२९॥
 निर्देशोत्सुक्यचिन्तासु मन्दा शोके तु कीर्तिता ।
 विरुष्टा 'तीव्रगन्धे श्वासरोपभयानिषु ॥१३०॥
 सोच्छ्वासा मधुरे गन्धे दीर्घोच्छ्वासमृतेषु च ।
 विकृणिनोक्ता हास्येषु जुगुप्सायामसूयिते ॥१३१॥
 स्वाभाविकी शेषभाववित्येव नामिका स्मृता ।

क्षामं फुल्लं च पूर्णं च कम्पितं कुञ्चितं समम् ॥१३२॥
 पङ्क्तिष्वं गण्डमुद्दिष्टं तस्य लक्षणमुच्यते ।
 क्षामं त्ववनर्तं ह्येष पृष्ठं विकसितं भवेन् ॥१३३॥

123-125 (B 125b-129a, G. 124b-127a). ^१ B reads after this an additional couplet 126-128 B 129b-132a, G. 127b-130a). ^२ Q. इत्येव भ्रुव प्रोक्त. 129-132 (B 132b, 134-136a, G 130b-133) ^३ Instead of 129b B. reads मद लक्षणायां युक्ते नास्तीति मन्त्राद्यन. विज्ञाते च नना कार्यं नामिका नाट्यदीर्घाणि ...
^४ C. तीव्रगन्धे 132-134 (B 136b-138, G 134-136a)

उन्नतं ^१पूर्णमत्रोक्तं कम्पनं स्फुरितं भवेत् ।
 स्यान् कुञ्चितं संकुञ्चितं ममं प्राकृतमुच्यते ॥१३४॥
 गण्डयोर्लक्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधन ।
 क्षामं दुःखेषु कर्तव्यं प्रहर्षं पुद्गलिष्यते ॥१३५॥
 पूर्णमुत्साहगर्वेषु रोषहर्षेषु कम्पनम् ।
 कुञ्चितं च सरोमाञ्चस्पर्शं शीते भये ज्वरे ॥१३६॥
 प्राकृतं शेषभावेषु गण्डकर्म भवेदिति ।

विवर्तनं कम्पनं च विसर्गो विनिगूहनम् ॥१३७॥
 सन्दष्टकं समुद्रश्च पट् कर्माण्यधरस्य तु ।
 विकृण्वन् विवर्तस्तु वेपनं कम्पनं स्मृतम् ॥१३८॥
 विनिष्क्रामो विसर्गस्तु प्रवेशो विनिगूहनम् ।
 सन्दष्टकं द्विजैर्दष्टं समुद्रं ^१सहिता गतिः ॥१३९॥
 इत्योष्ठलक्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधन ।
 अमूयावेदनावत्रालस्यादिषु विवर्तनम् ॥१४०॥
 कम्पनं वेदनाशीतज्वररोपज्ञा[प]दिषु ।
 स्त्रीणां विलासे विञ्चोके विसर्गं रञ्जने तथा ॥१४१॥
 विनिगूहनमायासे सन्दष्टं क्रोधकर्मणि ।
 समुद्रस्त्वनुम्पाया घुम्बने चाभिनन्दने ॥१४२॥

इत्योष्ठकर्मण्युक्तानि चिबुकस्य निबोधन ।
 कुट्टनं खण्डनं टिञ्ज ^१चुक्षितं लेहनं ममम् ॥१४३॥
 दष्टं च दन्तक्रियया चिबुकं त्विह लक्ष्यते ।
 कुट्टनं दन्तसंघर्षं संस्फोटः खण्डनं मुहुः ॥१४४॥

^१ G पूर्णमत्रोक्तं. 135 139 (B 139-143 ; G 136b 148a) ^१ B सङ्कोचति
 140-144 (B 144-148 ; G 141b-145a . ^१ Gp वदन्तं G. -वदन्तं स्या,
 C-वदन्तं स्या. ^२ C. वेदना रोषज्वादिषु (B जगति) ^३ G चिञ्चितं (v. l. सुचितं).

छिन्न तु गाढसंश्लेषशुद्धिं दूरविच्युतिः ।

लेह्यं जिह्वया लेह्यं किञ्चिच्छेत्त्य. समं भवेत् ॥१४५॥

दन्तैर्दंष्ट्रेऽधरे दष्टम् इत्येषां विनियोजनम् ।

^१भयशीतजराव्याधिप्रस्तानां कुट्टनं भवेत् ॥१४६॥

जप्याध्ययनसंलापमश्रयोगे च खण्डनम् ।

^२छिन्न व्याधौ भये शीते व्यायामे ^३रूपितेक्षिते ॥१४७॥

जुम्भणे ^४चुक्षितं कार्यं तथा लौल्ये च लेह्यम् ।

समं स्वभावभावेपु सन्दष्टं क्रोधकर्मसु ॥१४८॥

इति दन्तोष्ठजिह्वानां करणाच्चिबुकक्रियाः ।

विधुनं विनिवृत्तं च निर्मुग्नं भुग्नमेव च ॥१४९॥

^१विवृत्तं च तथोद्वाहि कर्माण्यश्रास्यज्ञानि तु ।

व्यावृत्तं विनिवृत्तं स्याद्विधुतं तिर्यगायनम् ॥१५०॥

अवाङ्मुखं च निर्मुग्नं व्याभुग्नं किञ्चिदायतम् ।

विशिष्टोष्ठं च ^२विवृत्तमुद्वाह्यत्क्षिप्रमेव च ॥१५१॥

विनिवृत्तमसूयायाम् ईर्ष्याक्रोधमृतेन च ।

अवज्ञाविह्वतादौ च स्त्रीणां कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥१५२॥

विधुतं वारणे चैव नैवमित्येवमादिषु ।

निर्मुग्नं चापि विज्ञेयं गम्भीरालोकनादिषु ॥१५३॥

भुग्नं लज्जान्विते योग्यं ^३यनीनां तु स्वभावाच्चम् ।

निर्वेदौत्सुक्यचिन्तासु तथा च विनिमन्त्रणे ॥१५४॥

विवृत्तं चापि विज्ञेयं हास्यशोकमयादिषु ।

स्त्रीणामुद्वाहि लीलायां गर्वे गच्छत्यनादरे ॥१५५॥

145-146 (B 149-150a-G 145b-147) 145-149 (B 150b-153a ; G 148-150a). ^१C भय शीतजरा. ^२G reads one additional hem, before this - गोशमदंष्ट्रे रोष्ठेषु तदोष्ठेषु तत् दष्टम् । ^३G रुद्धिं च । ^४G. निर्वृत्तिः. ^५C. लक्ष्य. 149-156 (B 153b 160a, G 150b 157) ^१C विवृत्त. ^२C विवृतमुद्वाह्यत्क्षिप्रमेव च । ^३G. यादृशम्.

एवं नामेतिकार्यं च कोपशक्त्यै विचक्षणैः ।

समं साचीकृतान्मुक्ता यच्च दृष्टिविकल्पितम् ॥१५६॥

तज्जैस्तेनानुमारेण कार्यं तदनुगं मुग्धम् ।

अथातो मुखरागश्च चतुर्धा परिकीर्तितः ॥१५७॥

स्वाभाविकः प्रमत्तश्च रक्तः श्यामोऽर्थमश्रयः ।

स्वाभाविकस्तु कर्तव्यः स्वभावाभिनयाश्रयः ॥१५८॥

मध्यस्थादिषु भावेषु मुखरागः प्रयोक्तृभिः ।

प्रसन्नस्त्वद्भुते कार्यो हास्यगृह्णाद्योस्तथा ॥१५९॥

वीररोद्रमदाद्येषु रक्तः स्यात् करुणे तथा ।

भयानके सवीभत्से श्यामं सजायते मुखम् ॥१६०॥

एवं भावरसाद्येषु मुखरागः प्रयोजयेत् ।

शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तः कृतोऽप्यभिनयः शुभः ॥१६१॥

मुखरागविहीनस्तु नैव शोभान्वितो भवेत् ।

शरीराभिनयोऽरूपोऽपि मुखरागसमन्वितः ॥१६२॥

द्विरुणां लभते शोभां रात्राविव निशाकरः ।

नयनाभिनयोऽपि स्यान्नानाभावरसान्वितः ॥१६३॥

मुखरागान्वितो यस्मान्नाट्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।

यदा नेत्रं प्रसपेत् मुखभ्रूदृष्टिसंयुतम् ॥१६४॥

तथा भावरसोपेनं मुखरागः प्रयोजयेत् ।

^१इत्येष मुखरागस्तु प्रोक्तो भावरसाश्रयः ॥१६५॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रीवाकर्मणि वै द्विजा ।

समा नवीमता ज्येष्ठा रेचिता कुञ्चिताञ्चिता ॥१६६॥

156-157 (B 160b 161a ; G.158) 157-158 B.161b-162a ; G 159 .
158-160 (B 162b 164 ; G.160-162a) 161-162 (B 165-166a , G.162b-163)
162-163 (B.166b-167a , G.164) 163 164 (B.167b 168a ; G.165).
164-165 (B.168b-169 ; G 166-167a). ² C. रचर. 166 (B 170 ;
G.167b-168a).

बलिना च निवृत्ता च प्रीया नवविधार्थतः ।
 समा स्वाभाविकी ध्यानस्वभावजपकर्मसु ॥१६७॥
 नता नतास्याऽलङ्कारवन्धे कण्ठाबलम्वने ।
 उन्नताभ्युन्नतमुखी ^१प्रैषेथेऽस्वादिदर्शने ॥१६८॥
 व्यङ्गा पाद्वर्गना चैव स्कन्धभारेऽथ दु खिने ।
 रेचिता विधुता भ्रान्ता हावे मधननृतयोः ॥१६९॥
^३कुञ्चिताऽकुञ्चिता मूर्ध्नि भारिते गलरक्षणे ।
 अञ्जिताऽपस्तनोद्वन्धने शरपौर्ध्वदर्शने ॥१७०॥
 पार्श्वोन्मुखी स्याद्वलिना प्रोवाभङ्गे च वीक्षिते ।
 निवृत्ताभिमुखीभूता स्वस्थानाभिमुखादिषु ॥१७१॥
 इत्यादिलोकभावार्था प्रीया भङ्गैरनेकधा ।
 प्रीवारुमाणि सर्वाणि शिर कर्मानुगानि च ॥१७२॥
 शिरसः कर्मणा कर्म प्रीवायाः संप्रवर्तते ।
 इत्येतल्लक्षणं प्रोक्त शीर्षोपाङ्गसमाश्रयम् ।
 अङ्गकर्माणि शेषाणि गदतो मे निबोधत ॥१७३॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे उपाङ्गविधान नाम अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः

एवमेव चिह्नोनेत्रधूनासोष्ठरुपोलजम् ।
 कर्म लक्षणसंयुक्तमुपाङ्गानां मयोदितम् ॥१॥
 हस्तोर पार्श्वजठरकटीजह्वोरुपादृत- ।
 लक्षणं सप्रवक्ष्यामि विनियोगं च तत्त्वतः ॥२॥
 हस्तानां तु प्रवक्ष्यामि कर्म नाट्यप्रयोगजम् ।
 यथा येनाभिनेयं च तन् मे निगदतः शृणु ॥३॥
 पताकद्विपताकश्च तथा वै कर्तरीमुलः ।
 अर्धचन्द्रो हारालश्च शुक्रतुण्डस्तथैव च ॥४॥
 मुष्टिश्च शिखराख्यश्च कपित्थ कटकामुजः^१ ।
 सूच्यास्यः पद्मकोशश्च^२ तथा वै सर्पशीर्षकः^३ ॥५॥
^४मृगशीर्षः परो ह्येयो हस्ताभिनययोक्तृभिः ।
^५काङ्गूलोऽलपद्मश्च चतुरो भ्रमरस्तथाः ॥६॥
 हंसास्यो हंसपक्षश्च सन्देशो मुकुलस्तथा ।
 ऊर्णनाभस्ताम्रचूडश्चतुर्विंशतिरीरिता ॥७॥
 असंयुता संयुताश्च गदनो मे निबोधत ।
 अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कटः स्वस्तिकस्तथा ॥८॥
^१कटकावर्धमानश्च उत्संगो निपयस्तथा ।
 दोलः पुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च ॥९॥
 एते तु संयुता हस्ता मया प्रोक्तास्त्रयोदश ।
 नृत्तहस्ताननश्चोर्ध्व गदनो मे मे निबोधत ॥१०॥

1-3 (B.1,3,2 ; G. same). 4-7 (B G. 4-7a) ^१ G. चटकास्य . ^२ BG. कर्कटिगः
 कर्कटः 3. B.G. om. this item. ^३ C. काङ्गुलीमूलनदय. 8-10 (B.G. 7b-10).
^४ B.G. चटकावर्धमानः.

चतुरस्रो तथोदृक्षौ तथा तलमुखो स्मृतौ ।
 स्वस्तिको विप्रकीर्णौ चाप्यलम्बकामुखौ^१ ॥११॥
 बाविद्धवक्रौ सूच्यासौ रचितावर्धरचितौ ।
 उत्तानावश्चितौ वापि पद्मौ च तथा करौ ॥१२॥
 नितम्बौ चापि विज्ञेयौ केजवन्धौ तथैव च ।
^२सम्प्रोक्तौ चैव लनाख्यौ करिहस्तौ तथैव च ॥१३॥
 पञ्चवश्चिनक्तौ चैव पञ्चप्रद्योतकौ तथा ।
 ज्ञयौ गरुडपक्षौ च हंसपक्षौ तथैव च ॥१४॥
 ऊर्ध्वमण्डलिनौ चैव पार्श्वमण्डलिनौ तथा ।
 उरोमण्डलिनौ चैव उर.पाञ्चार्धमण्डलौ ॥१५॥
 मुष्टिकस्वस्तिका चापि नलिनीपद्मकोशकौ ।
^३अलपद्मबोलवणौ च ललितौ बलिनौ तथा ॥१६॥
 चतुष्पट्टिकरा ह्येते नामनोऽभिहिता मया ।
 अथ लक्षणमेतेषां कर्माणि च निबोधन ॥१७॥
 प्रमारिताप्राः नहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति द्वि ।
 कुञ्चिनश्च तथाङ्गुष्ठ म पनाक इति स्मृतः ॥१८॥
 एष प्रहारपाते प्रतापने नोदने ग्रहणे च ।
 गर्वऽप्यहमिति तज्जैललाटदेशोत्थितः कार्यः ॥१९॥
 एषोऽग्निवर्धारातिरूपगो पुष्पशृष्टिपनने च ।
 मंयुनकरण. कार्यं प्रविरलचलिनाङ्गुलिर्हस्तः ॥२०॥
 म्वस्तिक्वचिच्युतिकरणान् पल्लवलपुष्पोपहारशम्पाणि ।
 विरचितमुर्वोसंस्थं यद् द्रव्यं तच्च निर्देश्यम् ॥२१॥
 स्वस्तिक्वचिच्युतिकरणान् पुनरेवाधोमुखेन कर्तव्यम् ।
 संवृतविवृतं पाल्यं लज्ज निविडं च गोप्यं च ॥२२॥

अस्यैव चाङ्गुलीभिस्तमधोमुखप्रस्थितोत्थितचलाभिः ।

^१वायूर्भिवेगविलाशोभश्चोद्यश्च कर्तव्यः ॥२३॥

उत्साहनं ^२बहु स्या महाजनं प्रांगुपुष्करप्रहतम् ।

पक्षोत्क्षेपाभिनयं रेचककरणैः प्रमुञ्चोत् ॥२४॥

परिघृष्टनलस्थेन तु घोटं मृदितं प्रमृष्टपिष्टे च ।

पुनरेव शैलधारणमुद्घाटनमेव चाभिनयेत् ^३ ॥२५॥

एवमेव प्रयोक्तव्यः स्त्रीषु सामिनये करः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रिपताकस्य लक्षणम् ॥२६॥

पत्राके तु यदा वक्राऽनामिका त्वङ्गलिर्भवेत् ।

त्रिपताक स विज्ञेय कर्म चास्य निबोधन ॥२७॥

आवाहनमवतरणं विमर्जनं वारणं प्रवेशश्च ।

उन्नामनं प्रणामो निदर्शनं विविधवचनं च ॥२८॥

माङ्गल्यद्रव्याणां स्पर्शः शिरसोऽथ सन्निवेशश्च ।

उष्णोष्णमुदधारणनासास्यत्रोग्रसंवरणम् ॥२९॥

अस्यैव चाङ्गुलीभ्यामधोमुखप्रस्थितोत्थितचलाभ्याम् ।

^४लघुलक्षणपननस्रोतोमुजगभ्रमरादिकान् कुर्यात् ॥३०॥

अश्रुप्रमार्जननिलकविरचनरोचनालभनकं च ।

त्रिपताकानामिकया ^५स्पर्शनमलकस्य कार्यञ्च ॥३१॥

स्वस्तिकत्रिपताकौ [तौ] गुरुणा पादवन्दने ।

परस्परप्रसेदिलटौ कार्यावृद्धाहर्दशने ॥३२॥

विश्रुनौ [तौ] ललाटस्थौ कर्तव्यौ नृपदर्शने ।

निर्यक् स्वस्तिकमम्बद्वौ स्याता तौ ^६प्रहर्दशने ॥३३॥

तपस्विदर्शने कार्यावृद्धादुत्तानसम्मुखौ ^७ ।

परस्पराभिमुखौ च कर्तव्यौ द्वारदर्शने ॥३४॥

23-26 (B 24-25, 27a ; G. 24-25, 27a) ^१ B बहु यदा B चोभावीध. ^२ G. बहुत
^३ B G. add after is दशाब्जश्च वृताब्जश्च सङ्ख्यं च्छन्दश्च । पत्राकायां तु दशाभ्यामभिवेद्य
 चोक्तम् 26 31 (B G 27b-32) ^४ C लघु चटपवन . भुजयनवनवादिकान् ^५ B. C. दर्शन-
 मलकम् . 32-34 (B G 33-35) ^६ G. यद्दर्शने. ^७ K. कार्या 'नीची' चापि पत्राङ्गुली.

उत्तानाधोमुखौ ^१कार्याविमे वक्षस्य संस्थितौ ।
 वडवानलसंप्रामे मकराणां च दर्शने ॥३५॥
 अभिनेयस्त्वनेनैव वानरप्लवनोर्मयः ।
^२पवनश्च स्त्रियश्चैव नाट्ये नाट्यविवक्षणैः ॥३६॥
 संमुखप्रसृताङ्गुष्ठं कार्यो वालेन्दुदर्शने ।
 पराङ्मुखस्तु कर्तव्यो याने नृणां प्रयोक्तृभिः ॥३७॥
 त्रिपताके यदा हस्ते भवेत् पृष्ठावलोकनी ।
 तर्जनी मध्यमायाश्च तदासौ कर्तरीमुखः ॥३८॥
 पमिचरणरचनरत्ननरिङ्गणकरणान्यधोमुखेनैव ।
 ऊर्ध्वमुखेन तु कुर्याद् दष्ट शृङ्गं च लेख्यं च ॥३९॥
 पतनमरणव्यतिक्रमपरिवृत्तवितर्कितं तथा न्यस्तम् ।
 भिन्नवलितेन कुर्यात् ^१कर्तर्यास्याङ्गलिमुखेन ॥४०॥
 संयुतकरणो वा स्यादसंयुनो वा प्रयुज्यते तज्ज्ञैः ।
 रुढचमरमहिपमुरगजवृषगोपुरशैलशिखरेषु ।४१॥
 यस्याङ्गुल्यस्तु विनता सहाङ्गुष्टेन चापवन्
 सोऽर्धचन्द्रो हि विज्ञेयः फरः कर्मास्य वक्ष्यते ॥४२॥
 एतेन बालनरच. शशिलेखाकम्बुकलशवलयाणि ।
 निर्घाटनमायस्तं मध्यौपम्य च पीनं च ॥४३॥
^४रशनाजघनकटीनामाननतालपत्रकुण्डलादीनाम् ।
 कर्तव्यो नारीणामभिनययोगोऽर्धचन्द्रेण ॥४४॥
 आद्या धनुर्लता कार्या कुञ्चितोङ्गुष्ठकस्तथा
 शेषा भिन्नोर्ध्ववलिते ह्यारालाङ्गुल्य. स्मृताः ॥४५॥
 एतेन सखशौण्डीयंवीर्यधृतिकान्तिदिव्यगाम्भोर्यम् ।
 आशीर्वादाश्च तथा ^२भावा आहितसंज्ञका. कार्याः ॥४६॥

35-38 (B G 36-39) ^१ G चते चक्षोवन्मूढ मययो, K -ते कुक्ष्य च मस्तिनी.

^२ K. पतय 39-40 (B G 40 42) ^३ C -गर्भोद्गच्छोद्युतलेन. 41 (B G 43)

42-41 (B G 44-45) ^४ G, - निवृत्त-45-46 (B G 46-47) ^५ C भावाभिनयसंज्ञका,

एतेन पुनः स्त्रीणां केशानां सप्रहस्तयोत्कर्षाः ।
 सर्वाङ्गिकं तथैव च निर्वर्णनमात्मनः कार्यम् ॥४७॥
 कौतुकविवाहयोगं प्रदक्षिणेनैव संप्रयोगं च ।
^१अङ्गुल्यप्रस्वस्तिक्रयोगान् कुर्यान् परिमण्डलेनैव ॥४८॥
 प्रादक्षिण्यं परिमण्डलं च कुर्यान् महाजनं चैव ।
 यच्च महीनलरचितं द्रव्यं तवाभिनयेन स्यात् ॥४९॥
^२आवाहने निवापे ^३निन्दाशेषाद्यनेकवचने च ।
 स्वेदस्य चाभिनयने गन्धाग्राणे शुमे चैव ॥५०॥
 त्रिपनारुदस्तज्जानि हि पूर्वं यान्यभिहितानि कर्माणि ।
 तानि त्वरालयोगान् स्त्रीभिः सम्यक् प्रयोज्यानि ॥५१॥
 धरालस्य यदा वक्राङ्गनामिकात्बद्धलिर्भवेत् ।
 शुक्रतुण्डस्तु स करः कर्म चास्य निशोधन ॥५२॥
 एतेन त्वमिनेयं नाहं न त्वं न कृत्यमिति चार्थे ।
 आवाहने विमर्गे विगितिद्यचने च सावज्ञम् ॥५३॥
 बद्धुल्लो यस्य हस्तस्य तलमव्येऽप्रसंस्यिताः ।
 तासामुपरि चाङ्गुष्ठः स मुष्टिरिति संज्ञितः ॥५४॥
 एष प्रहारे व्यापामे निर्गमे स्तनपीडने ।
 संवाहनेऽसियष्टीनां कुन्तदण्डग्रहे तथा ॥५५॥
 अस्यैव तु यदा मुष्टेरुध्वोद्गुष्ठः प्रयुज्यते ।
 हस्तः स शिरसो नाम तद्वा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥५६॥
^१रश्मिकशाङ्कुशयुतां तोमरशक्तिप्रमोक्षणं चैव ।
 अवरोष्टपादरञ्जनमलकस्योत्क्षेपणं चैव ॥५७॥
 अस्यैव शिखराख्यस्य [ए]ङ्गुष्ठकनिषादिना ।
 यदा प्रदेशिनी वक्रा स कपित्थस्तदा सूत्रः ॥५८॥

47-51 (B, 47-51 G; 48-53) ^१ C. चङ्गुल्यप्रस्वस्तिक्रयोगान्. ^२ G. आवाहने च हारणे
 विमर्गे चाप्यनेकवचने च. 52-53 (B, G 53-54; G 54-55). 54-55 (B 55-56;
 G 56-57). 56-57 (B 57-58; G 58-59). ^३ G. रश्मिकशाङ्कुशयुतां. 58-59 (B 59-60;
 G 60-61).

अमिचापचक्रतोमरकुन्तगदाशक्तित्रजवाणानि ।
 शस्त्राण्यभिनेयानि तु कार्यं सत्यं च पथ्यं च ॥५६॥
 उत्क्षिप्तवक्त्रा तु यदानामिका सकनीयसी ।
 अस्यैव तु कपित्यस्य तदासौ कटकामुखः ॥५७॥
 होत्रं हव्यं छत्रं प्रहपरिकर्णं च व्यजनकम् ।
 आदर्शधारणं स्पष्टनं तथा पेपगं चैव ॥५८॥
 आयतदण्डप्रहणं मुक्तामालम्बरसंग्रहं चैव ।
 खगदामधारणं खलु वस्त्रान्नालम्बनं चैव ॥५९॥
 मन्थनशरावरुपणपुष्पावचयप्रतोटकार्याणि ।
 अङ्गुशरज्वाकर्षणस्त्रीदर्शनमेव कार्यं च ॥६०॥
 कटकालये यदा हस्ते तजनी सप्रसारिता ।
 हस्तं सूचीमुखो नाम तदा देव प्रोक्तृभिः ॥६१॥
 अस्य विविधान् प्रयोगान् वक्ष्यामि समासतः प्रदेशिन्याः ।
 ऊर्ध्वनतलोलकम्पितविजृम्भितोद्वाहितचलायाः ॥६२॥
 चक्रं तडित्पनाकामध्यं कर्णचूलिकाश्चैव ।
 कुटिलगानयश्च सर्वे निर्देश्याः साधुवादाश्च ॥६३॥
 बालोरगपद्मवधूपदोपवल्लीलनागिलण्डाश्च ।
 परिपतनवक्रमण्डलमभिनेयं चोर्ध्वलोलितया ॥६४॥
 भूयश्चोर्ध्वविरचिता तारापोणैकदण्डयष्टिषु च ।
 विनता च पुनः कार्या दृष्टिषु तथास्ययोगेन ॥६५॥
 पुनरपि मण्डलगनया सर्वप्रहणं तथैव लोकस्य ।
^१प्रणतीकृता च ^२कार्याऽध्याये दार्ढ्ये च दिवसे च ॥६६॥
 वदनाभ्यासं वक्त्रा विजृम्भणे वाक्यरूपणे च मुखे ।
 मेति वदेति च योज्या प्रसारितोत्कम्पितोत्ताना ॥६७॥

59 63 (p.41, B.59-63 ; G 61-65). 64-71 (B 64-70a ; G 66-72) *G.
 वदनाभ्यासे वृत्तिविजृम्भिता वाक्यरूपणे वादोः after 79

कार्या प्रकम्पिता रोपदर्शने 'स्वेदरूपणे चैव ।
 कुन्तलकुण्डलाङ्गदण्डाश्रयमण्डनाभिनये ॥७१-७२॥
 गर्बेऽहमिति ललाटे त्रिपुनिर्देशे तथैव च क्रोधे ।
 कोऽसाविति निर्देशेऽय कर्णकण्डूयने चैव ॥७३॥
 संयुक्ता संयोगे कार्या विदलेपिता वियोगे च ।
 कलहे स्वस्तिकयुक्ता परस्परतोषीडिता बन्धे ॥७४॥
 द्वाभ्यां तु 'वामपाद्वै दक्षिणतो दिननिशावसानानि ।
 अभिमुखपराङ्मुखाम्भ्यां विस्त्रिष्टाभ्यां प्रयुञ्जीत ॥७५॥
 पुनरपि च भ्रमिताग्रा 'रूपशीलावर्तयन्तशैलेषु ।
 परिवेषणे तथैव हि कार्या चाधोमुखी नित्यम्' ॥७६॥
 त्रिष्टा ललाटपट्टेऽधोमुखी शम्भुरूपणे कार्या ।
 शक्रस्याभ्युत्थानात् तज्जैस्तिर्यक्स्थिता कार्या ॥७७॥
 द्वाभ्यां सन्दर्शयेन्नित्य सम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
 त्रिष्टा ललाटे शक्रस्य कार्याभ्युत्थानसंघिता ॥७८॥
 परिमण्डलभ्रमितया 'मण्डलमार्दशीयेष चन्द्रस्य ।
 हरनयने च ललाटे शक्रस्य च तिर्यगुत्थाना ॥७९॥
 यस्याहुल्यस्तु विरलाः सदाङ्गुष्ठेन कुञ्चिताः ।
 ऊर्ध्वा 'असंगताग्राश्च स भवेत् पञ्चकोशकः ॥८०॥
 विल्वकपित्थफलानां ग्रहणं कुचदर्शनं च नारीणाम् ।
 ग्रहणे ह्याभिपलाभे भवन्ति ताः कुञ्चिताग्रास्तु' ॥८१॥
 देवार्चनबलिहरणे 'संहृते चाग्रपिण्डदाने च ।
 कार्यः पुष्पप्रकरश्च पञ्चकोशेन हस्तेन ॥८२॥
 मणिबन्धास्त्रिष्टाभ्यां प्रविरलचलिताङ्गुलीयुतकराभ्याम् ।
 कार्या विवर्तिताभ्यां विकसितकमलोत्पलाभिनयः ॥८३॥

71-83 (B. 71b-82 ; G. 73-84. 1 G. स्वेदमार्जने. 2 C. वामगमन.
 3 G. शशिलापत्. 4 C. नित्या. 5 C. मण्डलयो. 6 G. असंगता. 7 B.
 adds a hem 8 G. समुद्भवे; B. समुद्भवे.

अङ्गुल्यः संहताः सर्वाः सहाङ्ग्येन यस्य च ।
 तथा निक्षतलक्ष्यैव स तु सर्पाशिराः कर ॥८४॥
 पप सलिलप्रदाने भुजङ्गतौ तोषसेचने चैव ।
 आस्फोटने च योज्यः करिकुम्भारफालनाद्येषु ॥८५॥
 यद्योमुष्मीनां सर्वोसामङ्गुलीनां समागमः ।
 कनिष्ठाङ्गुलिकावूर्ध्वं स भवेत् मृगशीर्षकः ॥८६॥
 इह सम्प्रतनस्त्यद्य शक्यो ह्यालनेऽक्षपाते च ।
 स्वेदापमार्जनेषु च कुट्टमिते प्रचलितस्तु भवेत् ॥८७॥
 त्रेताग्निसंस्थिता मध्या तर्जन्यङ्गुलिकास्तथा ।
 काङ्गुलेऽनामिका चका तथा चोष्वा कनीयसी ॥८८॥
 एतेन तरुणफलाणि नानाविधानि च लघूनि कार्याणि ।
 कार्याणि रोपजानि स्त्रीवचनान्यङ्गुलिर्होषैः ॥८९॥
 आवर्तिन्यः करतले यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
 पाद्वर्गता विकीर्णाश्च स भवेदलपद्मकाः ॥९०॥
 प्रतिपेघृते योज्यः कस्य स्वप्नास्ति शून्यवचनेषु ।
 पुनरात्मोपन्यासः स्त्रीणामेतेन कर्तव्यः ॥९१॥
 तिस्रः प्रसारिता यत्र तथा चोष्वा कनीयसी ।
 तासां मध्यास्थिताङ्गुष्ठः स करश्चतुरः स्मृतः ॥९२॥
 नयविनयनियमसुनिपुणबालानुरशाद्यैकैतथार्थेषु ।
 वाक्ये युक्ते पथ्ये सत्ये प्रशमे च विनियोज्यः ॥९३॥
 पक्वेन द्राम्यां वा किञ्चिन्मण्डलरुनेन हस्तदण्डेन ।
 विवृतविचारितचरितं विवर्जितं लज्जितं चैव ॥९४॥
 नयनौपम्यं पद्मदलरूपं हरिणकर्णनिर्देशः ।
 संयुतकरणैर्नैव चतुरैणैतानि कुर्यात् ॥९५॥

84-95 (B. 84-96 ; G. 85-96). 1 B. adds : नरकतवैदर्पादेः प्रदर्शनं
 कार्यम् (सुमनसां च कर्तव्यम्) । प्रायं विद्यालभ्यमिति चैव प्रयोगेषु ; C. •वैदुर्भादीनां
 निर्दर्शनम्. 2 C. प्रपणे. 3 C. विवृतविचरित. 4 C. विवर्जितं.

लीलां रतिं रतिं च स्मृतिबुद्धिविभावनाः क्षमां पुष्टिं च ।
 संशामाशां प्रणयं विचारणं सङ्गतं शौचम् ॥९६॥
 चातुर्यं माधुर्यं दाक्षिण्यं मार्दवं सुखं शीलम् ।
 प्रज्ञं वार्तायुक्तिं वेपं मृदुशाब्दलं स्तोकम् ॥९७॥
 विमवाविभवौ सुरतं गुणागुणौ यौवनं गृहं दारान् ।
 नानावर्णांश्च तथा चतुरेषैवं प्रयुञ्जीत ॥९८॥
 सितमूर्ध्वेन तु कुर्याद्रक्तं पीतं च मण्डलकृतेन ।
 परिमृदितेन तु नीलं वर्णाश्चतुरेण हस्तेन ॥९९॥
 मध्यमाङ्गुष्ठसन्दर्शो बक्रा चैव प्रदेशिनी ।
 ऊर्ध्वमन्ये प्रकीर्णे च अङ्गुल्यौ भ्रमरे करे ॥१००॥
 पञ्चोत्पलकुमुदानामन्येषां चैव दीर्घवृन्तानाम् ।
 पुष्पाणां ग्रहणविधिः कर्तव्यः कर्णपूरश्च ॥१०१॥
 विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भस्तनादिषु ।
 'यलायलेपे शीघ्रे च ताले विभ्वासने तथा ॥१०२॥
 तर्जनीमन्यमाङ्गुष्ठास्त्रेताग्निस्या निरन्तराः ।
 भवेयुर्हंसचक्रस्य दोषे द्वे सम्प्रसारिते ॥१०३॥
 श्लक्ष्णावपशिथिललाघवनिस्सारार्थे मृदुतत्त्वयोगेषु ।
 कार्योऽभिनयविशेषः किञ्चित्प्रस्पन्दिताग्रेण ॥१०४॥
 समाः प्रसारितास्तिक्ष्णस्तया बोध्या कनीयसी ।
 अङ्गुष्ठः कुञ्चितश्चैव हंसपक्ष इति स्मृतः ॥१०५॥
 'एष च निवापसलिले दातव्ये 'गन्धसंश्रये चैव ।
 कार्यः 'प्रतिग्रहाचमनभोजनार्थेषु विमाणाम् ॥१०६॥
 आलिङ्गने महास्तम्भनिदर्शने रोमहर्षणे चैव ।
 स्पर्शोऽनुलेपनार्थं योज्यः संवाहने चैव ॥१०७॥

96-107 (B- 97-109 ; G. 97-109) 1 B C. बालालापे. 2 C. एष
 विधिः. 3 G. गजसंश्रये(1) B. गण्डसंश्रये. 4 C. प्रतिग्रहावमान.

पुनरेव च नारीणां स्तनान्तरस्थेन विभ्रमविशेषाः ।
 कार्या यथारसं स्युर्दुःखे हनुधारणे चैव ॥१०८॥
 तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंशो ह्यराटस्य यथा भवेत् ।
 आभुम्रतलमध्यश्च स सन्दंश इति स्मृतः ॥१०९॥
 सन्दंशास्त्रिविधा क्षेया 'अग्रतो' 'मुख[त]स्तथा ।
 तथा पार्श्वगतश्चैव रसभावोपवृद्धितः ॥११०॥
 पुष्पायचयग्रथने ग्रहणे कृणपर्णकेशसूत्राणाम् ।
 'शल्याययवग्रहणापकर्षणे चाग्रसन्दंशः ॥१११॥
 वृन्तात् पुष्पोद्धरणं यर्तिशलाकादिपूरणं चैव ।
 धिगिति च यचनं रोपात्' मुखसन्दंशस्य कर्माणि ॥११२॥
 'यज्ञोपवीतनि[धा]नवेधनगुणसूक्ष्मबाणलक्ष्येषु ।
 'योगे घ्याने स्तोके संयुक्तकरस्तु कर्तव्यः ॥११३॥
 'पेशलकुत्सासूयासदोषयचने च वामहस्तेन ।
 किञ्चिद् विवर्तिताग्रः प्रयुज्यते पार्श्वसन्दंशः ॥११४॥
 मालेप्यनेनरत्नविनयितृवृन्तप्रवालरचनेषु ।
 निष्पीडितं तथालक्तकस्य कार्यं च नारीभिः ॥११५॥
 'समा नताग्राः सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
 ऊर्ध्वा हंसमुखस्यैव भवेन्मुकुलकः करः ॥११६॥
 देवार्चनवलिकरणे पद्मोत्पलमुकुलरूपे चैव ।
 विटचुम्बने च कार्यो विकुत्तिते चिप्रकीर्णश्च ॥११७॥
 भोजनहिरण्यगणनामुखसंकोचप्रदानशीघ्रेषु ।
 मुकुलितकुसुमेषु तथा तज्जैरेव प्रयोक्तव्यः ॥११८॥
 पद्मकोशस्य हस्तस्य अङ्गुल्यः कुञ्जिता यदा ।
 ऊर्जनामः स विज्ञेयः 'केशचौर्यग्रहादिषु ॥११९॥

108-119 (B. 110-120 ; G. 110-120). 1 B. स्तवप्रज्ञो. 2 mss.

मुखज. 3 C. शल्याकर्ष-ग्रहणापकर्षणे. 4 BG. रोपे. 5 BgC. उपवीतनिधन-
 BG. पवीतधारण. 6 C. योगेऽध्ययने. 7 G.B. पेशलकुत्सा. 8 G.B. समागताग्रा.

शिरःकण्डूयने चैव कुष्ठव्याधिनिरूपणे ।
 सिहव्याधायभिनये प्रस्तरप्रहणे तथा ॥१२०॥
 मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रा चैव प्रदेशिनी ।
 शेषे तलस्ये कर्तव्ये ताम्रचूडे करेऽङ्गुली ॥१२१॥
 विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भत्सनादिषु ।
 ताले विभ्यासने चैव शीघ्रार्थे संज्ञितेषु च ॥१२२॥
 तथा कलासु काष्ठासु निमेषे तु 'क्षणे तथा ।
 एष एव करः कार्यो 'यालालापनिमन्त्रणे ॥१२३॥
 अङ्गुल्यः 'सहिता धका उपर्यङ्गुष्ठीडिताः ।
 प्रसारिता कनिष्ठा च ताम्रचूडः करः स्मृतः ॥१२४॥
 शतं सहस्रं लक्षं च 'कनकं चापि दर्शयेत् ।
 क्षिप्रमुकाङ्गुलीभिस्तु स्फुलिङ्गान् विप्रपस्तथा ॥१२५॥
 असंयुक्ताः करा ह्येते मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ।
 पुनश्च संयुक्तान् हस्तान् गदतो मे निबोधत ॥१२६॥
 पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां संदलेषादञ्जलिः स्मृतः ।
 देवतानां गुरूणां च मित्राणां वामिवादाने' ॥१२७॥
 देवतानां शिरस्यस्तु गुरूणामास्यसंस्थितः ।
 वक्षःस्थश्चैव मित्राणां शेषे त्वनियमो भवेत् ॥१२८॥
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामन्योऽन्यं पार्श्वसंग्रहात् ।
 हस्तः कपोतको नाम कर्म चास्य निबोधत ॥१२९॥
 १एष विनयाभ्युपगमे प्रणामकरणे गुरोश्च सम्भाषे ।
 शीते भये च कार्यो वक्षःस्थः कम्पितः स्त्रीभिः ॥१३०॥
 अयमेवाङ्गुलिपरिपृथ्यमाणमुक्तस्तु चित्रवाक्येषु ।
 एतावदिति च कार्यो नेदानीं कृत्यमिति चार्थे ॥१३१॥

120 131 (B. 121-133a ; G. 121-132). 1 G. करो, 2 C. बलालाप.

3 G. संयुक्ता. 4 C. करोकेन. 5 B. adds after this स्थानान्यस्य पुनस्त्रीणि
 वक्षो वक्षं शिरस्त्रया.

अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य अन्योन्यान्तरानिःस्मृताः ।
 स कर्कट इति ज्ञेयः कर्कः कर्म च वक्ष्यते ॥१३२॥
 एष मदनान्नमर्दे सुसोत्पविजृम्भणे 'बृहद्देहे ।
 हनुधारणे च योज्यः शङ्खग्रहणे च तत्त्वमैः ॥१३३॥
 मणिवन्धनविन्यस्तावरालौ स्त्रीप्रयोजितौ ।
 उत्तानौ वामपादवस्थौ स्वस्तिकः परिकीर्तितः ॥१३४॥
 स्वस्तिकविच्युतिकरणाद् दिशो घना खं वनं समुद्रश्च ।
 ऋतवो मही तथान्यद् विस्तीर्णं चाभिनेयं स्यात् ॥१३५॥
 कटकः कटके न्यस्तः कटकावर्धमानकः ।
 'शृङ्गारार्थे प्रयोक्तव्यः प्रमाणकरणे तथा' ॥१३६॥
 अरालौ तु विपर्यस्ताबुत्तानावूर्ध्वमानतौ ।
 उत्सङ्ग इति विज्ञेयः स्पर्शस्य ग्रहणे करः ॥१३७॥
 सनिष्पेपकश्चैव रोपेऽमर्पेऽपि च स्मृतः ।
 निष्पीडितः पुनश्चैव स्त्रीणामीप्याकृते भवेत् ॥१३८॥
 मुकुलं च यदा हस्तं कश्चित् परिचेष्टयेत् ।
 स मन्तव्यस्तदा हस्तो निग्रहो नाम नामतः ॥१३९॥
 संप्रहपरिग्रहो धारणं च समयश्च सत्यवचनं च ।
 संक्षेपः संक्षिप्तं निपीडितेनाभिनेतव्यम् ॥१४०॥
 'गृहीत्वा वामहस्तेन कूर्पराभ्यन्तरे भुजम् ।
 दक्षिणं चापि वामस्य कूर्पराभ्यन्तरं न्यसेत् ॥१४०(क)॥
 स चापि दक्षिणो हस्तः सम्यक् मुष्टीकृतो भवेत् ।
 इत्येष निग्रहो हस्तः कर्म चास्य नियोद्यत ॥१४०(ख)॥

132-140kha (B. 133b-145; G. 133-141). 1 C. बृहद्देहे. 2 C.
 वर्ममान कौ. 3 C. शृङ्गारार्थेऽङ्गु बोद्धव्यः. 4 G.B. add अन्ये चमुदोत्पवन्तेषु
 कर्तव्यच्छब्दधारण्यु 5 B C. and Gg. read these as 140 ka-ga given above
 and also add अथवा, द्वौवौ वै निग्रहो नाम हंसप्रज्ञौ पराह्मुच्यौ । जातवातादना-
 दीनां प्रयोक्तव्योऽभिषेधने.

एतेन धैर्यमदगर्बसौष्टवैतुन्यविक्रमाद्योपा ।
 अभिमात्रावष्टम्भः सन्मस्यैर्यादयः कार्याः ॥१४०(ग)॥
 मंसौ प्रक्षिपिलौ मुक्तौ पताकौ प्रत्रिलम्बितौ ।
 यदा मवेतां करणे स दोल इति संज्ञितः ॥१४१॥
 संभ्रमविषादमूर्च्छितमदामिषाते तथैव चात्रेगे ।
 व्याधिप्लुते च 'शस्त्रक्षते च कार्याऽभिनययोग ॥१४२॥
 यस्तु सर्पशिराः प्रोक्तस्तस्याहुलिनिर्गतरः ।
 द्वितीयः पार्श्वसंश्लिष्टः स तु पुष्पपुटः स्मृतः ॥१४३॥
 'धान्यफलपुष्पमक्ष्याप्यनेन नानाविधानि युक्तानि ।
 ग्राह्याण्युपनेयानि तोयानयनापनयने च ॥१४४॥
 पताकौ तु यदा 'हस्ताभ्यां ह्युष्ट्रावधोमुलौ ।
 उपर्युपरि विन्यस्तौ तदा स मकरः करः ॥१४५॥
 'सिद्धव्यालह्रीपिप्रदर्शनं नक्रमकरमत्स्यानाम् ।
 ये चान्ये ब्रह्मादा 'ह्यभिनेयास्तेऽर्थयोगेन ॥१४६॥
 कूर्परांसाञ्जितौ हस्तौ यदास्तां सर्पशीर्षकौ ।
 गजदन्तः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥१४७॥
 'एष च वरपानवधूमदणे चातिमारयोगे च ।
 स्तम्भे ग्रहणे च तथा शूलशिलोत्पादने चैव ॥१४८॥
 शुक्रनुष्टौ कर्तौ कृत्वा वक्षस्यभिमुच्चाञ्जितौ ।
 शनैरधोमुच्चाविद्धौ सोऽवद्विष इति स्मृतः ॥१४९॥
 शीर्षस्थे निम्बस्थिते गात्राणां दर्शने तनुत्वे च ।
 उक्तण्डिते च तज्जैरभिनययोगस्तु कर्तव्यः' ॥१५०॥

1403-150 (B. 146-157; G. 142-151). 1 C. शराचते

2 C. धान्यफल, पुष्पाप्यनेन. C. धान्यफलं. 3 C. हस्तौ मूर्धाहृष्टाः. 4 C. सिद्धव्यालह्रीपिप्रदर्शनं. 5 C. ह्यभिनेयास्तेन हस्तेन. 6 G. भूषण-धराणांमुद्रावदने, C. एष च वधूवराणांमुद्रादे. 7 C. Go. add after this मुद्रान्तु यदा हस्तः कपित्थ-परिवेष्टितः । वर्धमानः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥ संप्रहपरिमदौ धाराणं च ममदय मलवचनं च । संवेपनं संविप्रनिरीक्षितेनाभिनेतव्यम् ।

विज्ञेयो वर्धमानस्तु हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।
 जालवातायनादीनां प्रयोक्तव्यो विघाटने ॥१५१॥
 उक्ता ह्येते द्विविधा ह्यसंयुताः संयुताश्च संक्षेपात् ।
 अभिनयकरा ये त्विह ते ह्यन्यत्ताप्यर्थतः साध्याः ॥१५२॥
 'आकृत्या चेष्टया चिद्वैजाल्या विधाय तत्पुनः ।
 सयं 'वितर्क्य कर्तव्यं हस्ताभिनयनं युधैः ॥१५३॥
 नास्ति कश्चित्तयाऽहस्तो नाट्यार्थाभिनयं प्रति ।
 यस्य यद् दृश्यते रूपं बहुशस्तन्मयोदितम् ॥१५४॥
 अन्ये चाप्यर्थसंयुक्ता लौकिका ये करास्त्विह ।
 छन्दतस्ते नियोक्तव्या रसभावविचेष्टितैः ॥१५५॥
 देशं कालं प्रयोगं 'च अर्थयुक्तिमवेक्ष्य च ।
 हस्ता ह्येते प्रयोक्तव्याः स्त्रीणां नृणां विशेषतः ॥१५६॥
 सर्वेषामेव हस्तानां यानि कर्माणि सन्ति हि ।
 ताव्यहं संप्रक्षयामि रसभाववृत्तानि तु ॥१५७॥
 उत्कर्षणं विकर्षणं तथा चैवापकर्षणम्^१ ।
 परिग्रहो निग्रहश्च आदानं नोदनं तथा ॥१५८॥
 संश्लेषश्च वियोगश्च रक्षणं मोक्षणं तथा ।
 विसर्गपधूनने चैव 'विसर्गस्तर्जनं तथा ॥१५९॥
 छेदनं भेदनं चैव स्फोटनं 'मोटनं तथा ।
 ताडनं चेति विज्ञेयं तज्ज्ञैः कर्म करान् प्रति ॥१६०॥
 'उत्तानः पार्श्वगश्चैव तथाघोमुख एव च ।
 हस्तप्रचारस्त्रिविधो नाट्यनृत्तसमाश्रयः ॥१६१॥
 सर्वे हस्तप्रचाराश्च प्रयोगेषु यथाविधि ।
 नेत्रभ्रूमुखरागैश्च कर्तव्या व्यञ्जिता युधैः ॥१६२॥

151-162 (B. 158-170, G. 152-162). 1 G. प्रकृता 2 C. वितर्क्य.

3 B.G. चाप्यर्थ. 4 G. आकर्षणं पुनः. 5 C. विसर्गस्तर्जनम्. 6 C. मोहनं.

7 G. om. this couplet.

करणं कर्नं स्यान् प्रचारयुक्तिं क्रियां च संप्रेक्ष्य ।
 हस्ताभिनयः कार्यस्तज्जैर्लोकोपचारेण ॥१६३॥
 उत्तमानां कराः कार्या ललाटक्षेत्रचारिणः ।
 वक्षःस्थानैव मध्यानामधमानामधोगताः ॥१६४॥
 ज्येष्ठे स्वल्पप्रचाराः स्युर्मध्ये 'मध्यविचारिणः' ।
 अधमेषु प्रकीर्णास्तु हस्ताः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥१६५॥
 लक्षणाव्यञ्जिता हस्ताः कार्यास्तूत्तममध्यमैः ।
 लोकक्रियास्वभावेन नीचैरप्यर्थसंश्रयाः ॥१६६॥
 अथयान्यादृशं प्राप्य प्रयोग कालमेव च ।
 त्रिपरीताधया हस्ताः प्रयोक्तव्या 'बुधैर्नरैः' ॥१६७॥
 विपण्णे मूर्च्छिते 'हीने जुगुप्साशोकपीडिते ।
 ग्लाने सुप्ते विहस्ते च निश्चेष्टे तन्त्रिते जडे ॥१६८॥
 व्याधिग्रस्ते ज्वरार्ते च भयार्ते शीतविप्लवने ।
 मत्ते प्रमत्ते चोग्मत्ते चिन्तायां तपसि स्थिते ॥१६९॥
 'हिमरपंगते' यन्धे 'हारिणेष्ववसधिते ।
 स्वप्रायिते च सभ्रान्ते 'नखसंस्फोटने तथा ॥१७०॥
 'न हस्ताभिनयः कार्यं कार्यः' 'सरस्य संग्रहः ।
 * तथा काकुविशेषश्च 'नानाभावरसान्वितः ॥१७१॥
 यत्र ध्यप्राबुधौ हस्तौ 'तत्र दृष्टिविलोक्तैः' ।
 वाचिकाभिनयं कुर्याद्विरामैर्यथैर्दर्शकैः' ॥१७२॥
 एवं श्रेया करा हेते नानाभिनयसंश्रिता ।
 अत ऊर्ध्वं प्रपक्ष्यामि 'हस्तान् नृत्तसमाधयान् ॥१७३॥

- 163-173 (B. 171 183, G 165-176) 1 B. मध्ये कुर्वीत मध्यमैः.
 2 B. बुधैर्नरा 3 C मोने 4 B हिमरपंगते बद्धे 5 C. हरिणः, B.
 वारिणा. 6 G. नतमंस्फोटने. 7 C. तथा हस्ताभिनयः. 8 G. सत्त्वस्य सम्भवः,
 B. सत्त्वसमाधयः. 9 G. -रसान्वित, B. नानापरमभावकः. 10 B. तनदृष्टिविलोक्तैः,
 C. चतदृष्टिः. 11 G.B. add two more sl. 12 B करान्

वक्षसोऽष्टाङ्गुलस्यौ तु ग्राह्यमुखौ कटकामुखौ ।
 समानकूर्परसौ तु चतुरथौ प्रकीर्तितौ ॥१७४॥
 हंसपक्षरुतौ हस्तौ व्यावृत्तौ तालवृन्तवत् ।
 उद्धृताविति विशेषावथवा तालवृन्तकौ ॥१७५॥
 चतुरधस्थितौ हस्तौ हंसपक्षरुतौ तथा ।
 तिर्यक्स्थितौ चाभिमुखौ श्रेयौ तलमुखाविति ॥१७६॥
 तावेव मणिवन्धान्ते स्वस्तिकाकृतिसंस्थितौ ।
 स्वस्तिकाविति विख्यातौ विच्युतौ विप्रकोर्णकौ ॥१७७॥
 भलपल्लवसंस्थानाद्युर्ध्वास्यौ पद्मकोशकौ ।
 अरालकटकार्यौ वा अरालकटकामुखौ ॥१७८॥
 भुजांसकूर्परग्रेस्तु कुटिलावर्तितौ करौ ।
 पराङ्मुखतलाविद्धौ श्रेयायाविद्धवत्कौ ॥१७९॥
 हस्तौ तु सर्पशिरसौ मध्यस्याङ्गुष्ठकौ यदा ।
 तिर्यक् प्रसारितास्यौ च तदा सूचीमुखौ स्मृतौ ॥१८०॥
 रेचितौ चापि विशेष्यौ हंसपक्षौ द्रुतध्रमौ ।
 प्रसारितोत्तानतलौ रेचिताथेव संश्रितौ ॥१८१॥
 चतुरथो भवेद्ग्रामः सन्पहस्तश्च रेचित ।
 विशेष्यौ नृत्ततत्त्वज्ञैरर्थरेचितसंज्ञकौ ॥१८२॥
 अञ्जितौ कूर्परसौ तु त्रिपताकाकृतौ करौ ।
 किञ्चित्तिर्यग्गतावेतौ स्मृतायुत्तानवञ्जितौ ॥१८३॥
 मणिवन्धनमुखौ तु पताकौ पल्लवौ स्मृतौ ।
 बाहुशोभादिनिष्क्रान्तौ नितम्बाविति कीर्तितौ ॥१८४॥
 केशदेशाद्विनिष्क्रान्तौ परिपाशवस्थितौ यदा ।
 विशेष्यौ केशचन्दाप्यौ करावाचार्यसम्मतौ ॥१८५॥

174-185 (B. 184-197 ; G 177-190). 1 C. पराङ्मुखतया०.

2 G. वापि. 3 C. हंसपक्षोद्धृतध्रमौ 4 C. मस्थिता 5 B. G. संश्रितौ.

6 B. परिपाशवस्थितौ तथा.

तिर्यक् प्रसारितौ चैव पादार्धसंस्थौ तथैव च ।
 लताख्यौ च करौ ज्ञेयौ नृत्ताभिनयनं प्रति ॥१८६॥
 समुन्नतो लताहस्तः पादार्धात्पादार्धविलोलितः ।
 त्रिपत्नाकोऽपरः कर्णे 'करिहस्तौ प्रकीर्तितौ ॥१८७॥
 कदिशीर्षनिविष्टाग्रौ त्रिपत्ताकौ यदा करौ ।
 पक्षवञ्चितकौ हस्तौ तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः ॥१८८॥
 तावेव तु परावृत्तौ पक्षप्रद्योतकौ स्मृतौ ।
 अधोमुखतलाविद्धौ ज्ञेयौ गरुडपक्षकौ ॥१८९॥
 हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
 तथा^१ प्रसारितभुजौ दण्डपक्षाविति स्मृतौ ॥१९०॥
 ऊर्ध्वमण्डलिनौ हस्तावूर्ध्वदेशधिवर्तनात् ।
 तावेव पादार्धविन्वस्तौ पादार्धमण्डलिनौ स्मृतौ ॥१९१॥
 उद्वेष्टितो भवेदेको 'द्वितीयश्चापवेष्टितः ।
 भ्रमितावुरसः स्थाने उरोमण्डलिनौ स्मृतौ ॥१९२॥
 अलपल्लवाकारालावुगोऽर्धभ्रमणकमात् ।
 'पादार्धतश्च विज्ञेयावुरः पादार्धमण्डलौ ॥१९३॥
 हस्तौ तु मणिन्ध्वान्ते कुञ्चितावञ्चितौ यदा ।
 'कटकास्यौ कृतौ स्यातां मुष्टिरुखस्त्रिकौ तदा ॥१९४॥
 पद्मकौशौ यदा हस्तौ 'व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
 नलिनीपद्मकौशौ तु तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः ॥१९५॥
 करावुद्वेष्टिताग्रौ तु प्रविधायालपल्लवौ ।
 ऊर्ध्वप्रसारिताविद्धौ विज्ञेयावुल्लवणाविति ॥१९६॥
 पल्लवौ च शिरोदेशे संग्राप्तौ ललितौ स्मृतौ ।
 कूर्परुखस्त्रिकृतौ लताख्यौ वलिनाविति ॥१९७॥

186-197 (B. 198 209, G. 191-202) 1 BG करिहस्तौ प्रकीर्तित .

2 C. तथा. 3 C. द्वितीयश्च विवेष्टित . 4 BC पादार्धतश्च, 5 G. खटकास्यौ
 कृतौ, G. खटकास्यकृतौ, C. कटकास्यौ तु तौ 6 C. व्यावर्त-.

करणे तु प्रयोक्तव्या नृत्तहस्ता विशेषतः ।
 तथार्थाभिनये चैव पताकायाः प्रयोक्तृभिः ॥१९८॥
 सङ्करोऽपि भवेत्तेषां प्रयोगेऽर्धवशात् पुनः ।
 प्राधान्येन पुनः संज्ञा नाट्ये नृत्ते करेऽपिह ॥१९९॥
 वियुताः संयुताश्चैव नृत्तहस्ता प्रकीर्तिताः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि करणं 'हस्तमंथयम् ॥२००॥
 सर्वेषामेव हस्तानां 'नाट्यहस्तप्रवेदिभिः ।
 विज्ञातव्यं प्रयत्नेन करणं तु चतुर्विधम् ॥२०१॥
 'अथावेष्टितमेकं स्यादुद्द्वेष्टितमथापरम् ।
 व्याचर्तितं तृतीयं तु चतुर्थं' परिचर्तितम् ॥२०२॥
 आवेष्ट्यन्ते यदाङ्गुल्यस्तर्जन्याद्या यथाक्रमम् ।
 अग्न्यन्तरेण करणं तदावेष्टितमुच्यते ॥२०३॥
 उद्द्वेष्ट्यन्ते यदाङ्गुल्यस्तर्जन्याद्या यहिर्मुखाः ।
 क्रमशः करणं विप्रास्तदुद्द्वेष्टितमुच्यते ॥२०४॥
 व्याचर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या ह्यङ्गुल्योऽग्न्यन्तरेण तु ।
 यत्तु क्रमेण करणं तद्व्याचर्तितमुच्यते ॥२०५॥
 उद्घर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या वाह्यतः क्रमशो यदा ।
 अङ्गुल्यः करणं विप्रास्तदुक्तं परिचर्तितम् ॥२०६॥
 नृत्तेऽभिनययोगे वा पाणिभिर्वर्तनाध्वयैः ।
 मुष्णभूनेत्रयुक्तानि करणानि प्रयोजयेत् ॥२०७॥
 'तिर्यग्गूर्ध्वगतं चैव तथाधोमुख एव च ।
 आविद्धश्चापविद्धश्च मण्डलस्त्वस्तिकस्तथा ॥२०८॥

198-208 (B 210-220, G. 203-213). 1 G. करणं कर०, B. करान्
 करणसंभ्रयान्. 2 G. नाट्यहस्त प्रवेदिभिः. 3 G. अपवेष्टितम्. 4 B G. read 208
 25 तिर्यक्गूर्ध्वसंस्थो ह्यधोमुखश्चावितोऽपविद्धस्तु । नरडलगतितन्वया स्वस्तिकश्च पृष्ठानु-
 सारी च

अञ्चितः कुञ्चितश्चैव पृष्ठगञ्चेति चोदितः ।

बाहुप्रकारौ दशधा नाट्यनृत्तप्रयोक्तृभिः^१ ॥२०९॥

हस्तानां करणविधिर्मया समासेन निगदितो विप्राः ।

अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये हृदयोदरपाद्वर्कमणिं^२ ॥२१०॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे हस्ताभिनयो नाम

नवमोऽध्यायः ॥

१ B.G. read २०९ as

उद्वेष्टितः प्रसारित इत्येते वै स्मृताः प्रकारास्तु ।

बाह्वोरिति करणत्वा विज्ञेया नर्तकैर्विलम्बम् ॥

२ B. does not stop and treats the chapter X as the part of the present chapter.

दशमोऽध्यायः

आभुग्नमथ निर्भुग्नं तथा चैव प्रकम्पितम् ।
 उद्धाहित समं चैव उरः पञ्चविधं स्मृतम् ॥१॥
 निम्नमुन्नतपृष्ठं च व्याभुग्रांसं क्लृप्तं क्वचित् ।
 आभुग्नं तदुरो धेयं कर्म चास्य निबोधत ॥२॥
 संभ्रमविपादमूर्छादोकभयव्याधिहृदयशल्येषु ।
 कार्यं शीतस्पर्शं येष 'लज्जान्वितेऽर्थवशान् ॥३॥
 स्तब्धं च निम्नपृष्ठं च निर्भुग्रांसं समुन्नतम् ।
 उरौ निर्भुग्नमेतद्धि कर्म चास्य निबोधत ॥४॥
 स्तम्भे मानग्रहणे विस्रयदृष्टे च सत्यवचने च ।
 बह्वमिति च दर्पवचने 'गर्वोत्सेके च कर्तव्यम् ॥५॥
 ऊर्ध्वक्षेपैरुरो 'यत्र निरन्तररुतैः कृतम् ।
 प्रकम्पितं तु विज्ञेयमुरो नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥६॥
 'हसितरुदितेषु कार्यं भ्रमे भये ध्वासकासयोश्चैव ।
 'द्विपके दु ले च तथा नाट्यनैरर्थयोगेन ॥७॥
 उद्धाहितमूर्ध्वगतमुरो धेयं प्रयोगनः ।
 दीर्घोच्छ्वासोन्नतालोके जृम्भणादिषु चेप्यते ॥८॥
 'सर्वैरेवाहविन्यासैश्चतुर्धरुतैः कृतम् ।
 उरः सम तु विज्ञेयं स्वस्थं सौष्टवसंयुतम् ॥९॥
 एतदुक्तं मया सम्यगुरसस्तु विकल्पनम् ।
 अत 'ऊर्ध्वं प्रपश्यामि पादवैयोरिह लक्षणम् ॥१०॥

- 1-10 (B. IX. 223-233; G. 1-11). 1 C. लज्जान्विते 2 C. सर्वोत्साहे. 3 G B. add one śl. 4 C यत्तु. 5 C. हसितरुदितादिसंभ्रममयभ्रमव्याधि-
 पोडितार्थेषु. 6 C. नानाभाक्वोपगत कार्यमुरोर्नाट्ययोगेषु 7 C. सर्वे सत्तोष्टवैरुतैः
 8 B.G. परं.

नतं समुन्नतं चैव प्रसारितविवर्तिते ।
 'तथापसृतमेव तु पादर्वयोः कर्म पञ्चधा ॥११॥
 'कटो भवेत्तु व्याभुक्षा पादर्वमाभुग्नमेव च ।
 तथैवापसृतांस च किञ्चित् पादर्वं नतं स्मृतम् ॥१२॥
 नतस्यैवापरं पादर्वं विपरीनं तु युक्तितः ।
 'कटोपादर्वभुजांसैश्चाप्युन्नतैरुन्नतं भवेत् ॥१३॥
 व्यापामनादुभयतः पादर्वयोः स्यात्प्रसारितम् ।
 'परिवर्ते विकस्यापि विवर्तितमिहेष्यते ॥१४॥
 'विवर्तितापनयनाद् भवेदपसृतं पुनः ।
 पादर्वलक्षणमित्युक्तं विनियोगं निबोधत ॥१५॥
 उपसर्पे नतं कार्यमुन्नतं चापसर्पणे ।
 प्रसारितं प्रहर्षादौ 'परिवृत्ते विवर्तितम् ॥१६॥
 विनिवृत्ते त्वपसृतं पादर्वमध्वंशशङ्खवेत् ।
 एतानि पादर्वकर्माणि जटस्य निबोधत १७॥
 क्षामं खल्वं च पूर्णं च संप्रोक्तमुदरं त्रिधा ।
 तनु क्षामं नतं खल्वं पूर्णमाभ्यातमुच्यते ॥१८॥
 क्षामं 'हासे च रुदिते निःश्वसे जृम्भणे भवेत् ।
 व्याधिते तपसि श्रान्ते क्षुधातं खल्वमिष्यते ॥१९॥
 पूर्णमुच्छसिते स्थूले 'व्याधितात्यशनादिषु' ।
 इत्येतदुदरस्योक्तं कर्म कट्या निबोधत ॥२०॥
 छिन्ना चैव निवृत्ता च रेचिता कम्पिता तथा ।
 उद्धाहिता चेति कटो नास्त्ये नृत्ते च पञ्चधा ॥२१॥
 कटोमध्यस्य चलनाच्छिन्ना संपरिकीर्तिता ।
 पराङ्मुखस्याभिमुखी निवृत्ता स्याद्विवर्तिता ॥२२॥

११-२२ (B. IX. २३४-२४६, G. १२-२३). १ C. तथा प्रसृतमेवतु, २ C. कटिभवेत्. ३ B. •भुजासैश्चाभ्युन्नतैः•. ४ B. परिवर्ताद्, G. परिवर्त, C. परिवर्ति•. ५ G. विवर्तनाप•, B. निवर्तनाप•. ६ C. परिवर्ती. ७ B. G. हास्ये. ८ G. •व्याधिताध्यशना•, C. •व्याधितन्द्राशना•. ९ B.G. add a hem.

सवेतो भ्रमणाद्यापि विज्ञेया रेचिता कटी ।
 'तिर्यग्गतागता क्षिप्रं' कटी ज्ञेया प्रकम्पिता ॥२३॥
 नितम्बपाश्वोर्द्वहनाच्छनैरद्वाहिता कटी ।
 'कटीकर्म' मया प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ॥२४॥
 छिन्ना व्यायामसंभ्रान्तज्याघृतप्रेक्षणादिषु ।
 निवृत्ता वर्तने चैव रेचिता भ्रमणेषु च ॥२५॥
 कुब्जधामननीचानां गतौ कार्या प्रकम्पिता ।
 स्थूलेषूद्वाहिता योज्या स्त्रीणां लीलागतेषु च ॥२६॥
 कम्पनं चलनं चैव स्तम्भनोद्धर्तने तथा ।
 'निवर्तनं च पञ्चैतान्यूल्लूकमणि कारयेत् ॥२७॥
 नमनोन्नमनात् पार्णोर्मुहुः स्यादूल्लूकम्पनम् ।
 गच्छेदभ्यन्तरं जानु 'यत्र तद्वलनं स्मृतम् ॥२८॥
 स्तम्भनं चात्र विज्ञेयम् 'अपवृत्तक्रियात्मकम् ।
 धलिताविद्धकरणादूर्ध्वोद्धर्तनं स्मृतम् ॥२९॥
 पार्णिरभ्यन्तरं गच्छेद्यत्र 'तत्तु निवर्तनम् ।
 गतिप्यधमपात्राणां भवेद्यापि हि कम्पनम् ॥३०॥
 चलनं चैव कर्तव्यं स्त्रीणां स्वैरपरिक्लेशे ।
 साध्वसे च विपादे च स्तम्भनं तु प्रयोजयेद् ॥३१॥
 व्यायामे ताण्डवे चैव कार्यमुद्धर्तनं युधैः ।
 निवर्तनं तु कर्तव्यं संभ्रमादिपरिक्लेशे ॥३२॥
 'यथादर्शनमन्यच्च लोकाद् ग्राह्यं प्रयोक्तृभिः ।
 इत्यूर्वलक्षणं' प्रोक्तं जह्योश्च निबोधत ॥३३॥
 आचर्तितं नतं क्षिप्तमुद्वाहितमयापि च ।
 परिवृत्तं यथा चैव जह्याकर्मणि पञ्चधा ॥३४॥

23-34 (B. IX. 246b-258a . G. 24-35). 1 C. गतागताक्षिप्तं.

2 B. G. read differently. 3 B. निवर्तनं. 4 B. यत्तु. 5 B. अपविद्धः.

5 C. तत्तु. 6 C. तथा.

वामो दक्षिणपादौ न 'दक्षिणश्चापि वामतः ।
 पादो यत्र ब्रजेद्विमास्तदायर्तितमुच्यते ॥३५॥
 'जानुनः' कुञ्चनाच्चैव नतं ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ।
 'विज्ञेपाच्चैव जङ्घायाः क्षितमित्यभिधीयते ॥३६॥
 उद्धाहितं च विज्ञेयमूर्ध्वमुद्धाहनादपि ।
 प्रतीपनयनं 'यत्तु परितृप्तं' तदुच्यते ॥३७॥
 आयर्तितं प्रयोक्तव्यं 'विदूषकपरिक्रमे ।
 नतं चापि हि कर्तव्यं स्थानासनगतादिषु ॥३८॥
 क्षिप्तं व्यायामयोगेषु ताण्डवे च प्रयुज्यते ।
 तथा चोद्धाहितं 'कार्यमाविद्धगमनादिषु ॥३९॥
 ताण्डवादौ प्रयोक्तव्यं परितृप्तं प्रयोक्तृभिः ।
 इत्येतज्जङ्घयोः कर्म पादयोस्तु निरोधतः ॥४०॥
 उद्धाहितः समधैव तथाप्रतलमञ्जरः ।
 भञ्जितः 'कुञ्चितश्चैव पादः पञ्चविधः स्मृतः ॥४१॥
 स्थित्वा पादतलाग्रेण पार्णिभूमौ निपात्यते ।
 यस्य पादस्य करणे भवेदुद्धाहितस्तु सः ॥४२॥
 अयमुद्धाहितकरणेष्वनुकरणार्थं प्रयोगमासाध ।
 'दुतमन्यमप्रचारः सदृदसकृदा प्रयोक्तव्यः ॥४३॥
 स्वमाघरचितो भूमौ समस्थानश्च यो भवेत् ।
 समपादः स विज्ञेयः स्वमावाभिनयाथयः" ॥४४॥
 स्थिरस्वमावाभिनये नानाकरणसंशये ।
 चलितश्च पुनः कार्या विधिर्नैः पादरेचिते" ॥४५॥

35-45 (B. IX. 258b-270a, G. 36-49). 1 B. दक्षिणाच्चापि. 2 G. जानुन. 3 C. कुञ्चनं वापि. 4 C. विज्ञेयः. 5 C. यतः. 6 C. सम्प्रमातिपरिक्रमे. 7 C. कुर्यन्. 8 G. कुञ्चितं सूत्रे पादः पोदा. 9 C. हतमन्य-. 10 G. adds one sl. 11 B. adds 3 couplets.

उतक्षिता तु भवेत् 'पाणिः' कुञ्चितोऽङ्गुष्ठकस्तथा ।
 शङ्खस्यश्वाङ्गिताः सर्वाः पादेऽप्रतलसञ्चारे ॥४६॥
 'नोदननिकुट्टिते स्थितनिशुम्भिते भूमिताडने भ्रमणे ।
 विक्षेपविधारेचक्र'पाणिस्तगमनमेतेन ॥४७॥
 'पाणिर्न्यस्य स्थिता भूमा- 'वूर्ध्वमप्रतलं तथा ।
 शङ्खस्यश्वाङ्गिताः सर्वाः स पादस्त्वाङ्गितः स्मृतः ॥४८॥
 पादाप्रक्षतसञ्चारे वर्तितोद्वर्तिते तथा ।
 एष पादाहते कार्यो नानाभ्रमकेषु च ॥४९॥
 उतक्षिता यस्य पाणिः स्यादङ्ग ल्यः कुञ्चितास्तथा ।
 तथाकुञ्चितमध्यस्थ स पादः कुञ्चितः स्मृतः ॥५०॥
 उदात्तगमने चैव वर्तितोद्वर्तिने तथा ।
 अतिक्रान्तक्रमे चैव प्रयोगस्तस्य कीर्त्यते ॥५१॥
 पादजह्वोरुत्करणं समं कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
 पादस्य करणे स्रवं जह्वोरुद्वत्यमिष्यते ॥५२॥
 यथा पादः प्रवर्तते तथैवूरुः प्रवर्तते ।
 'अनयोः समानकरणात् पादचारो प्रयोजयेत् ॥५३॥
 इत्येदङ्गजं प्रोक्तं लक्षणं कर्म चैव हि ।
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि चारीत्यायामलक्षणम् ॥५४॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे शारीराभिनयो नाम
 दशमोऽध्यायः ।

46-54 (B IX. 273b-283; G. 50-58) 1 B. पाणिः प्रवृत्तोऽङ्गुष्ठकस्तथा.
 2 B. नोदननिकुट्टिते स्थितनिशुम्भिते, G. ताडननिकुट्टितनिशुम्भिते. 3 B. 'पाणि-
 कृताप्र०. 4 C. पाणिर्न्यस्यश्वाङ्गिता. 5 C. ऊर्ध्वमप्रतलं, B. पादनप्रतलं, 6 B.G.
 add one śī. and a half. 7 B.G. तयोः.

एकादशोऽध्यायः

- * एवं पादस्य जहाया ऊरोः कस्यास्तथैव च ।
 * 'समानकरणाच्चेष्टा चारीति परिकीर्तिता ॥१॥
 विधानोपगताध्यायौ व्ययच्छन्ते परस्परम् ।
 यस्मादङ्गसमायुक्तस्तस्माद् व्यायाम उच्यते ॥२॥
 एकपादप्रचारो यः सा चारीत्यभिसंज्ञिता ।
 द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद् भवेत् ॥३॥
 करणानां समायोगः एण्ड इत्यभिधीयते ।
 एण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा 'संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥४॥
 चारीभिः 'प्रस्तुतं नृत्तं चारीभिश्चेष्टितं तथा ।
 चारीभिः शस्त्रमोक्षश्च चार्यो युद्धे च कीर्तिताः ॥५॥
 यदेतत् प्रस्तुत नाट्यं तद्यारीष्वेव 'संस्थितम् ।
 न हि चार्या विना किञ्चिन्नाट्ये दृष्टं प्रवर्तते ॥६॥
 तस्माद्यारीविधानस्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 या यस्मिन्सु 'यथा योज्या नृत्तं युद्धे गतौ तथा ॥७॥
 समपादा स्थितायतां शकटास्या तथैव च ।
 अक्ष्यर्थिका चापगतिर्विच्यवा च तथापरा ॥८॥
 पङ्काक्रीडिता यद्वा ऊरुदृत्ता तथाङ्गिता ।
 'उत्स्यन्दिता च जनिता स्यन्दिता चापस्यन्दिता ॥९॥
 समोत्सारितमच्छही मच्छही चेति षोडश ।
 एता भौग्यः स्मृताध्यायः 'शृणुताकाशकीः पुनः ॥१०॥

1-10 (B X. 1-10 ; G. 1-10). 1 B. समानकरणे, Bch. समानकरणा.

2 B. संयुक्तैः. 3 B. प्रस्तुतं. 4 C. सङ्गितम् 5 C. प्रयोक्तव्या. 6 B.G. वत्स्यन्दिता. 7 C. शृणुताकाशकी, B.G. आकाशिकी.

अतिक्रान्ता ह्यपक्रान्ता पार्श्वक्रान्ता तथैव च ।
 ऊर्ध्वजानुश्च सूची च तथा नूपुरपादिका ॥११॥
 दोलपादा तथाक्षिता 'आविद्धोद्धृतसंज्ञिते ।
 विघ्द्रान्ता हालता च भुजङ्गवासिता तथा ॥१२॥
 मृगप्लुता च दण्डा च भ्रमरी चेति षोडशः ।
 आकाशम्यः स्मृता ह्येता लक्षणं च निरोधत ॥१३॥
 पादैर्निर्गन्तरङ्गतैस्तथा समनक्षैरपि ।
 समपादा तु सा चारी विज्ञेया स्थानसञ्चया ॥१४॥
 भूमिधृष्टेन पादेन कृत्वाभ्यन्तरमण्डलम् ।
 'पुनस्तसारयेदन्यं स्थितायतां तु सा स्मृता ॥१५॥
 निपण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसार्य तलसञ्चारम् ।
 उद्धाहितमुरः कृत्वा 'शकटास्यां प्रयोजयेत् ॥१६॥
 सव्यस्य पृष्ठतो घामश्चरणस्तु यदा भवेत् ।
 'तस्योपसर्पणं चैव ज्ञेया साध्याधिका बुधैः ॥१७॥
 पादः प्रसारितः सव्यः पुनश्चैवोपसर्पितः ।
 घाम सव्यापसर्पिं च चापगत्यां विधीयते ॥१८॥
 'विच्ययात् समपादाया 'विच्यवां सप्रयोजयेत् ।
 निकुट्ट्यंस्तलाग्रेण' पादस्य घरणीतलम् ॥१९॥
 तलसञ्चारपादाभ्यामुत्प्लुत्य पतनं तु यत् ।
 'पर्यायदाश्च क्रियते एडकाक्रीडिता तु सा ॥२०॥
 अन्योन्यजङ्घासवेद्यात् कृत्वा तु स्वस्तिरुं ततः ।
 ऊरुभ्यां बलनं यस्मात् सा यद्धा चार्युदाहृता ॥२१॥
 तलसञ्चारपादस्य पार्श्वीर्वाह्योन्मुन्नी यदा ।
 जङ्घाञ्जिता तयोद्धृता ऊरुद्धृतेति सा स्मृता ॥२२॥

११-२२ (B.X. ११-२२ ; G. ११-२२). १ C. व्याविद्धोद्धृतः. २ C. पुनस्त-
 सारयेदन्यं. ४ C. तस्योपसर्पणं. ५ C. वीच्ययात्. ६ C. विस्लेपं. ७ C.
 सव्याग्रेण. ८ C. पर्यायतश्च

अग्रतः पृष्ठतो वापि पादोऽग्रतलसञ्चरः ।
 द्वितीयपादनिर्घृष्टो 'यत्तस्याद्विता तु सा ॥२३॥
 शनैः पादो निवर्तते बाहोनाभ्यन्तरेण च ।
 यद्वेचकानुसारेण सा 'चार्युत्स्यन्दिता स्मृता ॥२४॥
 मुष्टिद्वस्तथ यक्ष्णस्यः करोऽन्यश्च प्रवर्तितः ।
 तलसञ्चरपादश्च जनिता चार्युदाहृता ॥२५॥
 पञ्चतालान्तरं पादं प्रसार्य 'स्यन्दितां न्यसेत् ।
 द्वितीयेन तु पादेन 'तथापस्यन्दितामपि ॥२६॥
 तलसञ्चरपादाभ्यां घूर्णमानोपसर्पणैः* ।
 समोत्सरितमत्तहो ध्यायामे समुदाहृता ॥२७॥
 उभाभ्यामपि पादाभ्यां घूर्णमानोपसर्पणैः ।
 उद्वेष्टितापविद्धैश्च हस्तैर्मत्तव्युदाहृता ॥२८॥
 एता मौम्यः स्मृताश्चार्यो 'नियुद्धकरणाश्रया ।
 'आक्राशकीनां चारीणां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२९॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पुरतः संप्रसारयेत् ।
 उत्क्षिप्य पातयेच्चैनमतिक्रान्ता तु सा स्मृता ॥३०॥
 ऊरुभ्यां बलनं कृत्वा कुञ्चितं पादमुद्धरेत् ।
 पार्श्वे 'विनिक्षिपेच्चैनमपक्रान्ता तु सा स्मृता ॥३१॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानु स्तनसमं न्यसेत् ।
 उद्वेष्टितेन पादेन पार्श्वक्रान्ता विधीयते ॥३२॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानु स्तनममं न्यसेत् ।
 द्वितीयं 'च क्रमः स्तब्ध ऊर्ध्वजानुः प्रकीर्तिता ॥३३॥

23-33 (B.X. 23-33 ; G. 23-33). 1 G यसा, B. यसा. 2 B.G.
 चार्युत्स्यन्दिता. 3 B.G. स्यन्दिता 4 B.G. तथापस्यन्दितामपि. 5 C. ०नाना-
 पसर्पणैः. 6 C. नियुद्धः. 7. B.G. आक्राशिकीना, see note 7 in p. 156.
 8 C. विनिक्षिपेच्चैनम्. 9 B. च क्रमस्तब्धम्, C. च क्रमात् स्तब्धम्.

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानूध्वं संप्रसारयेत् ।
 पातयेच्चाप्रयोगेन सा सूची परिकीर्तिता ॥३४॥
 पृष्ठतो ह्यञ्चितं कृत्वा पादमग्रतलेन नु ।
 द्रुतं निपातयेद्भूमौ चारी नूपुरपादिका ॥३५॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पाश्यात् पाद्वन्तु दोलयेत् ।
 पातयेदञ्चितं चैव दोलपादा प्रकीर्तिता ॥३६॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य आक्षिप्य त्वञ्चितं न्यसेत् ।
 जङ्घास्वस्तिकसंयुक्ता 'वाक्षिता' नाम सा स्मृता ॥३७॥
 स्वस्तिकस्याग्रतः पादः कुञ्चितश्च प्रसारितः ।
 निपतेदञ्चिताविद्धमाविद्धा नाम सा स्मृता ॥३८॥
 पादमाविद्धमावेष्ट्य समुत्प्लुत्य निपातयेत् ।
 परिवृत्य द्वितीयं च सोढृष्टा चार्युदाहृता ॥३९॥
 पृष्ठतो बलितं पादं शिरोपृष्टं प्रसारयेत् ।
 सर्वतो मण्डलाविद्धं विद्युद्भ्रान्ता तु सा स्मृता ॥४०॥
 पृष्ठप्रसारितः पादो बलिताभ्यन्तरीकृतः ।
 पार्णि प्रपतितश्चैव हलाता 'सा' प्रकीर्तिता ॥४१॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य व्यध्रमूर्धं विवर्तयेत् ।
 कटीजानुविवर्ताच्च भुजङ्गतासिता भवेत् ॥४२॥
 अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा चोत्प्लुत्य विनिपातयेत् ।
 'जङ्घा'ञ्चिता परिक्षिता सा ह्येवा हरिणप्लुता ॥४३॥
 नूपुरं चरणं कृत्वा पुरतः संप्रसारयेत् ।
 'क्षिप्रमाविद्धकरणं' दण्डपादा तु सा स्मृता ॥४४॥
 अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
 द्वितीयपादभ्रमणात्तलेन भ्रमरी स्मृता ॥४५॥

34-45 (B X. 34-45; G. 34-45). 1 C. उदक्षिता. 2 G. संप्रकीर्तिता.

3 G. जङ्घाश्चितोपरिक्षिता. 4 G. *माविद्धचरणं.

आकाशस्यः स्मृता ह्येता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ।

'धनुर्वज्रादिशस्त्राणां' प्रयोक्तव्यास्तु मोक्षणे ॥४६॥

'अग्रगौ समगौ वापि अनुगौ वापि योगतः ।

पादयोस्तु द्विजा हस्तौ कर्तव्यौ नाश्रयोक्तृभिः ॥४७॥

यतः पादस्तनो हस्तो यतो हस्तस्ततस्त्रिकम् ।

पादस्य निर्गमं कृत्वा तथोपाद्धानि योजयेत् ॥४८॥

पादचार्यो यदा पादो धरणीमेव गच्छति ।

एवं 'हस्तश्चरित्वा तु कटीदेश समाश्रयेद् ॥४९॥

एताश्चार्यो मया प्रोक्ता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ।

स्थानान्यासां प्रवक्ष्यामि सर्वशस्त्रविमोक्षणं ॥५०॥

वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा ।

प्रत्यालीढं तथालीढं स्थानाभ्येतानि षण्णाम् ॥५१॥

द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ।

नयोः 'समुत्थितस्त्वेकस्त्र्यधः पक्षस्थितोऽपरः ॥५२॥

किञ्चिदञ्चितजङ्घं च सौष्ट्याङ्गपुरस्कृतम् ।

वैष्णवस्थानमेतद्धि विष्णुरत्नाधिदैवतम् ॥५३॥

स्थानेतानेन कर्तव्यः संलापस्तु स्वभावतः ।

नानाकार्यान्तरोपेतैर्नृभिर्दत्तममथ्यमैः ॥५४॥

* चक्रस्य मोक्षणे चैव धारणे धनुषस्तथा ।

* 'घैर्योदात्ताङ्गलीलासु तथा क्रोधे प्रयोजयेत् ॥५५॥

इदमेव विपर्यस्तं प्रणयक्रोध इष्यते ।

उपालम्भरते चैव 'प्रणयोद्वेगयोस्तथा ॥५६॥

46-56 (B. X. 46-56 ; G. 46-56). 1 B. धनुर्वज्राणि शस्त्राणां.

2 B. प्रयोक्तव्या विमोक्षणे, C प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभिः. 3 B. अग्रगौ पृष्ठगौ. 4 C

इन्द्रः. 5 C. समस्थितः. 6 C. घैर्यदानाङ्गः. 7 C. प्रकर्षाधिबलस्तथा, G.

प्रदर्शद्वेगयोस्तथा.

शङ्काम्योग्रताचिन्तामतिस्मृतिषु चैव हि ।
 दैन्ये चपलातायां च 'गर्वाभीष्टेषु शक्तिषु ॥५७॥
 शृङ्गाराद्भुतवीमत्सवीप्राधान्ययोजितम् ।
 समपादे समौ पादौ तालमात्रान्तरस्थितौ ॥५८॥
 स्वभावसौष्टव्योपेतौ ब्रह्मा चाक्षाधिदैवतम् ।
 अनेन कार्यं स्थानेन 'विप्रमङ्गलधारणम् ॥५९॥
 रूपणं पक्षिणां चैव 'वरं कौतुकमेव च ।
 वस्थानां स्यन्दनस्थानां विमानस्थाधिनामपि ॥६०॥
 लिङ्गस्थानां व्रतस्थानां स्थानमेतत्तु कारयेत् ।
 तालास्त्रयोऽर्धतालश्च पादयोरन्तर भवेत् ॥६१॥
 तालांस्त्रीनर्घनालं च निपण्णोर्यं प्रकल्पयेत् ।
 त्र्यधौ 'पक्षस्थितौ चैव तत्र पादौ प्रयोजयेत् ॥६२॥
 चैशाम्बस्थानमेतद्धि स्कन्दश्चात्ताधिदैवतम् ।
 स्थानेनानेन कर्तव्यमध्वानां वाहनं युषैः ॥६३॥
 व्यायामो निर्गमश्चैव स्थूलपक्षिणिरूपणम् ।
 'शरासनसमुत्कर्षव्यायामकृतमेव च ॥६४॥
 रेचकेषु च कर्तव्यमिदमेव प्रयोक्तृभिः ।
 पेन्द्रे तु मण्डले पादौ चतुस्तालान्तरस्थितौ ॥६५॥
 त्र्यधौ पक्षस्थितौ चैव कटीजान् समौ तथा ।
 धनुर्वज्रादिशस्त्राणि मण्डलेन प्रयोजयेत् ॥६६॥
 'वाहनं कुञ्जराणां तु स्थूलपक्षिणिरूपणम् ।
 अम्यैव दक्षिणं पादं पञ्चतालान् प्रसार्य तु ॥६७॥
 बालीढं स्थानकं कुर्याद् स्ट्रध्वास्याधिदैवतम् ।
 अनेन कार्यं स्थानेन गीरौद्रकृतं तु यत् ॥६८॥

57-68 (B. X. 57-68 ; G. 57-68a) 1 G. गर्वाधिक्तेषु. 2 G.

*नङ्गलधारणम्. 3 G. वरकोतुक्म्. B. वरं कौतुकम्. 4 C. चक्ष.स्थितौ. 5 C.

शराणां च मनुस्त्रेपं. 6 B. धनुर्वज्राणि.

उत्तरोत्तरसंज्ञलो रोपामर्थकृतश्च यः ।
 मल्लानां चैव 'संफोटः शस्त्राणां च निरूपणम् ॥६९॥
 तथाभिद्रवणं चैव शस्त्राणां चैव मोक्षणम् ।
 कुञ्चितं दक्षिणं कृत्वा वामपादं प्रसार्य च ॥७०॥
 आलीढपरिवर्तस्तु प्रत्यालीढमिति स्मृतम् ।
 आलीढसहितं शस्त्रं प्रत्यालीढेन मोक्षयेत् ॥७१॥
 नानाशस्त्रविमोक्षो हि कार्योऽनेन प्रयोक्तृभिः ।
 न्यायाश्चैवात्र विज्ञेयाश्चत्वारः शस्त्रमोक्षणे ॥७२॥
 भारतः सात्वतश्चैव धार्यगण्योऽय कौशिकः ।
 भारते तु कटिच्छेद्यं पादच्छेद्यं तु सात्वते ॥७३॥
 वधसो धार्यगण्ये तु शिरच्छेद्यं तु कौशिके ।
 एभिः प्रयोक्तृभिर्न्यायैर्नानाचारीसमुत्थिनैः ॥७४॥
 प्रविचाराः प्रयोक्तव्या नानाशस्त्रविमोक्षणे ।
 'न्यायं' स्थितैरङ्गद्वारैर्न्यायाश्चैव समुत्थितैः ॥७५॥
 यस्माद्युद्धानि 'नीयन्ते तस्मान्न्यायाः प्रवर्तिताः ।
 'वामहस्ते चिनिक्षिप्य खेटकं दक्षिणेन च ॥७६॥
 शस्त्रमादाय हस्तेन प्रविचारमथाचरेत् ।
 प्रसार्य च कतौ सम्यक् पुनराक्षिप्य चैव हि ॥७७॥
 खेटकं भ्रामयेत् पश्चात् पार्श्वान् पादवर्गमथापि च ।
 शिरःपरिमश्रापि कार्यः शस्त्रेण योक्तृभिः ॥७८॥
 'कपोलांसान्तरे वापि' शस्त्रस्योद्धटनं तथा ।
 पुनश्च खड्गहस्तेन ललितोद्धृष्टेन च ॥७९॥
 खेटकेन च कर्तव्यः शिरःपरिमो वृधैः ।
 एवं विचारः कर्तव्यो भारते शस्त्रमोक्षणे ॥८०॥

69-80 (B X. 69-80, G 69b-80a) 1 G. संफोटः. 2 G B.

न्यायाः. 3 CGg. नीयन्ते, B.G वर्तन्ते 4 C. वामहस्तेन निक्षिप्य 5 B.
 कपोलम्यान्तरे. 6 G शस्त्रस्योद्धटनं.

सात्वते च प्रवक्ष्यामि प्रविचारं यथाविधि ।
 स एव प्रविचारस्तु शस्त्रसेटकयोः स्मृत ॥८१॥
 केवलं पृष्ठनः 'शस्त्रं' कर्तव्यं खलु सात्वते ।
 गतिश्च चार्पण्येऽपि सात्वतेन क्रमेण तु ॥८२॥
 शस्त्रसेटकयोश्चापि भ्रमणं संविधीयते ।
 'शिरः' परिमस्तद्वच्छस्त्रस्येह भवेत्तथा ॥८३॥
 उरस्युद्वेष्टनं कार्यं 'शस्त्रस्यांसेऽथवा पुनः ।
 भारते प्रविचारो यः कर्तव्यः स तु कैशिके ॥८४॥
 विभ्रमस्य तथा शस्त्रं केवलं मूर्ध्नि पातयेत् ।
 प्रविचाराः प्रयोक्तव्या ह्येवमेतेऽङ्गलीलया ॥८५॥
 'धनुर्वेद्यादिशस्त्राणां प्रयोक्तव्या विमोक्षणे ।
 न भेषं नापि च छेद्यं न चापि रुधिरस्त्रतिः ॥८६॥
 रङ्गे प्रहरणे कार्यं न चापि व्यक्तगातनम् ।
 संजामात्रेण कर्तव्यं शस्त्राणां मोक्षणं वुधैः ॥८७॥
 अथवाभिनयोपेतं कुर्याच्छेद्यं विधानतः ।
 अङ्गसौष्टवसम्पन्नैरङ्गद्वारैर्विभूषितम् ॥८८॥
 व्यायामं कारयेत् सम्यग् लयनालसमन्वितम् ।
 'सौष्टवे हि प्रयत्नस्तु कार्यो 'व्यायामसेविमिः' ॥८९॥
 न हि सौष्टवहीनाङ्गः शोभने नाट्यनृत्तयोः ।
 अथञ्चलमकुञ्जं च सन्नगात् तथैव च ॥९०॥
 नात्युच्चं चलपादं च 'सौष्टवाङ्गं प्रयोजयेत् ।
 कटी कर्णसमा यत् 'कूर्परांसशिरस्तथा ॥९१॥

80-91 (B.X 81-92; G. 80b-92a). 1 B.d. खट्गं, C. शङ्कं. 2 G.C.
 शिरः परिममादस्तिस्त्वय (G. *स्तव). 3 C. शस्त्रस्यान्तेन. 4 B. धनुर्वेद्यानि. 5 C.
 सौष्टवेन तु यमस्तु. 6 B. व्यायामवेदिमिः. 7 B.G. add a couplet.
 8 C.G. चासन्नगात्. 9 G. सौष्टवे चैव योजयेत्. 10 C. कूर्परांसस्थितन्वया.

समुन्नतमुखश्चैव सौष्ठवं नाम तद् भवेत् ।
 कटीनाभिवरौ हस्तौ यक्षश्चैव समुन्नतम् ॥९२॥
 वैष्णवं स्थानमित्यङ्गं चतुरश्रमुदाहृतम् ।
 परिमार्जनमादानं सन्धानं मोक्षणं भवेत् ॥९३॥
 धनुस्तु प्रयोक्तव्यं करणं तु चतुर्विधम् ।
 'प्रमार्जनं परामर्श आदानं ग्रहणक्रिया ॥९४॥
 सन्धानं दारविन्यासो विश्लेषो मोक्षणं तथा ।
 तैलाभ्यक्तेन गात्रेण यद्वागमृदिनेन च ॥९५॥
 व्यायामं कारयेद्दीमान् भित्तावाकाशके तथा ।
 योग्यायां मातृका भित्तिस्तस्माद्भित्ति समाश्रयेत् ॥९६॥
 भित्तौ 'प्रसारिताङ्ग' तु व्यायामं 'कारयेन्नरम् ।
 दलाथं च निषेवेत नखं' 'वस्तिविधिं तथा ॥९७॥
 'स्निग्धान्यक्षानि च तथा रसकं पानकं तथा ।
 'आहारेऽधिष्ठिताः प्राणाः प्राणे योग्याः प्रतिष्ठिताः ॥९८॥
 तस्माद्योग्याप्रसिद्धर्यमाहारे यक्षयान् भवेत् ।
 अशुद्धकार्यं प्रह्लान्तमतीवभुत्पिपासितम् ॥९९॥
 अतिपीतं तथा भुक्तं व्यायाम नैव कारयेत् ।
 'अचेलैर्मैश्वरै गात्रैश्चतुरश्रेण यक्षसा ।
 व्यायामं कारयेद्दीमान् नरमङ्गक्रियार्थिनम्' ॥१००॥
 एवं व्यायामसंयोगे कार्यश्चारीकृतो विधिः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मण्डलानां चिकल्पनम् । १०१॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे चारीविधान नाम

एकादशोऽध्यायः ।

- 92-101 (B. X. 93-103 ; G 91b-103). 1 B G. add a couplet
 2 G.C. समार्जनं. 3 C. प्रसारिताङ्गस्तु. 4 C. कारयेद्बुधः. 5 C. च त्रिविधं.
 6 C om. this hem. 7 B G. आहाराधिष्ठिता. 8 MSS. अचेलैः.
 9 C. अङ्गक्रियात्मकम्.

द्वादशोऽध्यायः

पताश्यायी मया प्रोक्ता यथायच्छलमोक्षणे ।
 चारीसंयोगज्ञानीह मण्डलानि निबोधत ॥१॥
 अतिक्रान्तं विचित्रं च तथा ललितसञ्चरम् ।
 सूचीविद्धं दण्डपाद विहृतालातके यथा ॥२॥
 'वामविद्धं सललितं क्रान्तश्चाकाशगानि च' ।
 'ध्रमरास्कन्दिते स्यातामावर्त' च यथाऽपरम् ॥३॥
 समोत्सरितमप्याहुरेदकाकीडितं तथा ।
 अङ्गितं शकटास्यं च तथाऽध्यर्धकमेव च ॥४॥
 पिष्टकुट्टं च विमेयं तथा चापगतं पुनः ।
 भूमिका मण्डला ह्येते लक्षणं च निबोधत^१ ॥५॥
 आद्य^२ पादं तु जनितं ह्रस्वोद्वाहितमाचरेत् ।
 अलातं वामकं चैव पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम् ॥६॥
 सूचीं वामपदं दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम्^३ ।
 सूचीं वामं पुनश्चैव त्रिकं च परिवर्तयेत् ॥७॥
 तथा 'दक्षिणमुद्धृतमलातं चैव वामकम् ।
 परिच्छिन्नं तु कर्तव्यं बाह्यभ्रमरक्रेण हि ॥८॥
 अतिक्रान्तं पुनर्गमं दण्डपादञ्च दक्षिणम् ।
 विज्ञेयमेतद् ध्यायामे त्वतिक्रान्तन्तु मण्डलम् ॥९॥

1-3 (B.XI, 1-3, G. 13) 1 C. वामबन्धं. 2 B adds here
 मण्डलानि द्विजश्रेष्ठा भूमिगानि निबोधत.

3-5 (B.XI, 4-7, G. 3-5) 1 Mss. sometimes wrongly
 आसन्दित, cf note 1 on trans. of XI. 7-8. 2 B. reads 5b differently.

6-9 (B.XI, 7, 8b-11a, G. 6-9) 1 C. om. 7a, 9b. 2 C.
 दक्षिणमुद्धृतम्,

आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुटनम् ।
 आस्कन्दितं तु वामेन पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम्^१ ॥१०॥
 भुजङ्गत्वासितं वाममतिक्रान्तं च दक्षिणम् ।
 उद्धृतं दक्षिणं चैव अलातं चैव धामकम् ॥११॥
 पार्श्वक्रान्तं पुनः सद्यं सूचीवामक्रमं यथा ।
 विश्लेषो दक्षिणस्य स्यादपक्रान्तं च धामकम् ॥१२॥
 बाह्यभ्रमरकं चैव विश्लेषं चैव योजयेत् ।
 विश्लेषमेतद्वयायामे विचित्रं नाम मण्डलम् ॥१३॥
 'कृत्वोर्ध्वजानुचरणमाद्यं सूचीं प्रयोजयेत् ।
 अपक्रान्तः पुनर्ग्राम आद्यः पार्श्वगतो भवेत् ॥१४॥
 वामं सूचीं पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ।
 पार्श्वक्रान्तं^२ पुनर्ध्याद्यमतिक्रान्तञ्च धामकम् ॥१५॥
 'सूचीमाद्यं पुनः कृत्वा ह्यपक्रान्तञ्च धामकम् ।
 पार्श्वक्रान्तं^३ पुनर्ध्याद्यमतिक्रान्तं च धामकम् ॥१६॥
 परिच्छिन्नं च ऊर्तव्यं बाह्यभ्रमरकेण हि ।
 एष चारीप्रयोगस्तु कार्यो ललितसञ्चरे ॥१७॥
 सूचीं धामपदं दद्यान् त्रिकं च परिवर्तयेत् ।
 पार्श्वक्रान्तः पुनर्ध्यान्यो धामोऽतिक्रान्त एव च ॥१८॥
 सूचीमाद्यं पुनर्दद्यादतिक्रान्तञ्च धामकम् ।
 पार्श्वक्रान्तं पुनर्ध्याद्यं सूचीविद्धे तु मण्डले ॥१९॥
 आद्यस्तु जनितो भूत्वा स च दण्डकमो भवेत् ।
 वामसूचीं पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ॥२०॥

10-13 (B XI. 11b-122. 133-15 ; G. 10-13). 1 B. adds here
 a hem and C. om. 10 and 112. 14-17 (B XI. 16-17, 19 ;
 G 14-16, 18) 1 C. कृत्वोर्ध्ववामचरण० 2 C. सूचीवामक्रमं. 3 C. पुनर्ध्यान्यो.
 18-19 (B.XI. 20-21 ; G. 19-20). 20 (B.XI. 22 ; G. 21).

उद्धृतो दक्षिणश्च स्यादलातश्चैव वामकः ।

पाद्व्यक्रान्तः पुनश्चाद्यो भुजङ्गवासितस्तथा ॥२१॥

अतिक्रान्तः पुनर्वामो दण्डपादश्च दक्षिणः ।

वामसूची त्रिकाधर्तो दण्डपादे तु मण्डले ॥२२॥

आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टनम् ।

आस्कन्दितं च वामेन उद्धृतं दक्षिणेन च ॥२३॥

बलात् वामकं पादं सूचीं दद्यात्तु दक्षिणम् ।

पाद्व्यक्रान्तः पुनर्वाम आक्षितो दक्षिणस्तथा ॥२४॥

'परिवृत्य त्रिकं चैव दण्डपादं प्रसारयेत् ।

सूचीं वामपदं दद्यात् त्रिकं तु परित्यजेत् ॥२५॥

भुजङ्गवासितश्चाद्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।

एव चारीप्रयोगस्तु विहते मण्डले भवेत् ॥२६॥

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा चाऽपक्रान्तं च वामकम् ।

पाद्व्यक्रान्तस्ततश्चाद्योऽप्यलातश्चैव वामकः ॥२७॥

धान्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।

'यदसंख्यं पञ्चसंख्यं वा ललितैः पादविक्रमैः' ॥२८॥

अपक्रान्तः पुनश्चाद्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।

पादध्रमरकश्च स्यादलाने खलु मण्डले ॥२९॥

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ।

आद्यो दण्डत्रयश्चैव सूचीपादस्तु वामकः ॥३०॥

कार्यल्लिकविर्वर्तश्च पाद्व्यक्रान्तश्च दक्षिणः ।

आक्षितं वामकं कुर्यादण्डपादं च दक्षिणम् ॥३१॥

21-22 (B.XI- 23-24; G. 22-23)

23-26 (B.XI. 25-28 ;

G. 24-27). 1 B. समावर्त्य.

27-29 (B XI. 29-30 ; 31b-32a ;

G. 28-30). 1 B. यदसंख्यं सप्तसंख्यं वा. 2 B. adds a hem.

30-31 (B XI. 32b-34a , G. 31-32).

ऊरुद्वत्तं च तेनैव कर्तव्यं दक्षिणेन तु ।
 सूचीवामक्रमश्चैव त्रिकं च परिवर्तयेत् ॥३२॥
 अलातश्च भवेद्द्वामः पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
 अतिक्रान्तः पुनर्वामो वामविष्टे तु मण्डले ॥३३॥
 सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा अपक्रान्तं च वामकम् ।
 पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यो भुजङ्गवासितस्तथा ॥३४॥
 अतिक्रान्तः पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ।
 अतिक्रान्तः पुनर्वाम ऊरुद्वत्तस्तथैव च^१ ॥३५॥
 अलातश्च पुनर्वाम पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
 सूचीवामं पुनर्दद्यादपक्रान्तश्च दक्षिणः^२ ॥३६॥
 अतिक्रान्तं पुनर्वामः^३ आक्षिप्तो दक्षिणे तथा ।
 एष पादप्रसारस्तु ललिते मण्डले भवेत् ॥३७॥
 सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तश्च वामकम् ।
 पार्श्वक्रान्तं पुनश्चान्यं वामं पार्श्वक्रमं तथा ॥३८॥
 भ्रान्त्या चारीभिरेताभिः पर्यायेणाय मण्डलम् ।
 वामसूचीं ततो दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम् ॥३९॥
 स्वभावगमने ह्येतन्मण्डलं संविधीयते ।
 क्रान्तमेतत्तु चित्रेयं नामतो नाट्ययोः स्तुमिः ॥४०॥
 एतान्याकाशगानीह क्षेयान्येयं दशैव तु ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि भौमानामिह लक्षणम् ॥४१॥
 आद्यन्तु जनितं कार्यो वामश्चास्कन्दितो भवेत् ।
 शकटास्यः पुनश्चाद्यो वामश्चापि प्रसारितः ॥४२॥

32-33 (B.XI. 34b-36a, G. 33-34). 34-37 (B.XI. 36b-37a; 38-40a; G. 35-37) 1 G. om. this hem. 2 G. om. this hem. 3 C कार्यो ललितसंज्ञक. 38-40 (B.XI. 40b-43a; G. 38-40). 41-42 (B.XI. 43b-45a; G. 41-42)

आद्यो भ्रमरकः कार्यलिङ्गश्च परिवर्तयेत् ।

आस्कन्दितः पुनर्वागः शकटास्यश्च दक्षिणः ॥४३॥

वामः पृष्ठापसर्पी च दद्याद् भ्रमरकं तथा ।

स एवास्कन्दितः कार्यस्त्वेतद् भ्रमरमण्डलम् ॥४४॥

आद्यो भ्रमरकः कार्यो वामश्चैवाद्भितो भवेत् ।

कार्यलिङ्गविवर्तश्च शकटास्यश्च दक्षिणः ॥४५॥

ऊरुदृत्तः स एव स्याद् वामश्चैवापसर्पितः ।

कार्यलिङ्गविवर्तश्च दक्षिणः स्कन्दितो भवेत् ॥४६॥

शकटास्यो भवेद्दामस्तदेवास्कन्दितं भवेत् ।

एतदास्कन्दितं नाम व्यायामे युद्धमण्डलम् ॥४७॥

आयन्तु जनितं कृत्वा वामश्चैव निकुट्टनम् ।

शकटास्यः पुनश्चाय ऊरुदृत्तः स एव च ॥४८॥

पृष्ठापसर्पी वामश्च स च चापगतिर्भवेत् ।

आस्कन्दितः पुनः 'सन्धः शकटास्यश्च वामक ॥४९॥

आद्यो भ्रमरकश्चैव त्रिकश्च परिवर्तयेत् ।

पृष्ठापसर्पी वामश्चेत्याचर्ते मण्डले भवेत् ॥५०॥

समपादं बुधः कृत्वा स्थानं हस्तौ प्रसारयेत् ।

निरन्तरावर्धतलावावेष्ट्योद्धेष्ट्य चैव हि ॥५१॥

कटीतटे विनिक्षिप्य आद्यमावर्तयेत् क्रमम् ।

तथा क्रमं पुनर्वागमावर्तेन प्रसारयेत् ॥५२॥

चार्या चानया भ्रान्त्या तु पर्यायेणाथ मण्डलम् ।

समोत्सारितमेतत्तु कार्यं व्यायाममण्डलम् ॥५३॥

43-44 (B.XI. 44b-47a ; G. 43-44)

45-47 (B.XI.

47b-50a ; G. 45-47). 1 C. om. 45b-47a.

48-50 (B.XI.

50b-53a ; G. 48-50). 1 C. सौख्यं

51-53 (B.XI.53a-56a ;

G. 51-53).

पादैस्तु भूमिसंयुक्तैः सूचीविद्वैस्तथैव च ।
 पङ्काम्नीडितश्चैव तूर्णैः स्त्रिफविवर्तितैः ॥५४॥
 सूचीविद्यापविद्वैश्च क्रमेणावृत्य मण्डलम् ।
 पङ्काम्नीडितं विद्यात् खण्डमण्डलसंश्रितम् ॥५५॥
 सव्यमुद्धटितं कृत्वा तेनैवाद्यर्तमाचरेत् ।
 तेनैवास्कुन्दितः कार्यः शकटास्यश्च यामकः ॥५६॥
 आद्यः पृष्ठापसर्पौ च स च चापगतिर्भवेत् ।
 अङ्कितश्च पुनर्वाम आद्यश्चैवापसर्पितः ॥५७॥
 वामो भ्रमरकः कार्य आद्यश्चास्कुन्दितो भवेत् ।
 तेनैवास्फोटनं कुर्यादेतदङ्कितमण्डलम् ॥५८॥
 आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निरुद्धम् ।
 स एव शकटास्यश्च यामश्चास्कुन्दितो भवेत् ॥५९॥
 पादैश्च शकटास्यस्यैः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
 विज्ञेयं शकटास्यश्च तु व्यायामे युद्धमण्डलम् ॥६०॥
 आद्यस्तु जनितो भूत्वा स एवास्कुन्दितो भवेत् ।
 अपसर्पो पुनर्वाम शकटास्यश्च दक्षिणः ॥६१॥
 ध्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
 अर्धमेतद्विज्ञेयं नियुद्धे चारिमण्डलम् ॥६२॥
 सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तञ्च यामकम् ।
 भुजङ्गत्वासिञ्चाद्य एव एव तु यामकः ॥६३॥
 भुजङ्गत्वासितैर्ध्रान्त्वा चारैरपि च मण्डलम् ।
 पिष्टुद्धन्तु विज्ञेयं नियुद्धे चारिमण्डलम् ॥६४॥

54-55 (B XI. 56b-58a ; G. 54-55) 56-58 (B XI.
 58b-61a ; G. 56-58) 59-60 (B.XI. 61b-63a ; G. 59-60). 61-62
 (B.XI. 63b-65a ; G. 61-62). 63-64 (B.XI 65b-67a , 63-64).

सर्वैश्चागतैः पादैः परिभ्राम्य तु मण्डलम् ।

एतच्चागतं विद्याग्निपुद्धे चारिमण्डलम् ॥६५॥

नानाचारीसमुत्थानि मण्डलानि समासतः ।

उक्तान्यतः परं चैव समचार्यं नियोजयेत् ॥६६॥

समचार्यप्रयोगो यस्तत्समं नाम मण्डलम् ।

आचार्यबुद्ध्या तानीह कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥६७॥

एतानि सण्डानि समण्डलानि

युद्धे नियुद्धे च परिक्रमे च ।

लीलाङ्गनाधुर्यपुरस्कृतानि

कार्योपि बाद्यानुगतानि तज्जे- ॥६८॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे मण्डलविधानं नाम

द्वादशोऽध्यायः ।

65 (B.XI. 67b-68a ; G. 65).

66 (B XI. 68b-69a ;

G. 66).

67 (B.XI. 69b-70a ; G. 67).

68 (B.XI.

70b-71a ; G. 68).

त्रयोदशोऽध्यायः

ऐवं व्यायामसंयोजने कार्यं मण्डलकल्पनम् ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिस्थिताः ॥१॥
 तत्रोपवहनं कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् ।
 'यथामार्गकलोपेतं प्रकृतीनां' प्रवेशनम् ॥२॥
 ध्रुवायां संप्रयुक्तायां पटे चैवापकर्षिते ।
 कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससम्भवः ॥३॥
 स्थानं तु वैष्णवं कृत्वा ह्युत्तमे मध्यमे यथा^१ ।
 समुन्नतं समं चैव चतुरस्रमुत्तथा ॥४॥
 यादुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् ।
 प्रीचाप्रदेश^२ कर्तव्यो मयूराञ्चितमस्तकः ॥५॥
 कर्णादष्टाङ्गलिस्थे च यादुशीर्षे प्रयोजयेत् ।
 उरसश्चापि चिबुकं चतुरद्रुलसंस्थितम् ॥६॥
 हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटीनामितदस्थितौ ।
 दक्षिणो नाभिसंस्थस्तु यामः कटितदस्थितः ॥७॥
 पादयोरन्तरं कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च ।
 पादोत्क्षेपस्तु कर्तव्यः स्वप्रमाणविनिर्मितः ॥८॥
 चतुस्तालो द्वितालश्च एकतालस्तथैव च ।
 चतुस्तालस्तु देवानां पार्थिवानां तथैव च ॥९॥
 द्वित्रालश्चैव मध्यानां तालः स्त्रीनीचलिङ्गिनाम्^३ ।
 चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथा लोककलः पुनः ॥१०॥

1-10 (B XII. 1-10). 1 Ag. (v. l.) वसोपेतं, B.G. रसोपेतं,

2 B. प्रवेशने, 3 C. यथा. 4 G. •सद्विनाम्.

चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत् ।
 तथा चैककलः पातो नीचानां संप्रकीर्तितः ॥११॥
 स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयत्रयम् ।
 यथाप्रकृति नाट्यज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत् ॥१२॥
 धैर्योपपन्ना गतिरुत्तमानां

मध्या गतिर्मध्यमसंमतानाम् ।

द्रुता गतिश्च प्रचुराद्यमानां

लयत्रयं सत्त्ववशेन योज्यम् ॥१३॥

एष एव भुवि ज्ञेयः कलाताललये विधिः ।
 पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोगं शृणुतानघाः ॥१४॥
 स्वभावे तूत्तमगतौ कार्यं ^१ज्ञानु कट्टीसमम् ।
 युद्धचारीप्रयोगेषु ^२पुनः स्तनसमं भवेत् ॥१५॥
 पाद्वैकान्तैः सललितैः पादैर्बाधान्वितैरथ ।
 रङ्गकोणोन्मुखो गच्छेत् सम्यक् पञ्चपदानि तु ॥१६॥
 वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन तु ।
 पश्चिष्य द्वितीयं तु गच्छेत् कोणं ततः परम् ॥१७॥
 तत्रापि वामवेधस्तु विक्षेपो दक्षिणेन च ।
 ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेत् तान्धेयं तु पदानि च ॥१८॥
 एष गतागतैः कृत्वा पदानामेकविंशतिम् ।
 वामवेधं ततः कुर्यात् विक्षेपं दक्षिणस्य च ॥१९॥
 रङ्गे विरुद्धे भरतेन कार्यो

गतागतैः पादगतिप्रचारः ।

^३व्यस्रस्त्रिकोणे चतुरस्तरङ्गे

गतिप्रचारश्चतुरस्त्र एव ॥२०॥

11-20 (B XII. 11-20 ; G. 11-20). 1 G. ज्ञानुकट्टीसमम्. 2 C.

ज्ञानु स्तनसमं. 3 G. व्यस्रे विक्षेपे.

यः समैः सहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाश्रयः ।
 चतुष्कलोऽथ द्विकल [अथ] वैककलः पुनः ॥२१॥
 अथ मध्यमनीचैस्तु गच्छेद्यः परिवारितः ।
 'चतुष्कलमधार्घ्यं' च तथा चैककलं पुनः ॥२२॥
 'देवदानवयक्षाणां नृपपद्मगरक्षसाम् ।
 चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्याथ गतिर्विधैः ॥२३॥
 दिवौकसां तु 'क्षेपाणां मध्यमा गतिरिष्यते ।
 तत्रापि 'चोद्धता ये तु तेषां देवैः समा गतिः ॥२४॥

कथय ऊचुः—

यदा मनुष्या राजानस्तेषां देवगतिः कथम् ।
 अत्रोच्यते कथं नैषा गती राज्ञां भविष्यति ॥२५॥
 इह प्रकृतयो दिव्या तथा च दिव्यमानुषी ।
 मानुषी चेति विज्ञेया नाट्यनृत्तक्रियां प्रति ॥२६॥
 देवा हि प्रकृतिर्दिव्या राजानो दिव्यमानुषी ।
 या त्वन्या लोकविदिता मानुषी सा प्रकीर्तिता ॥२७॥
 'देवांश्चाजास्तु राजानो देवात्पात्मसु कीर्तिताः ।
 एवं देवानुकरणे दोषो ह्यत्र न विद्यते ॥२८॥
 अयं विधिस्तु कर्तव्यः स्वच्छन्दगमनं प्रति ।
 संभ्रमोत्पातरोपेषु प्रमाणं न विधीयते ॥२९॥
 *सर्वासां प्रकृतीनां तु अवस्थान्तरसंश्रया ।
 *उत्तमाधममध्यानां गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥३०॥
 चतुर्द्विकलं वा स्यात् तथार्धकलमेव च ।
 अवस्थान्तरमासाद्य कुर्याद् गतिविचेष्टितम् ॥३१॥

21-24 (B.XII. 21-24 ; G. 21-24). १ Bd. 'नयोधं'. २ BG.
 देवदानव. ३ BC. सर्वेषां, Bp क्षेपाणां. ४ C. चोर्ध्वम्.
 25-28 (B.XII. 25-28 ; G. 25-28) १ C. देवात्पाजास्तु.
 29-31 (B XII. 29-33 ; G. 29-33))

ल्येष्टे 'चतुष्कलं यत्र 'द्विकलं मध्यमे ततः ।
 द्विकलं चोत्तमे यत्र मध्ये त्वेककलं भवेत् ॥३२॥
 कलिकं मध्यमे यत्र नीचेऽर्धकलं भवेत् ।^१
 एवमर्धार्धहानिं तु 'कलानां संप्रयोजयेत् ॥३३॥
 उत्तमानां गतियां तु न तां मध्येषु योजयेत् ।
 मध्यमानां गतियां तु न तां नीचेषु योजयेत् ॥३४॥
 ज्वराते च क्षुधाते च तपःश्रान्ते मयान्विने ।
 'विस्मये चावहित्ये च तथोत्सुन्यसमन्विते ॥३५॥
 शृङ्गारे चैव शोके च सञ्छन्दगमने तथा ।
 'गतिः स्थितया कार्याधिकलान्तरपातिता' ॥३६॥
 पुनश्चिन्तान्विने चैव गतिः कार्या चतुष्कला^२ ।
 अस्वस्थे कामिते चैव मये चित्तासिते तथा ॥३७॥
 आवेगे चैव हर्षे च कार्ये यच्च त्वरान्वितम् ।
 अनिष्टश्रवणे चैव 'क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥३८॥
 अपि चात्यपिके कार्ये 'तथैव शा. मार्गणे ।
 अपरादानुसत्ते श्वापदानुगतौ तथा ॥३९॥
 एनेष्वेवं गतिं प्राप्नोति 'द्विकलां संप्रयोजयेत् ।
 गतिः शृङ्गारिणी कार्या स्वस्यकामितसंभवा ॥४०॥
 द्वितीदर्शितमार्गस्तु प्रविशेद्रहमण्डलम् ।
 सूत्रया चाप्यभिनयं कुर्यादर्थसमाश्रयम् ॥४१॥

- 32-33 (B. XII. 29-33 ; G. 29-33). १ G. चतुष्कला. २ G. द्विकला.
 3 G. read this hem. as यद्येतन्नय द्विकला मध्यमस्यैककला तथा. 4 G. this
 hem. ■ मध्यमस्यैककला यत्र नीचेऽर्धकला ततः. 5 B. जडानां.
 34 (B XII. 39b-40a ; G. 34). 35-36 (B.XII. 34-35a ;
 G. 35-36). १ G. विज्ञते. २ G. om. his hem. 37-40 (B.XII.
 36b-39a ; G. 37-29). १ G. om. 37a. २ C. क्षेपेऽद्भुतः. 3 B.C. दुःखिते.
 40-41 (B XII. 40b-44 ; G 40b-44a). १ B. विज्ञतां.

हृद्यैर्गन्धैस्तथा चस्तरलङ्कारैश्च भूषितः ।
 नानापुष्पसुगन्धामिर्मालामिः समलङ्कृतः ॥४२॥
 गच्छेत् सललितैः पादैरतिक्रान्तैः स्थितैस्तथा ।
 तथा सौष्ठवसंयुक्तैर्यतालसमन्वितैः ॥४३॥
 पादयोरनुगौ हस्तौ नित्यं कार्यौ प्रयोक्तृभिः ।
 उत्क्षिप्य 'सह पादेन 'पादयोश्च विपर्यय ' ॥४४॥
 प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत ।
 विसर्जितजनस्तत्र तथा दूतीसहायघान् ॥४५॥
 निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः ।
 वेलसदृशवस्त्रश्च सह द्रुत्या शनैस्तथा ॥४६॥
 प्रजेत् प्रच्छन्नकामैस्तु पादैर्निशब्दमन्दगैः ।
 'शब्दशंखयुक्तुकश्च स्यादवलोकनतापरः ॥४७॥
 वेपमानदारीरश्च शङ्कितः प्रस्सलन् मुहुः ।
 रसे रोद्रे तु वक्ष्यामि दैत्यरक्षणान् प्रति ॥४८॥
 एक एव रसस्तेषां स्यादौ रौद्रो द्विजोत्तमाः ।
 नैपथ्यरौद्रो विज्ञेयस्त्वङ्गरौद्रस्तथैव च ॥४९॥
 तथा स्वभावजश्चैव द्विधा रौद्रः प्रकीर्तितः ।
 रधिरह्नित्रदेहो यो रधिराद्र्मुखस्तथा ॥५०॥
 'तथा पिशितहस्तश्च रौद्रो नैपथ्यजस्तु सः ।
 बहुयाहुर्वहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ॥५१॥
 स्थूलकायस्तथा प्राङ्मुखरौद्रः प्रकीर्तितः ।
 रक्ताक्षः पिङ्गकेशश्च असितो विरुनस्वरः ॥५२॥

42-44 (B.XII. 40b-44 ; G. 40b-49a) 1 B. हस्तं पातेन ;
 2 C. पतनेन ; 3 B. विपर्याद. G.om. 44b. 45-48. (B.XII.
 45-48a ; G. 44b-47). 1 C. शब्दशब्द-युक्तुकश्च. 48 52 (B.XII.
 48b-52 ; G. 48 52). 1 C. तथापि शिरहस्तश्च.

'रुक्षो निर्भत्सनपरो रौद्रः सोऽथ स्वभावजः ।
 चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैः पादैश्चान्तरपातितैः' ॥५३॥
 गतिरेवं प्रकर्तव्या तेषां ये चापि तद्विधाः ।
 अहद्या प्र मही यत्र इमदानरण्यकमला ॥५४॥
 गतिं तत्र प्रयुञ्जीत बीमत्सामिनयं प्रति ।
 क्वचिदासन्नपतितैः विकृष्टपतितैः क्वचिन् ॥५५॥
 पङ्काक्रीडितैः पादैर्युष्पतिपातितैः ।
 तेषामेवानुरौहस्तैर्बभ्रसे गतिरिष्यते ॥५६॥
 अथ बीरे प्रकर्तव्या पादविशेषसंयुता ।
 'द्रुता प्रहरणादिदा नानाचारीसमाकुला ॥५७॥
 'पादवृकान्तैस्तथाविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च ।
 'कलाकालगतैः पादैरावेगे योजयेद् गतिम् ॥५८॥
 उत्तमानामयं प्रायः प्रोक्तो गतिपरिक्रमः ।
 मध्यानामधमानां च गतिं वक्ष्याम्यहं पुनः ॥५९॥
 विसृजे चैव हर्षे च 'विश्रितपदविक्रमा ।
 आसाद्य तु रस्नं हासमेताश्चान्याश्च योजयेत् ॥६०॥
 पुनश्च करणे कार्या गतिः स्थिरपदैरथ ।
 बाष्पाभ्युत्थनयनः सन्नगाक्षस्तथैव च ॥६१॥
 उत्थितपातितकरस्तथा सखनरोदनः ।
 'गच्छेत्तथाप्यधिकया प्रत्यग्राहितसंश्रये ॥६२॥

- 53-54 (B.XII. 53-55^a ; G. 52-53). 1 C. हृते. 2 B. 'स्तन्तरे-
 गतिरे' 54-56 (B.XII. 55-57^a ; G. 54-55). 57 (B.XII.
 57^b-58^a, p. 145 ; G. 56) 1 G. द्रुतप्रचणादिदा. B 'प्रचाराधिगता.
 58 (B XII. 57^b 58^a ; G. 57). 1 G.B. पादवृकान्तैः द्रुताविद्धैः
 2 G. कालाकालगतैः 59-60 (B.XII 58^b-60^a ; G 58-59).
 1 C. विसृज्य. 61-63 (B.XII. 60^b-62^a ; G. 60-61^a).
 1 C. गच्छेत्तथाविक्रमायः 2 C. G. प्रत्यग्राहितसंश्रये. Gp. प्रत्यग्रहितसंश्रये.

एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वे तथैव च ।
 उत्तमानां तु कर्तव्या सधैर्यं चाप्पसगता ॥६३॥
 निश्चासैरायतोत्कृष्टैस्तयैश्वैर्धनिरीक्षितैः ।
 न तत्र सौष्टवं कार्यं न प्रमाणं तयाविधम् ॥६४॥
 मय्यानामपि सत्त्वैर्गतिर्योन्या विधानतः^१ ।
 उरुपातगतोत्साहः शोकव्यामूढचेतनः ।
 नात्युत्क्षिप्तैः पदैर्गच्छेद् दृष्टवन्धुनिपातने ॥६५॥
 गाढग्रहारे कार्या च शिथिलांसमुजाधया ।
 विधूर्णितशरीरा च गतिधूर्णपदैरथ ॥६६॥
 शीतेन चाभिभूतस्य वर्णेनाभिहतस्य च ।
 गतिः प्रयोस्त्वभिः कार्या स्त्रीनीचप्रवृत्ताद्यथ ॥६७॥
 पिण्डीकृत्य तु गात्राणि तेषां चैव प्रकम्पनम् ।
 कटौ चक्षसि निक्षिप्य कुक्षीभूतस्तथैव च ॥६८॥
 दन्तोष्ठस्कुरणं चैव त्रिवुक्त्स्य तु कम्पनम् ।
 कार्यं शनैश्च गन्तव्यं शीताभिनयने गतौ ॥६९॥
 तथा भयानके चैव गतिः कार्या विचक्षणैः ।
 स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिताः ॥७०॥
 विस्फारिते चले नेत्रे विधुतं च शिरस्तथा ।
 भयसंयुक्त्या दृष्ट्या पादप्रयोश्च विलोचनैः^२ ॥७१॥
 द्रुतैर्धूर्णपदैश्चैव बद्धा हस्तं कपोतकम् ।
 प्रवेपितशरीरश्च शुष्कोष्ठस्वलितं व्रजेत् ॥७२॥
 'एषानुकरणे कार्या तर्जने त्रासने तथा ।
 सत्त्वं च विहृतं दृष्ट्वा धृत्या च विहृतं स्वरम् ॥७३॥

63-66 (B.XII. 62b-66a ; G. 61b-65). १ C. om. this hem.
 but G.p. मध्यमानामपि तर्ज गति शोधा विधानतः. २ G. C. शिथिलाङ्ग-
 मुजाधया. 67-69 (B.XII 67-69 ; G. 66-68). 70-73
 (B.XII. 70-75 ; G. 69-74). १ B. एषानुकरणे.

एषा स्त्रीणां प्रकर्तव्या नृणाञ्चाश्रितविक्रमा ।

कचिदासन्नपतितैर्विरुप्पतितैः क्वचित् ॥७३॥

पडकाक्रीडितैः पादैरुपयुं परिपातितैः ।

एषामेवानुगैर्हस्तैर्गतिं मीनेषु योजयेत् ॥७४॥

वणिजां सच्चिवानां च गतिः कार्या स्वभावात् ।

अतिक्रान्तैः पदैर्विषा द्वितालान्तरगमिभिः ॥७५॥

हृत्वा नामितरे हस्तमुत्तानं 'कटकामुखम्' ।

आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यात्पार्श्वं 'तदन्तरे ॥७६॥

न निष्पन्नं न च स्तब्धं न चापि पश्चिमदिनम् ।

हृत्वा गात्रं तथा गच्छेत्तेन चैव क्रमेण तु ॥७७॥

यतीनां धमणानां च ये चान्ये तपसि स्थिताः ।

क्षेपां कार्या गतिर्विषा नेष्टिकं घनमाश्रिता ॥७८॥

अलोलचक्षुश्च भवेद्युगमात्रनिरीक्षणः ।

उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं विधाय च ॥७९॥

अचञ्चलमनाश्चैव 'तथा लिङ्गं' समाश्रितः ।

विनीनवेपथ्वश्च भवेन् कषायवसनस्तथा ॥८०॥

प्रथमं समपादेन हृत्वा स्थानेन वै युधः ।

हस्तं च चतुरं हृत्वा तथा चैकं 'प्रसारयेत् ॥८१॥

प्रसन्नं यदनं हृत्वा प्रयोगस्य वशानुगः ।

अनिशण्णेन गात्रेण गतिं 'गच्छेदतिक्रमात् ॥८२॥

उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ।

एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु योजयेत् ॥८३॥

74-75 (B.XII.70-75 ; G. 69-74).

76-78 (B.XII. 76-78 ;

G. 75-77). 1 C. मुहूर्तदृष्ट्या. 2 G. तयान्तरे, B. न्यनान्तरे.

79-84 (B.XII.

79-86; G. 78-85). 1 G. यथावलिङ्गमाश्रिता.

2 C. प्रयोजनम्.

3 G. गच्छेदतिक्रमात्, B. गच्छेदतिक्रमात्.

तथा प्रतानुगा च स्यादन्येषां लिङ्गिनां गतिः ।
 विभ्रान्ता वाप्युदात्ता वा विभ्रान्ता निभृतापि वा ॥८५॥
 शकटास्यस्थितैः पादैरतिक्रान्ततैस्तथैव च ।
 कार्यं पाशुपतानां च गतिर्यद्भ्रान्तगामिनी ॥८६॥
 'अन्धकारेऽथ याने च गतिः कार्या प्रयोन्तुभिः ।
 भूमौ विसर्पितैः पादैर्द्वैस्तैर्भागप्रदर्शिनैः ॥८७॥
 रथस्यस्यापि कर्तव्या गतिश्चूर्णपदैरथ ।
 समपादं तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं प्रजेत् ॥८८॥
 घनगुह्यत्वा चैकेन तथा चैकेन कृवरम् ।
 सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रप्रहाकुलः ॥८९॥
 बाह्नानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागदाः ।
 द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव गन्तव्यं रत्नमण्डले ॥९०॥
 विमानस्यस्य कर्तव्या एषैव सम्यग्नी गतिः ।
 'शारोदुमुद्धेद् गाल किञ्चित् स्यादुन्मुखस्थिनम् ॥९१॥
 अस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् ।
 अघोऽवलोकनैश्चैव मण्डलावर्तनेन च ॥९२॥
 आकाशगमने चैव कर्तव्या नाट्ययोन्तुभिः ।
 स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरपि' ॥९३॥
 व्योम्नश्चावतरेद्यस्तु तस्यैतां कारयेद्गतिम् ।
 क्रज्यायतोन्नताननैः कुटिलावर्तितैरथ ॥९४॥
 भ्रम्यतश्च तथाकाशादपचिद्धभुजा गतिः ।
 विकीर्णवसना चैव नथा भूगनलोचना ॥९५॥

85-86 (B.XII. 79-86 ; 78-85). 87 (B. XII. 87 ; G. 86).

2 C. अन्धकारेऽन्ययाने. 88-92 (B.XII. 88-92 ; G. 87-91).

1 C. आस्तुः. 92-95 (B XII. 93-95 ; G. 92-94)

1 C. om. this hem.

प्रासादद्रुमशैलेषु नदीनिम्नोन्नतेषु च ।
 वारोहणावतरणं कार्यमर्थवशाद् युधैः ॥९६॥
 प्रासादारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः पदैरथ ।
 उद्धाह्य गात्रं पादञ्च 'सोपाने निक्षिपेन्नरः ॥९७॥
 तथावतरणं चैव गात्रमानमथ रेचयेत् ।
 अतिक्रान्तेन पादेन द्वितीयेनाञ्चितेन च ॥९८॥
 प्रासादारोहणं यत्तु तदेयादिषु कारयेत् ।
 केवलमूर्ध्वनिक्षेपमद्रिष्वङ्गे भवेदथ ॥९९॥
 द्रुमे चारोहणं 'कार्यमतिक्रान्तैः स्थितैः पदैः ।
 सूचीविक्षैरपक्रान्तैः पादपेक्रान्तैस्तथैव च ॥१००॥
 एतदेयावतरणं सरित्स्वपि नियोजयेत् ।
 प्रासादे यन्मया 'प्रोक्ता प्रतारे केवलं भवेत् ॥१०१॥
 जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिर्भवेत् ।
 तीरेऽस्ये 'वसनोत्कर्षः प्राज्ये पाणिविकर्षणैः ॥१०२॥
 किञ्चिन्नताप्रकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते ।
 प्रसार्य बाहुमेकैकं मुहुषोरिविकर्षणैः ॥१०३॥
 तिर्यक् प्रसारिता चैव द्विपमाणस्य वारिणा ।
 'अशेषाङ्गाकुलापूरदना द्रुतैरिष्यते ॥१०४॥
 नौस्यस्यापि प्रयोक्तव्या 'गतिदचूर्णपदैर्गतैः ।
 अनेनैव विधानेन कर्तव्यं गतिचेष्टितम् ॥१०५॥
 संक्षामात्रेण कर्तव्यान्येतानि विधिपूर्वकम् ।
 कस्मान् मृत इति प्रोक्ते किं मर्तव्यं प्रयोक्तुमिः ॥१०६॥

- 96-98 (B XII. 96-98a ; G. 95-97) १ B.G. न्यसेत्सोपानपङ्क्तिषु.
 99-100 (B XII. 103-104 ; G. 103-104). १ C. 'मतिक्रान्तोत्थितैः.
 101-104 (B. XII. 105a, 98b-101 , G. 98-101) १ B.G. प्रोक्तः
 प्रतारः. केवलः. २ B.G. वसनोत्कर्षः. ३ G. 'कुलाधृतवदना.
 105-106 (B. XII. 102a, 105b ; G. 102b, 105a-106).

अङ्गदशप्रहणाग्रागं खलीनप्रहणाद्वयम् ।
 प्रप्रहप्रहणाद्यानमेवमेवापरेष्वपि ॥१०७॥
 अश्वयाने गतिः कार्या वैशाखस्यानकेन तु ।
 यथा चूर्णपदैश्चित्रैरुपर्युपरिपातितैः ॥१०८॥
 पद्मगानां गतिः कार्या पादैः 'स्वस्तिकसंघितैः ।
 पार्श्वकान्तं पदं कुर्यात् स्वस्तिकं रेचयेद्दिह ॥१०९॥
 विटस्यापि तु कर्तव्या गतिर्ललितविक्रमा ।
 पादैराकुञ्चितैः किञ्चित् तालाम्यन्तरपातितैः ॥११०॥
 स्वसौष्टवसमायुक्तौ तथा हस्तौ पदानुगौ ।
 कटकवर्धमानौ तु कृत्या विटगतिं व्रजेत् ॥१११॥
 'काञ्चुकीयस्य कर्तव्या वयोऽयस्याविशेषतः ।
 वृद्धस्य प्रयोगस्तो गतिमेवं प्रयोजयेत् ॥११२॥
 अर्धतालोलिखितैः पादैर्दिक्कम्भैः कञ्जुमिस्तथा ।
 समुद्रहंस्तयाङ्गानि पङ्कलग्न इव व्रजेत् ॥११३॥
 अथ वृद्धस्य कर्तव्या गतिः कम्पितदेहिका ।
 'विष्कम्भनकृतप्राणा मन्दोत्क्षिप्तपदक्रमा ॥११४॥
 कृशस्याप्यभिनेया धै गतिर्मन्दपदक्रमा ।
 'व्याधिग्रस्तस्य तथा च तपःश्रान्तस्य चैव हि ॥११५॥
 विष्कम्भनकृतप्राणः कृशः क्षामोदरस्तथा ।
 'क्षामस्वरश्चैव भवेद् दीननेत्रस्तथैव च ॥११६॥

107 (B.XII. 107 ; G. 106)

108 (B.XII. 108 ;

G. 107).

109 (B XII 109 ; G. 108).

1 B.G. स्वस्तिक-

सयुतैः.

110 (B. XII. 110 ; G. 109).

1 B.G. ललितविभ्रमा-

111 (B. XII. 111 ; G. 110).

112-113 (B. XII. 112-113;

G. 111-112). 1 B G. काञ्चुकीय

114 (B. XII. 114 , G. 113). 1 C.

विष्कम्भेन.

115-116 (B. XII. 115-116 ; G. 114-115).

1 B,G C.

व्याधिग्रस्ते जरार्ते च---लुधान्विते. We with Bd. 2 B G C. क्षामस्वरकपोलध.

शनैर्लक्ष्मणं चैव कर्तव्यं हस्तपादयोः ।
 कम्पनं चैव गात्राणां धलेशनं च तथैव च ॥११७॥
 दूराध्वानं गतस्यापि गतिर्मन्दपदक्रमा ।
 विकृण्णं च गात्रस्य जानुनोश्च विमर्दनम् ॥११८॥
 स्थूलस्यापि तु कर्तव्या गतिर्देहानुर्कर्मिणी ।
 समुद्रदहनभूयिष्ठा मन्दोत्क्षिप्तपदक्रमा ॥११९॥
 विष्कम्भगामी च भवेन्निश्वासबहुलास्तथा ।
 भ्रमस्वेदामिभूतश्च ब्रजेच्चूर्णपदैस्तथा ।
 मत्तानां तु गतिः कार्या मदे तल्लग्नमध्यमे ॥१२०॥
 वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णमानाऽपसर्पणैः ।
 अपकृष्टे मदे चैव ह्यन्यस्थितपादिका । १२१॥
 विद्युर्गतिदारोरा च पदैः प्रस्खलितैरप्य ।
 उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिश्चानियतक्रमा^१ ॥१२२॥
 बहुचारीसमायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ।
 रुक्षस्फुटितकेशश्च रजोभ्यस्तननुस्नया ॥१२३॥
 धनिमित्तप्रकयनो बहुभाषी विकारवान् ।
 गायत्यकस्ताद्धमति सङ्गे चापि न सज्जने ॥१२४॥
 नृत्यत्यपि च संहृष्टो वाद्यत्यपि वा पुनः ।
 कदाचिद्धावति जयात् कदाचिद्व्यतिष्ठते ॥१२५॥
 कदाचिदुपविष्टस्तु^२ शयानः स्यान् कदाचन ।
 नानावीर्यरश्चैव रथ्यासननियतालयः ॥१२६॥

११७-११८ (B.XII. ११७-११८ ; G. ११६-११७). ११९ (B.
 XII. ११९ ; G. ११८). १२० (B.XII. १२० ; G. ११९).
 १२१ (B.XII. १२१ ; G. १२०). १२२ (B.XII. १२२ ;
 G. १२१). १ C. निवृत्तक्रमा. १२३-१२६ (B. XII. १२३-१२६ ;
 G. १२२-१२५). १ C. शयितः

उन्मत्तो भवति एष तस्यैतां कारयेद् गतिम् ।
 स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपादं प्रसारयेत् ॥१२७॥
 वध्वा चारीं तथा चैव कृत्वा स्वस्तिकमेव च ।
 अनेन चारीयोगेन परिक्रम्य चतुर्दिशम् ॥१२८॥
 बाह्यभ्रमरकं चैव रङ्गकोणे प्रसारयेत् ॥१२९॥
 त्रिकं सुवलितं कृत्वा लतात्प्यं हस्तमेव च ।
 विपर्ययगतैर्दन्तैः पद्भ्यां सह गतिर्मवेत् ॥१३०॥
 त्रिविधा तु गतिः कार्या खड्गशङ्खकृत्वात्मनैः ।
 विकलाङ्गप्रयोगेन कुहकाभितर्य प्रति ॥१३१॥
 एकः खड्गगतौ नित्यं स्तब्धो वै धरणो भवेत् ।
 तथा द्वितीयः कार्यस्तु पादोऽप्रतलसञ्चरः ॥१३२॥
 स्तब्धेनोत्थापनं कार्यमङ्गस्य धरणेन तु ।
 गमनेन निषण्णः स्यादन्त्येन धरणेन तु^१ ॥१३३॥
 इतरेण निरीदेय क्रमेणानेन वै प्रजेत् ।
 पद्मा खड्गगतिः कार्या^२ तलशस्यक्षतेषु च ॥१३४॥
 पादेनाप्रतलस्थेन अङ्घ्रिनेन प्रजेत्तथा ।
 'निषण्णदेहा पङ्क्तोन्तु ननजङ्गा तथैव च ॥१३५॥
 सर्वसंकुचिताङ्गा च वामने गतिरिष्यते ।
 न तस्य चित्रमः कार्यो विशेषधरणस्य वा ॥१३६॥
 सोढाहिता चूर्णपदा सा कार्या कुहकात्मिका ।
 विद्रुषकस्यापि गतिर्हान्यत्रयसमन्विता ॥१३७॥
 'अङ्गवाक्यवृत्तं हास्यं हास्यं नेपथ्यजं तथा ।
 दन्तुर' खलतिः कुब्जः खड्गश्च विहृताननः ॥१३८॥

127-136 (B.XII. 127-136 ; G. 130-135a). 1 G. om. this hem.

2 C. तालस्य. 3 G निषण्णदेहो. 137-138 (B.XII. 137-138 ;

G 135b-136). 1 B.G. अङ्गवाक्यवृत्तं.

य ईदृशः प्रवेश म्यादङ्गदास्यं तु तद्भवेत् ।
 यदा तु पगवद् गच्छेदुल्लोकिनविलोकिताः ॥१३३॥
 अत्यायतपदत्वाच्च अङ्गदास्यो भवेत्स तु ।
 'वाक्पयदास्य तु विद्योममसंबद्धप्रमाथणात् ॥१३०॥
 अनर्थकैर्बहुविधैस्तथा चाश्लीलभाषितैः ।
 चीरत्वममयीमल्लगैरिकाद्यैस्तु मण्डित ॥१३१॥
 यस्तादृशो भवेद्विमा दास्यो नैपथ्यजस्तु सः ।
 तस्मात्तु प्रकृतिं ज्ञात्वा 'मावः कार्यस्तु तत्त्वतः ॥१३२॥
 गतिप्रचारं विभजेत् नानावस्थान्तरात्मकम् ।
 स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ॥१३३॥
 तथा दक्षिणहस्ते च कुर्याच्चतुरकं ततः ।
 पादयमेकं शिरश्चैव हस्तोऽयं चरणस्तथा ॥१३४॥
 पर्यापतः सद्यमेन लयतालवसानुगः ।
 स्वभावजा तु तस्यैषा गतिरन्या विकारजा ॥१३५॥
 बलभ्यलामाद् भुक्तस्य स्तन्या तस्य गतिर्मवेत् ।
 *कायां येन हि नीचानां चेदादीनामनुकमात् ॥१३६॥
 अथमा इति ये रयाता नानाशीलाश्च ते पुनः ।
 पादयमेकं शिरश्चैव करः सचरणस्तथा ॥१३७॥
 गतौ नमेन चेदानां दृष्टिश्चार्थविचारिणी ।
 यस्माभरणसंस्पर्शमिहमहुरवेक्षितैः ॥१३८॥
 *गात्रेर्विकारविशिष्टैर्लम्बयस्त्रजैस्तथा ।
 गर्विता चूर्णपदा च शकारस्य गतिर्मवेत् ॥१३९॥

१३९-१४२ (B. XII. १३९-१४२; G. १३७-१४१) १ B. G. काव्यशास्यं.

२ B G मावः कार्यं तु-

१४३ १४६ (B. XII. १४३-१४६; G. १४१b-१४४).

१ Gg. महस्य C. महस्य.

१४६-१४८ (B. XII. १४६b-१४७; G. १४५-१४६).

१ B.G. add here a hem.

१४८-१४९ (B. XII. १४९-१५०a; G. १४७).

१ G om. but Gg. has it.

*जात्या नीचेषु योक्तव्या विलोकनपरा गतिः ।
 *असंस्पर्शाच्च^१ लोकस्य स्वाङ्गानि विनिगृह्य च ॥१५०॥
 म्लेच्छानां जातयो यास्तु पुलिन्दशयरादयः ।
 तेषां देशानुरूपेण कार्यं गतिविचेष्टितम् ॥१५१॥
 पक्षिणां श्वापदानां च पशूनां च द्विजोत्तमाः ।
 स्वस्वजातिसमुत्थेन 'स्वभावेन गतिर्भवेत् ॥१५२॥
 सिंहर्षवानराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः^१ ।
 या 'पुटा च कृता सम्यग् विष्णुना प्रभविष्णुना ॥१५३॥
 आलोढं स्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् ।
 जानूपरि कर्तं चैकमपरं वक्षसि स्थितम् ॥१५४॥
 अवलोक्य दिश 'कृत्वा त्रिपुङ्गं बाहुमस्तके ।
 गन्तव्यं विक्रमैर्विमा पञ्चतालान्तरोत्थितैः ॥१५५॥
 *नियुद्धसमये चैव रक्षावतरणे तथा ।
 *सिंहादीनां प्रयोक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभिः ॥१५६॥
 शेषाणामर्थयोगेन गतिं स्थानं च योजयेत् ।
 घाहनार्थप्रयोगेषु रक्षावतरणेषु च ॥१५७॥
 एवमेताः प्रयोक्तव्या नराणां गतयो बुधैः ।
 नोक्ताश्च या मया ह्यत्र प्राप्तास्ता अपि^१ लोक्ततः ॥१५८॥

१५० (B.XII. 150b-151a ; G 148). १ G. असंस्पर्शाच्च.

१५१ (B.XII. 151b-152a ; G 149). १ C. गतिविचारेण.

१५२-३ (B.XII. 152b-154a ; G. 151) १ G. भावेन प्रतिपादयेत्.

२ B.G. या कृता नरसिंहेन, We with Bbh. १५४-१५५ (B.XII.

१५४b-१५६a ; G. 152-153). १ B. सर्वाः. १५६ (B.

XII. 156b-157a ; G 154). १५७-१५८ (B.XII. 157b-159a ;

G. 156). १ B. साध.

अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविचेष्टितम् ।
 स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिष्वामापणेषु च ॥१५९॥
 आयतं चावहित्यं च अश्वकान्तमयापि च^१ ।
 दक्षिणस्तु समः पश्चात् व्यस्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥१६०॥
 वामः समुन्नतकटिधायते स्थानके भवेत् ।
 आवाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च ॥१६१॥
 चिन्तायां चावहित्ये च स्थानमेतत्प्रयोजयेत् ।
 रङ्गावतरणारम्भः पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ॥१६२॥
 मन्मथेर्ध्वोर्द्वयं कोपं तर्जन्याङ्गुलिमोचनम् ।
 निषेधगर्वगाभ्नीर्यमौनं मानावलम्बनम् ॥१६३॥
 स्थानेऽस्मिन् संविधातव्यं दिगन्तरनिरूपणम् ।
 समो यत्र स्थितो वामव्यस्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥१६४॥
 समुन्नतकटिर्वागस्तत्रवहित्यन्तु तद्भवेत्^२ ।
 स्त्रीणामेतत् स्मृतं स्थानं संलापे तु स्वभावजे ॥१६५॥
 निश्चये परितोषे च यितर्के चिन्तने तथा ।
^३विलासलीलालाप्ये दृङ्गारादिनिरूपणे ॥१६६॥

१५९-१६० (B.XII. १५९b-१६१a ; G. १५६c-१५७). १ B adds
 स्थानान्येकानि नारोशामप लक्षणमुच्यते वामः स्वभावतो अत्र पादो विरचितः समः ॥ ताल-
 मात्रान्तरे न्यस्तव्यस्रः पक्षस्थितोऽपरः । प्रथममानगमुरः सम यत्र समुन्नतम् ॥ लतानि-
 तम्बगौहस्ती स्थानं ज्ञेयं तदायतम्. १६०-१६४ (B.XII १६३b-१६७a ;

G. १५८-१६१) १६४-१६६ (B.XII. १६७b-१७२a ; G. १६२-१६६).

१ B.G. add after this: पुरो विचलितव्रजसन्दन्योऽप्यसुतः समः । पाद-
 ललान्तरन्यस्तत्रिक्रमीयत् समुन्नतम् । पाणिर्ललाटयो यदैकत्वदन्यस्तु नितम्बगः ।
 अवहित्यं समाख्यातं स्थानमागमभूयै and also C. almost the same.

२ C. विवाहलीला.

स्थानमेतत्प्रयोज्यं^१ तथा भागावलोकने ।
 पादः समुत्थितश्चैक एकश्चाग्रनलाञ्छितः ॥१६७॥
 सूचीविद्धमविद्धं चा तदध्वक्रान्तमुच्यते^२ ।
 शाखावलम्बने कार्यं स्तयकप्रदपे तथा ॥१६८॥
 विश्रामेष्वथ^३ नीचानां नराणाञ्चार्थयोगतः ।
 स्थानकं तावदेव स्याद् यावच्चैष्टा प्रवर्तते ॥१६९॥
 भग्नं च स्थानकं नृत्ते चारी चेन् समुपस्थिता ।
 एवं स्थानविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामपि च ॥१७०॥
 पुनश्च संप्रवक्ष्यामि गतिं प्रवृत्तिसंस्थिताम् ।
 कृत्वाऽवहित्यं स्थानन्तु वामञ्चाधोमुखं करम् ॥१७१॥
 नाभिप्रदेशे विन्यस्य सञ्चञ्च कटकानुघ्रम् ।
 ततः सललितं पादं तालमात्रसमुत्थितम् ॥१७२॥
 दक्षिणं वामपादस्य बाह्यपादयै विनिक्षिपेत् ।
 तेनैव समकालञ्च लतास्यं वामक भुजम् ॥१७३॥
 दक्षिणं विनमेत्पादयै^४ न्यसेन्नाभितटे ततः ।
 नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्तञ्चोद्वेष्ट्य वामकम् ॥१७४॥
 ततो वामपदं दद्याद्धताहस्तं च दक्षिणम् ।
 लीलयोद्वाहितेनाय शिरसोऽनुगनेन च ॥१७५॥
 किञ्चिन्नतेन गात्रेण गच्छेत् पञ्चपदीं ततः ।
 यो विधिः पुरुषाणां तु रङ्गपीठपरिक्रमे ॥१७६॥

167-168 (B.XII. 172b-173a ; G. 167). १ B. भर्त्तृ-. २ B adds.

सललितं धूर्णितं चैव गलिताम्बरधारणम् ॥ कुडुनन्वकादानं परिरक्षन्मेव च ।

विज्ञासनं सललितं तदृशाखावलम्बनम् ॥ स्थानेऽस्मिन् संविधानीयं स्त्रीणानेतद् प्रयोक्तृभिः.

168-169 (B.XII. 175b-176a , G. 168). १ C. देवारा दाराण.

169-171 (B. XII 176b-178a ; G. 169-170). 171-176 (B.XII.

178b-183a ; G. 171-175). 176-177 (B XII. 183b-184a ;

G. 176).

स एव प्रमदानां चै कर्तव्यो नाट्ययोद्धमिः ।
 पट्कलं तु न कर्तव्यं तथाप्रकलमेव च ॥१७७॥
 पादस्य पतनं तज्जैः सेदनं तद्गतेत्त्रियाः ।
 सयौजनानां नारीपामेयं कार्या गतिर्दुर्घैः ॥१७८॥
 'स्ववीयसीनामेतासां संप्रवक्ष्याम्यह गतिम् ।
 'हृत्वावहित्यं स्यान्नु वामं न्यस्य कटोतटे ॥१७९॥
 'आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यान्नाभिलनान्तरे ।
 न निपन्नं न च सन्न्यं न चापि परिवहितम् ॥१८०॥
 हृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवेह क्रमेण तु ।
 प्रेष्याणामपि कर्तव्या गतिरुद्गान्तगामिनी ॥१८१॥
 'किञ्चिदुन्नमितैर्गात्रैराधिद्वगनिचिन्ना' ।
 स्यात्तं हृत्वाऽवहित्यञ्च वामञ्चाधोमुखं भुजम् ॥१८२॥
 नाभिप्रदेशे चिन्यस्य सन्न्यञ्च कटुरामुखम् ।
 वर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुसाभ्यां निमिथिता ॥१८३॥
 उद्गात्तललितैर्गात्रैः पादैर्ललासनन्वितैः ।
 या पूर्वमेवामिदित्वा शुचिमानां गतिर्मेया ॥१८४॥
 स्त्रीणां कापुरुषाणाञ्च ततोऽर्घ्यञ्च योजयेत् ।
 न्यूनोत्तमनीचानां नृणां यद् गतिचेष्टितम् ॥१८५॥
 स्त्रीणां तदेव कर्तव्यं ललितैः पदचिन्मैः ।
 'चालानामपि कर्तव्यं स्वच्छन्दगीतिप्रसङ्गम् ॥१८६॥

- 177-179 (B. XII. 184b-186a ; G. 177-178). १ G. स्थानीया या-
 चिन्तामान्. 179-181 (B. XII. 186b-188a ; G. 179-180).
 १ C. हृत्वापविद्धं. २ C. आद्यचारालमुत्ताना. 181-183 (B. XII.
 188b-190a ; G. 181-182). १ C. इचिदुन्नमि. २ B. ०भुजचिन्मा.
 183-184 (B. XII. 190b-191a ; G. 183). 184 186 (B. XII.
 191b-193a ; G. 184-185).

न तस्याः सौष्टवं कार्यं प्रमाणं न प्रयोक्तृभिः ।
 *तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसकम् ॥१८७॥
 *नरस्वभावाद्यमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ।
 विपर्ययः प्रयोक्तव्यः पुरुषस्त्रीनपुंसके ॥१८८॥
 स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा तद्भावगमनादिह ।
 व्याजेन 'सेवया वाऽपि तथा भूयश्च यञ्जनात् ॥१८९॥
 स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरुषोऽपि वा ।
 धैर्योदारैः सत्त्वेन युद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ॥१९०॥
 स्त्री पुमांसं त्वभिनयेद् वेपथान्यविचेष्टितैः ।
 स्त्रीवेपभाषितैर्युक्तं 'प्रेक्षिताप्रेक्षितैस्तथा ॥१९१॥
 'मृदुमन्दगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ।
 विजातीयास्तु या नार्यः पुलिन्दशयराङ्गनाः ॥१९२॥
 याश्चापि तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ।
 व्रनस्थानां तपःस्थानां लिङ्गस्थानां तथैव च ॥१९३॥
 स्वस्थानाश्चैव नारीणां समपादं प्रयोजयेत् ।
 उद्धता येऽङ्गद्वाराः स्फुर्याध्वार्यो मण्डलानि च ॥१९४॥
 तानि नाट्यप्रयोगज्ञैर्न कर्तव्यानि योपिताम् ।
 अथासनविधिः कार्यो नृणां स्त्रीणां विशेषतः ॥१९५॥
 नानाभावसमायुक्तस्तथा च शयनाश्रय ।
 विष्कम्भेनाश्रितौ पादौ त्रिकं किञ्चिन्समुन्नतम् ॥१९६॥

186-187 (B.XII. 193b-194a ; G. 186).

187-188 (B.

XII. 194b-195a ; G. 187).

188-189 (B.XII. 195b-196a ;

G. 188).

189-192 (B.XII. 196b-199a ; G. 189-191).

1 G. कीदृया. 2 C. प्रेषिताप्रेषितैः. 3 BG. नृदुसन्नगति.

192-193

(B XII. 199b-200a ; G. 192).

193-194 (B XII. 200b-201a ;

G. 193).

194-195 (B.XII. 201b-202a ; G. 194).

हस्तौ कट्यूरुविन्यस्तौ स्वस्थे स्यादुपवेशने ।
 पादः प्रसारितः किञ्चिदेकदक्षैवासनाश्रयः ॥१९७॥
 शिरः पाद्वर्गगतं चैव सचिन्त उपवेशने ।
 चिबुकोपाश्रितौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रितं शिरः ॥१९८॥
 संप्रणष्टेन्द्रियमनाः शोकौत्सुन्योपवेशने ।
 प्रसार्य बाहू शिथिलौ तथा 'चोपाश्रयाश्रितः ॥१९९॥
 मोहमृच्छामदग्लानिविषादेष्टुपवेशयेत् ।
 सर्वेपिण्डीकृताङ्गस्तु संयुक्तः पादजानुभिः ॥२००॥
 व्याधिबीडितनिद्रास्तु ध्याने चोपविशेन्नरः ।
 तथा 'चोत्कटिकं स्थानं स्फिकृपाष्णीनां समागमः ॥२०१॥
 पिण्डे निवापे जप्ये च सन्ध्यास्वाचमनेऽपि च ।
 विष्कम्भितं पुनश्चैव जानु भूमौ निपातयेत् ॥२०२॥
 प्रियाप्रसादने कार्यं ह्योमादिकरणेषु च ।
 महीगताभ्यां जानुभ्यामधोमुपमवस्थितम् ॥२०३॥
 देवाभिगमने चैव रुपितानां 'च सान्त्वने ।
 शोके चाक्रन्दने तीव्रे मृतानां चैव दर्शने ॥२०३॥
 सासने च कुसत्त्वानां नीचानाञ्चैव याचने ।
 ह्योमयज्ञक्रियायाश्च प्रेष्याणाञ्चैव कारयेत् ॥२०५॥
 मुनीनां नियमेष्वेव भवेदासनजो विधिः ।
 अयासनविधिः कार्यो विविधो नाटकाश्रयः ॥२०६॥

- १९५-१९६ (B.XII. 202b-203a ; G. 195). 196-197 (B XII.
 203b-204a ; G. 196). 197-198. (B XII. 204b-205a ; G.
 197). 198-199 (B.XII. 205b-206a ; G. 198). 1 B. चापाश्र०.
 199-200 (B.XII. 206b-207a ; G. 199). 200-201 (B.XII.
 207b-208a ; G. 200). 201-202 (B.XII. 208b-209a ; G.
 201). 1 G. चोत्कटिकं स्थानम्. 202-203 (B.XII. 209b-210a ; G. 202)
 203-206 (B. XII. 210a-213a ; G. 203-205) 1 BC. प्रसादने.

स्त्रीणाञ्च पुरुषाणाञ्च बाह्यध्याभ्यन्तरस्तथा ।

*आभ्यन्तरस्तु नृपतेर्वाह्यो बाह्यगतस्य च ॥२०७॥

देवानां नृपतीनाञ्च दद्यात् सिंहासनं द्विजाः ।

पुरोधसाममात्यानां भवेद्वेत्तासनं तथा ॥२०८॥

मुण्डासनञ्च दातव्यं सेनानीयुवराजयोः ।

'मुण्डासनं द्विजातीनां' कुमारानां कुथासनम् ॥२०९॥

एवं राजसभा प्राप्य कार्यस्त्वासनजो विधिः ।

स्त्रीणाञ्चाप्यासनविधिं संप्रवक्ष्याम्यहं पुनः ॥२१०॥

सिंहासनन्तु राज्ञीनां देवीनां मुण्डमासनम् ।

पुरोधोऽमात्यपत्नीनां दद्याद् वेत्तासनं तथा ॥२११॥

भोगिनीनां तथा चैव यस्त्रं चर्म कुयापि वा ।

*ब्राह्मणीनां यतीनाञ्च पट्टासनमथापि च ॥२१२॥

वैश्यानाञ्च प्रदातव्यमासनञ्च 'मसुरकम्' ।

शैषाणां प्रमदानान्तु भवेद्भूम्यासनं द्विजा- ॥२१३॥

एवमाभ्यन्तरो षेयो बाह्यध्यासनजो विधिः ।

तथा स्वगृहघातासु छन्देनासनमिष्यते ॥२१४॥

नियमस्थो मुनीनां च भवेदासनजो विधिः ।

लिङ्गिनामासनविधिः कार्यो व्रतसमाश्रयः ॥२१५॥

'दण्डमुण्डवृषीप्रायं वेत्तासनमथापि वा ।

होमे यज्ञक्रियायाञ्च पित्र्यर्थे च प्रयोजयेत् ॥२१६॥

स्थानीया ये च पुरुषाः कुलविद्यासमन्विताः ।

तेषामासनसत्कारः कर्तव्य इह पार्थिवैः ॥२१७॥

206-207 (B.XII. 213b-214a ; G. 206).

201-210 (B.XII.

214b-217a ; G. 207-210a). 1 C कुजा (मुजा?) सनं, B. काष्ठामनं ब्राह्मणाना

2 C. कुमारीणा.

210-214 (B.XII. 217b-221 ; G. 210b-214).

215 (B.XII. 222 ; G. 215).

216 (B.XII. 223 , G. 216)

1 B. व्र सीमुण्डासनप्राय.

217 (B.XII. 224 ; G. 217).

समै समासनं दद्यान्मध्ये मध्यममासनम् ।
 अतिरिक्तेऽतिरिक्तञ्च द्वीने भूम्यासनं भवेत् ॥२१८॥
 उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरुषामप्रतो वृधैः ।
 भूम्यासनन्तथा कार्यमथवा काष्ठमासनम् ॥२१९॥
 नौनागरथयानेषु तथा^१ काष्ठासनेषु च ।
 सदासनं न दुष्येत गुरुषाध्यायपार्थिवैः ॥२२०॥
 आकुञ्चितं समं चैव प्रसारितविधत्तने ।
 उद्वाहितं समञ्चैव शयने कर्म कीर्त्यते ॥२२१॥
 'स्वैरमाकुञ्चितैरद्वैः शल्याखिद्धे तु जानुनी ।
 स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत् ॥२२२॥
 उत्तानितमुखं चैव 'सस्तमुककरं तथा ।
 समं नाम तु सुतस्य स्थानकं संविधीयते ॥२२३॥
 एकं भुजमुपाध्याय संप्रसारितजानुकम् ।
 स्थानं प्रसारितं नाम 'खलु सुतस्य कारयेत् ॥२२४॥
 मघोमुखस्थितञ्चैव विगर्तितमिति स्मृतम् ।
 शस्त्रभ्रतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥२२५॥
 अंसोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभमेव च ।
 उद्वाहितस्तु विज्ञेयं लीलायां वचने प्रभोः ॥२२६॥
 ईपत्प्रसारिते जंघे यत् 'सस्तौ करावुभौ ।
 आलस्यभ्रमरेषु ननं स्थानं विधीयते ॥२२७॥

- २१८ (B.XII. 225 ; G. 218). 219 (B.XII. 226 ; G. 219). 220 (B.XII 227 ; G. 220) 1 B. भूमि०. 221 (B. XII. 228 ; G. 221), 222 (B.XII. 229 ; G. 221) 1 B. सङ्ग०. 223 (B XII. 230 ; G. 223). 1 B. प्रसङ्गमुक्त०. 224 (B.XII. 231 ; G. 224). 1 B. सुख०. 225 (B XII. 232 ; G. 225). 226 (B.XII. 233 ; G. 226). 227 (B.XII. 234 ; G. 227). 1 G. छट्टौ.

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं

नोक्तश्च यः सोऽर्थवशेन साध्यः ।

अतः परं रङ्गपरिक्रमस्य^१

वक्ष्यामि ^२कक्षां प्रविभागयुक्ताम् ॥२२८॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ।

228 (B.XII. 235 , G. 228). १ C. रङ्गविधिक्रमस्य. २ B. कक्षान्तर-

चतुदशोऽध्यायः

ये तु पूर्वं मया प्रोक्तास्त्रयो वै नाश्व्यमण्डपाः ।
 तेषां विभागं विज्ञाय ततः 'कक्षां प्रयोजयेत् ॥१॥
 ये नेपथ्यगृहद्वारे मया पूर्वं प्रकीर्तिते ।
 तयोर्माण्डस्य विन्यासो मध्ये कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥२॥
 कक्षाविभागो निर्देश्यो रङ्गपीठपरिक्रमात् ।
 परिक्रमेण रङ्गस्य कक्षा दान्या विधीयते ॥३॥
 कक्षाविभागे ज्ञेयानि गृहाणि नगराणि च ।
 'उद्यानारामसरित आश्रमा श्रद्धा तथा ॥४॥
 पृथिवी सागराश्चैव द्वैलोक्यं सचराचरम् ।
 वर्षाणि सप्त द्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा ॥५॥
 'अलोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि च ।
 दैत्यनागालयश्चैव गृहाणि 'च वनानि च ॥६॥
 'नगरे वा घने वापि वर्षे वा पर्यंतेऽपि वा
 यत् घातां प्रवर्तेत तत् कक्षां प्रवर्तयेत् ॥७॥
 घाह्यं वा मध्यमं वापि तथैवाभ्यन्तरं पुनः ।
 दूरं वा सन्निकृष्टं वा देशं तु परिकल्पयेत् ॥८॥
 पूर्वं प्रविष्टा ये रङ्गे ज्ञेयास्तेऽभ्यन्तरां बुधैः ।
 पश्चात्प्रविष्टा विज्ञेयाः कक्षाभागे तु बाह्यतः ॥९॥
 तेषां तु दर्शनेच्छुर्यः प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
 दक्षिणामिमुखं सोऽयं कुर्यादात्मनिवेदनम् ॥१०॥

1-10 (B.XIII. 1-12, G. 1-12). 1 BC. always कक्षा- 2 C.

उद्यानारामसहितो देशो ग्रामो 3 BC. अलोकश्च. 4 G. भुवनानि च. 5 C.

तथा सप्त समुद्राश्च वर्षा चैव पर्वतास्तथा. 6 BC. अभ्यन्तरे.

यतो मुखं भवेद् भाण्डं द्वारं नेपथ्यकस्य च ।
 सा मन्तव्या तु दिक् पूर्वा नाट्ययोगेन नित्यशः^१ ॥११॥
 निकामेद्यापि यस्तत्र नरः कार्येण केनचित् ।
 स निष्कमेत्तु तेनैव कृतं येन 'निवेशनम्' ॥१२॥
 निष्क्रान्तोऽर्थवशाद्यापि प्रविशेद्यदि तद् गृहम् ।
 यतः प्राप्तः स पुन्यस्तेन मार्गेण निष्क्रामेत्^२ ॥१३॥
 अथवार्थवशाद्यापि तेनैव सह गच्छति ।
 तथैव प्रविशेद् गेहमेकाकी सहितोऽपि वा ॥१४॥
 तयोश्चापि प्रविशतोः 'कक्षामन्यां विनिर्दिशेत् ।
 परिक्रमेण रङ्गस्य त्वन्या कक्षा विधीयते ॥१५॥
 समैश्च सहितो गच्छेन्नीचैश्च परिवारितः ।
 अथ प्रेक्षणिकाद्यापि विज्ञेया ह्यप्रतो गतौ ॥१६॥
 सैव भूमिस्तु बहुभिर्विरुष्टा स्यात्परिक्रमैः ।
 मद्या वा सन्निवृष्टा वा तेषामेवं 'विकल्पयेत् ॥१७॥
 नगरे वा घने वापि सागरे पर्वतेऽपि वा ।
 दिव्यानां गमनं कार्यं 'द्वीपे पर्वतेऽपि वा पुनः ॥१८॥
 आकाशेन चिमानेन माययाप्यथ वा पुनः ।
 विविधाभिः क्रियाभिर्वा नानार्थाभिः प्रयोगतः ॥१९॥
 नाटकेच्छन्नवेद्याणां दिव्यानां भूमिसञ्चरः ।
 भानुपै कारणादेषां यथा भवति दर्शनम्^३ ॥२०॥

११-१२ (B XIII ११-१३ , G, ११-१३). १ C. has it after 61.

२ BG. निवेदनम्. ३ B. read the couplet differently. ४ Mss. निष्कमेत्.

१४-२० (B.XIII. १४-२० ; G १४-२०). १ BC. वक्ष्याम्. २ G. विकल्पनात्.

३ G. द्वीपपर्वणु. ४ GB. add भारते त्वय हामे (हिमे) वा हरिवर्षे इलाहते ।

रम्ये किम्पुरुषे वापि कुरुपूतरेषु वा.

दिव्यानां छन्दगमनं 'सर्ववर्षेषु कारयेत् ।
 भारते मानुषाणाञ्च गमनं संविधीयते ॥२१॥
 'गच्छेद्यदि विकृष्टं तु 'देशं कार्यवशान्नरः ।
 अङ्गच्छेदेन चान्यस्मिन् निर्दिशेद्धि प्रवेशके' ॥२२॥
 'अथप्रमाणं गत्वा तु कार्यलामं विनिर्दिशेत् ।
 'तथाऽलामे तु कार्येऽस्य अङ्गच्छेदो विधीयते ॥२३॥
 क्षणो मुहूर्तो घामो वा दिवसो वापि नाटके ।
 एकाद्वे संविधातव्यो बीजस्थायं वशानुगः ॥२४॥
 अङ्गच्छेदे 'पुनर्दत्तं मासं वा वर्षमेव वा ।
 नोघ्रं' वरात्तु कर्तव्यं कार्यमङ्गसमाश्रयम् ॥२५॥
 एषं तु भारते वर्षे कक्षा कार्या प्रयोगतः ।
 मानुषाणां 'गतियां तु दिव्यानां तां निरोधत ॥२६॥
 हिमवत्पृष्ठसंस्थे तु कैलासे परितोत्तमे ।
 यक्षाश्च गुह्यकाश्चैव धनदानुचराश्च ये ॥२७॥
 रत्नःपिशाचभूताश्च सर्वे हैमवताः स्मृताः ।
 हिमकूटे च गन्धर्वा विज्ञेयाः साप्सरोगणाः ॥२८॥
 सर्वे नागाश्च निषये शेषयासुकितक्षकाः ।
 महामेरौ त्रयस्त्रिंशद् देव्या देवगणास्तथा ॥२९॥
 नीले तु वैदर्भ्यमये 'सिद्धा ब्रह्मरूपस्तथा ।
 दैत्यानां दानवानाञ्च श्वेतपर्वत इत्यने ॥३०॥
 पितरश्चापि विज्ञेया इन्द्रान्तं समाश्रिताः ।
 इत्येते परेताः श्रेष्ठा दिव्यानामाः प्रकीर्तिताः ॥३१॥

२१-२६ (B. XIII. २२-२७ ; G. २२-२७). १ G. सर्वेचेतेषु. २ BG. विकृष्टं
 यस्तु गच्छेद्धि ३ G. देशकालवशान्तरः. ४ G. विप्रवेशिके, C. प्रविवेशके. ५ G.
 अङ्ग (B. अङ्ग) प्रणारं. ६ BG. तथा लामे ७ BG. तु निर्दिष्टं ८ C. गतो देवा.
 २७-३१ (B. XIII. २८-३२ ; G. २८-३२). १ C. निद्वयवर्षेयस्तथा

तेषां कक्षाविभागश्च जम्बूद्वीपे भवेदयम् ।
 तेषां तु चेष्टितं कार्यं स्वैः स्वैः कर्मपराक्रमैः ॥३२॥
 परिच्छेदविशेषस्तु तेषां मानुषलोचयन् ।
 तेषान्तवनिमित्तत्वं यत्तत्र कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
 इह भावा रसाश्चैव दृष्टावेव प्रतिष्ठिताः ॥३४॥
 दृष्ट्या हि सूचितो भावः पुनरङ्गैर्विभाव्यते ।
 एवं कक्षाविभागस्तु मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ॥३५॥
 पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि प्रवृत्तीनां तु लक्षणम् ।
 चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोगतः ॥
 आयन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चौडूमागधी ॥३६॥

अत्राह—प्रवृत्तिरिति कक्षादिति । उच्यते—पृथिव्यां नानादेशवेषभाषा-
 चारा वार्ताः 'प्रत्यापयन्तीति प्रवृत्तिः । वृत्तिश्च निवेदने । अत्राह—यथा
 पृथिव्यां बहवो देशाः सन्ति, कथमासाञ्चतुर्विधत्वमुपपन्नं, समानलक्षणश्चासां
 प्रयोगः । उच्यते—सत्यमेतत् समानलक्षण प्रयोगः किन्तु नाना देशवेष-
 भाषाचारो लोच इति कृत्या 'लोकानुमतेन वृत्तिसंश्रितस्य नाट्यस्य मया
 चतुर्विधत्वमभिहितम् [१] भारती-सात्वती-कैशिक्यारभटी-वृत्ति-संश्रितेषु
 प्रयोगेषु अभिरता देशाः, यतः 'प्रवृत्तिचतुष्टयमभिनिवृत्तं, प्रयोगश्चेत्पादितः ।

तत्र दाक्षिणात्यास्तावत् बहुनृत्तगीतवाद्या कैशिकीशयाः चतुस्मधुर-
 ललिताङ्गाभिन्नाश्च । तद्यथा—

महेन्द्रो मलयः सहो मेकलः कालपञ्जरः ।

एतेषु ये श्रिता देशाः स ज्ञेयो दक्षिणापथः ॥३७॥

32-36 (B.XIII 33-38 , G. 33-38). 1 Bd. प्रत्यापयति, BC.
 प्यापयति. 2. C. लोकानुमतेऽनुवृत्ति. 3 BG. वृत्तिमंश्रितैश्च प्रयोगैरभिहिताः,
 Bd. Gg. वृत्तिमंश्रितेषु प्रयोगेषु, Bd. C. add अमीषु प्रयोगेषु

37 (B.XIII. 39 ; G. 39). 1 C. मेखनः. 2 C. कालपञ्जरः ;
 G. पालपिञ्जरः, B. पालमञ्जरः.

कोसलास्त्रोसलाश्चैव कलिङ्गा एव मोसलाः ।
 'द्रमिडान्ध्रमहाराष्ट्रैश्च ये चैव वानवासिकाः ॥३८॥
 दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे ।
 ये देशाः संधितास्तेषु दक्षिणास्या तु नित्यशः ॥३९॥
 'आवन्तिका वैदिशिकाः सौराष्ट्रा मालवास्तथा ।
 सैन्यवास्तथ्य सौवीरा 'आनर्ताः सार्वदेयकाः ॥४०॥
 दाशार्णास्त्रैपुराश्चैव तथा वै 'मार्तिकावताः ।
 कुर्वन्त्यावन्तिर्हीमेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु ॥४१॥
 सात्वर्तो कैशिकी चैव वृत्तिमेते समाश्रिताः ।
 भवेत् प्रयोगो 'नान्यत्र स च कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥४२॥
 अह्ना वह्ना '[उत्]-कलिङ्गा वत्साश्चैवौड्रमागधाः ।
 पौण्ड्रा 'नेपालकाश्चैव अन्तर्गिरिवहिर्गिराः ॥४३॥
 तथा 'प्रवह्नामाहेन्द्रमलदामलवर्तकाः ।
 प्रह्लोत्तप्रभृतयो मार्गवा मार्गवास्तथा ॥४४॥
 प्राग्ज्योतिषाः पुलिन्दाश्च वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः ।
 'प्राह्मप्रभृतयश्चैव युञ्जन्ति चौड्रमागधीम् ॥४५॥
 अन्येऽपि देशाः प्राच्या ये पुराणे संप्रकीर्तिताः ।
 तेषु प्रयुज्यते त्वेषा प्रवृत्तिश्चौड्रमागधी ।
 [भारतीं कैशिकीं चैव वृत्तिमेव समाश्रिताः ।]^१ ॥४६॥

- 38-39 (B XIII. 40-41 ; G. 40-41). 1 Bc. एव मोसलाः, Gp. एव
 मोशलाः, G. यवनोशलाः. 2 Gp. महाराष्ट्रैश्च, C. महाराष्ट्रावेष्टा, B. महाराष्ट्र
 वैष्टा. 40-41 (B XI 42-43 ; G. 42-43). 1 G. आवर्तका.
 2 C. आवर्ता. 3 G. वर्तिकावता. 42 (B XIII 44 ; G. 44). 1 Bd.
 नाव्ये च. 43-45 (B XIII. 45-47 ; G 45-47). 1 Mss. कलिङ्गाश्च.
 2 G. नैपालिका. 3 G. प्रवह्नामानेया, Gp. वह्नासमा ज्ञेया 4 G. प्राच्य प्रवृत्तयः, C.
 प्राशुप्रवृत्तयः. 46 (B.XIII 48 ; G. 48). 1 For the justification
 of this restoration see Introduction to the text.

पाञ्चाला सौरसेनाश्च कादमीरा हास्तिनापुराः ।
 बाह्लीका 'शा[ल्व-]का-श्चैव मद्रकौशीनरास्तथा ॥४७॥
 हिमवत्संश्रिता ये तु गङ्गायाश्चोत्तरां दिशम् ।
 ये श्रिता वै जनपदास्तेषु पाञ्चालमध्यमाः ॥४८॥
 पाञ्चालमध्यमायां तु सात्त्वत्यारमदी 'स्तृता ।
 प्रयोगस्त्यल्पगीतार्थं याचिद्व्यतिविक्रमः ॥४९॥
 द्विधा क्रिया भवत्यासां रङ्गपीठपरिक्रमे ।
 प्रदक्षिणप्रवेशा च तथा चाप्यप्रदक्षिणा ॥५०॥
 आवर्ती दाक्षिणात्या च प्रदक्षिणपरिक्रमे ।
 अपसव्यप्रवेशा तु पाञ्चाली चौद्रमागघो ॥५१॥
 थाचन्त्यां दाक्षिणात्यायां 'योज्यं द्वारमथोत्तरम् ।
 पान्चाल्यामौद्रमागघ्यां योज्यं द्वारन्तु दक्षिणम् ॥५२॥
 एकीभूता पुनश्चैताः प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ।
 'पर्वदं देशं कालञ्चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च ॥५३॥
 'येषु देशेषु या पूर्वं प्रवृत्तिः परिकीर्तिता ।
 तद्वृत्तिकानि रूपाणि तेषु तज्जः प्रयोजयेत् ॥५४॥

- 47-48 (B.XIII 49-50, G. 50-51) 1 C. शास्त्राश्चैव, Gd.
 शास्त्राश्चैव, G. शास्त्रान्तया, Bd. शास्त्रा, C. मध्यमाः. 49 (B.XIII.
 51; G. 49). 1 C. श्रिताः. 50 (B.XIII. 52; G. 52).
 51 (B.XIII. 53; G. 53) 52 (B.XIII. 54; G. 54).
 1 B. पार्वद्द्वार०. 53 (B.XIII. 55; G. 55). 1 C. वर्ण्य
 देशावाप्यर्थयुक्तिं कालमवेक्ष्य, G. पर्वदं देशकालौ चाप्यर्थं. 54 (B.XIII.
 56; G. 56). 1 GB देशे देशेषु च या कार्या प्रवृत्तिः, 2 BC.G. add
 एकीभूताः पुनस्तवेता नाटकादौ (C. गानकादौ) भवन्ति हि । अवेक्ष्य वृत्तिबाहुल्यं तत्तत्क
 मंसमानरेव ॥ सार्थं बाहुल्यमेव शेषाणामथ बुद्धिमान् । देशमन्यस्य बाहुल्यं
 प्रवृत्तिं प्रयेतदा.

प्रयोगो द्विविधश्चैव विज्ञेयो नाटकाश्रयः ।
 सुकुमारस्तथाऽऽविद्धो नाट्यशुक्तिसमाश्रयः ॥५५॥
 'सत्त्वाविद्धाङ्गहारन्तु दृष्टभेदाद्व्यात्मकम् ।
 मायेन्द्रजालवहुलं 'पुस्तनेपथ्यसंयुतम् ॥५६॥
 पुरुषैर्बहुभिर्युक्तमल्पलोकोक्तं तथैव च ।
 सात्त्वत्यारभटीप्रायं' नाट्यमायिद्धसंज्ञितम् ॥५७॥
 डिमः समयकारश्च व्यायोगेहामृगौ तथा ।
 एतान्यायिद्धसंज्ञानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥५८॥
 एषां प्रयोगः कर्तव्यो 'दैत्यदानवराक्षसैः ।
 उद्धता ये च पुरुषाः शौर्यवीर्यबलान्विताः ॥५९॥
 नाटकं सप्रकरणं भाणो घोर्यङ्गनाटिके ।
 सुकुमारप्रयोगाणि मानुषेष्वाधितानि तु ॥६०॥
 धर्मी वा द्विविधा प्रोक्ता मया पूर्वं द्विजोत्तमाः ।
 लौकिकी नाट्यधर्मी च तयोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥६१॥

55 (B.XIII. 59 ; G. 59).

56-57 (B.XIII. 60-61, G.60-61).

1 G.B. यत्ताविदा*, तत्ताविदा*. 2 C. पुंसोनेपथ्य*. 3 C. *मटीयुक्त. 58 (B.
 XIII. 62 ; G. 62). 1 B. देव*. 59 (B.XIII. 63 ; G. 63). 60 (B.
 XIII. 64 ; G. 64). 1 B. repeats here 11, and B.G. add अथ बाह्यप्रयोगे
 तु प्रैङ्गाण्डविवर्जिते । निदिक्षन्ति भवेन्नं कदाचिद् भर्तुराज्ञया । पृष्टे कृत्वास्व कुतप
 नाट्यं युट्ठे यतो मुचं भरतः । सा पूर्वा मन्तव्या प्रयोगकाले तु नाट्यतै ॥ द्वारणि
 षट् चैव भवन्ति चास्य रत्नस्य दिग्भागनिनिश्चितानि । नाट्य-प्रयोगेन खलु प्रवेरो
 प्राच्या प्रतोच्यां च दिशि प्रवेशः । विधान्यनुक्तस्य यथात्र रङ्गे विना प्रमाणाद्विदिश.
 प्रयोगे । द्वारन्तु यस्मात् सन्दर्शमाहं प्रार्त्ता दिश ता मनसाऽध्यवस्येत् ॥
 वसोऽनुव्यः प्रथमं तु वेरो वेरानुव्यथ गतिप्रचारः । गतिप्रचारानुगतं च पाठ्यं
 पाठ्यानुव्योऽभिनयश्च कार्यः. 61 (B.XIII. 70 ; G. 65).

स्वभावाभावोपगतं शुद्धं त्वयि कृतं तथा ।
 लोकवातांक्रियोपेतमङ्गलीलाविवर्जितम् ॥६२॥
 स्वभावाभिनयोपेतं नानास्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
 यदीदृशं भवेन्नाट्यं लोकधर्मी तु सा स्मृता ॥६३॥
 'अतिवाक्यक्रियोपेतमतिस्त्वातिभाषितम् ।
 लीलाङ्गहाराभिनयं नाट्यलक्षणलक्षितम् ॥६४॥
 स्वरालङ्कारसंयुक्तं [स्वः]-स्वर्गपुरुषाश्रयम्' ।
 यदीदृशं भवेन्नाट्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥६५॥
 'लोके प्रसिद्धं द्रव्यन्तु यदा नाट्ये प्रयुज्यते ।
 'मूर्तिमत्' 'सामिलापं च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥६६॥
 'आसन्नोक्तं तु यद्वाक्यं न शृण्वन्ति परस्परम् ।
 अनुक्तं ध्रूयते वाक्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥६७॥
 शैलवानविमानानि चर्मवर्मायुधध्वजाः ।
 मूर्तिमन्तः प्रयुज्यन्ते नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥६८॥
 य एकां भूमिकां कृत्वा कुर्वीतैकान्तरेऽपराम् ।
 कौशल्यादेककृत्वाद्वा नाट्यधर्मीति सा स्मृता ॥६९॥
 याऽगम्या प्रमदा भूत्वा गम्याभूमिषु युज्यते ।
 गम्याभूमिष्वगम्या वा नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७०॥

- 62-63 (B.XIII. 71-72 ; G. 66-67). 64-66 (B.XIII
 73-75; G. 68-70). 1 C. अतिसत्त्व० ; Chh. अतिवाक्यं 2 C. *नञ्चर्गु-
 र्वाश्रयम्. G. अश्रयपुरुषाश्रयम्. 3 C. लोकप्रसिद्धं, B. लोके यदभियोज्यं च
 पदमेवोपयुज्यते, G. लोके यदभियोज्यं तु मदमन्त्रोपयुज्यते. 4 C. वृत्तिमत्. 5 Gp.
 सामिलापं, GC. सामिलापच. 67 (B.XIII 76 ; G. 71). 1 G.
 असौक्तं चैव. 68 (B.XIII. 77 ; G. 72). 69 (B.XIII.
 78 ; G. om.). 70 (B.XIII. 79 ; G. om.)

ललितैरङ्गविन्यासैस्तयोर्विशेषपदमैः ।

नृत्यते गम्यते यच्च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७१॥

योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखक्रियात्मकः ।

सोऽङ्गाभिनयसंयुक्तो नाट्यधर्मी तु सा स्मृता^१ ॥७२॥

यश्च कक्षाविभागोऽयं नानाविधिसमाश्रितः ।

रङ्गपीठगतः प्रोक्तो नाट्यधर्मी तु सा भवेत् ॥७३॥

नाट्यधर्मीप्रवृत्तं हि सदा नाट्यं प्रयोजयेत् ।

न ह्यङ्गाभिनयात् किञ्चिद्वृत्ते 'रागः प्रवर्तते ॥७४॥

सर्वस्य सहजो भावः सर्वो 'ह्यभिनयार्थजः ।

'अङ्गालङ्कारचेष्टा तु नाट्यधर्मी प्रकीर्तिता ॥७५॥

एवं कक्षाविभागस्तु 'धर्मी युक्तय एव च ।

विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः प्रयोक्तव्याश्च तत्त्वतः ॥७६॥

उक्तो 'मयाऽङ्गाभिनया यथाय-

'च्छास्त्राकृतो 'यश्च 'कृतोऽङ्गहारः ।

पुनश्च वाक्याभिनय यथायद्

यक्ष्ये स्वरव्यञ्जनवर्णयुक्तम् ॥७७॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे प्रवृत्तिधर्मीव्यञ्जको नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ।

71 (B.XIII. 80 ; G. 73).

72 (B.XIII. 81 ; G. 74).

1 B. add यथेतिहासवेदार्थो प्रदण्णा समुदाहृतः । दिव्यमानुषरत्नार्थं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता.

73 (B.XIII. 83 ; G. 75).

74 (B.XIII.

84 , G. 76). 1 C. नाट्यं.

75 (B.XIII. 85 , G. 77). 1 G.

अभिनयोत्थितः. 2 C. अङ्गालङ्कार चेष्टाभिर्नाट्यं. 3 C. धर्मयुक्ताः प्रकीर्तिताः.

76 (B.XII. 86 ; G. 78).

77 (B.XIII. 87 ; G. 79). 1 B

मयेहाभिनयो. 2 G. शास्त्राकृतो. 3 B. यस्तु. 4 B. कृतोऽङ्गहारैः, C. कृताङ्गहारैः.

पञ्चदशोऽध्यायः

यो वागभिनयः प्रोक्तो मया पूर्वं द्विजोत्तमाः ।
 लक्षणं तस्य वक्ष्यामि स्वव्यञ्जनसंभ्रम् ॥१॥
 वाचि यत्नस्तु कर्तव्यो 'नाट्यम्येषा तनु' श्रुता ।
 'अङ्गनेपथ्यसत्त्वानि वाग्यार्थं व्यञ्जयन्ति हि ॥२॥
 पाङ्मयानीह शास्त्राणि वाङ्निष्ठानि तथैव च ।
 तस्माद्वाचः परं नास्ति वाग्नि सस्य कारणम् ॥३॥
 'नामाज्वातनिपातेर्यस्य' समासतद्धितेयुक्तः ।
 'सन्धिविमक्तिषु युक्तो विज्ञेयो वाचिराभिनयः ॥४॥
 द्विविधं हि स्मृतं पाठ्यं संहृतं प्राकृतं तथा ।
 तयोर्विभागं वक्ष्यामि यथायदनुपूर्वशः ॥५॥
 व्यञ्जनानि स्वराश्चैव सन्धयोऽथ विमक्तयः ।
 नामाज्वातोपसर्गाश्च निपातसद्विज्ञास्तथा ॥६॥
 एतैरङ्गविधानैस्तुः नानाधातुसमाश्रयम् ।
 विज्ञेयं संहृतं पाठ्यं तद्वक्ष्यामि ममासतः ॥७॥
 अकाराद्याः स्वरा ज्ञेया धौकारान्ताश्चतुर्दशः ।
 हकारान्तानि कादीनि व्यञ्जनानि विदुर्बुधाः ॥८॥

- 1-8 (B.XIV. 18 ; C. 1-8). 1 C. नाट्यम्येषां 2B. अङ्गनेपथ्य
 3B. 'निपातोपसर्ग'... तद्धितैर्युक्तः 4B. सन्धिविमक्तिषु युक्तो 5. This couplet
 comes after इति व्यञ्जनवर्गः 6. B. adds कादीनि व्यञ्जनानि. 7. B. om
 व्यञ्जनानि यथा 8. B. adds: अथैव स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरन्तथा ।
 जिह्वामूर्धं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ अङ्गद्विविधसंज्ञानामा कण्ठ्या,
 इत्युपशान्तास्वातन्त्र्याः; अङ्गद्वयं मूर्धन्याः, तालुस्य दन्त्याः, तूपमनीया ओष्ठ्याः
 * इत्युपध्यानीयः, * इतिजिह्वामूर्धन्याः एते कण्ठतालुध्या ओष्ठौ कण्ठोष्ठौ, कण्ठो दन्तोष्ठौ.
 दन्तानामा अनुनासिकाः विमूर्जनीयस्यैरन्य इत्येके । सर्वमुखस्थानमवर्णमिदमेतत् । द्वौ द्वौ
 वर्णौ तु वर्गादौ शेषमात्रं तयोऽपरे । अथोपाधोपबन्तस्तु ततोऽन्ये परिकल्पिताः

तत्र खराश्चतुर्दश*--अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ ए ऐ ओ औ इति खरा ज्ञेयाः ॥

'व्यञ्जनानि यथा—क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह इति व्यञ्जनवर्गः' ॥

वर्गे वर्गे समाख्यातौ द्वौ वर्णौ प्रागधस्थितौ ।

अघोषा इति ये त्वन्ये सघोषा संप्रकीर्तिता ॥९॥

एते घोषाऽघोषाः 'कन्ठ्योष्ठदन्त्यजिब्वहानुनासिकाः ।

ऊष्माणस्तालव्या विसर्जनीयाश्च योद्धव्याः ॥१०॥

गघङ-जझञ-डढण-दधन-यभमस्तथैव यरलयहा घोषाः ।

कख-चछ-टठ-तथ-पफ-'शषसा इति वर्गेऽप्यघोषाः स्युः ॥११॥

'कखगघडा कण्ठस्थास्तालुस्थानास्तु चछजझजाः ।

टठडढणा मूर्धन्यास्तथदधनाश्चैव दन्तस्थाः ॥१२॥

पफयभमास्तगोष्ठ्याः स्युर्दन्त्या लृलसा अहौ च कण्ठस्यौ ।

तालव्या[दि] इचुपशा स्युः ऋदृप्ता मूर्ध्नि स्थिता ज्ञेया ॥१३॥

'ओमौ कण्ठोष्ठ्यौ[धै] एऐकारौ च कण्ठतालव्यौ ।

कण्ठयो विसर्जनीयो जिह्वामूलोद्भयःकःपयोः ॥१४॥

पफयोरोष्ठ स्थानं 'भवेदुकारस्तथा खरोऽविवृतः ।

स्पृष्टाः काद्या मान्ताः शपसहकारास्तथा विवृताः ॥१५॥

शन्त स्थाः 'संवृता [दि] ङजणनमा नासिकोद्भवा ज्ञेया ।

ऊष्माणश्च शपसहा यरलयवर्णास्तथैव चान्तस्थाः ॥१६॥

9 (B.XIV. 12, C 9). 1 C. places this just after 8. 10 (B.XIV.

13 ; 10) 1 BC. कण्ठ्योष्ठदन्त्यजिब्वहानुनासिक्य (B. •जिह्वनासिक्या.).

11 (B XIV. 14 ; C. 11). 1 C om. शपसा.. 12 (B XIV, 15 p. 228

C. 12). 1 C. xxx कण्ठस्तालुस्थाना मतास्तु 13 (B XIV 15 , C. 13).

14 (B.XIV. 16 ; C. 14). 1 B. लृलृदलौ before this. 15 (B .XIV.

17 ; C. 15). 1 C. भद्रेन्द्रकारखराविद्ध. 16 (B.XIV 18 ; C. 16).

1 B. संवृतजा.

जिह्वामूलीयः कः प उपध्मानीयसंज्ञया ज्ञेयः ।
 कचटतपाः स्वरिता^१ स्युः खल्लथपा स्युः सदा कण्ठ्याः ॥१७॥
^२कण्ठ्योरस्यान् विद्याद् ^३गजडद्वयान् ^४पाठ्ययोगे तु ।
 वेद्यो विसर्जनीयो ^५जिह्वास्थाने स्थितो वर्ण ॥१८॥
 एते व्यञ्जनवर्गाः समासतः संज्ञया मया कथिताः ।
^६शब्दप्रयोगविषये स्वरांस्तु भूयः प्रवक्ष्यामि ॥१९॥
 य इमे स्वराश्चतुर्दश निर्दिष्टास्तत्र वै दश समानाः ।
 पूर्वो ह्रस्वस्तेषां परश्च दीर्घो विघातव्यः ॥२०॥
 एभिर्व्यञ्जनयुक्तैर्नामाख्यातोपसर्गनिपातैः ।
 तद्धितसन्धिविभक्तिभिरधिष्ठितः शब्द इत्युक्तः ॥२१॥
 पूर्वाचार्यैरुक्तं शब्दानां लक्षणन्तु विस्तरशः ।
 पुनरेव संहृतार्थं लक्षणतः संप्रवक्ष्यामि ॥२२॥
^७स्वाद्याद्यधिकारगुणैरर्थविशेषैर्विभूषितन्यासम् ।
 प्रातिपदिकार्थलिङ्गयुक्तं^८ पञ्चविधं नाम ज्ञेयम् ॥२३॥
 तत्प्राहुः सप्तविधं ^९पदकारकसंयुतं प्रथितसाध्यम् ।
 निर्देशसम्प्रदानापादानप्रभृतिसंज्ञभिः ॥२४॥

- 17-18 (B XIV 20-21 ; C 17-18). 1 C. om. स्वरिता. 2 C. कण्ठ्येन रसान् 3 C. घमाडद्वयान्. 4 B. पाठ्यमप्रयोगे तु. 5 C विद्यास्थान for जिह्वास्थाने. 19 (B XIV. 22 ; C. 19). 1 C. शब्दविषयेप्रयोगे, 2 B adds after thus यस्मिन् स्थानेषु समो विशेषो य सवर्णसंज्ञोऽसौ. 20 (B. XIV. 22b-231, C. 20). 21 (B. XIV. l.n. 4 p. 231 ; C. 21). 1B. इत्थ व्यञ्जनयोगे. स्वरैश्च साख्यातनामपदविहितैः । काव्य-निबन्धाश्च स्युर्धातु- निपातोपसर्गस्तु (23b-242). 22 (B XIV. l.n. 5 p. 231 ; C 22). 1 B. (24b-25a) उद्दिष्टं शब्दानां लक्षणमेतत् समासयोगेन । प्रकरणवशादि तदहं विस्तरत् संप्रवक्ष्यामि. 23 (B XIV. 28 ; C. 25). 1 C. स्वाद्यलधि..... भूषितन्यासा 2 B. लिङ्गैर्युक्तम्. 24 (B. XIV. 25b-261 ; C. 23) 1 C. पदकारक संयुतं.

'संप्रत्यतीतकालक्रियादिसंयोजितं' प्रथितसाध्यम् ।

'वचनानां यतियुक्तं' 'पुरुषविभक्तं' तदाख्यातम् ॥२५॥

* पञ्चशतधातुयुक्तं पञ्चगुणं पञ्चविधमिदं ज्ञेयम्^१ ।

आख्यातं पाठ्यकृतं ज्ञेयं 'नानार्थाश्रयविशेषम्' ॥२६॥

'प्रातिपदिकार्थयुक्ता' 'धात्वर्थान्युपसृजन्ति ये स्वार्थः' ।

'उपसर्गा' ह्युपदिष्टास्तस्मात् 'संस्कारशास्त्रेऽस्मिन्' ॥२७॥

प्रातिपदिकार्थयोगाद्भातुच्छन्दोनिष्ठकयुक्त्या च ।

यस्माद्विपतन्ति पदे तस्मात्प्रोक्ता निपातास्तु ॥२८॥

प्रत्ययविभागजनितान्^२ प्रकर्षसंयोगसत्त्ववचनैश्च ।

यस्मात्पूर्यतेऽर्थान् प्रत्यय उक्तस्ततस्तस्मात् ॥२९॥

'लोपप्रवृत्तिप्रत्ययविभागसंयोगतत्त्ववचनैश्च' ।

'तांस्तान्' 'पूर्यतेऽर्थान्' 'हितान्' यतस्तद्धितस्तस्मात् ॥३०॥

पञ्चस्य बहूनां वा धातोर्लिङ्गस्य वा पदानां वा ।

विभज्यत्यर्थान् यस्मात् विभक्तयस्तेन ताः प्रोक्ताः^३ ॥३१॥

विक्रिष्टाश्च^४ स्वरा यत्र व्यञ्जनं वापि योगतः ।

सन्धीयते पदे यस्मात् तस्मात् सन्धिः प्रकीर्तितः ॥

- 25 (B.XIV. 26b-27a ; C. 24). 1 C. 'कालयोजितः क्रियादि-
संयोग'. B. 'क्रियादिसंयोजितं प्रथित-साध्यम्'. 2 B. वचनं नागतयुक्तं, 3 B.C.
सुमदरा (C. सदा) संयोगविभक्तम्. 26 (B.XIV. 27b, 29a ; C. 26a).
1 C. om. this hem. 2 C. नानार्थाश्रयविशेषम्, B. नानाश्रयविशेषम्.
27 (B.XIV. 30 ; C. 26bc). 1 B. प्रातिपदिकार्थयुक्ता. 2 C. धात्वर्थानु-
सृजन्ति. 3 उपसर्गाद्युपदिष्टा. 4 B. संस्कारशास्त्रेऽस्मिन्. 28 (B.XIV.
31 ; C. 27). 29 (B.XIV. 32 ; C. 28). 1 Mss.-जनितान्.
30 (B.XIV. 33 ; C. 29). 1 B. लोके प्रकृतिः. 2 B. 'वचनेषु'. 3 C. तस्मात्,
B. तां तान् पूर्यन्ते. 4 Bn. 'र्थान्' हितो यतो, C. 'र्था' स्वतो अतस्व, B. 'र्था' स्तेषु
हि. 31 (B.XIV. 34 ; C. 30). 1 B. यस्माद्विभज्यत्यर्थान् विभक्तयः कीर्ति-
तास्तस्मात्. 32 (B.XIV. 35). 1 Mss. विशिष्टाश्च. 2 C. om this couplet.

वर्णक्रममन्त्रन्धः^१ पदैक्ययोगाच्च वर्णयोगाच्च^२ ।
 सन्धीयते च यन्मात्तन्मात् 'सन्धिः समुद्दिष्टः ॥३३॥
 लुप्तविभक्तिर्नाज्ञामेकार्थं^३ 'संहृतम् ममात्तोऽपि ।
 तत्पुरुषादिवस्त्वैर्निर्दिष्टः पद्विधः सोऽपि ॥३४॥
 एभिः शब्दविधानैर्विस्तारव्यञ्जनार्थसंयुक्तैः^४ ।
 पदवन्धा वर्तन्त्या 'वृत्तनियन्धास्तु चूर्णा या ॥३५॥
 विभक्त्यन्तं^५ पदं द्वेयं^६ 'नियद्धं चूर्णमेव च ।
 तत्र चूर्णपदम्येह 'वाहियोद्यत लक्षणम् ॥३६॥
 'अनियद्धं पदवृद्धं तथा चानियताक्षरम् ।
 अर्थापेक्षाक्षर्युतं^७ द्वेयं चूर्णपदं युधैः ॥३७॥
 नियद्धाक्षरयुक्तं^८ 'यनिच्छेदसमन्वितम् ।
 नियद्धं तु पदं द्वेयं 'प्रमाणनियताक्षरम् ॥३८॥
 एयं नानार्थसंयुक्तैः^९ 'पादैरेणविभूषितैः ।
 चतुर्भिस्तु 'भवेद्युक्तं छन्दो वृत्ताभिधानरत् ॥३९॥
 पद्विदाति 'स्मृतानोद् 'पादैः छन्दांसि संख्यया ।
 समञ्चार्यममन्त्रैर तथा विभक्तमेव च ॥४०॥

-

- ३३ (B XIV. 36; C. 31). १ B वर्णक्रममन्त्रन्धः. २ C, पदैक्ययोगाच्च. ३ B. उपदिश्यते सन्धिः. ३४ (B. XIV. 37; C. 32).
 १ C. संहृतम् सहेपात्. ३५ (B. XIV. 38; C. 33). १ C.
 'व्यञ्जनात्', B 'व्यञ्जनार्थः'. २ B. नियद्धवन्धास्तु. ३६ (B. XIV. 39;
 C. 34). १ C. विभक्त्यन्तं. २ C नियद्ध. ३. B. संविद्योद्यत. ३७ (B.
 XIV. 40; C. 35) १ B. अनियद्धपदं छन्दः. २. B अर्थापेक्षाक्षरयुतं.
 ३८ (B XIV. 41; C. 36) १ C. पदच्छेदः. २ B. प्रमाणनियताक्षरम्.
 ३९ (B. XIV. 42; C. 37) १ C. पदैः, २ C. भवेद्युतं ४० (B. XIV.
 43; C. 38). १ B. स्मृतानोद्भिः, २ C. पादैः.

'छन्दोयुक्तं' समासेन 'नियद्धं' वृत्तमिष्यते ।
 'नानावृत्तिनिष्पन्ना' शब्दमूढं तु तत्स्मृतम् ॥४१॥
 छन्दोहीनो न शब्दोऽस्ति नच्छन्दः शब्दवर्जिनः ।
 'तस्मात्सूत्रे संयुक्ते' नाट्यस्योद्योतके स्मृते ॥४२॥
 एकाक्षरं भवेदुक्तम् अयुक्तं द्व्यक्षरं भवेत् ।
 मय्यं द्व्यक्षरमित्याहुः प्रतिष्ठा चतुरक्षरा ॥४३॥
 सुप्रतिष्ठा भवेत् पञ्च गायत्री षड् भवेदिदं ।
 सप्ताक्षरा भवेदुष्णिग् अष्टौ चानुष्टुबुच्यते ॥४४॥
 नवाक्षरा तु वृहती पङ्क्तिश्चैव दशाक्षरा ।
 एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् जगती द्वादशाक्षरा ॥४५॥
 त्रयोदशाऽतिजगती शकरी तु चतुर्दश ।
 'अतिशकरी' पञ्चदश षोडशाष्टिः प्रकीर्तिता ॥४६॥
 'अत्यष्टिः' स्यात्सप्तदश घृतिरष्टादशाक्षरा ।
 एकोनविंशतिघृतिः कृतिर्विंशतिरेव च ॥४७॥
 प्रकृतिश्चैकविंशत्या द्वाविंशत्याकृतिस्तथा ।
 विकृतिश्च त्रयोविंशता चतुर्विंशता च रूकृतिः ॥४८॥
 पञ्चविंशत्यतिरूतिः 'षड्विंशत्युत्कृतिर्भवेत्' ।
 अतोऽधिकाक्षरं 'यत्तु' मालावृत्तं तदिष्यते ॥४९॥
 छन्दसां तु 'भेदे' देशां भेदोऽनेकविधः पृथक् ।
 असंख्यपरिमाणानि वृत्तान्याहुस्ततो बुधाः ॥५०॥

41 (B.XIV. 44 ; C. 39). 1 B. छन्दो ज्ञेयं. 2 B. त्रिविधं. 3 B.C.
 नानावृत्तिनिष्पन्ना शब्दस्यैषा वदुः स्मृताः, We with Bm. 42-49 (B.
 XIV. 45-52 ; C. 40-47). 1 B. एवं तूभयसंयोगो, C. उभयसंयुक्ते.
 2 B नाट्यस्योद्योतकः स्मृतः. G नाट्यस्योद्योतके, 3 B. दशपदानिरुक्तयोः 4 B. तथा
 सप्तदशालङ्घि, 5 B. 'विंशत्यतिरूतिः', 6 B. षड्विंशत्युत्कृतिरुत्कृति, 7 B. छन्दो
 मालावृत्तमिति स्मृतम्. 50 (B.XIV. 53 ; C. 58b-59a). 1 B. तथा
 द्वेते भेदाः प्रत्यारयोगतः,

गायत्रीप्रभृतित्वेषां प्रमाणं संविधीयते ।

प्रयोगजानि सर्वाणि प्रायस्तानि भवन्ति[न] ॥५१॥

- x* वृत्तानां हि चतुष्पष्टिर्गायत्री परिकीर्तिता ।
- x* शतं विंशतिरष्टौ च वृत्तान्पुष्पिगयोच्यते ॥५२॥
- x* पदपंचादष्टतं चैव वृत्तानामप्यनुष्टुभः ।
- x* शतानि पञ्चवृत्तानां बृहत्यां द्वादशैव च ॥५३॥
- x* पंक्तेः सहस्रं वृत्तानां चतुर्विंशतिरेव च ।
- x* त्रिष्टुभो द्वे सहस्रे च चत्वारिंशत्तथाष्ट च ॥५४॥
- x* सहस्राण्यपि चत्वारि नवती च पङ्कतौ ।
- x* जगत्याः समवर्णानां वृत्तानामिह स्रद्धशः ॥५५॥
- x* शतमष्टौ सहस्राणि द्व्यधिका नवतिः पुनः ।
- x* जगत्यामतिपूर्वायां वृत्तानां परिमाणतः ॥५६॥
- x* शतानि त्रीण्यशीतिश्च सहस्राण्यपि षोडश ।
- x* वृत्तानि चैव चत्वारि शक्याः परिसंख्यया ॥५७॥
- x* द्वात्रिंशच्च सहस्राणि सप्त चैव शतानि च ।
- x* अष्टौ षष्टिश्च वृत्तानि द्वात्रयन्त्यतिशकरीम् ॥५८॥
- x* पञ्चषष्टिसहस्राणि सहस्रार्धं तु संख्यया ।
- x* पदत्रिंशच्चैव वृत्तानां अष्टौ निगदितानि च ॥५९॥
- x* एकत्रिंशत्सहस्राणि वृत्तानां च द्विसप्ततिः ।
- x* तथा शतसहस्रञ्च छन्दम्यष्टिसंज्ञिते ॥६०॥
- x* धृत्यामपि च पिण्डेन वृत्तमाकलितं मया ।
- x* तथा शतसहस्रे द्वे शतमेकं तथैव च ॥६१॥

51-61: (B.XIV. 54-64; C. 59b-70a). 1 B. संप्रवक्षन्ते 2 B. प्रायगो न भवन्ति हि. 3 B. वृत्तानि च, 4 B. पदरूपां, 5 B. त्रैष्टुभे, 6 द्वे सहस्रे C. त्रिसहस्रे, 7 C. समवर्णानां 8 B. वृत्तानि तथाप्या, 9 B. वृत्तान्यादित्येतानि तु,

- x* द्विपष्टिंशद्दहस्राणि चत्वारिंशच्च योगतः ।
 x* चत्वारिंशच्चैव वृत्तानि 'समसंख्यानि यानि तु ॥६२॥
 x* अतिधृत्यां सहस्राणि चतुर्विंशतिरेव च ।
 x* तथा शतसहस्राणि पञ्च वृत्तशतद्वयम् ॥६३॥
 x* अष्टाशीतिश्च वृत्तानि वृत्तसौ कथितानि च ।
 x* कृतौ शतसहस्राणि दश प्रोक्तानि संख्यया ॥६४॥
 x* चत्वारिंशत्तथा षाष्टौ सहस्राणि शतानि च ।
 x* पञ्चपट्सप्ततिश्चैव वृत्तानां परिमाणतः ॥६५॥
 x* तथा शतसहस्राणां प्रकृतौ विंशतिर्भवेत् ।
 x* सप्त वै गदितं ह्यत्र नवतिश्चैव संख्यया ॥६६॥
 x* सहस्राणि 'शतञ्चैकं 'द्वौ पञ्चाशत्तदन्तरम् ।
 x* वृत्तानि परिमाणेन वृत्तत्रैवेदितानि तु ॥६७॥
 x* चत्वारिंशत्तथैकं च सहस्राणां शतानि तु ।
 x* तथा चेह सहस्राणि नवतिश्चतुस्तरा ॥६८॥
 x* शतत्रयं समाख्यातं ह्यारुह्यां चतुस्तरम् ।
 x* श्रेया शतसहस्राणामशीतिर्यधिका बुधैः ॥६९॥
 x* अष्टाशीति सहस्राणि वृत्तानां पट्छतानि च ।
 x* अष्टौ चैव तु वृत्तानि विहृत्यां गदितानि तु ॥७०॥
 x* तथा शतसहस्राणि सप्तपष्टिंशत् सप्ततिः ।
 x* सप्त चैव सहस्राणि षोडश द्वे शते तथा ॥७१॥
 x* कोटिश्चैवेह वृत्तानि संकृतौ कथितानि वै ।
 x* तथा शतसहस्राणि पंचत्रिंशच्च संख्यया ॥७२॥
 x* तिस्रः कोट्य सहस्राणि चतुःपञ्चाशदेव च ।
 x* शतानि चत्वारि नया द्वाविंशत् प्रविभागतः ॥७३॥

62-73 (B XLV. 65-76, C 70b-77a). 1 C. शतमख्यानि यानि,

B. समसंख्याभ्रयाणि. 2 C. शतञ्चैव. 3 B द्विपञ्चाशत्तच्चैव च.

- x* वृत्तान्यतिरुतौ चैव छन्दोद्वैः कथितानि वै ।
 १* पट्कोट्यस्तु सहस्राणां शतानि ह्येकसप्ततिः ॥७३॥
 x* अष्टौ चैव सहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च ।
 x* चतुःषष्टिस्तु वृत्तानि ह्युक्त्यादपि संख्यया ॥७४॥
 x* उक्तान्युत्कृतिजातानि वृत्तसंख्या विवक्षणैः ।
 x* एतेन च विकल्पेन वृत्तान्येतानि निर्दिशेत् ॥७५॥
 x* 'सर्वेषां छन्दसां पिण्डं कोट्योऽत्र त्रयोदश ।
 x* शतानि सप्त सप्तैव सहस्राणि दशैव च ॥७६॥
 x* तथा शतसहस्राणां द्विचत्वारिंशदत्र हि ।
 x* पट्विंशतिश्च वृत्तानामित्थं चान्यत् समुच्यते ॥७७॥
 x* समानि गणनायुक्तिमाश्रित्य कथितानि वै ।
 x* सर्वेषां छन्दसामेवं वृत्तांशं कथितं मया ॥७८॥
 x* एतेष्वन्तु पुनर्द्वयं त्रिकैर्वृत्तप्रवर्तनम् ।
 x* एक वा विंशतिर्वापि सहस्रं कोटिमेव च ॥७९॥
 x* सर्वेषां छन्दसामेषां त्रिकैर्वृत्त प्रयोजयेत् ।
 x* 'ज्ञेयाश्चाष्टौ त्रिकास्तत्र संज्ञाभिः स्थानमक्षरम् ॥८०॥

74-81 (B XIV. 77-83 ; C. 79b-82b 83a) : C lost many couplets and gives the rem. ones as : चत्वारिंशत्तयैक्य लक्षणाभ्य संख्या ॥ विज्ञेयाष्टसहस्राणा नवतिश्च पटुतरा । शततयं समाख्यातं मंकुल्या परिमाणतः ॥ कोटितयश्चामिकुल्या पञ्चविंशद्भिरन्वित । पञ्चाशद्भिः सहस्रैश्च चतुर्भिरधिचैस्तथा ॥ चतुष्टयं शतानाथ द्वात्रिंशद्भिः समन्वितः । पट्कोटयस्तयोत् कृत्वा लक्षणाभेद-
 सप्तभिः ॥ चतुःषष्टिशतान्यष्टौ सहस्राण्यष्ट एव च. 2 B सर्वेषां छन्दसामेवं वृत्तानि कथितानि वै । तिस्रः कोट्यो दश तथा सहस्राणा शतानि तु ॥ चत्वारिंशत्तथा द्वे च सहस्राणि दशैव तु । मसमि सहितान्येव सप्त चैव शतानि च ॥ पट्विश-
 रिहान्यानि व्याख्यातानि समासतः. 3 C om this hem 4 B om. 80. 5 C. वृत्ताना वा द्विजोत्तमा 6 B. ज्ञेयाश्चाष्टौ त्रिकारद्वय संज्ञाभिः स्थान-
 मक्षरम्.

- x* त्रीण्यक्षराणि विज्ञेयस्त्रिकोऽशः परिकल्पितः ।
 x* गुप्तलघ्वक्षरकृतः सर्ववृत्तेषु नित्यदाः ॥८२॥
 x* गुरुपूर्वो भकारः स्यान्भकारस्य गुप्तत्रिकम् ।
 x* जकारो गुरुमध्यस्थः सकारोऽन्तगुप्तस्तथा ॥८३॥
 x* लघुमध्यस्थितो रेफस्तकारोऽन्तलघुः परः ।
 x* लघुपूर्वो यकारस्तु नकारस्तु लघुत्रयम् ।
 x* पते हाष्टौ त्रिका 'थाज्ञैर्विज्ञेया ब्रह्मसम्भवाः ॥८४॥
 x* लाघवार्थं पुनरमी छन्दोमानमवेक्ष्य च ।
 x* अक्षराः सस्वरश्चैव प्रोच्यन्ते वृत्तलक्षणे ॥८५॥
 x* गुर्वेकं गिति विज्ञेयं तथा लघु लिति स्मृतम् ।
 x* नियतः पदविच्छेदो यतिरित्यभिधीयते ॥८६॥
 x* गुरु दीर्घं प्लुतश्चैव संयोगपरमेव च ।
 x* सानुस्वारयिसर्गश्च तथान्यथ लघु कश्चित् ॥८७॥
 x* संपद्विरामपादश्च दैवतस्थानमक्षरम् ।
 x* 'वर्णः खरोऽधिक वृत्तमिति छन्दोगतो विधिः ॥८८॥
 x* नैवातिरिक्तं द्वौ न चा यत्न संपद्यते क्रमः ।
 x* विधानाच्छन्दसामेयं संपदित्यभिसंज्ञिता ॥८९॥
 x* यत्रार्थस्य समाप्तिः स्यात् स विराम इति स्मृतः ।
 x* पादश्च पद्यते घातोश्चतुर्भाग इति स्मृतः ॥९०॥
 x* वग्न्यादि दैवतं प्रोक्तं स्थानं द्विविधमुच्यते ।
 x* शरीराश्रयसंभूतं 'दिगाश्रयमपि च ॥९१॥
 x* शरीरं मन्त्रसंभूतं छन्दोगायत्रसंज्ञितम् ।
 x* क्रुष्टे मध्यंदिनं प्रोक्तं त्रैष्टुभं परिकीर्त्यते ॥९२॥

82-88 (B.XIV. 84-90 ; G. 80b-81a; 102a). 1 B. नात्रा 2 B. adds
 after this eleven couplets which are spurious. See Introduction.
 89-92 (B.XIV. 102b-106 ; C. 48-52). 1 B. वर्णः खरा विधिर्वृत्तम्.
 2 C. त्रिहाश्रयम्.

- x* तृतीयसवनञ्चापि दीर्घण्यं जायतं हि यत् ।
 x* 'ह्रस्वदीर्घस्तुतैश्चैव त्रिविधञ्चाक्षरं स्मृतम् ॥९३॥
 x* श्वेतादयस्तथा वर्णा विज्ञेयाश्छन्दसामिह ।
 x* तारश्चैव हि मन्द्रश्च मध्यमस्त्रिविधः स्वरः ॥९५॥
 x* ध्रुवाविधाने चैवास्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 x* 'विधिः कालकृन्द्श्चैव तथैवार्थकृतो भवेत् ॥९६॥
 x* 'वृत्तमर्धसमं चैव विपमं सममेव च ।
 x* 'छन्दसो यस्य 'पादः स्याद्दीनो वाऽधिक एव वा ॥९७॥
 x* 'वृत्तं निवृदिति प्रोक्तं' 'भूयक्' चेति द्विजोत्तमा ।
 x* अक्षराभ्यां यदा द्वाभ्यामधिकं द्वीनमेव वा ॥९८॥
 x* तच्छन्दो नामतो ज्ञेयं स्वरादिति विराडपि ।
 x* सर्वेषामेव वृत्तानां तज्ज्ञैर्ज्ञेया गणास्त्रयः^१ ॥९९॥
 x* दिव्यो दिव्येतरश्चैव दिव्यमानुष एव च ।
 x* गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृद्धती पंक्तिरेव च ॥१००॥
 x* त्रिष्टुप् च जगती चैव दिव्योऽयं प्रथमो गणः ।
 x* तथातिजगती चैव शकरी चातिशकरी ॥१०१॥
 x* अष्टित्यष्टिरपि च धृतिश्चातिधृतिर्गणः ।
 x* कृतिश्च प्रकृतिश्चैव ह्यकृतिर्विकृतिस्तथा ॥१०२॥
 x* संकृत्यभिरुती चैव उत्कृतिर्दिव्यमानुषः^२ ।
 x* गुरलध्वक्षराणीह सर्वेछन्दस्सु दर्शयेत् ॥१०३॥

93-99 (B XIV. 107-112; C. 53-58a; 91b) 1 C ह्रस्वदीर्घस्तुतैः.

2 C. विधिकालः, B विधिगणकृतः. 3 C. वृत्तमर्धवृत्त 4 C छन्दसो यस्य.
 5 B पादे स्याद्दीनं वाधिकमेव वा 6 C. अक्षरं तन्निश्च प्रोक्तं 7 B. भूयक्
 चेति द्विजातिभिः, C गुरुं वैश्वत् द्विजोत्तमा. 100-103 (B XIV. 113-116a;
 C. 92-95a) 1 B त्रिकाः 2 C adds 22 and a half ślokas (95b-117);

Corresponding passages in B. are 92-97a and 116b-132. These are spurious. See Introduction

xx इति छन्दांसि 'यानीह मयोक्तानि द्विजोत्तमाः ।

xx 'वृत्तान्ये[तानि] नाट्येऽस्मिन् प्रयोज्यानि निबोधत ॥१०४॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वाचिकामिनये छन्दोविभागो नाम
पञ्चदशोऽध्यायः ।

पोडशोऽध्यायः

१आद्ये पुनरन्त्ये द्वे द्वे गुह्यौ चेत ।

घृत्तं तनुमध्या गायत्रसमुत्था ॥१॥

यथा—२सन्त्यक्तविभूषा भ्रष्टाङ्गननेत्रा ।

३हस्तापितगण्डा किं त्वं तनुमध्या ॥२॥

लघुगण ४आद्यो भवति चतुष्के ।

गुह्युगमन्ते मकरकशीर्षा ॥३॥

यथा—स्वयमुपयान्तं भजसि न कान्तम् ।

भयकरि किं त्वं मकरकशीर्षा ॥४॥

पङ्क्त्यरुक्ते पादे लघु यत्र द्वितीयकम् ।

शेषाणि तु गुरुणि स्युः मालिनो सा मता यथा^१ ॥५॥

यथा—१खानगन्धसम्भिरेखभूषायोगै ।

व्यक्तमेवैषा त्वं मालिनी प्रख्याता ॥६॥

* द्वितीयं पञ्चमं चैव लघु यत्र प्रतिष्ठितम् ।

* शेषाणि च गुरुणि स्युर्मालती नाम सा यथा^१ ॥७॥

यथा—* शोभते यद्भया पट्पदाचिद्धया ।

* मालतीमालया मानिनी लीलया ॥८॥

द्वितीयं च चतुर्थं च पञ्चमं च यदा लघु ।

यस्याः सप्ताक्षरे पादे सा ज्ञेया तूद्धता यथा^१ ॥९॥

१-४ (B.XV. 2-5 ; C. 2-5). १ B C practically repeat before this the last couplet of XV. २ C. सन्त्यक्तं भूषण ३ C. हस्तापितवद्वा किञ्चित्तु मध्या ४ B आद्यो. ५-६ (B.XV. 7-8 , C. 6-7). १ B खानगन्धाधिक्यै. ७-८ (B.XV. 9-10) १ C om. ७-८ ९-१० (B XV. 11, 13 ; C 8-9). १ B. कुन्तकृताङ्ग.

यथा—'दन्तघातकृताङ्गं व्याकुलालकशोभम् ।

शंसतीव तयास्य 'निर्मरं रतयुद्धम् ॥१०॥

आदौ द्वे निघने चैव गुरुणी यत्र चै सदा ।

पादे सप्ताक्षरे श्रेया सा तु भ्रमरमालिका ॥११॥

यथा—नानाकुसमचित्रे प्राप्ते सुरभिमासे ।

एषा भ्रमति 'पुष्पे मत्ता भ्रमरमाला ॥१२॥

आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं तथा ।

गुरुण्यष्टाक्षरे पादे 'सिंहलीलेति सा स्मृता ॥१३॥

यथा—यत्तया ह्यनेकभावाच्चेष्टितं रतं सुगात्रि ।

तन्मतो मम प्रविष्टं वृत्तमत्र 'सिंहलीलम् ॥१४॥

चतुर्थं च द्वितीयं च षष्ठमष्टमेव च ।

गुरुण्यष्टाक्षरे पादे 'वदन्ति मत्तचेष्टितम् ॥१५॥

यथा—'मदावधूर्णितेक्षणं विलम्बितालकाकुलम् ।

असंस्थितैः पदैः प्रिया करोति मत्तचेष्टितम् ॥१६॥

अष्टाक्षरकृते पादे सर्वाण्येव भवन्ति हि ।

गुरुणि यसिन् सा नाम्ना 'विद्युल्लेखेति संज्ञिता ॥१७॥

यथा—'सान्द्राम्भोभिर्नानाम्भोदैः श्यामाकारैर्व्याप्ते व्योम्नि ।

आदित्यांशुस्पर्धिन्येषा दिक्षु भ्रान्ता 'विद्युल्लेखा ॥१८॥

10 (B XV. 11, 13 ; C, 8-9). 2 Clh. युद्धमुद्धत-वेष्टम् । 11-12 (B.

XV. 14, 16 ; C. 10-11). 1 B. मत्ता कान्ते. 13-14 (B XV. 17-19 ;

C. 12-13). 1 B. सिंहलेखेति 2 B सिंहलेखम्. 15-16 (B XV. 20,

22 ; G. 14-15). 1 C. यत्तत्. 2 B चावधूर्णितेक्षणं. 17-18 (B.

XV. 93, 25 ; C. 16-17). 1 B. विद्युन्मालेति कीर्तिता. 2 B. साम्भो-

भारैरानर्द्धि. श्यामाम्भोदै. 3 B. विद्युन्माला.

* 'पञ्चमं सप्तमं चान्त्यं' गुरु पादेऽष्टके तथा ।

* छन्दोऽत्रैर्वैयमेतत्तु वृत्तं चित्तविलासितम् ॥१९॥

यथा—* स्तितवशविप्रकाशैर्दशनपदैरमीभिः ।

* वरतनु पूर्णचन्द्रं तव मुखमावृणोति ॥२०॥

नवाक्षरकृते पादे त्रीणि स्युर्नैधनानि तु ।

गुरुणि यस्यां सा नाम्ना 'भवेन्मधुरी यथा ॥२१॥

यथा—कुसुमितमभिपद्यन्ती विविधतन्त्राणैश्छन्नम् ।

'वनमनिलसुगन्धाद्य' भ्रमति मधुरी हृष्टा ॥२२॥

दशाक्षरकृते पादे त्रीण्यादौ त्रीणि नैधने ।

यस्या गुरुणि सा श्रेया पट्किरूपलमालिनी ॥२३॥

यथा—'अस्मिंस्ते भ्रमरनिभे कान्ते नानारत्नरचितभूषाट्टे ।

शोभामावहति शुभा मूर्ध्नि प्रोत्फुल्ला कुवलयमालेयम् ॥२४॥

द्वितीयं च चतुर्थं च षष्ठमष्टमेव च ।

ह्रस्वं दशाक्षरे पादे यत्र सा शिखिसारिणी ॥२५॥

यथा—नैव तेऽस्ति सङ्गमो मनुष्यैर्नोस्ति कामभोगचिह्नमन्यत् ।

गर्भिणीव दृश्यसे ह्यनार्ये किं मयूरसारिणी 'त्वमेव ॥२६॥

'प्रथमं च चतुर्थं च सप्तमं दशमं गुरु ।

'अन्त्यं च त्रैष्टुभे पादे यत्र स्याद् दोषकं तु तत् ॥२७॥

19-20 (B XV 26-28) 1 C om. the two 21-22 (B.XV. 29, 31 . C. 18-19). 1 B ज्ञेया. 2 C. नवनलिनसुगन्धाद्य', B. वनमनिलसुगन्धाद्य' we with Bd. 23-24 (B.XV. 31, 33 ; 20 22) 1 B उत्पलमालिका. 2 B अस्मिंस्ते शिरसि तदा कान्ते वैदूर्य-स्फटिक-मुवर्णाट्टे । शोभा स्ता न वहति ता वदा मुष्टिया कुवलयमालेयम्. 25-26 (B XV. 34, 36 , G 22-23) 1 B नापि 2 B. त्वमेवं 27 28 (B.XV. 37, 39 ; G 24-25) 1 B. आद्य चतुर्थमन्त्य'. 2 B. गुरुणि.

यथा—प्रस्वलितप्रपदप्रविचारं मत्तवियूर्णितगात्रघिनामम् ।

पद्य विलासिनि कुञ्जरमेनं 'दोधकवृत्तमयं' प्रकरोति ॥२८॥

आदौ द्वे पंचमं चैवाप्यष्टमं नैघनं तथा ।

गुरूण्येकादशे पादे यत्र तन्मोडकं यथा ॥२९॥

यथा—एषोऽम्बुदनिःस्वनतुल्यखः 'क्षीयः' स्पलमानविडम्बगतिः ।

श्रुत्वा घनगर्जितमद्रितटे वृक्षान् प्रति मोहयति द्विरदः ॥३०॥

नवमं सप्तमं पष्ठं तृतीयं च 'मन्त्रेष्टु' ।

'यत्रैकादशके पादे इन्द्रवज्रेति सा यथा ॥३१॥

यथा—'त्वं दुर्णिरीक्ष्या 'दुरितस्वभावा दुःपैकसाध्या कठिनैरुभावा ।

सर्वास्ववस्यासु च कामतन्त्रे योग्यासि किं वा बहुनेन्द्रवज्रे ॥३२॥

एभिरेव तु संयुक्ता लघुमिस्त्रैष्टुमी यदा ।

उपेन्द्रवज्रा विज्ञेया लघ्वादाविह कैवलम् ॥३३॥

यथा—'श्रिया च वर्णेन विज्ञेयमेन सितेन कान्त्या सुकुमारभावात् ।

अमी गुणा रूपगणानुरूपा भवन्ति ते किं त्वमुपेन्द्रवज्रा ॥३४॥

आद्यं तृतीयमन्यञ्च सप्तमं नवमं तथा ।

गुरूण्येकादशे पादे यत्र सा तु रथोद्धता ॥३५॥

यथा—किन्त्वया सुभद्र ^१[धुर्यं]-वर्जितं नात्मनो न सुहृदां प्रियं कृतम् ।

यत्पलायनपरायणस्य ते याति घूलिरधुना रथोद्धता^३ ॥३६॥

- 28 (B.XV. 87, 39 ; G. 24-25). 3 C. वृत्तगतिं. Mss कुञ्जरमेनं.
29-30 (B.XV. 40, 41 ; G. 26-27). 1 C. क्षयः. 31-32 (B.XV. 42, 43 ; G. 28-29). 1 C. लघून्यय. 2 B. एकादशाक्षरे. 3 C चन्द्र
निरीक्ष्या. 4 B. दुरतिप्रभावा. 33-34 (B. XV. 44, 45 ; C. 30 31)
1 B. प्रिये भिन्ना वर्णः. 35-36 (B.XV. 46-47 ; G. 32-33). 1 B.
C वर्जितं नात्मनो, Bb वर्जितात्मना. 2 B. adds another example किं त्वया
कुमतिपन्नया सदा नाङ्गेन सुहृदा प्रियं कृतम् इदृष्ट्वा दूचनरोगकम्बिता याति वर्णमवल्ला
रथोद्धता.

आद्यं तृतीयमन्त्यञ्च सप्तमं ^१तथा ।

^२गुरुणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा स्वागता यथा ॥३७॥

यथा—अद्य मे स फलमायतनेत्वे जीवितं मदनसंश्रितभावम् ।

स्वागतासि^३सदनं मम यस्मात् स्वागतं तव वरोरु निपीद ॥३८॥

पष्ठञ्च नवमं चैव ^४लघु स्यात् त्रैष्टुभे यदि ।

^५चतुर्मिराद्यैर्विच्छेदः सा श्रेया शालिनी यथा ॥३९॥

यथा—^६शीलभ्रष्टे निर्गुणे याऽप्रकोपा

लोके धैर्यादप्रियं न ब्रवीषि ।

^७आद्यं शीलं साध्वि हे तेऽनुवृत्तं

^८माधुर्याद्या सर्वदा शालिनी त्वम् ॥४०॥

पष्ठं तृतीयं नवमं गुरुण्यन्त्यमद्यापि वा ।

यत्तु द्वादशे पादे तज्ज्ञेयं तोटकं युधैः ॥४१॥

यथा—किमिदं कपदाश्रयदुर्विग्रहं ^९पहुशाट्यमथोव्यणरुद्धकथम् ।

स्वजनप्रियसज्जनभेदकरं ननु तोटकवृत्तमिदं कुर्ये ॥४२॥

आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं पष्ठमेव च ।

तथोपान्त्यं जगत्यां च गुरु चेत् कुमुदप्रभा^{१०} ॥४३॥

यथा—कुमुदनिभा त्वं कामयागविद्धा किमसि नतभ्रूः शीतवातदग्धा ।

^{११}मृदुनलिनीवापाण्डुवनत्तरोभा ^{१२}कथमसि जाता अग्रतः सखीनाम् ॥४४॥

37-38 (B XV. 49-50, G 34-35) 1 B गुरु. 2 B यस्यास्तु. 3 B. भवनं.

39-40 (B XV. 51-52, G. 36-37). 1 B लघूनी. 2 B गुरएदन्यानि पादे.

3 B दु.शीलं वा निर्गुणं चापरं वा 4 B वस्त्राच्छीलं साधुहेतो संवृत्तं 5 B C.

माधुर्यात् स्यात् सर्वथा; we with Bd. 41-42 (B.XV. 53, 55; C 38-39).

1 C. बहुगर्जमिवोद्गण. 43-44 (B.XV. 56, 60; C. 40-41). 1 C.

40-41) 1 C. gives the def. with trads only. B. gives an add.

cx. मन्मथेन विद्धा संललितभावा नृत्तपीतयोगा प्रविकसिताक्षी । निन्दनय किं त्वं

विगलितरोभा चन्द्रपादयुक्ता कुमुदवती च

द्वादशाक्षरके पादे सप्तमं दशमं लघु ।

आदौ 'पञ्चाक्षरे हेदध्दलेलेति सा यथा ॥४५॥

चन्द्रं सौम्यं ते पञ्चपद्मायताक्षं

'कामस्यायासं' सुध्रुवोश्चावमसिम् ।

कामस्यापीदं काममादत्तुंकाम

'कान्त्या त्वं कान्ते चन्द्रलेखेव भासि ॥४६॥

तृतीयमन्त्यं नवमं पञ्चमञ्च यदा गुरु ।

द्वादशाक्षरके पादे 'तदा स्यात् प्रमिताक्षरा ॥४७॥

यथा—'स्तितभापिणी क्षणलाऽपक्ष्या

निभृतापधादविमुक्ती सततम् ।

'यदि कस्यचिद्युवतिरस्ति सुया

प्रमिताक्षरा स हि पुमाञ्जयति ॥४८॥

द्वितीयमन्त्यं दशमं चतुर्थं पञ्चमाष्टमे ।

गुरुणि द्वादशे पादे वंशस्थं जगती तु सा ॥४९॥

यथा—न मे प्रिया 'यद् बहुमानवर्जिता

'कृताप्रिया तैः पर्यामिमापणैः ।

तया च पद्याभ्यहमय 'सा ध्रुवं

'क्षणेन वंशस्यगतिं करिष्यति ॥५०॥

चतुर्थमन्त्यं दशमं सप्तमञ्च यदा गुरु ।

भवेद्धि जागते पादे तदा स्याद्वरिणस्तुता ॥५१॥

- 45-46 (B XV. 61-62 ; C. 42-43). 1 B. पञ्चाक्षरच्छेदः. 2 C. कामसामानं.
3 B. सुध्रुवोच्चप्रधानम्. 4 B. कान्ते कान्त्या त्वं. 47-48 (B XV. 63-64 ; C.
44-45). 1 B. यत्र सा. 2 C. स्तितहाभिनी. 3 B अवि. 49-51 (B XV. 65,
67-68 ; C. 46-48). 1 B त्वं बहुमानवर्जितं 2 C. कृता प्रिये ते. B प्रियं
प्रिया ते. 3 Bbh. सा ध्रुवं, B विप्रहं, C. विप्रमं 4 Bbh. क्षणेन, B.C. ध्रुवं दि.

यथा—परमवाक्यकशाभिहता त्वया

भयविलोकनपार्श्वनिरीक्षणा ।

वरतनुः प्रततप्लुनसर्पणै-

रनुकरोति गतैर्हरिणप्लुतम् ॥५२॥

सप्तमं नवमञ्चान्त्यमुपान्त्यं च यदा गुरु ।

द्वादशाक्षरके पादे 'कामदत्तेति सा स्मृता ॥५३॥

यथा—करजपदविभूषिता यथा त्वं

सुदति दशतविश्रताधरा च ।

गतिरपि चरणावलग्नमन्दा

त्वमसि 'भृगुगमाक्षि 'कामदत्ता ॥५४॥

आद्यं चतुर्थं दशमं सप्तमं च यदा लघु ।

द्वादशाक्षरके पादे अग्रमेया तथाहि सा ॥५५॥

यथा—न ते काचिदन्या समा दृश्यते स्त्री

'गुणैर्या द्वितीया तृतीयापि चास्मिन् ।

'ममेयं मतिलोकमालोभ्य सयं

जगत्यग्रमेयासि 'सृष्टा विधात्रा ॥५६॥

द्वितीयं पञ्चमं चैव अष्टमैकादशं तथा ।

पादे यत्त लघूनि स्युः पद्मिनी नाम सा यथा ॥५७॥

देहतोयाशया यस्तपन्नोज्ज्वला

नेत्रभृङ्गाहुला दन्तहंसैः 'स्मिता ।

52 (B.XV. 69 ; C, 49) 53-54 (B.XV. 70-71 ; C. 50-51).

1 C काममत्ता. 2 B. सृगनिमाक्षि 3 C. काममत्ता. 55-56 (B.XV.

72-73 ; G 52-53). 1 B पादे नु जागते. 2 B वृलोके विशिष्ट गुणैरद्वितीयैः-

3 B विलोक्या गुणान्यान् समाह्वय सर्वान् 4 B. दृष्टा 57-58 (B.XV. 74,

'76 ; C 54-55). 1 B. दन्तहंसस्मिता. C दन्तहंसैः स्थिता.

‘केशपत्रच्छदा चक्रवारस्तनी

पद्मिनीय प्रिये भासि मे सर्वदा’ ॥५८॥

आदौ षट् दशमं चैव पादे यत्र लघून्यथ ।

शेषाणि तु गुरुणि स्युर्जागते ^१पटुसंज्ञिता ॥५९॥

यथा—उपवनसलिलानां बालपद्मैः—

भ्रमरस्मृतानां कण्ठनादैः ।

‘समदगनिविलासैः कामिनीनां

कथयति ^२पटुवृत्तं पुष्पमासः ॥६०॥

‘द्वितीयान्त्ये चतुर्थञ्च नवमैकादशे गुरु ।

विच्छेदोऽतिजगत्याञ्च चतुर्भिः सा प्रभावती ॥६१॥

यथा—कथन्तिवमं कमलविशाललोचने

गृहं घनैः पिहितकरे ^३निशाकरे ।

अचिन्तयन्त्यभिनयवर्गविद्युत-

स्तमागता सुतनु यथा प्रभावती ॥६२॥

वीण्यादावष्टमोपान्त्ये दशमं ^४नैधने तथा ।

गुरुण्यतिजगत्यां तु त्रभिदच्छेदैः ^५प्रहर्षणी ॥६३॥

यथा—भावस्यैर्मधुरकथैः सुभाषितैस्त्व

साद्योपस्वलितविलम्बितैर्गतैश्च ।

‘नानांगैर्हस्तसि मनांसि कामुकानां

सुव्यक्तं ^६‘हासि जगति ^७प्रहर्षणीय ॥६४॥

2 C. केशपत्रच्छदा. see B. 77. 3 B. adds a variant of this (B. 77).
58 (B.XV. 74-76 ; C. 54-55). 59-60 (B.XV. 78, 80 ; C.
56-57). 1 BC. पुट. 2 B. समदगनिविलासैः. 3 BC. पुट. 61-62 (B.XV.
81-82 ; C. 58-59). 1 C द्वितीय. 2 B. निशाकरे. 63-64 (B.XV.
83-84 ; C. 60-61). 1 C. नैधन, B. नैधनद्वयम्. 2 B. प्रहर्षणी. 3 B. शोभाब्जैः.
B. हतिजगति. 4 B. प्रहर्षणी.

पष्ठञ्च सप्तमञ्चैव दशमैकादशं लघु ।

तयोदशाक्षरे पादे द्वेयं मत्तमयूरकम् ॥६५॥

यथा—विद्युन्नद्धा सेन्द्रधनुर्वीतितदेहा^१

वातोद्धृता श्वेतवलाकाकृतशोभाः ।

एते मेघा गर्जितनादोज्ज्वलचिह्नाः

प्राचट्फालं^२ मत्तमयूरं कथयन्ति ॥६६॥

आदौ द्वे च चतुर्थञ्चाप्यष्टमैकादशे गुरु ।

अन्त्योपान्त्ये च 'शङ्कर्या' वसन्ततिलका यथा ॥६७॥

चित्रैवेसन्तकुसुमैः कृतकेशहस्ता

अगदाममाल्यरचना सुविभूषिताङ्गी ।

^३नागावर्तसकविभूषितकर्णपाली

साक्षाद्वसन्ततिलकेय विभाति नारी ॥६८॥

पंचादौ शङ्करीपादे गुरूणि त्रीणि चान्ततः ।

पंचाक्षरादौ च यतिरसंवाधा तु सा स्मृता ॥६९॥

यथा—'मानी लोकज्ञः श्रुतबलकुलश्रीलाटगो

यस्मिन् सम्मानं न सदृशमनुपश्येद्धि ।

गच्छेत्तं त्यक्त्वा द्रुतगतिरपरं देशं

कीर्णं नानार्थस्वन्निरियमसंवाधा ॥७०॥

^४आदौ चतुर्गुरूणि स्युर्दशमैकादशे तथा ।

अन्त्योपान्त्ये तु शङ्कर्याः पादे तु शरभा यथा ॥७१॥

65-66 (B.XV. 85-86 , C. 62-63). १ B. •धनुरजितदेहा. २ C. मत्त-
मयूरः. 67-68 (B. XV. 87-88 ; C. 64-65). १ B. शङ्कर्या.
२ B. नानावर्तमविभूषितकर्णपाश्या, C. •भूषितगण्डपाली. 69-70 (B.XV.
89-90 ; C. 66 67) १ C. मानालोकज्ञः श्रुतबलः. 71 (B.XV. 91 ;
C. 68) १ B. चत्वार्यादौ.

पपा कान्ता मज्जति ^१ललितं वेपमाना
^२गुह्यमैश्वर्यं ^३वनमुखगैः संप्रविद्धम् ।

हा हा कष्टं किमिदमिति नो वेद्यि मूढो
 व्यक्तं ^४क्रोधाच्छरभललितं कर्तुंकामा ॥७२॥

आदौ पद् दशमं चैव लघूनि स्थुलयोदश ।
^५यत्तातिशक्करे पादे क्षेया नान्दीमुखी तु सा ॥७३॥

यथा—न खलु तत्र कदाचित्क्रोधताम्रायताक्षं
 भ्रुकुटियलितभङ्गं दृष्टपूर्वं मयास्यम् ।
 किमिह बहुमिदकैर्यां ममेच्छा हृदिस्था
 त्वमसि मधुरवाक्या देवि नान्दीमुखी च ॥७४॥

आद्यं षष्ठं घतुर्यं च नैधनं च गुरुण्यथ ।
 षोडशाक्षरके पादे गजविलसितं तु नत् ॥७५॥

यथा—^६तोयधरः ^७सुधीरघनपट्टपट्टहरवः
^८सर्जकदम्बनीपकुटजकुसुमसुरभिम् ।
 कन्दलसेन्द्रगोपकरचितमशनितलं
 वीक्ष्य करोत्यसौ वृषभगजविलसितरुम् ॥७६॥
 आद्यात् पराणि पञ्चैव द्वादशं सप्तयोदशम् ।
 अन्ये द्वे यत्र दीर्घाणि प्रवरं ललितं हि तत् ॥७७॥

यथा—नखालीढं गात्रं ^९दशनविहृतं चोष्ठगण्डं
 शिरः पुष्पोन्मिश्रं प्रविलुलितकेशालकान्तम् ।

72 (B XV. 92; C. 69) 1 C. ललिता 2 C. गुह्यमैश्वर्यं.

3 B. वनमभिनेत्रैः. 4 B. कान्ते शरभललितत्वात् करोषि. 73-74 (B. XV. 93-94,

C 70 71). 1 C. यत्त पञ्चदशे 75-76 (B XV. 95, 97, C 42-73).

1 B तोयधरैः. 2 B. पट्टपट्टहरवैः. 3 Mss. सुरभिः 77-78 (B XV 98, 100,

C. 74-75). 1 C. दशननिहितं, B दशनखचितं, Bdh दशनविहृतं.

गतिः खिन्ना चैवं वदन्मपि संभ्रान्तनेत्र-

मद्वो श्वास्थं घृत्तं प्रवरललितं 'कामचेष्टम् ॥५८॥

आद्यात्पराणि पञ्चैव द्वादशं सत्रयोदशम् ।

अन्त्यं सप्तदशे पादे शिखरिण्यां गुरुणि च ॥५९॥

यथा—महानद्याभोगे^१ पुलिनमिव ते भाति जघनं

तथास्थं नेत्राभ्यां भ्रमरसद्वितं पङ्कजमिव ।

'तनुस्पर्शश्चायं सुतनु सुकुमारो न परः

स्तनाभ्यां तुङ्गाभ्यां शिखरिणिनिभा भासि 'दयिते ॥६०॥

यत्र पञ्च लघून्यादौ त्रयोदशचतुर्दशे ।

षोडशैकादशे चैव तत्स्थात् घृपभचेष्टितम् ॥६१॥

यथा—'जलजनिनदं श्रुत्वा गर्जन्मदोच्चयदर्पितो

विलिखति महौ 'शृङ्गाक्षेपैर्मृगः प्रतिनर्द्य च ।

स्वयुचतिघृतो गोष्ठाद् गोष्ठं प्रयाति च निर्भयो

घृपभललितं चित्रं घृत्तं करोति च शाङ्खले ॥६२॥

चत्वार्यादौ च दशमं गुरु यत्र त्रयोदशम् ।

चतुर्दशं तथान्त्ये द्वे चेकादशमथापि च ॥

यदा सप्तदशे पादे क्षेपाणि च लघून्यथ ।

भवन्ति यस्मिन् सा ज्ञेया श्रीधरा नामतो यथा^१ ॥६३॥

स्नानैश्चूर्णैः सुखसुरभिभिर्गण्डलेपैश्च धूपैः^२

पुष्पैश्चान्यैः शिरसि रचितैर्वस्त्रयोगैश्च तैस्तैः ।

२ C. गतिमन्दा. ३ C. कामवेष्टम्. 78 (B.XV. 98, 100 ; C. 74-75)

79-80 (B XV. 101, 103 , C 76-77) १ B. भोग. २ B. स्पर्शश्चाय.

३ B. वनिते 81-82 (B. XV. 104, 106 , C. 78-79). १ B. जलधररत्न.

२ B. श्रुत्वा मदोच्चय ३ B. शृङ्गैर्मृगः, C. शृङ्गैर्मृगः. 83-84 (B.XV.

107-108, 110 ; C. 80-81). १ C. om. this def. २ B. गन्धदासेश्च धूपैः.

नानारत्नैः 'कनकचचितैरङ्गसम्मोगसंस्थै-

र्व्यक्त' कान्ते कमलनिलया 'धीधरेयातिभासि ॥८४॥

आद्यं चतुर्थं पष्ठं च दशमं नैघनं गुरु।

तद्वंशपत्रपतितं दशमिः सप्तमिर्यतिः ॥८५॥

यथा—एष गजोऽद्रिमल्लकतटे कलमपरिवृतः

क्रीडति वृक्षगुल्मगह्वरे कुसुममरनते ।

मेघस्थं निशम्य 'मुदितः पवनजवसमः

सुन्दरि वंशपत्रपतितं पुनरपि कुरुते ॥८६॥

द्वितीयमन्त्यं पष्ठं चाप्यष्टं द्वादशं तथा

चतुर्दशं पञ्चदशं पाद सप्तदशाक्षरे ।

भवन्ति यत्र दीर्घाणि शैराणि च लघून्त्य

विलम्बितगतिः सा तु विज्ञेया नामतो यथा ॥८७॥

विधूर्णितविलोचना 'पृथुविधूर्णद्वारा पुनः

मलम्बरसना चलत्स्फालितपादमन्दरमा' ।

न मे प्रियमिदं जनस्य बहुमानरागेण यन्-

मदेन चित्रशा विलम्बितगतिः कृता त्वं प्रिये ॥८८॥

पञ्चादौ पञ्चदशकं द्वादशैकादशे गुरु ।

चतुर्दशं यथाऽन्त्ये द्वे चित्रलेना 'युचैः स्मृता ॥८९॥

यथा—नानारत्नाढ्यैर्वहुभिरधिकं भूषणैरङ्गसंस्थै-

नानागन्धाढ्यैर्नैदजननैरङ्गरागैर्विचित्रैः ।

केशैः 'कानाङ्गैः कुसुमचित्रैर्बस्त्ररागैश्च तैस्तैः

कान्ते संज्ञेपाद् किमिह बहुना चित्रलेखेव भासि ॥९०॥

- 3 C. कनकरचितैः. 4 Bb. धीधरा त्वं विभासि, Bp. धीधरेवावभासि.
85-86 (B.XV. 111-112 ; C. 82-93). 1 C. पवनजववशात्. 87-88 (B.
XV. 113-114. 116 ; C. 84-85). 1 C. पृथुविधूर्णद्वारा. 2 B. मन्दरमा.
89-90 (B.XV. 117-119 ; C. 87-87). 1 B. वृक्षैः. 2 B. कानाङ्गैः.

अन्त्यं सतदशं चैव षोडशं च चतुर्दशम् ।

द्वादशं सानुगं चैव षष्ठमष्टममेव च ॥९१॥

तोण्यादौ च गुरूणि स्युर्यस्मिंस्त्वेकोनविंशके ।

पादे लघूनि शेषाणि 'शादूलविक्रीडितं तु तत्' ॥९२॥

यथा—नानाशस्त्रशतघ्नितोमरहताः प्रभ्रष्टसर्वायुधाः

'निर्मिथोदरपादुवस्त्रनयना 'निर्भस्त्रिताः शत्रवः ।

धैर्येन्साहपरकमप्रभृतिभिस्ते स्मैर्विचित्रैर्गुणै-

र्वृत्तं ते रिपुयाति भाति समरे शादूलविक्रीडितम् ॥९३॥

चत्वार्यादौ च षष्ठं च सतमं सचतुर्दशम् ।

तथा पञ्चदशं चैव षोडशं नैघनं तथा ॥९४॥

एतानि तु गुरूणि स्युः शेषाणि तु लघून्यथ ।

पादे यत्र कृतौ श्रेया नास्ति सुवदना तु सा ॥९५॥

यथा—नेत्रे 'लीलालसे ते कमलदलनिभे 'भ्रूचापनिहिने

गण्डोष्ठ' पीनमध्यं 'समसहितयना स्निग्धाश्च दशनाः ।

'कर्णावंसप्रलम्बौ चिबुकमपि 'नतं शोणा सुरचिरा

'सर्पसिन्धु मर्त्यलौके चरतु 'विदितास्येका सुवदना ॥९६॥

चत्वार्यादौ च षष्ठं च सतमं च चतुर्दशम् ।

अष्टादशं सतदशं तथा पञ्चदशं पुनः ॥९७॥

अन्त्योपान्त्ये गुरूण्यत्र लघून्यन्यानि सर्वदा ।

एकविंशतिके पादे स्रग्धरा नाम सा यथा ॥९८॥

- 91-93 (B XV. 119-120, 122 ; C. 88-89). 1 B. द्वादशं द्वादशं. C. द्वादशं सानुगं 2 C तच्छादूलविक्रीडितं 3 B. निर्भिथोदरपादुवदना. 4 B. निर्गोशिता. 5 B. adds another def. 94-96 (B.XV. 124-125, 127 ; C. 90 93). 1 B. लालालमान्ते 2 B. भ्रूचापनिहते. 3 C. समनहितयन. 4 C. वरीं पादविलम्बा. 5 C. नवी. 6 B व्यहं तं, 7 C. विदितास्येका. 97-99 (B.XV. 128-129, 131 , C. 94-96)

यथा—चूताशोकारविन्दैः कुरवकतिलकैः कर्णिकारैः शिरीषैः

पुष्पागैः पारिजातैर्बकुलकुवलयैः क्षिप्रशुक्रैः सातिमुक्तैः ।

एतेनानामकारैरधिस्तुरभिभिर्विप्रकीर्णैश्च तैस्तै-

र्यामन्तैः पुष्पवृन्दैर्नरवर वसुधा स्रग्धरेवाद्य भाति^१ ॥९९॥

चतुर्थमाद्यं पष्ठं च दशमं द्वादशं तथा ।

षोडशाष्टादशे चैव नैधनं च गुरुण्यथ ॥१००॥

द्वाविंशत्यक्षरे पादे शेषाणि तु लघूनि च ।

भवन्ति यत्र तज्ज्ञेयं मष्टकं नामतो यथा ॥१०१॥

^१उद्यतमेकद्वस्तवरणं ^२द्वितीयकररेचकं ^३सुविनतं

यशमृदङ्गवाद्यमधुरं ^४विचित्ररूपान्वितं बहुविधम् ।

मद्रकमेतदद्य ^५सुभगो विदग्धगतिचेष्टितैः सललितै-

र्नृत्यसि विभ्रमाकुलपदं ^६बरोह ललितक्रियं समरसम् ॥१०२॥

^१एकादशं सप्तदशं सप्तमं सत्रयोदशम् ।

^२अन्त्यमेकोनविंशं च पञ्चमं च गुरुण्यथ ॥१०३॥

शेषाणि तु लघूनि स्युर्विहृतौ चरणेषु च ।

घृतं तदभ्वललितं विज्ञेयं नामतो यथा ॥१०४॥

^१रथद्वयनागयोधपुरुषैः सुसंकुलमलं यलं समुदितं

शरशतशक्तिकुन्तपरिधातियष्टिविहृतं^२ बहुमहरणम् ।

^३रिपुशतमुक्तशस्त्रस्वमीतशङ्कितमदं मयाकुलदिशं

कृन्मभिवीक्ष्य संयुगमुखे ^४समीप्सितगुणं ^५त्वयाभ्वललितम् ॥१०५॥

- 99 (B XV. 128-29, 131; C. 94-96) 100-102 (B XV. 132-133, 135; C 97-99) 1 B. उत्सुत. 2 B. कररेचितं. 3 C. सललितं. 4 B. विचित्रकरणाद्युगं. 5 B. सुभगे. 6 B. विचित्ररसभावितं शशिमुक्ति. 103-105 (B.XV. 136-137, 139; C. 100-102). 1 B. transposes the two hem. 2 *ibid.* 3 B. विविधनुरङ्गनागरथयोध. 4 B. यष्टिविततं. 5 C. रव-शङ्कितमदं भिन्नदृष्टशत्रु नाशि मयाकुलमिदं. 6 B. समर्पितगुण. 7 C. तद्वध.

पडादावष्टमं चैव 'एकादशचतुर्विंशे ।

विंशं सप्तदशं चैव तयोर्विंशं तथैव च ॥१०६॥

एतानि तु लघूनि स्युः शेषाणि च गुरुण्यथ ॥१०७॥

'चतुर्विंशाक्षरे पादे मेघमालेति सा यथा ॥१०८॥

'पवनवलसमाहता 'तीव्रगम्भीरनादा 'वलाकावलीमेखला

क्षितिधरसदृशोच्चरूपा महानीलधूमायमानान्धुगर्भोद्ब्रहा' ।

सुरपतिधनुश्चलावन्नक्षया तडिद्योतसन्नादपट्टोज्वला

गगनतलविसारिणी 'प्रावृषेण्योन्नता मेघमालाधिकं शोभते ॥१०९॥

धाद्यं चतुर्थं च तथा पञ्चमं षष्ठमेव च ।

नवमं दशमं चैव अन्त्यं चैव गुरुण्यथ ॥१०९॥

'लघून्यन्यानि शेषाणि पादे स्युः पञ्चविंशके ।

वृत्तक्षैः सा तु विज्ञेया क्रौञ्चपादीति नामतः' ॥११०॥

या किल दाशं विद्रुतसोमं क्रतुवरमचमसमपगतकलशं

पातितयुषं क्षितचत्रालं विचयनमसमिधमपनुत्तमचक्रम् ।

कार्मुकमुक्तेनानु चकार व्यपगतसुरगणपितृगणमिषुणा

नित्यमसौ ते दैत्यगणारिः प्रददतु मत्तमिव रिपुगणमक्षिलम् ॥१११॥

अष्टावादौ गुरूणि स्युस्तथा चैकोनविंशकं ।

एकविंशं तथा चैव चतुर्विंशं सनैधनम् ॥११२॥

एतानि 'गुरुसंज्ञानि पादे षड्विंशकाक्षरे ।

यत्र नाम्ना तथा क्षेत्रं तद् भुजङ्गविजृम्भितम् ॥११३॥

106-108 (B.XV, 140-141, 143 ; C, 103-105). 1 B छेकादद्य.

2 B चतुर्विंशतिके. 3 C. •समाहता. 4 C. तीव्रनादा. 5 C. •मेखलाशोभिता.

6 B •गर्भोद्ब्रता. 7 B. प्रावृषेण्या दट. 109-111 (B.XV. 144-145, 147 ;

C, 106-107) 1 B. षड्विंशतिके. पादे शेषाणि च लघून्यथ. 2 C's ex. is

spurious ; see Ag. II p.279 f.n. 3 C. om. this ex. 112-113 (B.

XV. 149-150, 152 ; C. 109-110). 1 B. च विज्ञेयं. 2 B. गुरुसंज्ञानि.

रूपोपेतां देवैः 'सृष्टां समदगजबिलसितगति' निरीक्ष्य तिलोत्तमां

प्रादक्षिण्यात् 'प्राप्तां दृष्टुं' बहुवदनमचलनयन 'शिरः कृतवान् 'हरः ।

दीर्घं नि श्वस्यान्तर्द्धं 'सनवदनजयनध्विरां निरीक्ष्य तथा पुनः

'पृष्ठे न्यस्त' देवेन्द्रेण ¹⁰प्रवरमणिगणकवलर्यं भुजङ्गविजृम्भितम् ¹¹ ॥११४॥

* एतानि समवृत्तानि मयोक्तानि द्विजोत्तमाः ।

* विषमार्धसमानां तु पुनर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥११५॥

* यत्र पादास्तु विषमा नानावृत्तसमुद्भवाः ।

* ग्रथिताः पादयोगेन तद्वृत्तं विषमं स्मृतम् ॥११६॥

* द्वौ समौ द्वौ च विषमौ वृत्तेऽर्धविषमे तथा ।

* सारंपादैस्तु विषमैर्वृत्तं विषममुच्यते ॥११७॥

* ह्रस्वाद्यमथ दीर्घाद्यं दीर्घं ह्रस्वमथापि धा ।

* युग्मौजविषमैः पादैर्वृत्तमर्धसमं स्मृतम् ॥११८॥

* पादे सिद्धे समं सिद्धं विषमं सारंपादिकम् ।

* द्वयोरर्धसमं विद्यादेव 'हेदस्तु पादयः' ॥११९॥

* 'हेदस्तु मया 'प्रोक्त' समवृत्तपिरूपवम् ।

* त्रिकैर्विषमवृत्तानां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१२०॥

* सौ गौ च प्रथमे पादे स्यौ लौ चापि द्वितीयके ।

* 'एवं युग्मौजकौ ज्ञेयौ पद्यावृत्ते त्रिकौ यथा ॥१२१॥

114 (B XV. 149-150, 152, C. 109-110). 4 C सृष्टा 5 C प्राप्ता दृष्टुं बहुवदनमचलनयनसहितं 6 C तिलोत्तमान्. 7 B. हरिः. 8 C. *अक्षय कलिता 9 C. पृष्ठम्यन्ता 10 B *मणिगणकवलय 11 B, C. add two couplets which are spurious; see R Kasi's note on B. XV. 153-154. 115-119 (B. XV. 155-159; C 114-118) 1 C. हेदस्तु 2 C. adds पादद्वयस्य समिद्धो मिदमर्धसम पुनः 120-121 (B. XV 160-162; C. 119-120). 1 C. हेदास्तु ये 2 C. प्रोक्ताः समवृत्तविकलिताः. 3 B. युग्मेऽर्ध-विषमे पादे ज्ञेया पद्या तु सा त्रिकैः.

* प्रियदैवतमित्रासि 'प्रियसंवन्धिबान्धवा ।

* 'प्रियदानरता पश्या 'दयिते त्व प्रियासि मे ॥१२२॥

* औ गौ च प्रथमे पादे यत्सौ ग्लौ चापि द्वितीयके ।

* रमौ लगौ तृतीये च चतुर्थे तु 'तसौ लगौ' ॥१२३॥

* यथा—'नैवाचारो न ते मित्रं न सम्यन्धिगुणक्रिया ।

* सर्वथा सर्वविषमा पश्या न भवसि प्रिये ॥१२४॥

* 'अयुजोर्लक्षणं हेतद् विपरीतन्तु यत्र तु ।

* पश्या हि विपरीता सा विलेया नामतो बुधैः ॥१२५॥

* यथा—कृते[च] 'रमणस्य किं 'सखि 'रोपेन तेऽप्यर्थम् ।

* विपरीता* न पश्यासि 'त्व' जडे केन मोहिता ॥१२६॥

* चतुर्थादक्षराद्यत्र तिलगुस्यादयुक्तः ।

* 'अनुष्टुप् विपुला सा तु विलेया नामतो यथा ॥१२७॥

* न खल्वस्याः 'प्रियतमः श्रोतव्य व्याहृतं सत्या ।

* नास्दस्य प्रतिवृत्तिः 'धूयते विपुला हीयम् ॥१२८॥

* विपुला वा युजि श्रेया लघुत्वात् सप्तमस्य तु ।

* सर्वत्र 'सप्तमस्यैव केषाञ्चिद् विपुला तु सा ॥१२९॥

122 (B XV. 163, 121). 1 C. प्रियदैवत. 2 C. ७दानवरा.

3 C यद्यपि 123-124 (B. XV. 165-65 ; C. 133-134). 1 This

is spurious. 2 *Ibid.* See Introduction. 125-126 (B. XV. 165-167;

C 122-123) 1 C. दुग्मथोर्लक्षण. 2 C. मरणं यच्च. 3 C. रोपेतेतेल, B. रोपेण

तेऽप्यर्थं 4 C चरितानपन्न्यासि, C. this in 4th foot. 5 C जलेकी मोहितापि,

C. this in 3rd foot. 127-128 (B XV. 168-169 ; C 124-125).

1 B. अनुष्टुप् चपला 2 C. प्रियतमे. 3 C. सदा. 4 B. कथ्यते चपला हीयम् ।

129-131 (B.XV. 170-172 ; C 126-128). 1 C. सप्तमस्यैव केषाञ्चिद्

विपुला तु सा यथा.

* यथा—संक्षिता 'वज्रमध्ये हे हेमकुम्भनिभस्तनी ।

* विपुलासि प्रिये 'श्रोण्यां पूर्णचन्द्रनिमानने ॥१३०॥

* यथा वा—गङ्गेव मेघोपगमे व्याघ्रावितवसुन्धरा ।

* कूलवृक्षानारूजन्ती' स्रवन्ती 'विपुलाचलात् ॥१३१॥

* एवं'विविधयोगास्तु पथ्यापादा भवन्ति द्वि ।

* 'युगमौजविपरैरथः पादैः शेषैरन्यैस्त्रिकैस्तथा ॥१३२॥

* गुरुन्तकः सर्वलघुस्त्रिको नित्यं द्वि नेप्यते ।

* प्रथमादक्षराद्यत्र चतुर्थात् प्रागल्घु स्मृतम् ॥ ३३॥

* पथ्यापादं समास्थाप्य स्त्रीप्यन्ते तु गुरूण्यथ ।

* भवन्ति पादे सततं यत्र तद्वचनमिष्यते ॥१३४॥

* यथा—दन्तक्षताघरं सुधु 'जागरग्लाननेत्रं च ।

* 'प्रातः सम्भोगपिन्नं' ते 'दर्शनीयतमं यक्षत्रम् ॥१३५॥

* इत्येषा सर्वेविरभा नामतोऽनुष्टुबुध्यते ।

* 'तद्विदां मतचैषम्यं' त्रिकादक्षरतस्तथा ॥१३६॥

* इजौ सौ च प्रथमे पादे यथा चैव तृतीयके ।

* 'केतुमत्यां गणाः प्रोक्ता श्री नौ गन्ध सदा युधैः ॥१३७॥

* यथा—स्फुरिताघरं 'चलितनेत्रं' रक्तकपोलमगुजइलाक्षम् ।

* किमिदं खयापहतशोभं 'केतुमतीसर्भं घद मुखं ते ॥१३८॥

130-131 (BXV. 170-172; C. 126-128). 2 B. वज्रवःमध्ये.

3 C. कट्या शरच्चन्द्र. 4 C. *रुजती. 5 C विपुला वनात्, B. adds another ex. 132-135 (B. XV. 174-177; C. 129-132) 1 C. विपुल-

योगास्तु पथ्यापादे 2 B. सगुर्वन्तः. 3 B *भागनेतान्तं. 4 B. रतिसंभोग.

5 B. दर्शनायनरं. 136-138 (B. XV. 181, 182; C 139-141).

1 C. द्विधा मतं द्वि. 2 C त्रिकादक्षरगणा. 3 B. चकित, C. कलित; we with

Bd. 4 C. केतुमदिमुखाकृति-

- * स्त्रावादौ च तथा स्त्रौ च नसजा गश्च युग्मके ।
- * भौ ज्लौ तृतीये स्युः स्त्रौ स्त्रौ गश्च तुरीयके ॥
- * एते त्रिकाः क्रमप्राप्ता उद्गतायां प्रकीर्तिताः^१ ॥१३९॥
- * यथा—तव रोमराजिरतिभाति सुतनु मदनस्य मञ्जरीम् ।
- * नाभिरुमलखिवरोत्पतिता भ्रमरावलीव 'कुसुमात् समुद्गता ॥१४०॥
- * स्त्रौ 'स्त्रौ च ललिता' पादे न्सौ जौ गश्च द्वितीयके ।
- * नौ सौ चैव तृतीये तु द्वि स्त्रौ गश्च चतुर्थके^२ ॥१४१॥
- * यथा—'ललिताकुलभ्रमितचारुयसनकरपल्लवा' हि मे ।
- * प्रविकसितरुमलकान्तमुखी प्रतिभासि देवि सुग्तश्रमातुरा ॥१४२॥
- * प्रथमे च तृतीये^३ च नौ रेफः ल्गौ च कीर्तिताः ।
- * गणाध्यापरचन्त्रे तु नजौ जौ द्विचतुर्थयोः ॥१४३॥
- * यथा—सुतनु 'जलदपरीतलोचनं' जलदनिष्ठमित्रेन्दुमण्डलम् ।
- * किमिदमपरवक्तृमेव ते 'मम तु तथापि मनोहरं मुखम् ॥१४४॥
- * नोर्यौ तु प्रथमे पादे नजौ जौ गस्तथापरे ।
- * पादे 'तु पुष्पिताग्राया यथैतावपरौ तथा ॥१४५॥
- * यथा—'पवनस्यविधूतचारुशापं प्रमुदितकोकिलरुण्टनादरम्यम् ।
- * 'मधुकररचणीयमानवृक्षं वरतनु पश्य वनं सुपुष्पिताग्रम् ॥१४६॥

139 140 (B.XV. 188-189; C. 135-136). 1 B. स्त्रौ स्त्रौ चादौ यथा न्सौ जौ भौ ज्लौ गश्च तथा पुनः । स्त्रौ स्त्रौ गश्च त्रिका ख्येते उद्गतायां प्रकीर्तिताः । 2 C. कुसुमे. 141-142 (B XV. 190-191 ; C. 137-138). 1 C जय. 2 C पादे 3 B rewrites this def. 4 C. 'अभिवाहवसन', B. 'वरचार पल्लवा. 5 B om हि मे. 143-144 (B XV. 184-185 ; C. 142-143). 1 B. नौ र्लौ गश्च प्रकीर्तिताः, C. रेफः गताय कीर्तिताः. 2 C. लोचने. 3 C. जलम-निष्ठ. 4 B शशिवदनेऽयं मुखं पराद्मुखम् 145-146 (B.XV. 186-187 ; C. 144-145). 1 B. तु पुष्पिताग्राया शेषं तु पूर्ववत्. 2 B. पवन बलविधूव. 3 B. मधुकरपरिणीयमानशब्दं.

- पादे षोडश 'मात्राः स्युर्गोधांशकविकल्पिताः ।
- चतुर्विंशकैर्नैया वृत्तैर्वानवासिका ॥१४७॥
- यथा—असंस्थितपदा 'सुविह्वलाद्गी मदस्खलितचेष्टितैर्मनोज्ञा ।
- क यास्यसि घरोह सुरतकाले विपमा किं वानवासिका त्वम् ॥१४८॥
- एवमेतानि वृत्तानि समानि विपमाणि च ।
- नाटकादिषु काव्येषु प्रयोक्तव्यानि सुरभिः ॥१४९॥
- सन्त्यन्यान्यपि वृत्तानि यान्युक्तानीह 'पण्डितैः ।
- न च तानि प्रयोज्यानि 'न शोभां जनयन्ति यत् ॥१५०॥
- 'यान्यतः परमत्र स्युर्गोतकैस्तानि योजयेत् ।
- 'ध्रुवाविधाने व्याख्यास्ये 'तेपाञ्चैव विकल्पनम् ॥१५१॥
- 'वृत्तलक्षणमेतत्तु समासेन मयोदितम् ।
- अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि 'भार्याणामपि लक्षणम् ॥१५२॥
- पथ्या च विपुला चैव चपला मुखतोऽपरा ।
- जघने चपला चैव धार्याः 'पञ्चविधाः स्मृताः ॥१५३॥
- 'धासाञ्चैव प्रवक्ष्यामि यतिमात्राविकल्पनम् ।
- 'लक्षणैर्नियतांशैश्च चिरुत्पान् गणसंश्रितान् ॥१५४॥
- 'यतिच्छेदश्च 'विनेयश्चतुर्मात्रो गणस्तथा ।
- द्वितीयान्त्यौ युजौ पादौ शेषौ चैवायुजौ स्मृतौ ॥१५५॥

147-148 (B XV. 179-180 ; C. 146-147). 1 C. मात्रा. सुवि-
 काराकविचिन्तिताः, Bbls यस्या नित्यं भवन्ति हि. 2 C. विह्वलाद्गी. 149-153 (B.
 XV. 192-196 ; C. 148-152). 1 B. पिण्डरा. 2 B. Ag. हतशोभानि तानि
 हि. 3 B. यान्यतः प्रतिपिद्धानि. 4 B. ध्रुव यौगे तु वक्ष्यामि. 5 B. वेयामेव.
 5 B. लक्षणमेव. 7 B. भार्याणामपि. 8 B. एव प्रकौर्तिताः. 154-156 (B.
 XV. 197-199 ; C. 153-155). 1 B. आसा तु संप्रवक्ष्यामि. 2 B. लक्षणं
 नियमं चैव विचक्षणगुणसंश्रयम्. 3 B. यतिच्छेदस्तु. 4 C. 'चतुर्मात्रागणस्तथा,
 B. मात्रो गणः स्मृतः.

- * गुरुमध्यविहीनस्तु 'चतुर्गणसमन्वितः ।
- * अयुगगणो विधातव्यो 'युग्मगणस्तु यथेप्मितः ॥१५६॥
- * अर्धाष्टमगणार्धा च सर्वैर्धार्या प्रकीर्तिता ।
- * पष्ठश्च द्विविकल्पस्तु नैधने ह्येकसंश्रिते ।
- * 'पश्चार्धे यो गणः पष्ठ एकमात्रः स उच्यते ॥१५७॥
- * द्विविकल्पस्तु 'पष्ठोऽत्र गुरुमध्यो भवेत्तु स ।
- * 'तथा सर्वलघुश्चैव 'यतिः सख्यासमाश्रिता ॥१५८॥
- * 'सा द्वितीया द्विलघूका 'सप्तमे सप्तमाद्यतिः ।
- * 'प्रथमादि तथान्ते च पंचमे तु विधीयते ॥१५९॥
- * गणेषु त्रिषु 'पादे तु यस्या. पथ्या तु सा भवेत् ।
- * अतश्च विपुलान्या तु वितेयाऽयतिलक्षणा ॥१६०॥
- * यथा—'रक्तमृदुपद्मनेत्रासितदीर्घबहुलमृदु[कुञ्चित]-केशी' ।
- * कस्य तु पृथुमृदुजघना 'तनुवाहंसोदराऽपथ्या ॥१६१॥

- 156 (B XV 197-199; C. 153-155) 5 B. चतुर्गुणसमन्वितः.
 6 C युगगणो पञ्च चैव हि 157 (B.XV 208, 209a, 200, C. 156).
 1 C. om this item. 2 B पष्ठश्च द्विविकल्पस्तु नैधने एकसंश्रितः, पष्ठो वै द्विविकल्पस्तु
 नैधनो ह्येकसंश्रितः, C. नैधने ह्येकसंश्रितः. 3 B. पश्चार्धाद्वा, पश्चार्धे, Ag. पश्चार्धे.
 158 (B XV. 209b-210a, 201; C. 157). 1 B. य पष्ठो, पष्ठो यो.
 2 B. यथा. 3 B. यतिसख्या, B. यतिसंज्ञा, C. यति संज्ञाः समाश्रिताः.
 159 (B.XV. 210b, 202; C. 158). 1 C. सा द्वितीया द्विलघूनि,
 B. साद्वितीया-द्विलघुका, द्वितीयादिलघुर्जय, Bdh. स द्वितीया द्विलघुनी. 2 Bdh.
 सप्तमे सप्तमाद्यदि, C. सप्तमे प्रथमाद्यतिः, B. सप्तमे प्रथमे (सप्तमे) यतिः, Bbh. सप्तमे
 वा यतिलया. 3 B. प्रथमादिरथान्त्ये च, C. प्रथमादि तथान्त्ये च. 160 (B.
 XV. 203; C. 159). 1 B. पादस. C. पादेषु; we with Bn. 2 Bn.
 b, dh. and c. प्रथमे च द्वितीये च सा त्वार्था (त्वन्या) विपुला मता.
 161 (B. XV. 113; C. 160). 1 Before 161 B. reads 162.
 2 C. बहुलमृदुकेरी. 3 B.C. तनुवाहंसोदरी पथ्या.

- * प्रथमवृत्तीयौ पादौ द्वादशमात्रौ भवेत्तु सा पथ्या ।
- * विपुलान्या खलु गदिता पूर्वोदितलक्षणोपेता ॥१६२॥
- * विपुला यथा—विपुलजघनऋतस्तननयनैस्ताम्राधरोष्ठरुचरणैः ।
- * आयतनासागण्डैर्ललाटकर्णैः शुभा कन्या ॥१६३॥
- * अयुजः सर्वगुरवो गुल्मभ्यागणा युजः ।
- * यस्यास्युः पादयोरो तु विज्ञेया चपला हि सा ॥१६४॥
- * द्वितीयश्च चतुर्थश्च 'जकारौ गुल्मघ्नौ ।
- * 'यस्या स्यात्पादयोरो तु विज्ञेया 'चपला 'च सा ॥१६५॥
- * मुखेऽस्य मुखचपला स्यादन्यत्र जघने तथा ।
- * उभयोरर्धयोरेतलक्षणं दृश्यते यदि ।
- * वृत्तज्ञैः सा तु विज्ञेया सर्वतश्चपला तथा ॥१६६॥
- * मुखचपला यथा—'भाषां मुखे तु चपला तथापि चार्या न मे यतः सा तु ।
- * दक्षा गृह्णत्येषु तथा दुःखे भवति दुःखार्ता ॥१६७॥
- * जघनचपला यथा—'वरसृगनयने चपलासि वरोरु दशशङ्कदर्पणनिमास्ये ।
- * कामस्य सारभूतेन[१] पूर्वमश्चास्त्रजघनेन ॥१६८॥
- * [सर्वतश्चपला]—'उद्ग[र्त]-गामिनी पश्यमापिणी कामचिह्नकृतवेपा ।
- * या नातिमांसयुक्ता सुराप्रिया सर्वतश्चपला ॥१६९॥
- * कार्यौ द्वादशमात्रौ च पादावाद्यौ तृतीयकौ ।
- * अष्टादशं द्वितीयं च तथा पञ्चदशोत्तमाः ॥१७०॥

162-163 (B.XV. 212, 214). 164 (B XV. 204) 1 B. चपला.
 Bd. विपुला 2 B. om. this. 165 (B XV. 215, C. 161).
 1 B. गुल्मघ्नौ भवेत् 2 B. उभयोरर्धयोर्ध्वत् 3 C विपुला च सा. 4 B. तथा.
 166 (B XV. 220, C. 162-163a). 1 B. (217) reads for this
 पूर्वार्धे लक्षणं ह्येतदस्याः सा च मुखेन तु । पश्चिमार्धे तु चपला यस्या. सा जघनेन तु.
 167 (B.XV. 218). 1 C. om. this. 168 (B.XV. 219). 1 C.
 om. this. 169 (B XV. 216), 1 C. om. this. 170 (B XV. 221

- * 'त्रिंशन्मात्रास्तु पूर्वार्धे विंशतिः सप्त चापरे ।
- * उभयोरर्धयोर्ज्ञेयो मात्रापिण्डो विभागशः ॥१७१॥
- वृत्तैरेवं तु विविधैर्नानाच्छन्दःसमुद्भवैः ।
- काव्यबन्धास्तु कर्तव्याः षट्त्रिंशद्व्यञ्जनान्विताः ॥१७२॥
- इति भारतीये नाट्यशास्त्रे छन्दोविचितीनां
- षोडशोऽध्यायः ॥

Bdl. म द्वितीया
समे प्रथमे (सप्तमे)

यानि

171 (B.XV. 206, C. 163b-164a) reads this त्रिंशत्तयाथ यदि
सुरेतानि द्विगुणानि तु । त्रिंशत्तयाथ चान्यानि न्यस्य संख्याविभागशः. 2 This
is followed in C. by 43 couplets which are spurious ; see the
Introduction. 172 (B.XV. 227b-228a, C. 168-169).

सप्तदशाऽध्यायः

भूषणाक्षरसद्वातौ शोभोदाहरणे तथा ।
 हेतुसंशयदृष्टान्ताः प्राप्यभिप्राय एव च ॥१॥
 निदर्शनं निरुक्तं च सिद्धिश्चाथ विशेषणम् ।
 गुणातिपातातिशयो तुल्यवर्कः पदोच्चयः ॥२॥
 'दिष्टं चैवोपदिष्टं च' विचारस्तद्विपर्ययः ।
 भ्रंशश्चानुनयो माला दाक्षिण्यं गर्हणं तथा ॥३॥
 अर्थापत्तिः प्रसिद्धिश्च पृच्छा सारूप्यमेव च ।
 मनोरथश्च लेशश्च 'संशोभो गुणकीर्तनम् ॥४॥
 'ज्ञेया ह्यनुकासिद्धिश्च म्रियं वचनमेव च ।
 पद्विंशाल्लक्षणान्येवं काव्यबन्धेषु निर्दिशेत् ॥५॥
 अलङ्कारैर्गुणैश्चैव 'बहुभिः समलङ्कृतम् ।
 भूषणैरिव 'विन्यस्तैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥६॥
 यत्नात्परैरक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रमुपघण्यते' ।
 'तमप्यक्षरसद्वातं विद्याल्लक्षणसंज्ञितम् ॥७॥
 सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः 'प्रयुज्यते ।
 यत्र 'श्लिष्टविशिष्ट्यर्थं' सा शोभेत्यभिधीयते^{११} ॥८॥
 यत्र 'तुल्यार्थयुक्तो वास्येनाभिप्रदर्शनात् ।
 साध्यन्ते निपुणैर्यास्तदुदाहरणं स्मृतम् ॥९॥

NB. For XVI. see pp. 348 ff of B.II.

- 1-9 (B.XVI. same, C. 1-9). 1 B. दिष्टं 2 B. विचारोऽयः 3 C. शोभोऽयः
 4 B. ज्ञेयाभ्यनुक्त. 5 Ag. बहुयदलङ्कृतम् 6 Ag. विन्यस्ते. B.C. चित्तार्थैः
 7 Ag. 'मुपघर्णनम्. 8 B. तमप्य. 9 B. प्रमाध्यते. 10 C. श्लिष्टं विशिष्ट्यर्थं.
 Bp. श्लिष्टा विचित्रार्था. Ag. B. श्लक्षणा विचित्रार्था. 11 Ag. 'मिसंज्ञिता, B.
 शोभेति विधीयते. 12 C. तुल्यार्थ.

यत् प्रयोजनसामर्थ्याद् वाक्यमिष्टार्थसाधकम्^१ ।
 समासोक्तं मनोप्रादि स हेतुरिति संज्ञित ॥१०॥
 अपरिज्ञाततत्त्वार्थं वाक्यं यत्र समाप्यते ।
 अनेकत्वाद्विचाराणां स संशय इति स्मृतः ॥११॥
 सर्वलोकमनोप्रादि 'यस्तु पक्षार्थसाधकः' ।
 हेतोर्निर्दर्शनकृतः स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥१२॥
 दृष्ट्वा वाक्यवान् कांश्चिद् भाषो यत्रानुमीयते ॥
 प्राति^२ 'तामपि जानीयाल्लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥१३॥
 अभूतपूर्वो^३ योऽप्यर्थः सादृश्यात्परिकल्पितः ।
 लोकस्य हृदयप्राप्ती सोऽभिप्राय इति स्मृतः ॥१४॥
 यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।
 परापेक्षायुदासार्थं^४ तन्निर्दर्शनमुच्यते ॥१५॥
 निरवयवस्य वाक्यस्य 'पूर्वोक्त-[स्य]' प्रसिद्धये ।
 यदुच्यते तु घचनं निरुक्तं तदुदाहृतम् ॥१६॥
 बहूनां च 'प्रयुक्तानां नाम यत्रामिकीर्त्यते ।
 'अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं' सा सिद्धिरभिधीयते ॥१७॥
 सिद्धान् बहून् प्रधानार्थान्^५ 'उक्त्वा यत्र प्रयुज्यते ।
 विशेषयुक्तं घचनं विज्ञेयं तद्विशेषणम् ॥१८॥
 गुणामिधानैर्विविधैर्विपरीतार्थयोजितैः^६ ।
 गुणातिपातो 'मधुरोऽनिष्टुरार्थो भवेदयः'^७ ॥
 बहून् गुणान् कीर्तयित्वा सामान्यजनसम्मचान् ।
 विशेषः कीर्त्यते^८ 'यस्तु द्वेयः सोऽतिशयो बुधैः ॥२०॥

- १०-१२ (B XV, same, C १०-१२) १ Ag. 'साधनम्. २ C पक्षः.
 १३-२० (B. XVI same; C. १३-२०). १ B. तामभि. २ B. यो ह्यर्थः,
 Ag. द्वयो यः. ३ B. इतीरितः. ४ Ag. पूर्वोक्तार्थः. C. पूर्वोक्ता वृ ५ B.
 प्रधानानां. ६ B. एकार्थसापनवृत्तं, ७ Ag. लक्ष्णा ८ Ag. विविधार्थयोजितैः.
 ९ B. Ag. मधुरैर्निष्टुरार्थैः (•निष्टुरैर्वा). १० Ag. भवेदयः, B. भवेदया. ११ Ag. यत्.

१ रूपकैरूपमानैर्वा तुल्यार्थाभिः प्रयोजितः ।
 २ अप्रत्यक्षार्थसंस्पर्शस्तुल्यतर्कः प्रकीर्तितः ॥२१॥
 बहुनां च प्रयुक्तानां पदानां बहुभिः पदैः ।
 उच्चयः सदृशार्थो य स विज्ञेयः पदोच्चयः ॥२२॥
 यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्ण्यते ।
 यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दिष्टं तद्वर्णतोऽपि वा ॥२३॥
 परिगृह्य च शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते ।
 विद्वन्मनोहरं सन्तमुपदिष्टं तदुच्यते ॥२४॥
 पूर्वोदायसमानार्थप्रत्यक्षार्थसाधनैः ।
 अनेकापोद्दसंयुक्तो विचारः परिकीर्तितः ॥२५॥
 विचारस्यान्यथाभावस्तथा दृष्टोपयोगतः ।
 सन्देहात्कल्प्यते यस्तु स विज्ञेयो विपर्ययः ॥२६॥
 याच्यमर्थं परित्यज्य दृ[ष्ट]-दिभिरनेकधा ।
 अन्यस्मिन्नेव पतनादिह भ्रंशः स इष्यते ॥२७॥
 उभयो श्रीतिजननोर्विच्छिन्नाभिनिविष्टयोः ।
 अर्थस्य साधकश्चैव विज्ञेयोऽनुनयो घुचैः ॥२८॥
 ईप्सितार्थप्रसिध्यर्थं कीर्त्यन्ते यत्र सूरिभिः ।
 प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिसंज्ञिता ॥२९॥
 दृष्टेः प्रसन्नवचनैर्दत्तपरस्यानुवर्तनम् ।
 क्रियते वाक्यचेष्टाभिस्तद्वा-क्षिण्यमिति स्मृतम् ॥३०॥

B.XVI. 21-27, C. 21-27) १ Ag. •रूपमानैर्वा. २ Ag. प्रयोजितैः,
 C. प्रयोक्तृभिः. ३ B. Ag. अप्रत्यक्षार्थं. ४ C. पदानां, Ag. gives a v.l. पादोभागाः.
 ५ B. अनेकोपाधिसंयुक्ता. ६ B. दृष्टोपदिष्टयोः, Ag. दृष्टोपदिष्टयोः. ७ B. सन्देहाज्जायते
 यत्र. ८ Ag. सविज्ञेयो. ९ B.C. दृष्टा, Ag. दृष्ट्या. २८-४१ (B XVI.
 २८-३०; C. २८-३०) १ C. श्रीतिजननोर्विच्छिन्नाभिनिविष्टयोः. २ Ag. विच्छिन्नाभिनिवेशयोः. ३ Ag.
 अर्थः प्रमादजनको ज्ञेयस्त्वनुनयः. ४ B. अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं. ५ Ag. द्वितैः
 प्रसन्नवचनैः. ६ C. वाक्यचेष्टाभिः. ७ Ag. दाक्षिण्यमुदाहृतम्

यत्र संकीर्तयन् दोषं गुणमर्थेन^१ दर्शयेत् ।
 गुणातिपाताद्^२ दोषाद्वा गर्हणं नाम तद्भवेत् ॥३१॥
 अयान्तरस्य कथने यत्नान्योऽर्थः प्रतीयते ।
 वाक्यं माधुर्यसंयुक्तं^३ सार्थापत्तिरदाहता^४ ॥३२॥
 वाक्यैः^५ 'सातिशयैरुक्ता वाक्यार्थस्य प्रसायकैः ।
 लोकप्रसिद्धैर्वहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥३३॥
 'यत्राकारोद्भवैर्वा स्वैरात्मनमथवा परम् ।
 'पृच्छ[ति] 'चामिषत्तेऽर्थे' सा पृच्छेत्यभिसंक्षिता ॥३४॥
 'दृष्टान्तानुभूतार्थकथनादिसमुद्भवम् ।
 सादृश्य क्षोभजननं^६ 'सारूप्यमिति संक्षितम् ॥३५॥
 हृदयस्यस्य^७ वाक्यस्य गूढार्थस्य विभावकम् ।
 अन्यापदेशैः कथनं मनोरथ इति स्मृतः ॥३६॥
 यद्वाक्यं^८ 'वादकुशलैरुपायेनाभिधीयते ।
 'सदृशार्थाभिनिष्पन्नं^९ 'स लेश इति कीर्तिताः ॥३७॥
 पदोपैर्विचित्रार्थैर्दत्तात्मा परिकीर्त्यते ।
 'अदुष्टोऽन्योऽपि वा कश्चित् स संक्षोभ' इति स्मृतः ॥३८॥
 लोके गुणातिरिक्तानां^{१०} 'गुणानां यत्र नामभिः ।
 'एकोऽपि शब्दते तत्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥३९॥
 प्रस्तावेनैव दोषोऽर्थः कृन्धो यत्र प्रतीयते ।
 वचनेन^{११} 'विना जातु सिद्धिः सा परिकीर्तिता ॥४०॥

- B XVI. 31-40 ; C. 31-40). १ Ag. योजयेत् । २ Ag. दोषं वा. ३ C.
 वाक्यमाधुर्यसंयुक्तं. B. •माधुर्यसम्पन्ना. ४ Ag. •तिरिक्ता स्मृता. ५ B.C. सातिश-
 यैरुक्ता, Ag. सातिशयैरुक्ता. ६ C. आकरो. ७ C. पृच्छयते, B. पृच्छन्निवाभिः.
 ८ B. चामिषत्ते, C. चामिषत्ते. ९ C. •कथनाभिः. १० C. सादृश्यजननं.
 ११ C. हृदयार्थस्य. २ B. Ag. वाक्यकुशलैः. ३ Ag. •भिनिष्पत्त्या, C. •विनिष्पन्नः.
 ४ Ag. अनुज्ञो, B. अरथो, C. अरथा, ५ B.Ag. तु क्षोभः C. तु दोषः. ६ Ag. बहुना,
 ७ B. Ag. हि. ८ Ag. विना जातु, C. विज्ञानातु. B. विनानुसिद्धिः.

यत्प्रसन्नेन मनसा 'पूज्यं पूजयितुं धयः ।

हर्षप्रकाशनार्थं' तु सा प्रियोक्तिरुदाहृता^{१०} ॥४१॥

एतानि च 'काव्यस्य लक्षणानि पट्विशदुद्देश्यनिर्देशनानि ।

'प्रबन्धशोभाकराणि तज्जैः सम्यक् प्रयोग्यानि यथारसानि ॥४२॥

•• विभूषणं चाक्षरसंहतिश्च च शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च ।

•• प्रोत्साहनोदाहरणे निरुक्तं गुणानुवादोऽतिशयश्च हेतुः ॥४२क॥

•• सारूप्यमिध्याच्यवसायसिद्धिपदोचयाक्रन्दमनोरथश्च ।

•• ध्यायानयाज्ञा प्रतिषेधपृच्छादृष्टान्तनिर्मासनसंशयाश्च ॥४२ख॥

•• भाशीः प्रियोक्तिः कपटं क्षमा च प्राप्तिश्च पञ्चात्तपनं तथैव ।

•• अर्थांनुवृत्तिर्द्युपपत्तियुक्तौ कार्यानुनीती परिदेवनं च ॥४२ग॥

•• पट्विशदेतानि हि लक्षणानि प्रोक्तानि वै भूषणसंमितानि ।

•• काव्येषु भाषार्यगतानि तज्जैः सम्यक् प्रयोग्यानि यथारसं तु ॥४२घ॥

[अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलंकृतम् ।

भूषणैरिव विन्यस्तैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥४२घ१॥

यत्रात्परक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रमुपवर्ण्यते ।

तमप्यक्षरसङ्घातं विद्याल्लक्षणसंज्ञितम् ॥४२घ२॥

सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः प्रसाध्यते ।

यत्र श्लक्ष्णा विचित्रार्था सा शोभेत्यभिसंज्ञिता ॥४२घ३॥]

•• धार्यमाणस्तु बहुभिर्येचनैः कार्ययुक्तिभिः ।

•• न यः पर्यवतिष्ठेत सोऽभिमानस्तु संज्ञितः ॥४२ङ॥

•• कीर्त्यमानैर्गुणैर्यत्र विविधार्थसमुद्भवैः ।

[लोके गुणातिरिक्तानां यद्गुणं यत्र नामभिः ।

एकोऽभिप्राय्यते यस्तु विन्येयं गुणकीर्तनम् ॥४२ङ१॥]

9 Ag. पूज्यान्. 10 For another version of the Lakṣaṇas see below 42 ka-42sa 42 (B.XVI. 42. p. 364, C. 42). 1 C.

वा अन्वयविभूषणानि 2 C. काव्येषु शोदाहरणानि. 3 C. बलानुरूपम्.

- ** उत्साहजननैः स्पष्टैरर्थैरौपन्यसंश्रयैः ।
 ** प्रसिद्धैरपगूढं च क्षेयं प्रोत्साहनं बुधैः ॥४२चा॥
 ** यत्रैकस्यापि शब्दस्य दर्शनात्सुबहून्यपि ।
 ** यान्ति सिद्धिमनुक्तादि तदुदाहरणं स्मृतम् ॥४२छ॥
 ** निरुक्तं द्विविधं प्रोक्तं तथ्यं वाऽतथ्यमेव वा ।
 ** सिद्धिप्रसाधितं तथ्यमतथ्यं चाप्रसाधितम् ॥४२जा॥
 ** गुणानुवादो हीनानामुत्तमैरुपमाकृतः ।
 ** उत्तमार्थाद्विशिष्टो यः स चाप्यतिशयः स्मृतः ॥४२का॥
 ** बहूनां भाष्यभाणानामनेकार्थविनिर्णयात् ।
 ** सिद्धौ समानवचनं हेतुरित्यभिसंज्ञितः ॥४२ग॥
 ** अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेन ।
 ** लक्षणसमानकरणात् सारूप्यं तत्तु निर्देश्यम् ॥४२घ॥
 ** अभूतपूर्वं यत्रार्थे तुल्यस्यार्थस्य निर्णयः ।
 ** स मिथ्याप्ययसायस्तु प्रोच्यते काव्यलक्षणे ॥४२ङ॥
 [बहूनां तु प्रधानानां मध्ये यन्नाम कीर्त्यते ।
 एकार्थसाधनकृतं सा सिद्धिरिति कीर्त्यते ॥४२ड१॥]
 ** गुणैर्बहुभिरेकार्थैः पदैर्यः संप्रशस्यते ।
 ** पदोच्चयं तु तं विद्यान्नानर्थक्यनात्मकम् ॥४२ड॥
 ** आत्मभाष्यमुपन्यस्य परसादृश्ययुक्तिभिः ।
 ** तीव्रार्थभाषणं यत् स्यादाक्रन्दः स तु कीर्तितः ॥४२ड॥
 [हृदयस्थस्य भावस्य सुस्पष्टार्थप्रदर्शनम् ।
 अन्यापदेशकथनैर्मनोरथ इति स्मृतः ॥४२ड१॥]
 ** अपृष्टैरथवा पृष्टैर्निर्णयः कियते तु यः ।
 ** आख्यानमिति तत्रेयं लक्षणं नाटकाद्ययम् ॥४२ण॥
 ** आदौ यत् क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम् ।
 ** यत्तु प्रियं पुनर्यावयं सा याञ्चा परिकीर्तिता ॥४२त॥
 ** कार्येषु विपरीतेषु यदि कश्चित् प्रवर्तते ।
 ** निवार्यते च कार्यद्वैः प्रतिपेद्य प्रकीर्तितः ॥४२थ॥

[यत्ताकारोद्धवैर्वाचयैरात्मानमथवा परम् ।

पृष्ठनिवाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता ॥४२५॥]

०० सिद्धं पूर्वोपलब्धौ यत्समस्तवमुपपादयेत् ।

०० निदर्शनरुतस्तज्जैः स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥४२६॥

०० अनेकयुक्ति यद्वा अन्यमनेकार्थप्रसाधकम् ।

०० अनेकयान्यसंयुक्तं भासनं नाम, तद्भवेत् ॥४२७॥

[अपरिज्ञाततत्त्वार्थं यव यान्यं समाप्यते ।

अनेकत्वाद्विचाराणां संशयः परिकीर्तितः ॥४२८॥]

०० यव शास्त्रार्थसम्पन्नां मनोरथसमुद्भवाम् ।

०० अथार्थनीयामन्यां वा विदुस्तामाशिर्यं घुधाः ॥४२९॥

०० आदौ यत् क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम् ।

०० तत् प्रियं यचनं क्षेपमाशीर्षादसमन्वितम् ॥४३०॥

०० अद्भ्यं दिव्यमपि वा कृत्वा रूपविपर्ययम् ।

०० भविद्वाक् संच्यते येन कपटं तदुद्गाढतम् ॥४३१॥

०० दुर्जनोदाहृतै रूढैः सभामभ्येऽमिताडितः ।

०० अक्रोधः क्रोधजननैर्वानयैर्यः सा क्षमा भवेत् ॥४३२॥

०० दृष्टैर्वाचयधैः कश्चिद्वायो यत्तानुमोयते ।

०० प्राप्तिं तामभिजानीयाल्लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥४३३॥

०० अकार्यं सदृसा कृत्वाऽकृत्वा कार्यमथापि वा ।

०० सन्तापो मनसो यस्तु पश्चात्तापः प्रकीर्तितः ॥४३४॥

०० प्रथयेणार्थसंयुक्तं यत्परस्यानुवर्तनम् ।

०० स्नेहाद्वाभिग्नयोगाद्वा सानुवृत्तिस्तु संज्ञिता ॥४३५॥

०० प्राप्तानां यत्र दोषाणां कियते क्षमन पुनः ।

०० सा ज्ञेया ह्युपपत्तिस्तु लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥४३६॥

०० साध्यते योऽर्थसम्बन्धो महद्भिः समवायतः ।

०० परस्परानुकृत्येन सा युक्तिः परिकीर्तिता ॥४३७॥

०० यत्तापसारयन् दोषं गुणमर्थेन योजयेत् ।

०० गुणातिवादं दोषाद्वा कार्यं तदिह संज्ञितम् ॥४३८॥

- अपूर्वक्रोधजनितमपराधं प्रमृज्य यत् ।
- सेवार्थं मधुरं वाक्यमनुनीतिः प्रकीर्तिता ॥४२॥
- यद्दोषैरन्यनामोक्तैः प्रसिद्धार्थैः प्रयोजितम् ।
- अन्यत्रार्थेन सम्यक् धेयं तत्परिदेवनम् ॥४२॥

उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।

'काव्यस्यैते टालकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥४३॥

यत्किञ्चित् काव्यबन्धेषु सादृश्येनोपमीयते ।

उपमा नाम विज्ञेया गुणारुतिसमाश्रया ॥४४॥

एकस्यैकेन सा 'कार्यानेकेनाप्यथवा पुनः ।

अनेकस्य तथैकेन बहूनां बहुमिस्तथा ॥४५॥

तुल्यं ते 'शशिना चक्षूमिति द्योकृता भवेत् ।

शशाङ्कवत् प्रकाशन्ते ज्योतिषीति भवेत् या ॥४६॥

['अनेकस्यै]-कविनया सोपमा परिकीर्तिता ।

इयेनवर्हिणभासानां 'तुल्याक्ष इति या भवेत् ॥४७॥

एकस्य बहुभिः सा स्यादुपमा नाटकाश्रया ।

बहूनां बहुभिर्ज्ञेया घना इव गजा इति ॥४८॥

प्रशंसा चैव निन्दा च कल्पिता सदृशी तथा ।

किञ्चिच्च सदृशी द्वेष्ट उपमा पञ्चधा 'वृधैः ॥४९॥

प्रशंसा यथा—दृष्ट्वा तु तां विशालाक्षीं ततोप मनुजाधिपः ।

मुनिभिः साधितां रुच्छ्रात् सिद्धिं भूर्निमतीमिव ॥५०॥

- 43-45 (B.XVI. 40-42 ; C 43-45) : C उपमा रूपकं चैव 2 C. मलङ्कारास्तु विज्ञेया चत्वारो नाटकाश्रयाः. 3 B. कार्या एनेकेनाप्यथवा. 46-47 (B. XVI 43-44, C 46-48a). 1 B शशिना बहुमिन्धेकेनेक मन्धया. 2 The next hem. in C is redundant. 3 B.C एकस्यानेकविनया, B. bh एकानेक, 3d. एकेन सा त्वनेकेषामु. 4 B.C. तुल्याक्ष. 48 (B XVI. 45 ; C. 48b-49). 1 Next hem in C. is redundant. 49-55 (B.XVI 46-49 ; C. 50-53). 1 B पुनः.

निन्दा यथा—मा तं सर्वशुणैर्हनिं सखजे कर्मशब्दमिम् ।

वने कण्टकिनिं बह्वी दावदग्धमित्र द्रुमम् ॥५१॥

कविपता यथा—क्षरन्तो दानसलिलं लीलामन्थरगामिनः ।

मत्तङ्गजा विराजन्ते जङ्गमा इव पर्वताः ॥५२॥

सदृशी यथा—यत्प्रयाऽद्य कृतं कर्म पञ्चिन्नानुरोधिना ।

सदृशं तत्तवैव 'स्यादतिमानुपक्रमेण ॥५३॥

किञ्चित्सदृशी—संपूर्णचन्द्रपदना नीलोत्पलदलेक्षणा ।

मत्तमातङ्गगमना संप्राप्तेय सखी मम ॥५४॥

उपमाया बुधैरेते 'भेदा शेषाः समासतः ।

शेषा ये लक्षणैर्नोक्ताः सप्ताध्यास्तेऽपि लोभत ॥५५॥

स्वविरूपेण रचितं तुल्यावयवलक्षणम् ।

किञ्चित्सदृश्यसंपन्नं यद्रूपं रूपम् तु तत् ॥५६॥

यथा—पञ्चाननास्ताः 'कुमुदप्रभासा विकसिनीलोत्पलचारुनेता ।

धापीस्त्रियो' हंसकुलैर्नन्दमित्रिरेजुत्योन्यमिवाद्यगत्या' ॥५७॥

'नानाधिकरणस्याना शब्दानां 'संप्रदीपन ।

एकानान्येन सयोगो 'यस्तदीपकमुच्यते' ॥५८॥

यथा—सटांसि हंसैः कुसुमैश्च वृक्षा मत्तैर्द्विरेफैश्च सरोरुदाणि ।

गोष्ठीभिर्व्याननानि चैव तस्मिन्नशून्यानि सदा क्रियन्ते ॥५९॥

2 C. कण्टकित. 3 B. स्यादतिमानुप. 4 B. शेषा भेदाः. 5 B. ते प्राज्ञा लोकाव्यत, C. ते प्राज्ञा काव्यलोकत. Bd. सप्ताध्यास्तेऽपि लोकाः. 56-59 (B XVI. 53 54, 56, 58, C 58-61). 1 C. 57 and B. 57 give another def. नानाध्वन्यानुवागायेर्द्वौनम्यगुणभयम् । हानिर्वर्णनायुक्तं तद्रूपमिति स्मृतम्. 2 B. कुमुदप्रभासा. 3 B. कुलैः सप्तभिः. 4 B. अन्यमिहालपन्त्य, B p. इवालपन्त्य 5 B. करणार्थानां 6 B. संप्रदीपकम्. 7 B. तदीपकमिहोच्यते 8 B. gives one additional def. प्रवृत्तं मधुरं चापि शुलैः सर्वैरलङ्कृतम् । काव्ये यथादृष्टे विप्रान्नादीपकमिति स्मृतम्.

शब्दाभ्यासस्तु यमकं पादादिषु चिरुत्पितम् ।

विशेषदर्शनञ्चास्य गदतो मे निबोधत ॥६०॥

पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च ।

समुद्रयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा ॥६१॥

यमकं चक्रवालं च सन्दृष्टयमकं तथा ।

पादादियमकञ्चैव^१ आम्नेडितमथापि च ॥६२॥

चतुर्व्यवसितञ्चैव मालायमकमेव च ।

एतद्दशविधं ज्ञेयं यमकं नाटकाश्रयम् ॥६३॥

चतुर्णां^२ यत्र पादानामन्ते स्यात्सममक्षरम् ।

तद्वै पादान्तयमकं विज्ञेयं नामतो यथा ॥६४॥

दिनक्षयात् संहतरदिमण्डलं दिवीय लग्नं तपनीयमण्डलम् ।

विभाति ताम्रं दिवि सूर्यमण्डलं यथा तरण्याः स्तनभारमण्डलम्^३ ॥६५॥

^१पादस्यान्ते यथा चादौ स्यातां^४ यत्र समे पदे ।

तत्काञ्चीयमकं चैव विज्ञेयं सूरिभिर्यथा ॥६६॥

^२यामायामाश्चन्द्रयतीनां द्वयतीनां

व्यक्ताव्यक्ता सारजनीनां रजनीनाम् ।

फुल्ले फुल्ले सध्रमेरे वाध्रमेरे वा

रामा रामा विस्मयते च लयने च ॥६७॥

अर्थनैकेन यद्दृत्तं सर्वमेव समाप्यते ।

समुद्रयमकं नाम तज्ज्ञेयं^५ पण्डितैर्यथा ॥६८॥

^३केतकीमुकुलपाण्डरदन्तः शोभते प्रवरकाननद्वस्ती ।

केनकीमुकुलपाण्डरदन्तः शोभते प्रवरकाननद्वस्ती ॥६९॥

60-64 (B.VI. 59-63, C. 62-66). 1 B. तथाप्नेडितमेव च. 2 B. adds another ex. 65-69 (B.XVI. 64, 66-69, C. 67-71). 1 B. पादस्यादौ तथान्ते च यत्र स्याता पाद समे. 2 C. तत्र. 3 B. याम यामं, C. माया माया. 3 B नामतो यथा 4 B. केनकी मुकुलपाण्डर 5 B. *ibid.*

एकैकं पादमुत्क्रम्य द्वौ पादौ सदृशौ 'यदि ।
 यिकान्तयमकं नाम 'तद्विज्ञेयमिदं यथा ॥७०॥
 स पूर्वं 'चारणो भूत्वा द्विशृङ्ग इव पर्वतः ।
 भगवद्दन्तवैकल्याद् 'विशृङ्ग इव पर्वतः ॥७१॥
 पूर्वस्यान्तेन पादस्य परस्यादिर्यदा समः ।
 चक्रवचक्रवालं 'तु विज्ञेयं नामतो यथा' ॥७२॥
 '[शरै]-र्यथा शत्रुभिराहता हता
 हताश्च 'वाणैरनुपुल्लगैः खगैः ।
 खगैश्च सर्वैर्यधि 'सञ्चिताञ्चिता-
 ञ्चिताधिरुढा 'हि हतास्तलैस्तलैः ॥७३॥
 आदौ द्वौ यत्न 'पादौ तु भवेतामक्षरौ समौ ।
 सन्दृष्टयमकं नाम विज्ञेयं 'तद् युधैर्यथा ॥७४॥
 'पश्य पश्य रमणस्य मे गुणान्
 येन येन वराणां करोति माम् ।
 येन येन हि 'ममैति दर्शनं
 तेन तेन वराणां करोति माम् ॥७५॥
 आदौ पादस्य यत्न स्यात् समावेशः समाक्षरः ।
 पादादियमकं नाम तद्विज्ञेयं युधैर्यथा ॥७६॥
 विष्णुः सृजति भूतानि विष्णुः संहरति प्रजाः ।
 विष्णुः प्रसूते त्रैलोक्यं विष्णुर्लोकधिदैवतम् ॥७७॥

70-73 (B XVI. 70-74, C 72-75). 1 B. यदा. 2 B. विज्ञेयं
 नामतो यथा. 3 C. वानरो. 4 C द्विशृङ्ग. 5 B. तत्. 6 B. adds another
 def. 7 B. शैलान्धवा, C. शैला यथा. 8 C. अनुपुड्खपुड्खैः. 9 C सञ्चिताञ्चिता.
 10 C. हि हता हता नरा. 74-77 (B.XVI. 75-78, C. 76-78). 1 C.
 पादौ तु भवेतामक्षरौ समौ. 2 B. नामतो यथा. 3 C यस्य यस्य. 4 C समैति

पादस्यान्तं पदं ^१यद्य द्विद्विरेकमिहोच्यते ।
 पादन्तवाघ्रेडितं नाम ^२विधेयं निपुणैर्यथा ॥७८॥
 विजृम्भितं निःश्वसितं मुहुर्मुहुः

^३यथाभिधानं स्वरणं पदे पदे ।

यथा च ते ध्यानमिदं पुनः पुनः

^४तथा गता ^५[तां] रजनी विना विना ॥७९॥

सर्वे पादाः समा यत्न भवन्ति नियताक्षरा ।

^१चतुर्थ्यवसितं नाम तद्विज्ञेयं धुधैर्यथा ॥८०॥

^२धारणानामयमेव कालः

धारणानामयमेव कालः ।

धारणानामयमेव कालः

धारणानामयमेव कालः ॥८१॥

नानारूपैः स्वरैर्युक्तं यत्नेकं व्यञ्जनं भवेत् ।

तन्मालायमकं नाम विज्ञेयं ^३पण्डितैर्यथा । ८२॥

हली घली 'हली माली' 'दाली' 'खेली' 'लली जली' ।

यलो यलोचलोलाक्षो मुसली त्वाभिरक्षतु ॥८३॥

असौ हि रामारतिविप्रहप्रिया

रहःप्रगल्भा रमणं रहोगतम् ।

रत्नेन 'रात्रि' [ग]मयेत् परेण वा

न चेद्बुद्ध्यत्यग्नः पुरो रिपुः ॥८४॥

78-80 (B XVI, 79 80, C. 79-80) 1 B. यत्न. 2 B यमकं वत्तु
 सूरिभिः. 3 B. अर्थं विधेयस्वरणं 4 B ध्रुव गता. 5 mss. ते. 81-84 (B.
 XVI, 81-85; C 81-85). 1 C. चतुर्थ्यवसितं 2 B all the feet
 as साधारणानामयमेव 3 B. काव्यकोविदैः. 4 C. लली. 5 B. खेली माली.
 6 B. सली 7 C. विप्रहः प्रिया 8 C रात्रिं रमयेत्, B. रात्रौ रमयेत्.

स पुष्कराक्षः क्षतजोक्षिताक्षः

क्षरत् क्षतेव्यः क्षतजं दुरीक्षम् ।

क्षतैर्गवाक्षैरिव संवृत्ताक्षः

साक्षात् सद्व्याक्ष इवावभाति ॥८५॥

एभिर्यत्क्रियापेक्षैः 'कार्यं' काव्यं तु लक्षणैः ।

अन ऊर्ध्वं तु वक्ष्यामि काव्यदोषांस्तथाविधान् ॥८६॥

'गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीनं भिन्नार्थमेकार्थमभिप्लुतार्थम् ।

न्यायादपेतं विषमं विसन्धि शब्दच्युतं चै दश काव्यदोषा ॥८७॥

पर्यायशब्दाभिहितं 'गूढार्थमभिसन्धितम् ।

अवर्ण्यं चर्ष्यते यन्न तदर्थान्तरमिष्यते ॥८८॥

अर्थहीनं त्वसन्वद्धं 'साव्यदोषार्थमेव च ।

भिन्नार्थमभिविज्ञेयमसम्भं प्राग्यमेव च ॥८९॥

विचक्षितोऽन्य एवार्थो यत्तान्यार्थेन 'मिच्यते ।

भिन्नार्थं तदपि प्राहुः काव्यं काव्यविचक्षणाः ॥९०॥

'एकार्थस्याभिधानं यत् तदेकार्थमिति स्मृतम् ।

अभिप्लुतार्थं विज्ञेयं यत् 'पादेन समस्यते ॥९१॥

न्यायादपेतं विज्ञेयं प्रमाणपरिवर्जितम् ।

वृत्तभेदो भवेद्यत्र विषमं नाम तद्भवेत् ॥९२॥

'अनुपश्लिष्टशब्दं यन् तद्विसन्धीति ^{१०}काशितम् ।

^{११}शब्दच्युतं च ^{१२}विज्ञेयम[प]शब्दस्य योजनात् ॥९३॥

एते दोषा हि काव्यस्य मया सम्यक् प्रकीर्णिताः ।

गुणा विपर्ययादेषां माधुर्योदायलक्षणाः ॥९४॥

- 85-94 (B.XVI 87-95 , C. 97-95) 1 B. काव्यं कुर्यात् 2 B गुणा-
स्त्रया. 3 C. अगुणमयो. 4 B गूढार्थमिति संज्ञितम् 5 C मा त्वशेषा. 6 B. विद्यते.
7 B. अविशेषाभिधानं 8 B. पदेन. 9 C. अनुपश्लिष्टा 10 B. कीर्तितम्.
11 C. शब्दहीन. 12 C विज्ञेयमशब्द ; B. विज्ञेयमवर्णस्तरयेननात्.

श्लेषः प्रसादः समता समाधिमाधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम् ।
 अर्थस्य च व्यकिरदारता च कान्तिश्च काव्यस्य गुणा दशैते ॥९५॥
 ईप्सितेनार्थजातेन सम्यग्ज्ञानां परस्परम् ।
 श्लिष्टता या पदानां हि श्लेष इत्यभिधीयते ॥९६॥
 अप्यनुक्तो युधैर्द्युः शब्दोऽथो वा प्रतीयते ।
 'सुखशब्दार्थसम्बोधात् प्रसादः परिकीर्त्यते ॥९७॥
 अन्योन्यसदृशा यत्र तथा ह्यन्योन्यभूषणाः ॥
 अलङ्कारगुणाश्चैव समासात् समता यथा ॥९८॥
 'उपमाद्युपदिष्टानामर्थानां यदतस्तथा ।
 भासानां चातिसंयोगः समाधिः परिकीर्त्यते ॥९९॥
 बहुशो यच्छ्रुतं वाक्यमुक्तं चापि पुनः पुनः ।
 नोद्वेज्यति यस्माद्धि तन्माधुर्यमिति स्मृतम् ॥१००॥
 'श्रवणीतोऽपि हीनोऽपि स्यादुदात्तावभाषकः ।
 यत्र शब्दार्थसम्पत्तिस्तदोजः परिकीर्तितम् ॥१०१॥
 सुखप्रयोज्यैश्छन्दैर्युक्तं सुश्लिष्टसन्धिभिः ।
 सुकुमारार्थसंयुक्तं सौकुमार्यं तदुच्यते ॥१०२॥

95-96 (B.XVI. 96-97, C. 96, 98) 1 B 93, C. 97 add
 विचारमहनं यन्म्यात्स्फुटं चैव खभावतः । खनं सुप्रतिपदं च श्लिष्टं तत् परिकीर्तितम्.
 97-98 (B XVI. 99, 101, C. 99-100). 1 B. 'शब्दार्थसंयोगात्.
 2 B स तु कीर्त्यते. 3 C 'महर्षि 4 C 'भूषणम्. 5 B. ममाः स्युः समया मता.
 6 B another def. नातिचूर्णपदैर्युक्ता न च व्यर्थानिधायिभिः । दुज्जोधनैश्च न कृता
 समन्वात् समता मता. 99-100 (B.XVI. 103, 104, C. 101-102). 1 C.
 उपमास्त्रिद्विष्टानां. 2 B. चापि मन्त्रेणात् समाधिनिर्णयो यत्र. 3 B adds def.
 अभियुक्तैर्विशेषस्तु योऽर्थस्यैहोपलब्धते । तेन चार्थेन संपन्नः ममाधिः परिकीर्तितः.
 101-102 (B.XVI. 126-107, C. 103-104). 1 C. श्रवणीताऽहि-
 हीनोपि. 2 B. 'सावमासक, 3 B. संप्रसा.

यस्यार्थोऽनुप्रवेशेन मनसः परिकल्प्यते ।

'अनन्तरं प्रयोगस्य साऽर्थव्यक्तिरुदाहृता' ॥१०३॥

अनेकार्थविशेषैर्यत् सूक्तैः सौष्ठवसंयुतैः ।

उपेतमतिचिन्तार्थं 'उदात्तं तच्च कीर्त्यते' ॥१०४॥

'यो मनश्चोन्नविषयः प्रसादजनको भवेत् ।

शब्दबन्धो प्रयोगेण स कान्त इति भण्यते' ॥१०५॥

एवमेते ह्यलङ्कारा गुणा दोषाश्च कीर्तिताः ।

प्रयोगमेपां च पुनर्वक्ष्यामि रससंश्रयम् ॥१०६॥

लघ्वक्षरप्रायकृतं उपमारूपकाश्रयम् ।

काव्यं कार्यं तु 'काव्यमेर्वारिरौद्राद्भुनाश्रयम्' ॥१०७॥

गुर्वक्षरप्रायकृतं धीमत्से कल्पे तथा ।

कदाचिद्रौद्रवीराभ्यां यदावर्णजं भवेत् ॥१०८॥

* रूपदीपकसंयुक्तमार्यावृत्तसमाश्रयम् ।

'गृहारे तु रसे कार्यं' 'मृदुवृत्तं तथैव च' ॥१०९॥

उत्तरोत्तरसंयुक्तं धीरे 'पाठ्यं तु यद्भवेत् ।

जगत्यातिजगत्यां वा संकृत्यां 'वापि तद्भवेत्' ॥११०॥

'तथैव युद्धसंस्फेडा उत्कृत्यां सप्रकीर्णितौ ।

कल्पे शकरी ह्येया तथैवातिघृतिर्भवेत्' ॥१११॥

103-104 (B.XVI. 109, 111, C. 105-106). 1 B. अनन्तप्रयोगस्य.

2 B (108) adds def. सुप्रसिद्धाभिधाना तु लोकसम्बन्धवस्थिता । या क्रिया क्रियते
काव्ये सार्वव्यक्तिं प्रकीर्त्यते. 3 C. उदात्तं तच्च. 105 (B.XVI. 112 ; C.107).

1 B. यन्मनःश्रोत्रविषयमादादयति हिन्दुवत् । लीलायर्थोपपन्ना वा ता कान्ति कवयो विदुः
106-112 (B. XVI. 113-119 ; C. 108-114). 1 B. नाख्यत्रैवीर.

2 C. शृङ्गारे रमकार्यं तु. 3 C. काव्यं स्यात्पाठकाश्रयम्. 4 C. काव्यं. 5 B.
चैव योजयेत्. 6 B. युद्धसंस्फेदयोन्मज्जैरुत्कृतिः.

यद्दीरे कीर्तितं छन्दस्तद्वौद्रेऽपि प्रयोजयेत् ।
 शेषाणामर्थयोगेन छन्दः कार्यं प्रयोस्तुभिः ॥११२॥
 त्रिविधं ह्रस्वं 'कार्यं' कविभिर्नाटकाश्रयम् ।
 ह्रस्वं दीर्घं 'प्लुतञ्चैव' 'रसभावविभावकम्' ॥११३॥
 एकमात्रं भवेद् ह्रस्वं द्विमात्रं दीर्घमिष्यते ।
 प्लुतं चैव त्रिमात्रं स्यादक्षरं 'स्वरयोजनात्' ॥११४॥
 स्मृते 'चासूयिते' चैव तथा च परिदेविते ।
 पठतां ब्राह्मणानां च प्लुतमक्षरमिष्यते ॥११५॥
 'था-कारस्तु स्मृते कार्यं ऊ-कारश्चाप्यसूयिते' ।
 परिदेविते तु हा कार ओ-कारोऽध्ययने तथा ॥११६॥
 ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह यथाभावं यथारसम् ।
 'काव्ययोगेषु सर्वेषु लक्षणाणि तु योजयेत्' ॥११७॥
 'ये वन्धा पूर्वमुद्दिष्टा विपर्ययसमाः समाः ।
 'उदारदायैर्मधुरैः कार्यास्तेऽर्थवशानुगा ॥११८॥

शब्दानुदारमधुरान् 'प्रमदाभिधेयान्
 'नाट्याश्रयास्तु कृतिषु प्रयत्नेन कर्तुम् ।
 'तैर्मूषिता 'बहु विमान्ति हि काव्यवन्धाः
 पद्माकरा विकसिता इव राजहंसैः ॥११९॥

- 113-117 (B.XVI. 122-126 ; C. 115-119). 1 C. काव्यं विज्ञेयं.
 2 B पदवन्धसमाश्रयम्. 3 B. वर्णसश्रयम्. 4 C. चासूयिते. 5 C. अकारस्तु.
 6 C. ०प्यसूचिते. 7 B. काव्यवन्धेष्वशेषेषु. C. काव्ययोगेषु सर्वेषु लक्षणाणि कृत्वो-
 जयेत्. 118-121 (B.XVI. 120-121, 127-128 ; C. 120-123). 1 B.
 यच्छन्दः पूर्वमेवोक्तं विपर्ययसमने समम्. 2 B. उदारमधुरैः शब्दैस्तत्कार्यं तु रसानुगम्.
 3 C. प्रमदामिनेयान् 4 C. नाट्याश्रयास्तु. 5 B. तैर्मूषिता, C. तैर्मूषिता.
 6 B. भुवि.

'चेन्नीडितप्रभृतिभिर्विहृतैस्तु शब्दै-

र्युक्ता न भान्ति ललिता भरतप्रयोगाः ।

'कृष्णाजिनाक्षरचर्मधरै'-घृताक्तै-

^{१०}वेद्या द्विजैरिव कमण्डलुदण्डहस्तैः ॥१२०॥

मृदुललितपदार्थं गूढशब्दार्थहीनं

^{११}जनपदसुखभोग्यं ^{१२}बुद्धिमन्तुत्तयोग्यम् ।

^{१३}बहुरस्मृतमार्गं सन्धिसन्धानयुक्तं

भवति जगति योग्यं नाटकं प्रेक्षकाणाम् ॥१२१॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वागभिनयो नाम

सप्तदशोऽध्यायः ।

7 C. चेन्नीडितप्रभृतिभिर्विहृतैस्तु. 8 B. Ag. यत्क्रियेव, C. कृष्णाजिनाक्षर.
9 C. चर्मधरै. 10 C. विधया. 11 C. बुधजनसुखभोग्य. 12 B. बुद्धिमन्तुत्त,
C. नृत्तयोग्यम्. 13 B. बहुरस्मृत.

अष्टादशोऽध्यायः

एवं तु संस्कृतं पाठ्यं मया प्रोक्तं 'द्विजोत्तमाः ।
 'प्राकृतस्य तु पाठ्यस्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१॥
 एतदेव विपर्यस्तं संस्कारगुणवर्जितम् ।
 विज्ञेयं प्राकृतं पाठ्यं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥२॥
 त्रिविधं तच्च विज्ञेयं नाट्ययोगे समासतः ।
 समानशब्दं विभ्रष्टं देशीगतमथापि च' ॥३॥
 कमलामलरेणुतरङ्गलोलसलिलादिवाङ्मयसंपन्नम् ।
 प्राकृतवन्धेष्वेवं 'संस्कृतमिव प्रयोगमुपयाति ॥४॥
 ये वर्णाः संयोगात् 'स्वरवर्णान्यन्तवन्मूततां यापि
 'गच्छन्ति पदन्यस्तास्ते विभ्रष्टा इति ज्ञेया' ॥५॥

- 'एओआरपराणि अ अंआर परं अ पाअप गत्थि ।
- वसआरमज्झिमाइ अ कचवगतवग्गणिहणाइ' ॥६॥
- वच्चन्ति कगतद्वयया लोपं अत्थं च से बहति सरा ।
- खयधधमा उण हत्तम् उवेन्ति अत्थममुंचता ॥७॥

1-3 (B XVII. 1-3 , C. 1-3) 1 B समासत. 2 C. प्राकृतस्यापि.
 3 B adds पाठ्यमेकं तु विज्ञेयं संस्कृतं प्राकृतं यथा. 4 (B.XVII. 4b-5a ;
 C. 4). 5 (B.XVII. 5b-6a ; C. 5). 1 B. संस्कृतमपि. 2 B. वर्णान्यत्वमूतता
 चापि. 3 B. यान्त्रपदादौ प्रायो विभ्रष्टास्तान् विदुर्विभ्रा. 4 B adds ये वर्णा
 वर्णगता व्यञ्जनयुक्ताश्च ये स्वरान् नियताः । तानपरस्परवृत्ते प्राकृतयुक्त्या प्रवक्ष्यामि यथा.
 6-9 (B.XVII. 7-10 ; C. 6 8). 1 C ए ओ आरपराणिअकारपरी चवा
 अएणापि वसआरममि माइववर्णं त वर्णनिर्गमं ॥ वच्चन्ति वटतद्वयया लोत्स

- उपपरहुत्तरभारो हेंदुहुत्तौ भ पाअण णत्थि ।
 •• मोत्तूण भद्रवोद्दह पद्दहद चन्द्र जाईस ॥८॥
 •• खयधभाण हआर मुहमेहकहा बहु पहरसु ।
 •• कगतदयवाण णिच्च वीयम्मि ट्ठिओ सरो होइ ॥९॥

छ 'इति पकारो नित्यं बोद्धव्यः षट्पदादियोगे 'तु ।
 किलशब्दो 'रेफान्तो भवति, यथा क्वृत्ति खलुशब्दः ॥१०॥
 ड इति भवति दकारो 'भद्रकटककुटीनटाद्येषु ।
 सत्वञ्च भवति दागयोः सर्वत्र 'यथा विसं संका ॥११॥
 अस्पृष्टश्च दकारो भवति अनादौ तकार 'इतराद्यः ।
 यडया तडागतुल्यो भवति डकारोऽपि 'लकारः ॥१२॥
 'यधमयुशब्दे च तथा धकारवर्णो हकारतां याति ।
 सर्वत्र च प्रयोगे भवति नकारोऽपि च णकारः ॥१३॥
 व्यापाणं आवाणं भवति पकारे दत्वयुक्तेन ।
 अयथातथादिकेषु 'धकारवर्णो व्रजति हत्यम् ॥१४॥
 पर्यं फरुसं विद्यात् पकारवर्णोऽपि फन्वमुपयाति ।
 यस्तु मृगः सोऽपि मग्नो यस्तु मृतः सोऽपि तथैव ॥१५॥
 ओकारत्व' गच्छत्यौकारश्चौघादिषु नियुक्तः ।
 'प्रचयाचिराचलादिषु चकारवर्णोऽपि च यकारः ॥१६॥

वक्ष्येव से वहति भरा । खप्पतुयलाऊणइइत्थ एत्थिअं अमुचंता उच्चउरयरोहे । ए
 हुं तो अक्खणत्थि मोहूपअक्खवेअवहभ्रुदुगवन्दरात्तुं क कगतिवाण अण्णिबनोपजमणिओ
 सरोहोल ऋपो. 13-11 (B.XVII. 11-12 ; C. 9-10). C. इति च. 2 B. पु.
 3 B. •अन्तो रेफो. 4 C. मट्ठुट्ठुट्ठि. 5 C. तथाहि सग आदेशः 12-13 (B
 XVII. 13-14 ; C. 11-12). 1 C. इतराद्ये. 2 B. ककारः. 3 B.
 वर्धनगते च भावे धकारवर्णोऽपि दत्वमुपयाति. Bg. शठपाठपौठिकादिषु ठकारवर्णोऽपि
 दत्वमुपयाति. 14-16 (B.XVII. 15-17 ; C. 12-15). 1 B. भकारवर्णो.
 2 B. गच्छेदौ. 3 B. प्रचला.

अपरस्वरनिष्पन्ना ह्येवं प्राकृतसमाधया वर्णाः ।

संयुक्तानां च पुनर्वक्ष्ये परिवृत्तिसंयोगम्^१ ॥१७॥

•• 'अक्षर्य' आक्षर्यं चेतनयोर्यस्य रियं वै तथा ।

•• 'एः टः स्तः रयः प्पो म्ह' एणस्नक्षणां ण्हः क्षः 'सकाररूपः ॥

'आक्षर्यं' आक्षर्यं चेतनयोर्यस्य रियं वै तथा ।

'उन्साहश्चोच्छाहो' पथ्यं पच्छं च विज्ञेयम् ॥१८॥

तुभ्यं तुज्झं मय्यं मज्झं विध्यश्च भवति 'विंज्झ' इति ।

'दष्टो दद्वो' इति तथा हस्तोऽपि [तु] हत्य इत्येवम् ॥२०॥

ग्रीष्मो गिम्हो च तथा ऋक्ष लण्हं सदा तु विज्ञेयम् ।

कृष्णः कण्हो यक्षो जङ्गलो च पल्लङ्ग पर्यङ्गे ॥२१॥

'विपरीतं' ह्रमयोगो ब्रह्मादौ स्याद् बृहस्पतौ फल्गुम् ।

यज्ञश्च भवति जण्णो भीष्मो^२ भिम्मो हि विज्ञेयः ॥२२॥

'उपलितोऽधस्ताद्' वा भवेत् फलारादिकस्तु यो वर्णः ।

स हि संयोगविहीनः^३ शुद्धः कार्यः प्रयोगेऽस्ति^४ ॥२३॥

एवमेव तु विज्ञेयं प्राकृतं संस्कृतं तथा ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि देशभाषाचिरूपनम् ॥२४॥

भाषा चतुर्विधा ज्ञेया दशरूपप्रयोगतः ।

संस्कृतं प्राकृतं चैव यत्र पाठ्यं प्रयुज्यते ॥२५॥

17-24 (B.XVII 17-26a ; C. 15b-13a) 1 C. अक्षर्यमा चक्ष.

2 C. ए टः स्तः रयः प्पो म्ह. 3 C. सकाररूपो हि. B. सकाररूपोऽपि.

4 B. आक्षर्यं अक्षरियं निश्चयमिव दन्ति निश्चयं च यथा वत्सं वच्छं च यथा अप्सरसं तदच्छरस्र. 5 B. उन्साहो उच्छा हो. 6 B. विंज्झोति 7 B. दष्टो दद्वोति वहा.

C. हृष्टो दन्न इति स्यात् 8 C. विपरीतमयोगेन. 9 B.C. भिष्मोति. 10 C.

उपरिगते तोऽधस्तात्. 11 C. शुद्धं कार्यं. 25 (B.XVII. 26b-27a . C.

23b-24a) 1 C. देशरूपप्रयोगतः.

१अतिभाषार्यभाषा च ज्ञातिभाषा तथैव च ।
 तथा २योन्यन्तरी चैव भाषा नाट्ये प्रकीर्तिता ॥२६॥
 अतिभाषा तु देवानामार्यभाषा तु भूभुजाम् ।
 ३संस्कारगुणसंयुक्ता ४सप्तद्वीपप्रतिष्ठिता ॥२७॥
 ५द्विविधा ज्ञातिभाषा च प्रयोगे समुदाहृता ।
 ६श्लेच्छदेशप्रयुक्ता च ७भारतवर्षमाश्रिता ॥२८॥
 अथ ८योन्यन्तरीभाषा ग्राम्यारण्यपद्मद्वया ॥२९॥
 नानाविहंगजा चैव नाट्यधर्मोपयोगतः ॥२९॥
 ज्ञातिभाषाश्रयं पाठ्यं ९द्विविधं समुदाहृतम् ।
 प्राकृतं संस्कृतं चैव चातुर्यण्यसमाश्रयम् ॥३०॥
 घोरोद्धते १०धीरललिते धीरोदात्ते तथैव च ।
 धीरप्रदान्ते च तथा पाठ्यं ११योज्यं तु संस्कृतम् ॥३१॥
 १२एषामेव तु सर्वेषां नायकानां १३प्रयोगतः ।
 कारणज्यपदेशेन प्राकृतं संयोजयेत् ॥३२॥
 १४पेश्वर्येण प्रमत्तस्य दाक्षिण्येण प्लुतस्य च ।
 १५उत्तमस्यापि पठतः प्राकृतं संयोजयेत् ॥३३॥
 १६व्याजलिङ्गप्रतिष्ठानां धमणानां तपस्विनाम् ।
 १७भिभूचक्रचराणाञ्च प्राकृतं संयोजयेत् ॥३४॥

- 26-28 (B.XVII. 27b-30a; C. 24b-27a). 1 Bcb अतिभाषा.
 2 C. जालन्तरी. 3 B.C. संस्कारगुणसंयुक्ता. 4 B.C. सम्यङ्न्याय(न्याय्य)-
 प्रतिष्ठिता, we with Bbh. 5 Bcd. विविधा. 6 B.C. श्लेच्छशब्दोपचारा,
 we with Bbh. 7 Bbh तथा भारतमंथया. 29-32 (B.XVII. 30b-34a;
 C. 27b-31a). 1 C. या जालन्तरी. 2 B. सललिते. 3 B. एतेषामपि.
 4 B. प्रयोगजम् 33-34 (B XVII. 34b-36; C. 31b-33a). 1 B.
 precedes this by दाक्षिणापथ्यनाभावयहृद्धादिगिरिच च. 2 B. अनधीतोतमानां.
 3 B. •लिङ्गप्रविष्टानां. 4 C. भिभूचाट.

'वाले ग्रहोपसृष्टे च स्त्रीणां स्त्रीग्रहनौ तथा ।
 नीचे मत्ते सलिङ्गे च प्राकृतं पाठ्यमिष्यते ॥३५॥
 परिव्राण्मुनिशाक्येषु 'चौक्षेपु श्रोत्रियेषु च ।
 'द्विजा ये चैव लिङ्गस्थाः संस्कृतं तेषु योजयेत् ॥३६॥
 राजराश्च गणिकायाश्च शिल्पकार्यास्तथैव च
 'कार्यावस्थान्तरकृतं योग्यं पाठ्यन्तु संस्कृतम् ॥३७॥
 'सन्धिविग्रहसम्पन्नं तथा 'प्राप्तवाग्गतिम् ।
 ग्रहनक्षत्रचरितं खगानां हनमेव च ॥३८॥
 सयमेतद्धि विज्ञेयं 'यसाद्रात्र शुभाशुभम् ।
 नृपपत्न्या 'स्मृतं तस्मात् काले पाठ्यं तु संस्कृतम् ॥३९॥
 क्रीडार्थं सर्वलोकस्य प्रयोगे तु सुखाश्रयम् ।
 'कलाम्यासाश्रयं चैव पाठ्यं वेद्यासु संस्कृतम् ॥४०॥
 'कलोपचारक्षानार्थं क्रीडार्थं पार्थिवस्य तु ।
 निर्दिष्टं 'शिल्पकार्यास्तु नाटके संस्कृतं वचः ॥४१॥
 आम्नायसिद्धं सर्वासां शुभं चाप्सरसां वचः ।
 संसर्गाद्देवतानां वै तद्धि लोकोऽनुवर्तते ॥४२॥
 छन्दतः प्राकृतं 'पाठ्यं स्मृतमप्सरसां भुवि ।
 मानुषाणां च कर्तव्यं कारणार्थव्यपेक्षया ॥४३॥
 न यद्वरकिपतान्ध्रदमिलाद्यासु जातिषु ।
 नाट्ययोगे तु कर्तव्यं 'पाठ्यं भाषासमाश्रयम् ॥४४॥

- 35-39 (B.XVII. 37-41, C. 33b-38a). 1 B. reads 35 as
 भागवततापसोन्मत्तबालनीचग्रहोपसृष्टेषु । स्त्रीनां च जातिषु तथा नपुंसके प्राकृत योग्यम्
 2 B. चौक्षेपु, C. चैक्षेपु Bm चौक्षेपु. 3 B. शिष्टा. 4 B. क्लावरूपतर. 5 C.
 •विग्रहसम्बन्धं. 6 C. चाप्यशुभं शुभम्. 7 C. कार्यवन्धे. 8 C. नृपपत्न्या भवेत् पाठ्यं
 संस्कृतम्. द्विजमत्तमा. 40-45 (B XVII. 42-47; C 38b-44a).
 1 B. प्रयोगे च 2 C क्रीडानीलार्थक 3 C. लोकोपचार. 4 C. शिल्पकार्येषु.
 5 C. वाक्यं. 6 C. काव्यं.

'सर्वास्वेव हि शुद्धास्तु जातिषु द्विजसत्तमाः ।

'शौरसेनीं समाधित्य भाषा कार्या तु नाटके ॥४५॥

अथवा छन्दः कार्या देशभाषा प्रयोक्तृभिः ।

नानादेशसमुत्थं हि कार्यं भवति नाटके ॥४६॥

मागधयन्तिजा प्राच्या 'शौरसेन्यर्धमागधी ।

वाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥४७॥

०० शकाराभीरचण्डालशबरद्विडान्धूजाः ।

०० हीना वनेचराणाञ्च विभाषा नाटके स्मृता ॥४८॥

मागधी तु 'नरेन्द्राणामन्तःपुरनिवासिताम् ।

चेडानां राजपुत्राणां श्रेष्ठीनां चार्धमागधी ॥४९॥

प्राच्या विडूषकादीनां 'धूर्तानामप्यवन्तिजा ।

नायिकानां सखीनां च शौरसेन्यविरोधिनी ॥५०॥

'यौधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या च दीव्यताम् ।

वाह्लीकभाषोदीच्यानां खसानां च स्वदेशजा ॥५१॥

०० 'शकाराणां शकादीनां तत्त्वभावश्च यो गणः ।

०० शकारभाषा योक्तव्या 'चाण्डाली पुलकतादिषु ॥५२॥

०० 'अक्षारकारव्याधानां काष्ठपत्रोपजीविनाम् ।

०० योज्या 'शबरभाषा तु किञ्चिद्धानौकसी तथा ॥५३॥

०० 'गजाध्याजाविकोष्ठादिधोपस्थाननिवासिताम् ।

०० आभीरोक्तिः शायरी च द्रामिडी 'वनचारिषु ॥५४॥

- 7 B सर्वास्वेव हि शुद्धास्तु 9 C शौरसेनी. 46-50 (B XVII. 48-52 ; C. 44b-49a) 1 B. शौरसेनी, C. सूरसेनी. 2 B. शकाराभीर-चण्डाल-शबरद्विडान्धूजाः, C. शवराभीरचण्डालशबरद्विडोजाः. 3 B. नरेन्द्राणामन्तः-पुरसमाधयाः, C. नराणां वैवान्तपुरनिवासिताम् 4 C. योज्या भाषा. 5 C. नागरिका-दीना. 51-54 (B XVII. 53-56, C 49b-52, 54a). 1 C. शवराणां, B. शकारघोषकादीना 2 C. पाण्डाली. 3 B. अक्षारकारव्याधकाष्ठपत्रोपजीविनाम्. 4 B. शकारभाषा. 5 B. गजाध्याजाविको. 6 C. द्विडादिषु

‘सुरङ्गखनकादीनां’ सन्धिकाराभ्यस्तताम् ।

व्यसने ‘नायिकादीनामस्तरङ्गास्तु मागधी ॥५५॥

०० गङ्गासागरमध्ये तु ये देशाः संप्रकीर्तिताः ।

०० एकारवहुलां तेषु भाषां तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥५६॥

०० विन्ध्यसागरमध्ये तु ये देशाः ध्रुतिमागताः ।

०० नकारवहुलां तेषु भाषां तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥५७॥

०० सुताष्ट्रावन्तिदेशेषु ‘वेत्तवत्यन्तरेषु च ।

०० ये देशास्तेषु कुर्यात् ‘चकारवहुलामिह ॥५८॥

०० द्विमरत्तिसन्धुसोबीरान् ‘येऽन्ये जनाः समाधिताः ।

०० उकारवहुलां ‘तेषु नित्यं भाषां प्रयोजयेत् ॥५९॥

०० चमण्यतीतदीतीरे ये चायुंदसमाधयाः ।

०० ओकारवहुलां नित्यं तेषु भाषां प्रयोजयेत् ॥६०॥

एवं भाषाविधानन्तु कर्तव्यं नाटकाश्रयम् ।

अथ नोक्तं मया यच्च लोकाद् ब्राह्मं युच्येत्तु तत् ॥६१॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे भाषाविधानं नाम

अष्टादशोऽध्यायः ॥

55 (B.XVII. 57 . C. 54b-55a). 1 C. सुरङ्गखनका, B. सुरङ्गाखनका.

2 C. औष्ट्रिकाना च रङ्गान्, B. सन्धिकाराभ्यस्तताम्. 3 C. नायिकादीना.

56-57 (B.XVII. 59-60 ; C. 55b-56a, 53). 58 59 (B. XVII.

61-62 ; C. 56b-58a). 1 B. वेत्तवत्यन्तरेषु. 2 B. चकाराश्रयमंशयाम्.

3 C. येऽन्यदेशान्, B. ये जनाः समुपधिताः 4 B. चङ्गस्तेषु 60 (B.XVII.

63 ; C. om.). 61 (B.XVII. 64 ; C. 48b-49).

एकोनविंशोऽध्यायः

एवं भाषाविधानं तु मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः^१ ।
 'पुनर्वोच्यविचारं तु लौकिकं संनिबोधत ॥१॥
 उत्तमैर्मध्यमैर्नचैर्यै संभाष्या यथा नराः ।
 समानोत्कृष्टहीनाश्च नाटके तान्निबोधत ॥२॥
 देवानामपि ये देवा महात्मानो महर्षयः ।
 भगवन्निति ते वाच्या यास्तेषां योषितस्तथा ॥३॥
 देवाश्च लिङ्गिनश्चैव 'नानाश्रुतिधराश्च ये ।
 भगवन्निति ते वाच्याः पुरुषैः स्त्रीभिरेव च ॥४॥
 आर्येति ब्राह्मणं ब्रूयान् महाराजेति पार्थिवम् ।
 उपाध्यायेति वाचायं वृद्धं तातेति चैव हि ॥५॥
 'छन्दतो नामभिर्वाच्या ब्राह्मणैस्तु नराधिपाः ।
 तत्क्षाम्यं 'तु महीपालैर्यस्मात् पूज्या 'द्विजाः स्मृताः ॥६॥
 ब्राह्मणैः सचिवो वाच्यो ह्यमात्य सचिवेति वा ।
 शेषैरन्यैर्जनैर्वाच्यो हीनैरायेंति नित्यश ॥७॥
 समैः संभाषणं कार्यं येन नाम्ना तु संहितः ।
 हीनैः 'सपरिहारं तु नाम्ना संभाष्य उत्तमः ॥८॥
 नियोगाधिकृता 'ये तु पुरया योषितस्तथा ।
 'कायकाः शिल्पिनश्चैव संभाष्यास्ते तथैव हि ॥९॥
 मान्यो^{१०} भावेति वक्तव्यो किञ्चिदूनस्तु^{११} 'मारिप' ।
 समानो^{१२} हि वयस्येति^{१३} 'हंहो हण्डे इति वाऽघमः ॥१०॥

1-11 (B. XVII. 65-75 ; C. 1-11) 1 B. continues the ch. XVII. 2 B. वाच्यविधानं. 3 B धृतः. 4 B नाम्ना राजेति वा. 5 B. हि
 6 B. द्विजाः स्मृताः 7 B. Ag. अपरिवारं, Ag. also सपरिहारं. 8 B. शैव
 9 C. कायकाः 10 C. मान्यो. 11 B. मारिप. 12 B. 'हय. 13 B हंहो
 हण्डेति C. हो हं वा

आयुष्मन्निति वाच्यस्तु रथी सूतेन सर्वदा ।
 'तपस्वी च प्रशान्तश्च साधो इति हि शब्धते ॥११॥
 स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य भद्रमुखेत्येयं द्वेपुं चाधमं वदेत् ॥१२॥
 यद्यस्य कर्म शिर्षं वा विद्या वा जातिरेय वा ।
 स तेन नाम्ना संभाष्यो नाटकादौ प्रयोक्तृभिः ॥१३॥
 वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा पुनः ।
 वाच्यः शिष्यः सुतो वाऽथ पित्रा वा 'गुरुणाऽथवा ॥१४॥
 संभाष्याः शास्त्रनिर्ग्रन्था 'भदन्तेति प्रयोक्तृभिः ।
 'ग्रामान्त्रणैस्तु पापण्डाः 'शेषाः स्वसमयाश्रितैः ॥१५॥
 देवेति नृपतिर्वाच्यो भृत्यैः प्रकृतिभिस्तथा ।
 भट्टेति सार्वभौमस्तु नित्यं परिजनेन हि ॥१६॥
 राजन्नित्ययिभिर्वाच्यः ह्यपत्यप्रत्ययेन वा ।
 वयस्य राजन्निति वा भवेद्वाच्यो महीपतिः ॥१७॥
 विद्रूपकेन राज्ञी च 'वटी च भवतीत्यपि ।
 नाम्ना वयस्येत्यपि वा राज्ञा वाच्यो विद्रूपकः ॥१८॥
 सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्यः भार्यपुत्रेति यौवने ।
 अन्यदा पुनरय्येति 'वाच्यो रादयापि भूपतिः ॥१९॥
 आय्येति पूर्वजो भ्राता वाच्यः पुत्र इवानुजः ।
 पुरुषाभाषणं ह्येवं नाट्ये कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥२०॥
 'पुनस्त्रीणां च वक्ष्यामि संभाषां नाटकाश्रयाम् ।
 तपस्विन्यो देवताश्च वाच्या भगवतीति च ॥२१॥

- 14 B तपस्वीति. 12-14 (B XVII. 76-78 ; C 12-14) 1 B.
 गुरुणापि वा 15-27 (B. XVII. 79-91a ; C 15-27a). 1 Bg. भद्रं ते
 2 C. ग्रामान्त्रोपु. 3 C शेषास्तु समयाश्रितैः. 4 C. चेष्टा च. 5 B.
 महाराजेति भूपतिः. 6 B adds ओषिद्धिरथ काम्येति राजपुत्रेति यौवनेः.
 7 B. पुनः स्त्रीणां प्रवक्ष्यामि यथाभाष्यास्तु नाटके.

गुरुभार्या च वक्तव्या स्थानीया भवतीति च ।
 गम्या भद्रेति वक्तव्या 'वृद्धाम्बेति च नाटके ॥२२॥
 राजपत्न्यश्च संभाष्या सर्वाः परिजनेन तु ।
 भट्टिनी स्वामिनी देवी ^{११}इत्येवं नाटके बुधैः ॥२३॥
 देवीति महिषी वाच्या राज्ञा परिजनेन च ।
 भोगिन्य ^{१२}परिशिष्टास्तु स्वामिन्य इति वा पुनः ॥२४॥
^{१३}कुमार्यश्चैव वक्तव्याः प्रेष्याभिर्भर्तृदारिकाः ।
 ससेति भगिनी वाच्या ^{१४}ज्येष्ठा वत्सेति चानुजा ॥२५॥
 ब्राह्मण्यार्थेति वक्तव्या लिङ्गस्था मतिनी च वा ।
 पत्नी चार्येति संभाष्या पितुर्नाम्ना सुतस्य वा ॥२६॥
 समानामिस्तथा सख्यो ^{१५}हला भाष्याः परस्परम् ।
 प्रेष्या हञ्जेति वक्तव्या स्त्रिया ^{१६}या वृत्तमा भवेत् ॥२७॥
 बज्जुकेति ^{१७}भवेद्देश्या वाच्या परिजनेन तु ।
^{१८}या त्वत्त वृद्धा सा त्वत्ता भाष्या परिजनेन च ॥२८॥
 प्रियेति भार्या दृक्कारे वाच्या राज्ञेतेरेण वा ।
 पुरोधःसार्थवाहानां ^{१९}भार्यास्त्यार्येति नित्यदाः ॥२९॥
^{२०}तल्लिङ्गस्थानि नामानि कार्याणि कविभिर्द्विजाः ।
 औत्पत्तिकानि यानि ^{२१}स्युर्न प्रख्यातानि नाटके ॥३०॥

- 8 C. वृद्धा वाच्येति 9 B. वे. 10 B. इत्येवं वै नाटके बुधैः. 11 C.
 इति शेषास्तु. 12 C. om. this hem. 13 B वत्सेति च यवीयसी. 14 B
 हलेति स्मात् परस्परम्. 15 B. यत्तुत्तमा गवेत्. 28-30 (B XVII. 92b-95a ;
 C 27b-30a). 1 B. च वक्तव्या वैरया परिजनेन च. 2 B अत्तेति गणिकामाता
 वाच्या परिजनेन हि 3 C. नाट्यजनेन. 4 C नायं. 5 B C सर्वदा, we with
 Bbh. 6 B. तल्लिङ्गार्थानि. 7 B सदा for द्विजा. 8 B स्युःप्रख्यातानि.

'ब्रह्मक्षत्रस्य नामानि गोत्रकर्मानुरूपतः ।
 काव्ये कार्याणि कविभिः शर्मवर्मैवतानि च ॥३१॥
 दत्तप्रायाणि नामानि 'घणिजां तु प्रयोजयेत्' ।
 शौर्योद्देशानि नामानि तथा शूरेषु योजयेत् ॥३२॥
 विजयार्थानि नामानि 'राजस्त्रीणां तु नित्यशः ।
 दत्ता मित्रा च 'सेनेति' वेश्यानामानि 'योजयेत् ॥३३॥
 नानाकुसुमनामान् प्रेम्णाः कार्यास्तु नाटके ।
 मङ्गलार्थानि नामानि चेटानामपि कारयेत् ॥३४॥
 गम्भीरार्थानि नामानि 'योजयेदुत्तमेषु च ।
 यस्मात्तमानुसदृशं कर्म तेषां भविष्यति ॥३५॥
 जातिचेष्टानुरूपाणि शेषाणामपि 'योजयेत् ।
 नामानि पुरुषाणां तु स्त्रीणां चोक्तानि तत्त्वतः ॥३६॥
 एवं 'नामविधानं तु कर्तव्यं कविभिस्त्वथ ।
 एवं भाषाविधानानि ज्ञात्वा 'सर्वमशेषतः ॥३७॥
 ततः पाठ्यं प्रयुज्जीत पङ्कटद्वारमंयुतम् ।

पाठ्यगुणानिदर्शनीं वक्ष्यामः । तद्यथा सप्त स्वरा, त्रीणि स्थानानि, चत्वारो
 वर्णाः, द्विविधा काकुः, पङ्कटद्वारा, पङ्कटानि । तेषामिदर्शनीं 'लक्षणाग्यमि-
 व्याख्यास्यामः । तत्र सप्त स्वराः पङ्कटर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः ।
 एते रसेषूपपाद्याः । यथा—

हास्यशृङ्गारयोः कार्यौ स्वरौ मध्यमपञ्चमौ ॥३८॥

31-37 (B. XVII 95-102, C 30b-37a). 1 C. ब्राह्म०. 2 C.
 ०न्तु प्रयोजयेत्. 3 B. adds बापानिवास्तु पण्डितान्तनामानः समुदाहृताः. 4 C. रादा
 स्त्रीणां च कारयेत्. 5 B. सेना च. 6 C. कारयेत्. 7 B. सुत्तमाना प्रयोजयेत्.
 8 C. कारयेत्. 9 C. नामाभिधानं. 10 B. वर्गोऽशेषतः. 38 (B XVII.
 103 ; C. 37b-38a). 1 B. तद्वत्.

पङ्जर्मौ तथा चैव ^१घोररौद्राद्भुतेषु तु ।
 गान्धारश्च निपादश्च कर्तव्यौ कर्णे रसे ॥३९॥
 धैर्यतश्चैव कर्तव्यो धीमत्से समयानके ।
 त्रीणि स्थानान्युर कण्ठशिरांसीति ^२भवन्त्यपि ।
 शरीर्यामथ वीणायां त्रिभ्य स्थानेभ्य एव च ॥४०॥
 उरसः शिरसः कण्ठात् स्वरः काकुः प्रवर्तते ।
 आभाषणं तु दूरस्थे शिरसा समयोजयेत् ॥४१॥
^३नातिदूरेऽपि कण्ठेनाप्युरसा चापि पार्श्वतः ।
 उरसोदाहतं धाम्न्यं शिरसा दीपयेद् बुधः ॥४२॥
 कण्ठेन शमनं कुर्यात्पाठ्ययोगेषु नित्यश-
 उदात्ताध्वानुदात्तश्च स्वरितः कम्पितस्तथा ।
 वर्णाश्चत्वार एव स्युः पाठ्ययोगे तपोधनाः ॥४३॥

तत्र हास्यनृङ्गारयो 'स्वरितोदात्तैः, 'वर्णैः पाठ्यमुपपाद्यम् घोर-
 रौद्राद्भुतेषूदात्तकम्पितैरिति', कर्णयात्सल्यप्रधानकेषूदात्तस्वरितकम्पितैरिति ।

द्विविधा काकुः साकांक्ष निराकांक्ष चेति धाम्न्यस्य साकांक्षनिराकांक्ष-
 त्वात् ।

अनियुक्तार्थकं वाक्यं साकांक्षमिति सक्षितम् ।

नियुक्तार्थं तु यद्दाम्न्यं निराकांक्षं तदुच्यते ॥४४॥

तत्र साकाङ्क्षं नाम तारादिमन्द्रान्तम् अनियुक्तार्थम् अनिर्यानित-

39-40 (B. XVII. 104-061, C. 38b-40) 1 B. भूतेष्वथ. 2 B
 भवन्त्यपि च (B. reads the item. as prose). 40-43 (B XVII.
 106b-109; C. 40-43). 1 B. नातिदूरे च 2 B कण्ठेन ह्युरसा चैव
 3 B. पाठ्ययोगेषु. 4 B.C. सर्वदा, we with Bbh. 44 (B XVII.
 110-111; C. prose and 44). 1 C. om वर्णैः पाठ्यमुपपाद्यम् 2 B.
 कम्पितैरिति. 3 C. adds वर्णैः पाठ्यमुपादयेदिति. 4 C. कम्पितैः.

वर्णालङ्कारं कण्ठोरस्थानगतम्, निराकाङ्क्षं नाम नियुक्तार्थं निर्यातित
वर्णालङ्कारं शिरस्थानगतं मंदादितारान्तमिति । अथ पङ्कटङ्काराः—

उच्चो दीप्तश्च मन्द्रश्च नीचो द्रुतविलम्बितौ ।

पाठ्यस्यैते ह्यलङ्काराः लक्षणञ्च निबोधत ॥४५॥

उच्चो नाम शिरस्थानगतस्तारस्वर, स च दूरस्थाभाषणविसयोत्तरोत्तर-
संज्ञत्पदूराह्वानत्वास्तनावाधाद्येषु^१ । दीतो नाम शिरस्थानगतस्तारस्वर, स चाक्षेप
कलहविनादामर्षोत्प्राथर्षणाक्रोधशौर्यदर्पतीक्ष्णरूक्षाभिधाननिर्भर्त्सनाक्रन्दि-
तादिषु^२ । मन्द्रो नाम उरस्थानगतो^३ निर्वेदग्लानिशङ्काचिन्तौत्सुक्यदैर्न्या-
वेगगुह्यार्थवचनयाधिगादशस्वक्षतमूर्च्छामदादिषु^४ । नीचो नाम उरस्थानगत
मन्द्रस्वरः 'स्वभावाभाषणव्यधितपथिध्रान्ततप्तपतितमूर्च्छितादिषु । द्रुतो
नाम 'कण्ठगतः स च स्वरित 'लल्लनमग्ननमदनभयशीतज्वरत्वायस्तामूढ-
कायवेदनादिषु^५ । विलम्बितो नाम कण्ठस्थानगत 'मन्द्रः "शृङ्गारविनर्कि-
विचारमर्षोत्प्रेयिताव्यक्तार्थप्रवादलज्जाचिन्तातर्जनविसयदोषानुकीर्तनदीर्घरो-
गनिषोडनादिषु^६ ।

अत्रानुबन्ध्याः श्लोका भवन्ति

उत्तरोत्तरसंज्ञत्वे^७ पटपाक्षेपणे तथा ।

तीक्ष्णरूक्षामिनयने आधेमे क्रन्दिते तथा ॥४६॥

परोक्षस्य समाह्वाने तर्जने त्रासने तथा ।

दूरस्थाभाषणे चैव तथा निर्भर्त्सनेषु च ॥४७॥

- 45 (B XVII 113, C 45) 46 (B XVII 114-115, C
prose anb 46) 1 C सागनार्थं वाद्येषु 2 C निर्भर्त्सनादिषु 3 C om.
शङ्का after ग्लानि, B om आवेग after दैन्य 4 C om गुह्यार्थवचन after
मूर्च्छामदः 5 C. व्यधितपथि, B व्यधिशमभ्रमार्तध्वन 6 C कण्ठगतस्वलित
7 Ag C स्वलितवेलेन for लल्लनमग्नन, and तस्यायन्तात्पथिकार्यवेदना after
ज्वर, C. कार्यवेदनासु 9 B अनुमन्द्र. 10 B add कदण after शृङ्गार.
10 C दीर्घरोष for दीर्घरोग. 11 B. पटपाक्षेपणेषु च.

भावेष्वेतेषु नित्यं हि 'नानारससनाधयात् ।
 उद्या दीप्ता द्रुता चैव काकुः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥४८॥
 व्याधिने च श्वरातं च 'शोके च क्षुत्पिपासिते ।
 नियमस्ये वितर्के च गादशस्त्रक्षतेषु च ॥४९॥
 गुह्यार्थवचने चैव चिन्तायां तपसि स्थिते ।
 मन्द्रा नीचा च कर्तव्या काकुर्नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥५०॥
 'हस्ते च मन्मने चैव भयातं 'शीतविप्लुते ।
 मन्द्रा द्रुता च कर्तव्या काकुर्नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥५१॥
 'दृष्टानष्टानुसरणे 'इष्टानिष्टश्रुतौ तथा ।
 इष्टार्थाव्यापने चैव 'चिन्ताध्याने तथैव च ॥५२॥
 'उन्मादेऽसूयने चैव उपालम्भे तथैव च ।
 मध्यकार्ये 'प्रवादे च 'कथायोगे तथैव च ॥५३॥
 उत्तरोत्तरसंज्ञस्ये कार्येऽतिशयसंयुते ।
 'विज्ञते व्याधिने त्वङ्गे 'दुःखे शोके तथैव च ॥५४॥
 विलम्बितामर्गयोश्चैव 'हर्षे च परिदेविने ।
 विलम्बिता च दीप्ता च काकुर्मन्द्रा च चैव भवेन् ॥५५॥
 लघ्वक्षरप्रापकृते सुर्वक्षरकृते तथा ।
 उद्या दीप्ता च कर्तव्या काकुस्तत्र प्रयोक्तृभिः ॥५६॥
 यानि सौम्यार्थयुक्तानि सुखभावकृतानि च ।
 मन्द्रा विलम्बिता चैव तत्र काकुर्विधीयते ॥५७॥

- 47-48 (B. XVII. 116-117 ; C. 47-48). 1 B. नानारससनाधया.
 49-50 (B. XVII. 118-119 ; C. om). 1 B. भयातं शीतविप्लुते.
 51-52 (B. XVII. 120-121 ; C. 49-50). 1 C. मन्त्रे च मर्दने.
 2 C. चित्तविप्लुते. 3 C. *नष्टानुसारेण. 4 B. इष्टानिष्टश्रुते. 5 C. चिन्तयाने.
 53-55 (B. XVII. 122-124 ; C. 51b-53a, 51a, 53b). 1 B. उन्मादेऽसूयिते.
 2 C. प्रवादे. 3 C. तथालोके. 4 B. विज्ञते. 5 C. दुःखशोके. 56-57 (B.
 XVII. 125-126 ; C. 55, 56.

यानि स्युस्तोष्णरूपाणि दीता चोद्या च तेष्वपि ।
 एवं नानाधयोपेनं पाट्य' योऽर्थं प्रयोऽनृभिः ॥५८॥
 हास्यशृङ्गारकल्पेऽप्यिष्टा काकुर्विलम्बिता ।
 वीररौद्राद्भुतेषूद्या दीता चापि' प्रशस्यन्ते ॥५९॥
 भयानके सवीभ्रसे द्रुता नीचा च कीर्तिता ।
 एवं भावरसोपेता 'काकुर्वीत्या प्रयोऽनृभिः ॥६०॥

अपाह्नानि' । विच्छेदोऽर्पणं विसर्गोऽनुबन्धो दीपनं प्रशमनमिति पटङ्गानि ।
 तत्त विच्छेदो नाम विरामवृत्तः । अर्पणं नाम 'लीलावणेस्वरेणापूरयदिव 'अङ्ग-
 परपट्यते' । विसर्गो नाम वान्त्यन्यासः । अनुबन्धो नाम 'पदान्तरेष्वविच्छेदः
 अनुच्छृप्तनं वा । दीपनं नाम त्रिस्थानशोभि वर्धमानस्वरञ्च' । प्रशमन
 नाम तारं गतानां 'स्वराणामवैस्वरेणाघतत्वेणमिति । एषाञ्च रसगतः प्रयोगः ।
 तत्त 'हास्यशृङ्गारयोर्पणविच्छेददीपनप्रशमनयुक्तं पाट्य' १० कार्यं, 'कस्यवीराद्-
 भुतेषु समाकाङ्क्षाविच्छेदप्रशमनार्पणदीपनानुबन्धनबहुलं पाट्य' प्रयोऽर्थं,
 बीमत्समयानकयोर्विच्छेदार्पणयुक्तमिति । सर्वेषामप्येषां ११ मन्द्रमध्यतार-
 व्यवस्थायां त्रिस्थानगतः प्रयोगः । तत्र दूरस्थामाशने १२ तारं शिरसा नातिदूरे
 मध्यं कण्ठेन, पार्श्वतो मन्द्रमुरसा प्रयोजयेत् पाट्यमिति १३ मन्द्राचारं न
 गच्छेत्ताराद्वा मन्द्रमिति । एषाञ्च १४ द्रुतमध्यविलंबितास्त्रयो लया रसेष्वप्याद्या-

58-59 (B. XVII 127-128, C 55, 57b-58a). 1 B. चापि. 60 (B. XVII 129-132, C 58bc-59). 1 B. काकु. कार्या 2 B. अपाह्नानि पट्
 3 B. लीलावमानमधुरवल्गुता स्वरेण पूरयतेन. 4 Miss. रङ्गं. 5 B. adds
 तदर्पणम्. 6 B. पदान्तरेष्वपि विच्छेदः अनुच्छृप्तनं वा, C. अपवि-
 च्छेदानुच्छृप्तनं वा 7 B. स्वरवेति. 8 B. स्वराणां प्रशाम्यताम् -- पावतारणम्.
 9 B. रेव आकाङ्क्षायाम् 10 C. वाक्यं 11 B दीपनप्रशमनयुक्तं चरितेविच्छेद-
 प्रशमनदीपनानुबन्धनबहुलं वीररौद्राद्भुतेषु विसर्गविच्छेदयुक्तं बीमत्समयानकयोरिति. 11 B.
 मन्द्रमध्यताररूपेण प्रयोगः त्रिस्थानगतः । 12 C. तारं शिरसो । 13 C. मन्द्रतारं
 गच्छेत्ताराद्वा. 14 C. विलम्बितास्त्रयो वर्णाः.

तत्र हास्यशृङ्गारयोर्मध्यलयः कश्यो विलंबितो वीररौद्राद्भुतवीर्यभयानकेषु
द्रुत इति ।

अथ विरामः । अर्थसमाप्तौ कार्यवशात् छन्दोवशात् दृश्यन्ते हि
एकद्वित्रिचतुरक्षरा विरामाः । यथा—

किं गच्छ मा विदः सुदुर्जनं वारितोऽसि

कार्यं त्वया न मम सर्वजनोपमुक्तं ।

सुचासु चाद्भुतगतेऽत तथोपचारे-

ष्वल्पाक्षराणि हि पदानि भवन्ति काव्ये ॥६१॥

एवं विरामः प्रयत्नतोऽनुष्ठेयः । कस्माद्, 'विरामोऽर्थानुदर्शको' भवति ।

'अपि च श्लोकः—

विरामे 'तु प्रयत्नो हि नित्यं कार्यः प्रयोऽनुष्ठमिः ।

'कस्मादभितयो 'हासादर्थापेक्षी यतः स्थितः' ॥६२॥

यत्र व्यप्राप्तुमौ हस्तौ तत्र दृष्टिसमन्वितः ।

वाचिकमभिनयः कार्यो विरामैरर्थदर्शिमिः' ॥६३॥

प्रायो वीरे च रौद्रे च करौ महारणाकुलौ ।

वीर्यभयानके कुत्सितत्वाच्च भवतः कुञ्चितौ करौ ॥६४॥

हास्ये चोद्देशमात्रेण कश्ये च प्रलम्बितौ ।

अद्भुते 'विस्मयात् स्तन्यौ भयानकौ च भयानके ॥६५॥

एवमादिषु 'सर्वेषु अधिकारेषु हस्तयोः ।

अलङ्कारविरामाभ्यां साध्यते ह्यर्थनिश्चयः ॥६६॥

ये विरामाः स्मृता 'वृत्ते तेऽप्यलङ्कार इष्यते ।

समाप्तेऽर्थे पदे वापि तथा प्राणवशेन च' ॥६७॥

61-62 (B.XVII. 132-133 ; C. 59-60). 1 B. •भुक्तम्, C. •भुक्तः.

2 C. विरामार्थानुदर्शकः. 3 B. om. भवति 4 B. अत्र श्लोकः. 5 B. •षु प्रयत्नो हि.

6 C. हासादर्थापेक्षी 7 B. हास्यमर्थनिश्चयः. 8 B स्तन्यौ. 63-67 (B XVII.

134-138; C. 61-65) 1 B. अर्थदर्शकैः. 2 C. विस्मयस्तब्धौ. 3 B. चान्येषु

प्रविचारेऽप्य. 4 C. एते, Bbh. वृत्ते. 5 B. वा

पदवर्णसमासे च द्रुते यद्वयसङ्कटे ।
कार्यो विरामः पादान्ते तथा प्राणवशेन वा
शेषमर्थवशेनैव विरामं संयोजयेत् ॥६८॥

‘अथ च रसभावानुगतानि कृप्याप्यक्षराणि बोद्धव्यानि । तद्यथा—

‘[ओ]कारैकारसयुक्तमैकारैकारसंयुक्तम् ।
व्यञ्जनं यद्भवेदीर्घं कृष्यं तत्तु ‘भवेदिह ॥६९॥
विषादे च विवर्ते च प्रदने ‘वाऽमर्थेने तथा ।
कलाकालप्रमाणेन कार्यं पाठ्यं प्रयोन्तुभिः ॥७०॥
शेषाणामर्थयोगेन ‘विरामे विरमेदिह ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्च षट्कलं च विलम्बितम् ॥७१॥
विलम्बिते ‘विरामे च ‘यदा गुर्वक्षरं भवेत् ।
पण्णां ‘कलानां परतो ‘लम्बनं न विधीयते ॥७२॥
अथवा कारणोपेतं प्रयोगं कार्यमेव च ।
समीक्ष्य वृत्ते कर्तव्यो विरामो रसमायतः ॥७३॥
‘धे विरामाः स्मृताः १० काव्ये वृत्तपादममुद्भवाः ।
उक्तमपि प्रमं तज्जैः कार्यास्तेऽर्थवशास्तथा ११ ॥७४॥
नापशब्दं पठेत् तज्ज्ञो ‘मित्रवृत्तं न चैव हि
‘विभ्रमेप्राविरामेषु ‘द्वैग्ये काकुं न दीपयेत् ।
एवमेतत् स्वरकृतं कलाताललयान्वितम् ॥७५॥

68-74 (B XVII 139-145, C 66 73a) 1 C. अतावुगतानि
चत्वार्याक्षराणि, B अथ च भावगतानि रसगतानि च कृप्याक्षराणि बोद्धव्यानि
2 C. आकारैः, B. आकारैः 3 B. विधीयते 4 B. ‘यामर्थ एव च. 5 C.
विरामो. 6 C. विरामे च विलम्बे च. 7 B. यदा. 8 C. यदना. 9 C.
लम्बनं, B विलम्बो. 10 B. पाठ्ये. 11 C. ‘यवशास्तथा. 75 (B.XVII
146-149a; C. 73b-74). 1 C. मित्रवृत्तेन, B मित्रवृत्तं तद्वैव. 2 C.
विभ्रमेणा. 3 C. न काकुं रसहीनम् 4 C. repeats here the 77a.

'व्यपेतं काव्यदोषैस्तु लक्षणादयं' गुणान्वितम् ।
 खरालङ्कारसंयुक्तं पठेत् 'काव्यं यथाविधि ॥५५॥
 'अलङ्कारा विरामा ये संस्कृतपाठ्यसंश्रयाः ।
 ते सर्वे संप्रकर्तव्याः स्त्रीणां पाठ्ये 'त्वसंस्कृते ॥६६॥
 पवमेनत् 'स्वरयुतं कलाताललयान्वितम् ।
 दशरूपविधाने तु योज्यं पाठ्यं प्रयोक्तृभिः ॥७७॥
 उक्तं काकुविधानं तु यथावदनुपूर्वशः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दशरूपविकल्पनम् ॥७८॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे घागद्वाभिनये काकुत्स्तरयञ्जको
 नाम एकोनविंशोऽध्यायः ।

5 B. वर्जितं. 6 B. पाठः. 6 C. काव्यदोषैस्तु. 7 B. अलङ्कारा विरामाश्च
 ये पाठ्ये संस्कृते स्मृता. 8 C. तु. 9 B. स्वरयुतं कलाताललयान्वितम्

विंशोऽध्यायः

वर्तयिष्याम्यहं विप्राः दशरूपविकल्पनम् ।
 नामतः कर्मतश्चैव तथा चैव प्रयोगतः ॥१॥
 नाटकं सप्रकरणमङ्को व्यायोग एव च ।
 भाणः समवकारश्च वीथी ग्रहसनं डिम ॥२॥
 ईदामृगश्च विज्ञेयो दशमो नाट्यलक्षणे ।
 पतेर्पां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वदशः ॥३॥
 सर्वेषामेव काव्यानां मातृका वृत्तयः स्मृताः ।
 आभ्यो 'विनिःसृतं होतृदशरूपं प्रयोगतः ॥४॥
 जातिभिः धृतिभिश्चैव स्वरा ग्रामत्वमागताः ।
 यथा 'तथा वृत्तिभेदैः काव्यवन्धा भवन्ति हि ॥५॥
 ग्रामौ पूर्णस्वरौ द्वौ तु 'यथा वै षड्जमध्यमौ ।
 सर्ववृत्तिविनिष्पन्नौ 'काव्यवन्धे तथात्वमौ ॥६॥
 द्वेयं प्रकरणं चैव तथा नाटकमेव च ।
 'सर्ववृत्तिविनिष्पन्नं 'नानावस्थासमाश्रयम् ॥७॥
 'भाणः समवकारश्च 'वीथी चेदामृगस्तथा ।
 उत्सृष्टिकाङ्को व्यायोगो^{१०} डिमः ग्रहसनं तथा ॥८॥
 कैशिकीवृत्तिदीनानि रूपाण्येतानि कारयेत् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि काव्यवन्धविकल्पनम् ॥९॥
 प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकं चैव ।
 राजपर्विदशचरितं^{११} तथा च दिव्याश्रयोपेतम् ॥१०॥

१-११ (B XVIII १-११ ; C १-११). १ C ईदामृगश्च विज्ञेय दशम नाट्य
 लक्षणम् २ C विनि सृता. ३ C. यथा for तथा. ४ C तथा for यथा ५ B
 काव्यवन्धौ ६ B. 'विनिष्पन्नौ ७ C नाट्यावस्था. ८ B वीथी for भाणः. ९ B
 तपेदामृग एव च १० B. भाण ग्रहसनं डिम. ११ B. तथैव

११ नानाधिभूतिसयुतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैश्चापि ।

१२ मद्भ्रमवेराकाटं भवति ॥ ११॥

नृपतीनां यच्चरितं नानारसभावचेष्टिनैर्बहुधा ।

सुखदुःखोत्पत्तिहर्तुं तज्ज्येयं नाटकं नाम ॥ १२॥

नानावस्थान्तरितो विन्दोः सं-[चा-]त्मातमधिकृत्य ।

कर्तव्योऽद्वोऽप्येवं स तु सम्यङ् नाटके तज्जै ॥ १३॥

वद्भु इति रुद्रिशब्दो मावैश्च रसैश्च रोदयत्यर्थान् ।

नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद् भवेदङ्कः ॥ १४॥

भङ्गसमाप्तिः कार्या काव्यच्छेदे न योजसंहारः ।

यस्तुन्यापी विन्दुः काव्यसमुत्थोऽत नित्यं स्यात् ॥ १५॥

यत्प्रार्थस्य समाप्तिर्यत् [न] योजस्य भवति संहारः ।

किञ्चिदवलग्नविदुः सोऽङ्क इति सदाऽवगन्तव्यः ॥ १६॥

ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंयोगः ।

नानावस्योपेतः कार्यस्त्वद्वोऽविरुष्टस्तुः ॥ १७॥

नायकदेवीगुरुजनपुरोदितानात्यसार्थवादानाम् ।

नैकरसान्तरविहितो ह्यङ्कः सञ्जु वेदिनव्यः सः ॥ १८॥

कोचप्रसादशोकाः दापोत्सर्गोऽथ विद्रवोद्वाहौ ।

अद्भुतसंश्रयदर्शनमद्वे[ऽ]प्रत्यक्षज्ञानि स्युः ॥ १९॥

12 B. •विभूतिभिर्युतम्. and •गुणैर्धन. 13 C. मद्भ्रमवेराकाटं.

12-15 (B.XVIII. 12-15; C. 12-15). 1 B. •चेष्टितं बहुधा. 2 B. भवति

हि. 3 B. अस्मात्सोपेतं कार्यं प्रमनोदय, विन्दुवित्पारात्. 4 C. कर्तव्योऽद्वोऽप्येवं, B

कर्तव्योऽद्वोऽप्येवं. 5 B. तु गणान्वितं नाट्यतज्जैः 6 C. om. कार्या. 7 C. काव्यच्छेदो

न, B. काव्यच्छेदेन योजः. 16-19 (B.XVIII. 16-20; C. 16-20). 1 Miss, व

2 C. नानावस्थान्तरित 3 C. यथार्थसः. 4 C. देवीपतिः. 5 B. इति स

वेदितव्यस्तु. 6 B C. add पञ्चावरा दशवरा ह्यङ्काः स्युर्नाटके प्रकरणे च ।

निष्कानः सर्वेषां यस्तिङ्ग म विज्ञेय. 7 C. •मद्भ्रमप्रत्यक्षज्ञानि. B •मद्भ्र

प्रत्यक्षज्ञानि.

युद्धं राज्यभ्रंशो मरणं नगररोपधनञ्चैव ।
 'अप्रत्यक्षकृतानि प्रवेशकैः संविषेयानि ॥२०॥
 'अङ्गे प्रवेशके वा प्रकरणमाश्रित्य नाटकं चापि ।
 न यद्य- 'कर्तव्यः स्यात् 'यस्तत्र तु नायकः ख्यातः ॥२१॥
 अपसरणमेव कार्यं ग्रहणं वा 'सन्धिरेव वा 'योऽप्य' ।
 'तेस्तैः कार्यदलेषैः प्रवेशकैः 'सूचयेच्चैव ॥२२॥
 एकदिवसप्रवृत्तः कार्यस्त्वङ्कोऽथ बीजमधिकृत्य ।
 आवश्यककार्याणामविरोधेन प्रयोगेषु ॥२३॥
 एकाङ्के न कदाचित् बहूनि कार्याणि योजयेद्दीमान् ।
 आवश्यकविरोधेन तत्र 'कार्याणि कार्याणि ॥२४॥
 रङ्गं तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्कामः ।
 धीजार्थयुक्तियुक्तं कृत्वा 'कार्यं यथार्थरसम् ॥२५॥
 ज्ञात्वा 'दिवसावस्थां 'क्षणयाममुहूर्तलक्षणोपेताम् ।
 विभजेत् सर्वमशेषं पृथक् पृथक् 'कार्यमङ्गेषु ॥२६॥
 दिवसावसानकार्यं यद्यङ्गे नोपपद्यते सर्वम् ।
 अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम् ॥२७॥
 अङ्कच्छेदं 'कुर्यात् मासकृतं वर्षसाक्षितं चापि ।
 तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित् ॥२८॥

20-28 (B. XVIII. 38-40, 20-23, 25, C. 21-29). 1 B.
 प्रत्यक्षाणि तु नाट्ये प्रवेशकैः. 2 C. अङ्गप्रवेशके च. 3 C. तस्य for कर्तव्यः.
 4 C यत् तु, B. योऽप्युद्यमी; we with Bph, d. 5 C. सन्धिवा
 ग्रहणमेव वा. 6 C. नित्यम्. 7 Bbh. तेस्तैः काव्यरलेषैः, B. काव्य-
 रलेषैर्वहुभिर्यथारमं नाट्यतत्त्वज्ञैः, Bm. एभि. कार्यविरोधैः. 8 Bm. सूचयेद्वापि.
 Bd. सूचयेच्चैव. 9 C काव्यानि. 10 C काव्यं. 11 B adds न बहूनीह
 कार्याणि त्वेकाङ्के विनियोजयेत्. आवश्यकाना कार्याणा विरोधो हि तथा भवेत्.
 12 C दिवसावस्थान्. 13 C. लक्षणोपेतान् 14 C काव्यमङ्गेषु 15 B कृत्वा
 for कुर्यात्

यः कश्चित् कार्यवशाद् गच्छति पुरुषः प्रकृष्टमध्यानम् ।
 तत्राप्यङ्गच्छेद् कर्तव्यः पूर्ववत् तज्जैः ॥२९॥
 सन्निहितनायकोऽङ्गः कर्तव्यो नाटके प्रकरणे १ च ।
 परिजनकथानुपगमः २ प्रवेदको ३ वापि कर्तव्यः ॥३०॥
 ४ अङ्गान्तराधिकारी ५ सङ्क्षेपमथाधिकृत्य [सन्धी]नाम् ६ ।
 प्रकरणनादरुचिगये प्रवेदको ७ भवति काव्येषु ॥३१॥
 नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाप्युदात्तवचनकृतः ।
 प्राकृतभाषाचारः प्रयोगमासाद्य कर्तव्यः ॥३२॥
 ८ कालार्थान्तरगतिव्यत्यासारम्भकार्यविषयाणाम् ।
 ९ अर्थाभिधानपूर्वः प्रवेदकः स्यादनेकार्थः ॥३३॥
 वद्वाध्रयमप्यधं प्रवेदकैः सङ्क्षिपेच्च सन्धिषु वा ।
 १० बहुचूर्णपदैर्युक्तं जनयति स्तेवं प्रयोगस्य ॥३४॥
 यन्मार्थस्य समाप्तिर्न भवेदङ्गे प्रयोगवाहुल्यात् ।
 ११ बहुवृत्तान्तोऽल्पकथैः प्रवेदकैः १२ संविधातव्यः ॥३५॥
 १३ मध्यमपात्रैः कार्यो नित्यं विष्कम्भकस्तु विज्ञेयः ।
 संस्कृतवचनानुगतः १४ सङ्क्षिप्तार्थः प्रवेदकवत् ॥३६॥
 शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्विविधः १५ सञ्जु नाटके प्रयोगतैः ।
 १६ मध्यमपात्रः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यकृत ॥३७॥

29-30 (B. XVIII 32, 28; C. 30-31). 2 B. वा for व.
 3 C. प्रवेदके. 31-34 (B XVIII 33-36; C. 32-35). 1 C B.
 अङ्गान्तरानुसारी, we with Ck. and Bd 2 C सङ्क्षेपमथाधिकृत्य विन्दुनाम्.
 B. संक्षेपार्थमधिकृत्य विन्दुनाम्. 3 Ms. विन्दुनाम् 4 B संविधातव्य. 5 Bd.
 अलाथान्तरसगतिं, B कालोत्थाननगिरसो व्याख्यासंरम्भकार्य. 6 B अर्थाभिधानशुक्त.
 7 C. बहुचूर्णपदैर्युक्तं. 35-37 (B XVIII. 37, 54-55; C. 36-38).
 1 B. ० वृत्तान्तस्वल्पकथैः. 2 B. सोऽभिधातव्यः. 3 B मध्यमपुरुषैर्नित्यं योज्यो
 विष्कम्भकोऽत एव हैः. 4 C संक्षिप्तार्थः. 5 B. विष्कम्भकोऽपि कर्तव्यः. 6 C मध्यमपात्रैः.

अङ्गान्तरे मुखे वा प्रकरणमाश्रित्य नाटके वाऽपि ।

विष्कम्भकस्तु नियतः कर्तव्यो मध्यमैरधमैः' ॥३८॥

न महाजनपरिचार कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।

ये तत्र 'कार्यपुरुषाश्चत्वारः पञ्च वा ते स्युः ॥३९॥

■ व्यायोगेहामृगममयकारडिमसंहितानि काव्यानि ।

• दशभिर्द्वादशभिर्वा [ङ्कैः] कार्याणि [प्रयोगैः] ॥४०॥

• न त्ववतरण कार्यं रङ्गे रथगजयाजिचिमानानाम् ।

• तेषामाकृतिवैविधानमुक्तं गतिविचारैः ॥४१॥

• अथवा पुस्तकृतानि तु गजयाजिचिमानशैल्यानानि ।

• कर्तव्यानि विधिर्नैस्तथा 'चाद्रव्यप्रहरणानि ॥४२॥

• यदि '[कार]णोपपन्ना स्कन्धाचारप्रवेशनं कुर्यात् ।

• 'कर्तव्यमत्रगमनं' पुरुषैः पङ्क्तिश्चतुर्भिर्वा ॥४३॥

• 'अल्पपुरुषाश्चवाहनमल्पपरिच्छेदमल्पसञ्चारम् ।

• कार्यं दर्शनरूपं 'क्षेत्रे न नटानां हि राज्यविधिः ॥४४॥

'कार्यं गोपुच्छाग्रं कर्तव्यं 'काव्यवन्धमासाद्य ।

ये चोदात्ता भावास्ते सर्वे पृष्ठतः कार्याः ॥४५॥

सर्वेषां काव्यानां नानारसमाधयुक्तियुक्तानाम् ।

निर्बहणे कर्तव्यो नित्यं हि रसोऽद्भुतस्तज्जैः ॥४६॥

नाटकलक्षणमेतन्मया समासेन कीर्तितं विधियत् ।

प्रकरणमतः परमहं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥४७॥

38 (C 39) 1 Instead of this B. (56) अङ्गान्तरालविहितः प्रवेशश्चेऽयं-

क्रिया समभिधीय । संक्षेपात् मन्थीनामर्थानां चैव कर्तव्याः. 39 (B.XVIII. 41 ;

C. 40). 1 C. कार्याः पुरुषाः. 40-44 (B.XVIII. om. ; C. 41-45).

1 A part of this item is lost. 2 C गतिविचारैः 3 C. चाद्रव्यप्रहराणि.

4 C. करणोपपन्ना. 5 C. कर्तव्यमन्तगमनं. 6 C *पुरुषार्थवाहनम्, *परिच्छेदम्.

7 C क्षेतेन. 45-47 (B XVIII. 42-44 ; C 46-48) 1 B Ag.

काव्यं. 2 B. कार्यवन्धं.

यत् 'कविरात्मयन्त्या यस्तु शरीरञ्च 'नायकं चैव ।
 सौत्पत्तिकं प्रकुलने 'प्रकरणमेतद् युधैर्ज्ञेयम् ॥४८॥
 'यदनार्पनाय रुढार्यकाज्यं प्रकरोत्यद्भुतगुणयुक्तम् ।
 उत्पन्नयीजयस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ॥४९॥
 यद्वाटके मयोक्तं यस्तु शरीरं 'रसाश्रयोपेतम् ।
 तत् प्रकरणेऽपि योज्यं 'केवलमुत्पाद्यवस्तु स्यात् ॥५०॥
 विप्रवणिक्सचिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 चरितं यदनेकविधं 'तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥५१॥
 नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसम्भोगम् ।
 बाह्यजनसंप्रयुक्तं 'विज्ञेयं प्रकरणं तज्ज्ञैः ॥५२॥
 दासविद्वध्रेष्ठियुतं वेशस्युपचारकारणोपेतम् ।
 मन्दकुलस्त्रीचरितं कायं काव्यं प्रकरणे तु ॥५३॥
 सचिवध्रेष्ठिब्राह्मणपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 गृह्यधार्ता यत्न भवेत्त तत्र वेश्याङ्गना कार्या ॥५४॥
 यदि वेशयुवतियुक्तं न 'कुलस्त्रीसङ्गमो भवेत्तत्र ।
 अथ कुलजनप्रयुक्तं न वेशयुवतिर्भवेत्तत्र ॥५५॥
 यदि वा कारणयुक्त्या 'वेशकुलस्त्रीसङ्गमो[ऽथ]वा स्यात् ।
 अविरुतभाषाचारं तत्र तु पाठ्यं प्रयोक्तव्यम् ॥५६॥
 प्रकरणनाटकविषये 'कविभिः पञ्चाद्या 'दशचराश्च ।
 'अङ्काः कर्तव्याः स्युर्ज्ञानासमावसयुक्ताः ॥५७॥

48-53 (B.XVIII. 45-50, C. 49-54). 1 C. आत्मसमुद्भवा. 2 C
 नाटकञ्चैव. 3 B प्रकरणमिति तद्. 4 B यदनार्पनायाहार्य. 5 B. च वृत्तिवेदाश्च.
 6 B. सलक्षणं सर्वसन्धिषु तु. 7 B ज्ञेयं तत्. 8 B. तज्ज्ञेयं. 54 56 (B.XVIII.
 51-53; C. 55-57). 1 B. कुलस्त्रीसङ्गमोऽपि स्यात्. 2 B. वेशकुलस्त्रीकृतोपचार
 स्यात्. C. वेशकुलस्त्रीसङ्गमो न स्यात्. 57 (B XVIII. 29, C. 58).
 1 B. om. कविभिः. 2 B. दशपरा मवन्लङ्का., C. दशपराश्च. 3 B अद्वान्तर-
 सन्धिषु च प्रवेशकास्तेषु तावन्त.

अङ्कान्तरालविहितः 'प्रवेशकोऽर्थक्रियां समभिधीक्ष्य ।

'सङ्क्षेपाथं सन्धिष्यथानां संविधातव्यः ॥५८॥

०० अन्तयोश्च 'सन्धियोगादन्यो भेदः प्रयोक्तृभिर्नियः' ।

०० 'प्रत्यातस्तिवन्तो वा नाटकयोगे प्रकरणे च' ॥५९॥

०० प्रकरणनाटकभेदादुत्पन्नं वस्तु 'नायको नृपतिः ।

०० अन्तः पुरस्ङ्गोत्तरकथानामधिरूप्य कर्तव्या ॥६०॥

०० स्त्रीशाय्या चतुर्द्धा ललितामिनयाग्निका 'सुविहिताया ।

०० 'बहुनृत्तगीतपाठ्या रतिसम्भोगात्मिका चैव ॥६१॥

०० 'राजोपचारयुक्ता 'प्रसादनकोषमयुता चापि ।

०० 'नायकदेवीद्वीतोसपरिजना नाटिका द्वेया' ॥६२॥

'प्रकरणनाटकलक्षणमुक्तं 'विप्रा मया समासेन ।

वक्ष्याम्यतः परमहं 'लक्षणयुक्तं समनकारम् ॥६३॥

देवासुरयीजहन् प्रज्वालोदात्तनाम्नश्चैव ।

अङ्कस्तदा विक्रपटस्त्रिविद्रयः स्यात् त्रिशृङ्गारः ॥६४॥

छादशनायकबहुलो 'छादशनाटिकाप्रमाणश्च ।

वदयाम्यन्याङ्कविधिं 'यावत्तो नाटिका यत्' ॥६५॥

- 58 (B.XVIII 56, C. 59). 1 C. ०क्रियामभिधीक्ष्य. 2 B. मक्षेपात् सन्धीनामर्थानां चैव कर्तव्य. 59-60 (B.XVIII. 57-58; C. 60a, 61b, 60b, 61a). 1 C. ०योगादेशो 2 B. कार्यः for ईदः. 3 C. प्रत्याह्वयत०. 4 B. वा. 5 B. नायकं नृपतिन्. 61-63 (B.XVIII. 59-62; C. 62-65). 1 C. विहितार्था 2 C. प्रवृत्तगीत०. 3 C. रामोपचार०. 4 C. प्रसाधन०, B. प्रसाधनकोषदम्भ०. 5 B. नायक देवीद्वीतो सपरिजना. 6 B.C. add. अन्तर्भावगतयोषा भावकोदम्भयोरपि. अथ दृश्यतानि स्वापि इत्युदितानि तु. 7 C. ०नाट्यनाटालक्षण. 8 C. om. विप्रा. 9 B. लक्षणयुक्ता. 64-65 (B.XVIII. 63-64; C. 66-67). 1 C. ०नाटिकाप्रमाण 2 C. द्रव्यान्वा. 3 C. कार्य

'श्रेयं तु नाडिकाख्यं मानं कालस्य यन्मुहूर्तार्धम् ।
 तन्नाडिकाप्रमाणं यथोक्तमद्वेषु संयोज्यम्' ॥६६॥
 'अद्वैतस्तु सप्तहमनः सवित्रयः सरूपः' 'सरोध्यङ्गः ।
 'द्वादशनाडिकयुक्तः प्रथमः कार्यो 'यथोक्तस्तु ॥६७॥
 'कार्यस्तथा द्वितीयः समाधितो नाडिकाध्वतस्तु ।
 'वस्तुप्रमाणविहितो द्विनाडिकः स्यात् तृतीयस्तु ॥६८॥
 चतुोऽङ्गमन्यार्यं कर्तव्यं काव्यग्रन्थमासाद्य ।
 अर्थं हि समप्रकारे 'हृत्प्रतिमन्यानमिच्छन्ति ॥६९॥
 युद्धजलसन्मग्नो वा 'वाय्वग्निजनेन्द्रसन्मग्नो वाऽपि ।
 नगरोपरोधजो वा रिमेयो विद्रवस्त्रिविधः ॥७०॥
 यस्तु गतिकमविहितो वैश्वशास्त्रा परप्रभुको वा ।
 सुषुप्तोऽपि पत्तिकुलस्त्रिविधः 'कपटोऽन्न श्रेयः ॥७१॥
 विरिधश्चात्र निधिर्नै पृथक् पृथक् कार्ययोगविहितार्थः ।
 'तिविधावृत्तिशृङ्गारो श्रेयो धर्मार्थकामदृष्टः ॥७२॥
 'यत्न तु धर्मे प्रार्थितमान्प्रहितं भवति 'साधितं बहुधा ।
 'प्रतिनियमतपोयुक्तं ज्ञेयोऽसौ धर्मशृङ्गारः ॥७३॥

66 (B XVIII 67 ; C 72a, 68b). 1 B. नाडिका श्रेया. C reads
 66b as अद्वैतस्तु सप्तहमनः कालस्य यन्मुहूर्तमिति 2 B C. add या नाडिकेति सहा
 कालविभागे किनामिम्यना । कार्यं च मा प्रयत्नायसाकनेतेन शास्त्रोक्ता. 67 (B.
 XVIII 65, C. ०). 1 C. अद्वैतस्तु 2 B मनायोऽ 3 B. द्वादशनाडिकोविहितः.
 4 C यथाचस्तु 68 (B XVIII. 66, C 71). 1 C. कार्यस्तथा. 2 B वस्तुप्रमाणविहिता 69 (B XVIII 69, C 72 b, 73). 1 B.
 हृत्प्रतिमन्वन्धः. 70-72 (B XVIII. 70 72 ; C. 74-76) 1 C.
 वाय्वग्निजनेन्द्रसन्मग्नो. 2 C. कपटाधना. 3 B. शृङ्गारः कर्तव्या धर्मे चार्थे
 च काम च. 73 (B XVIII. 73 ; C. 77). 1 C. यत्न तु धर्मे
 प्रार्थितमात्रं हितं, B. यत्नित् धर्मप्राप्तकमन्महितं. 2 B साधन 3 B. प्रतिनियमः.

अर्थस्यैच्छायोगाद् बहुधा चैवार्थतोऽर्थशृङ्गारः ।
 स्त्रीसंप्रयोगविषयेष्वयथार्थमपीष्यतेऽभिरतिः ॥७३॥
 कन्याविलोभनं वा प्राप्तं स्त्रीपुंसयोस्तु रम्यं वा ।
 निभूतं वा सावेगं जानीयात् कामशृङ्गारम् ॥७४॥
 'उष्णिग्गायत्र्याद्या[द्]-न्यानि बन्धकुटिलानि ।
 वृत्तानि समवसारे 'कविमिस्तानि प्रयोज्यानि ॥७५॥
 एवं कार्यस्तज्ज्ञैः सुखदुःखसमाश्रयः समवकारः ।
 वक्ष्याम्यतः परमहं लक्षणमीदामृगस्यापि ॥७६॥
 दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्धः ।
 सुविहितवस्तुनिबन्धो 'विप्रत्ययकारकश्चैव ॥७८॥
 उद्धतपुरुषप्रायः स्त्रीरोगप्रथितकाव्यबन्धश्च ।
 संक्षोभविद्वयकृतः संफोटकृतस्तथा चैव ॥७९॥
 स्त्रीभेदनापहरणावमर्दसम्प्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।
 ईदामृगस्तु कार्यः सुममाहितकाव्यबन्धश्च ॥८०॥
 यद् ध्यायोगे कार्यं ये पुर्या 'वृत्तयो रसाश्चैव ।
 ईदामृगेऽपि ते स्युः 'कवलममरस्त्रियो ह्यस्मिन् ॥८१॥
 यत्तु वधेप्सितानां 'वधोऽप्युद्गमो भवेत्तु पुरुषाणाम् ।
 सिद्धिद् ध्याजं कृत्या तेषां पुष्टं शमयितव्यम् ॥८२॥
 ईदामृगस्य लक्षणमिदमित्युक्तं मया समासेन ।
 द्विमलक्षणं च भूयो लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥८३॥
 प्रख्यातवस्तुविषयः प्रख्यातोदात्तनायकोपेतः ।
 पद्मलक्षणयुक्तश्चतुरङ्गो वै द्विम कार्यः ॥८४॥

- 74-76 (B XVIII. 74-76 ; C 78-80). 1 B. उष्णिग्गायत्र्याद्यान्यन्यानि,
 C. उष्णिग्गायत्री वा यानि तयान्यानि. 2 C. कविमिस्तानि, Ckb कविमिः सम्यक्-
 77-79 (B. XVIII. 77-79 ; C. 81-83). 1 C. विप्रत्ययः. 80-84 (B.
 XVIII 80-84 ; C. 84a, 85a 88). 1 C. ये रसाश्च निर्दिष्टाः. 2 B.
 अमरस्त्रियो योगः. 3 C. वधोऽप्युद्गमो, B वधोऽप्युद्गमो.

शृङ्गारहास्यवर्जः 'शेषैरन्यैः रसैः समायुक्तः ।
 दीप्तरसकाव्ययोनिर्नामाचान्वितश्चैव' ॥८५॥
 निर्घातचन्द्रसूर्योपरागसोल्कावपातसंयुक्तः ।
 'युद्धनियुद्धप्रहरणसंकेतकृतश्च कर्तव्यः ॥८६॥
 मायेन्द्रजालयहुलो 'बहुपुरुषोत्थानभेदसंयुक्तः ।
 'देवासुरराक्षसभूतयक्षनागाश्च पुरुषाः स्युः ॥८७॥
 पौडशनायकबहुलः सात्त्वत्यारभट्टित्वसंयुक्तः' ।
 कार्यो डिम 'प्रयत्नात्तत्त्वैर्नानाश्रयविशेषैः' ॥८८॥
 डिमलक्षणमित्युक्तं मया समासेन लक्षणानुगतम् ।
 व्यायोगस्य तु लक्षणमतः परं संप्रवक्ष्यामि ॥८९॥
 व्यायोगस्तु विधिनैः कर्तव्य 'व्यातनायकशरीरः ।
 अरुणजीवनयुक्तस्त्वेकाहृतस्तथा चैव ॥९०॥
 बहवस्तत्र च पुरुषा 'व्यायच्छन्ते यथा समवकारे ।
 न च 'तत्प्रमाणयुक्तः तदेकाङ्क 'संविधातव्यः ॥९१॥
 न च दिन्यनायकरुतः कार्यो राजर्षिनायकनियद्वः ।
 युद्धनियुद्धार्पणसहर्षश्चापि' कर्तव्यः ॥९२॥
 एवंविधस्तु कार्यो व्यायोगो दीप्तरसकाव्ययोनिः ।
 वक्ष्याम्यतः परमहं लक्षणमुत्सृष्टिकाङ्क्ष ॥९३॥
 प्रत्यातवस्तुविषयस्त्वप्रत्यातः कदाचिदेव स्यात् ।
 दिव्यपुरुषैर्विद्युक्तः शेषैरन्यैर्मवेत्पुमिः ॥९४॥

- 85-86 (B XVIII. 85-86 ; C. 89-90). 1 C. शेषैरन्यैः समायुक्तः,
 B शेषैः सर्वैः रसैः. 2 B. •नानामात्रोपसम्पन्नः. 3 B. •नियुद्धार्पणं. 87-90 (B.
 XVIII. 87-90 ; 91-94). 1 B. बहुपुरुषोत्थानः. 2 B. देवभुजगेन्द्रराक्षसपक्ष-
 पिशाचावकीर्णश्च. 3 B. •वृत्तिगम्पन्नः. 4 B. om. तज्ज्ञैः. 5 C. •विशेषेण, B
 •श्रयमावसम्पन्नः. 6 B. प्रत्यात. 91-93 (B. XVIII. 91-94 ; C. 95-98)
 1 B. C. कविभिः कार्यः. 2 C. तत्प्रमाणस्तु. 3 B. एवायम्. 4 B.
 •संघर्षकृतश्च.

करुणरसप्रायकृतो निवृत्तयुद्धोद्धतप्रहाराश्च ।
 स्त्रीपरिदेवनयहुलो निर्वेदिभाषितश्चैव ॥९५॥
 नानाव्याकुलचेष्टः सात्त्वत्यारभटिकैशिकीहीनः ।
 'कर्तव्योऽभ्युदयान्तस्तज्जैरुसृष्टिकाङ्क्षस्तु ॥९६॥
 यद् दिव्यनायककृत् काव्यं सङ्ग्रामवन्धवधयुक्तम् ।
 तद्भारते तु यथै कर्तव्यं काव्यवन्धेषु ॥९७॥
 'कस्माद् भारतमिष्टं यथैष्यन्तेषु 'देवविहितेषु ।
 हृद्या सर्वा भूमि शुभगन्धा काञ्चनी यस्मात् ॥९८॥
 उपवनगमनक्रीडाविहारनारीरतिप्रमोदाः स्युः ।
 तेषु हि यथैषु सदा न भवति दुःखं न वा 'शोकः ॥९९॥
 ये 'तेषामधियासाः पुराणवादे च पर्येता 'गदिता ।
 सम्भोगस्तेषु भवेत् कर्माग्भो मधेदस्मिन् ॥१००॥
 शङ्कस्य लक्षणगतं व्याख्यातं 'क्षेपमात्रगतम् ।
 प्रहसनमतःपरमदं सलक्षणं संप्रवक्ष्यामि ॥१०१॥
 प्रहसनमपि विज्ञेय द्विविधं शुद्धं तथैव सङ्कीर्णम् ।
 'तस्य व्याख्यास्येऽहं पृथक् पृथक् लक्षणविशेषान् ॥१०२॥
 'भगवत्तापसमिभुश्रोत्रियविश्रातिहाससयुक्तम् ।
 'नीचजनसंप्रयुक्तं परिहास्याभाषणप्रायम् ॥१०३॥
 अविहृतमायाचारं 'विशेषहासोपहासरचितपदम् ।
 नियतगतिचक्षुर्विषयं शुद्धं ज्ञेयं प्रहसनं तु ॥१०४॥

95-96 (B XVIII 95-96, C. 99-100). 1 B. कार्य. काव्यविधितैः
 सततं तत्. 97-100 (B.XVIII. 97-100; C. 101-104). 1 C
 तस्मात्. 2 C. नित्यकालं हि. 3 C. शोकम्. 4 C. तेषामपि. 5 B. प्रोक्ताः.
 101 (B. XVIII 101b-102a, C 105). 1 B. अशेषयोगमात्रगतम्.
 102 (B.XVIII. 101a, 102b; C. 106). 1 B. वक्ष्यामि तयोर्बहुधा.
 103-104 (B.XVIII. 103-104; C. 107-108). 1 B. तापसविप्रैरन्यैरपि
 हाम्यवादसंबद्धम्. 2 B. कापुरुषसंप्रयुक्तं. 3 B. विशेषभावोपनचरितपदम्

वेद्याचेदनपुसकधूर्तविदा^१ वन्यक्री च यत् स्युः ।
 भतिभृतवेपपरिच्छदचेष्टाकरणात्तु^२ सङ्कीर्णम् ॥१०५॥
 लोकोपचारयुक्ता या चार्ता यश्च दम्भसंयोगः ।
 तत्प्रहसने प्रयोज्यं धूर्तविटविवाद्सम्पन्नः ॥१०६॥
 'वीव्यद्वैः संयुक्तं कर्तव्यं प्रहसनं यथायोगम् ।
 भाणस्यापि हि लक्षणमतःपरं संभवस्यामि ॥१०७॥
 आत्मानुभूतशंसी परसंश्रितवर्णनाविशेषस्तु^३ ।
 'द्विविधाश्रयो हि भाणो विज्ञेयस्त्वैकद्वयश्च ॥१०८॥
 परवचनमात्मसस्य^४ 'परवचनैरुत्तरोत्तरैर्प्रविधाक्यम्^५ ।
 आकाशपुष्करादितैरङ्गविकारैरभिनयेत्तत्^६ ॥१०९॥
 धूर्तविटसंप्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मरुच्यैव ।
 एकाङ्को बहुचेष्टः सततं कार्यो बुधैर्भाणः ॥११०॥
 भाणस्यापि हि निखिलं लक्षणमुक्तं तथागमानुगतम् ।
 धीस्याः सम्प्रति निखिलं कथयामि यथाक्रमं विप्राः^१ ॥१११॥
 धीयी स्यादेकाङ्का द्विपात्रद्वयां तथैकद्वयां वा ।
 मधमोत्तममप्याभिर्पुंका स्यात् प्रकृतिभिस्तिष्ठुभिः ॥११२॥
 सर्वैरसलक्षणाद्या युक्ता छद्मैस्त्रयोदशभिः ।
 अङ्गानां वश्येऽहं लक्षणमखिलं यथादेशम्^२ ॥११३॥

105-106 (B.XVIII. 105-106; C. 109-110). 1 B. विटधूर्ता.

2 B. 'चेष्टितकरणेषु. 107-109 (B.XVIII. 107-109; C. 110-113).

1 C. उद्गातृकादिभिरिदं वीप्यङ्गे मिथित भवेन्मिथिम्. 2 C. विशेषस्तु. 3 B.

C. द्विविधाश्रयो, we with Bch. 4 B. प्रतिवचन. 5 B.C. 'प्रवितैः,

we with Bbh. 4 B. अभिनयैवैव. 110-111 (B.XVIII. 110-111;

C. 114-115). 1 B. reads here 113a. 112 (B. XVIII.

112b-112a; C. 116a, 117a). 113 (B.XVIII. 113a; C. 116b,

117b). 1 See above note 1 on 111. 2 B. om. 113b.

उद्धात्यकावलगिते त्वदस्पन्दितमेव च^१ ।
 अस्तप्रलापश्च तथा प्रपञ्चो नालिकापि च ॥११४॥
 चाक्केत्यधियलं चैव छलं व्याहार एव च ।
 मृद्वं त्रिगतं चैव द्वेयं गण्डमथापि वा ॥११५॥
 त्रयोदश सदाङ्गानि वीक्ष्यामेतानि योजयेत् ।
 लक्षणं पुनरेतेषां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥११६॥
 पदानि त्वगतार्थानि यैर्नराः पुनरादरात् ।
 योजयन्ति पदैरन्यैस्तदुदात्यकमुच्यते ॥११७॥
 यत्रान्यस्मिन् समावेदय कार्यमन्यत्रशस्यते^२ ।
 तच्चावलगितं नाम विज्ञेयं नाट्ययोकृमिः ॥११८॥
^१आक्षिप्य कञ्चिदर्धन्तु शुभाशुभसमुत्थितम् ।
^२यत्सृजेद् बुद्धिवैशद्यात् तदवस्पन्दितं भवेत् ॥११९॥
 असम्बद्धन्तु यद्वाक्यम् असम्बद्धमयोत्तरम्^३ ।
 अस्तप्रलापितञ्चैव वीक्ष्यां सम्यक् प्रयोजयेत् ॥१२०॥
 मूर्खजनसन्निकर्षे विद्वान्यत्र प्रभापते सम्यक् ।
 वचनस्र गृह्यतेऽस्य स द्वेयोऽस्तप्रलापस्तु ॥१२१॥

११४-११६ (B.XVIII ११३b-११५a; C ११८-१२०). १ B. reads all as उद्धात्यकावलगितावस्पन्दितनाट्यमल्लापम् । चाक्केत्यय प्रपञ्चो मृदवाधिवले छलं त्रिगतम् । व्याहारो गण्डश्च त्रयोदशाङ्गान्युदाहृतान्दम्भाः । अथ वीक्षी संप्रोक्तं लक्षणमेवा प्रवक्ष्यामि. ११७-११८ (B.XVIII. ११५b-११७a; C. १२१-१२२). १ B. ये नराः. २ B. प्रयाप्यते. ११९-१२० (B. XVIII. ११७b-११८a; C. १२३-१२४). १ B. आक्षिपेऽर्थे तु कलिं विच्छुभाशुभसमुत्थिते. २ B. कौशल्यादुच्यते-ऽन्योऽर्थस्तदवस्पन्दितं भवेत्. ३ B. om. this couplet; but Bd. has it. १२१ (B XVIII. ११९; C. १२५). १ C. विद्वानन्यत्र भापते, B. हितमपि यत्र प्रभापते मम्यक् २ B न च गृह्यतेऽस्य वचनं विज्ञेयोऽनदप्रलापोऽसौ.

यदसद्भूतं वचनं संस्तवयुक्तं द्वयोः 'परस्परत ।
 एकस्य चार्थहेतोः स हास्यजनन 'प्रपञ्चस्तु ॥१२२॥
 हास्येनावगतार्था ग्रहेलिका नालिकेति विज्ञेया ।
 एकद्विप्रतिवचनात् 'वाक्केलिकां नाम तामाह ॥१२३॥
 'परवचनमात्मसंस्थं चोत्तरोत्तरसमुद्भवं द्वयोर्यत्न ।
 'अन्योन्यार्थविशेषणमधिवलमिति तद् बुधैर्ज्ञेयम् ॥१२४॥
 'यत्रादौ प्रतिवचनैर्विलोभयित्वा परं पराकारैः ।
 'तैरेवार्थविद्वीनैर्विपरीतस्याच्छलं नाम ॥१२५॥
 प्रत्यक्षं नायकस्यैव यद्वै दृष्टवदुच्यते ।
 अशङ्कितं तथायोगाद् व्याहारः सोऽभिधीयते ॥१२६॥
 यत्कारणाद् गुणानां दोषीकरणं भवेद्विधादकृतम् ।
 दोषगुणीकरणं वा तन्मृदवं नाम विज्ञेयम् ॥१२७॥
 'यदुदात्तवचनमिह च त्रिधा विभक्तं भवेत्प्रयोगेषु ।
 'हास्यरससंयुक्तं तत् त्रिगतं नाम विज्ञेयम् ॥१२८॥
 संरम्भसंभ्रमकृतं 'यन्धविषादं तथापवादकृतम् ।
 बहुवचनाश्लेषकृतं गण्डमिति यदन्ति तत्त्वज्ञाः ॥१२९॥

- 122 (B. XVIII. 120b-121a ; C. 126) 1 B. परस्परं यत्तु. 2 B. प्रपञ्चः स्यात्. 123 (B XVIII. 118b, 120a ; C. 127). 1 B वाक्केली स्यात् प्रयोगेऽस्मिन्. 124 (B XVIII. 122b-123a ; C. 128) 1 B. परवचनमात्मनश्चोत्तरोत्तरसमुद्भवं द्वयोर्यत्तु, C. *समुद्भवो द्वयोर्यत् 2 B. अन्योन्यार्थ-विशेषणमधिवलं 125 (B.XVIII. 123b, C. 129) 1 B. om. this hem. 2 B. अन्यार्थमिदं वाक्यं द्रुतमभिसन्धानदास्यरोपकृतम्. 126 (B.XVIII. 125a ; C. 130). 1 B. only प्रसङ्गसिद्धौ व्याहारो हास्यलेशार्थः. 127 (B.XVIII. 121b-122a ; C. 131). 128 (B XVIII. 124 ; C. 132 . 1 B ध्रुवित्वास्यादस्मिन् बहुवोऽर्था युक्तिमिर्गियुज्यते. 2 B. यदास्यमदास्यं वा. 129 (B.XVIII. 125b-126a ; C. 133). 1 B. विवादयुक्तं. 2 B. closes this chapter with इति दशरूपविद्यानं सर्वं प्रोक्तं मया हि लक्षणतः etc.

एतान्यद्वा नि तत्र स्युः स्पष्टार्थानि त्रयोदश ।
 तथागमसमुद्दिष्टैर्युक्तप्रकृतिभिस्तथा ॥१३०॥
 रसैर्भावैश्च निमित्तैर्युक्ता वीथी प्रकीर्तिता ।
 एकद्वयौ द्विद्वयौ वा कर्तव्या कविभिः सदा ॥१३१॥
 अन्यानि च लास्यविधावद्वा नि तु 'नाटके प्रयुक्तानि ।
 अस्माद्विनिःसृतानि तु माण इयैकप्रयोज्यानि ॥१३२॥
 भाषाकृतिवद्वा स्य विधेयं त्वेरुपात्तद्वयं च ।
 प्ररूपणवद्वा कायासंस्तययुक्तं 'विविधभावं ज्ञेयम् ॥१३३॥
 गेयपदं 'स्थितपाठ्यमासीनं' पुष्पगण्डिका ।
 'प्रच्छेदकं त्रिमूढं च सैन्धवाख्यं हिमूढकम् ॥१३४॥
 उत्तमोत्तमकं चैव 'विचित्रपदमेव त्त ।
 उक्तप्रयुक्तं भावं च लास्याद्वा नि विदुर्वधाः ॥१३५॥
 'आसने चोपविष्टायां तन्त्रीभाण्डोपवृंहितम् ।
 गायनैर्गीयते श्रुतं तद् गेयपदमुच्यते ॥१३६॥
 या नृत्यत्यासीना' नारी गेयं प्रियगुणान्वितम् ।
 साक्षोपाङ्गविधानेन तद्गेयपदमुच्यते ॥१३७॥
 प्राकृतं या म्रियुक्ता तु 'पठेदासनसंस्थिता ।
 मदनानलतप्तदाक्षी 'स्थितपाठ्यं तदुच्यते' ॥१३८॥

- 130-131 (C. 134-135). 132 133 (C. 136-137 ; B. XIX.
 117-118). 1 B. नाट्योपयोगीनि 2 C. विविधमवं. 134-135 (C.
 138-139 ; B. XIX 119-120). 1 C स्थिति. 2 C. पुष्पगण्डिका.
 3 B. प्रच्छेदकं. 4 B. चैवमुक्तप्रयुक्तमेव च । लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशस्तत्तत्तम्
 136 (C. 140 ; B. XIX. 121). 1 B. आसनेषु पविष्टैर्यत्. C. आसने
 चोपविष्टायां. 137 (C. 141 ; B. XIX. 122). 1 B.C. नृत्यत्यासना.
 138 (C. 142 ; B. XIX. 123). 1 B. पठेदासनसं. 2 C. स्थितिपाठ्यं.
 3 B. adds a couplet

आसीनमास्यते यत्त 'चिन्ताशोकसमन्वितम्
 'अप्रसाधितगात्रं च 'जिह्मदृष्टिनिरीक्षितम्' ॥१३९॥
 यत्र स्त्री नखवेपेण ललितं संस्कृतं पठेत् ।
 सखीनां तु विनोदाय सा श्रेया 'पुष्पगण्डिका' ॥१४०॥
 प्रच्छेदकः स विषेयो यत्र चन्द्रातपाहताः ।
 स्त्रियः प्रियेषु सज्जन्ते ह्यपि विप्रियकारिणु ॥१४१॥
 'अनिष्टुरस्वल्पपदं समवृत्तैरलङ्कृतम् ।
 नाट्यं पुल्यभावाद्यं त्रिमूढकमुदाहृतम् ॥१४२॥
 पात्र विस्मृतसङ्केतं सुव्यक्तकरणाग्नितम् ।
 प्राकृतैर्वचनैर्युक्तं विदुः सैन्धवकं बुधाः ॥१४३॥
 'शुभार्थगीताभिनयं चतुरस्रपदक्रमम् ।
 'स्पष्टभावरसोपेतं 'व्याजचेष्टं' द्विमूढकम् ॥१४४॥
 उत्तमोत्तमकं विद्यादनेकरसकं श्रयम् ।
 'विचित्रैः श्लोकवन्धैश्च हेलभाषविभूषितम् ॥१४५॥
 यदि 'प्रतिरुतिं दृष्ट्वा विनोदयति मानसम् ।
 'मदनानलतप्तं तु विजिह्वपदमुच्यते ॥१४६॥
 कोपप्रसादजनितं साधिश्रेषपदाश्रयम् ।
 उक्तप्रत्युक्तमेव स्याच्चित्तगीतार्थयोजितम् ॥१४७॥

- १३९ (C. १४३ ; B. XIX. १२५) १ B. सर्वातोदविवर्जितम् २ B.C.
 अप्रसारितः. ३ B. चिन्ताशोकसमन्वितम्. ४ B. adds a couplet. १४० (C.
 १४४ ; B XIX. १२७) १ C. पुष्पगण्डिका. २ B. adds another def.
 १४१ (C. १४५ ; B. XIX. १२९) १४२ (C. १४६ ; B XIX १३०)
 १ B. अनिष्टुरस्वल्प १४३ (C. १४७ ; B. XIX. १३१) १४४ (C.
 १४८ ; B. XIX. १३३) १ B. मुखप्रतिमुखोपेतं. २ B. छिष्टः. ३ B. वैचित्र्याथ
 द्विमूढके. १४५ (C. १४९ ; B. XIX १३४). १ B. विचित्रैः.
 १४६ (C. १५० ; B. XIX. १३६). १ B. प्रियाकृतिं. २ B. उत्साहो.
 १४७ (C. १५१ ; B. XIX १३५). १ C. किन्तु गीतार्थयोजितम्.

दृष्ट्वा स्वप्ने प्रियं यत्न मदनानलतापिता ।
 करोति विविधान् भावान् तद्वै 'भावितमुच्यते' ॥१४८॥
 एतद्वै 'लास्यविधौ लक्षणमुक्तं मया तु विस्तरतः ।
 तदिहैव तु यन्मोक्तं प्रसङ्गविनिवृत्तिहेतोस्तु' ॥१४९॥
 'इति दशरूपविधानं सर्वं' मोक्तं मयाऽहि लक्षणतः ।
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि वृत्तीनामिद्वलक्षणम्' ॥१५०॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपविधानं नाम
 विशोऽध्यायः ।

१४८ (C. १५२ ; B XIX. १३७) १ B भाविषम्. १४९ (C. १५३ ,
 B.XIX. १३८). १ B. एतेषा. २ B. adds here XIX. १३९-१५३ which
 are repetitions. See below XXI. ११ ४-१२७. १५० (C. १५४ ;
 B.XIX. १५४). १ C इतिवृत्तं सप्तम्यर्थं मया मोक्तं द्विजोक्तमाः.

एकविंशोऽध्यायः

इतिवृत्तं तु 'काव्यस्य शरीरं परिकीर्तितम् ।
 पञ्चमिः सङ्घिमित्तस्य 'विभागः संप्रकल्पितः ॥१॥
 इतिवृत्तं द्विधा चैव युधस्तु 'परिकल्पयेत् ।
 आधिकारिकमेकं तु प्रासङ्गिकमयापरम् ॥२॥
 यत्कार्यं 'हि फलप्राप्त्याः सामर्थ्यात्परिकल्प्यते ।
 तदाधिकारिकं हेयमन्यत् प्रासङ्गिकं विदुः ॥३॥
 कवेः प्रयत्नान्नेतृणां युक्तानां विध्यपाश्रयात् ।
 कल्प्यते 'यत्फलप्राप्तिः 'समुत्कर्गात् फलस्य तु ॥४॥
 कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।
 'परोपकरणार्थं' तु कीर्त्यते ह्यानुपङ्गिकम् ॥५॥
 संसाध्ये फलयोगे तु व्यापारः 'साधकस्य यः ।
 तस्यानुपूर्व्या 'विशेषाः पञ्चावस्थाः प्रयोनद्धमिः ॥६॥
 • ११ नाट्यप्रकरणमवा अयस्यास्ता मता इह ।
 • धर्मकामार्थसम्यग्यः फलयोगस्तु कल्प्यते ॥७॥
 प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च तथा प्राप्तेश्च सम्भवः ।
 नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः ॥८॥
 श्रोतुं न्यमात्रयन्वस्तु यद्बीजस्य निवर्धते ।
 महतः फलयोगस्य स सत्त्वारम्भ इष्यते ॥९॥

1-9 (C. 1-9 ; B.XIX. 1-3,5,4,7-9). 1 B. नाट्यस्य. 2 C. विभागः परिकीर्तितः. 3 C. परिवर्जयेत्. 4 C. तु. 5 B. हि. 6 B.C. समुत्कर्गात्, we with Bc. 7 C. तु. 8 B. तत्परोपकरणार्थं. 9 B. reads this before 4, and BC add after this तौकिष्ठमुच्यते चाख्या यथावस्थारमोद्धवा । दशधा मन्मथावस्था व्यवस्था द्विविधा मता. 10 C. •वहेया. 11 Buddh have this, not B.

अपश्यतः फलप्राप्तिं व्यापारो यः फलं प्रति ।
 'पदं चोत्सुन्यगमनं स प्रयत्नः प्रकीर्तितः ॥१०॥
 ईपत्प्राप्तिश्च या काचिद् 'अर्थस्य परिकल्पते ।
 भावमात्रेण 'स द्वेयो विधिर्हैः प्राप्तिसम्भवः ॥११॥
 नियतां च फलप्राप्तिं यत्र भावेन पश्यति ।
 नियतां तां फलप्राप्तिं 'सगुणां परिचक्षते ॥१२॥
 अभिप्रेतं समग्रं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् ।
 'यद् दृश्यते निवृत्ते तु फलयोगः स उच्यते ॥१३॥
 सर्वस्यैव हि कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।
 'यथानुक्रमशो ह्येताः पञ्चावस्था भवन्ति हि ॥१४॥
 धासां स्वभावभिन्नानां परस्परसमागमात् ।
 विन्यासः फलभावेन 'फलाय परिकल्प्यते ॥१५॥
 इतिवृत्तं 'यथाप्यात पुरस्तादाधिकारिकम् ।
 तदारम्भादि कर्तव्यं 'फलान्तं च यथा भवेत् ॥१६॥
 'पूर्णसंधि च 'तत्कार्यं हीनसन्ध्यपि वा पुनः ।
 नियमात्पूर्णसन्धिः स्याद्धीनसन्धिस्तु कारणात् ॥१७॥
 एकलोपे चतुर्थस्य द्विलोपे त्रिचतुर्थयोः ।
 द्वितीयत्रिचतुर्थानां त्रिलोपे लोप इष्यते ॥१८॥
 प्रासङ्गिके परार्थत्वान्न ह्येव नियमो भवेत् ।
 यद्वृत्तं 'तु भवेत्तत्र संयोज्यमविरोधतः ॥१९॥

10-19 (C. 10-20 ; B XIX, 10-19). 1 B.C. परं. 2 B. फलस्य.

3 B. तं प्राहुर्विधिः। प्राप्तिसम्भवम्. 4 C. गणुस्तु विनिर्दिशेत्. 5 B.

इतिवृत्ते भवेद्यस्मिन् फलयोगः प्रकीर्तितः. 6 B. एतास्तनुक्रमेणैव. 7 B फलहेतुः

प्रकीर्तितः. 8 B. समाख्यातं. 9 C. फलन्ति. 10 B. पूर्णमन्धि च कर्तव्यं.

11 C यन् कार्यं Bc. तत् कार्यं. 12 B सम्भवेत्तत्र संयोज्यम्.

इतिवृत्ते यदावस्थाः पञ्चारम्भादिकाः स्मृताः ।
 'अर्थप्रकृतयश्चासां पञ्च बीजादिका अपि ॥२०॥
 'बीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।
 अर्थप्रकृतयः पञ्च कृत्वा योग्या यथाविधि ॥२१॥
 अल्पमात्रं समुत्सृष्टं बहुधा यत्प्रसर्पति ।
 फलावसानं यच्चैव बीजं तदभिधीयते ॥२२॥
 प्रयोजनानां विच्छेदे यद्विच्छेदकारणम् ।
 यावत्समातिर्यन्धस्य स विन्दुरिति संग्रहितः ॥२३॥
 यद्वृत्तं द्वि परार्थं स्यात् प्रधानस्योपकारकम् ।
 प्रधानवच्च कल्प्येत सा पताकेति कीर्तिता ॥२४॥
 फलं संकल्प्यते सद्भिः परार्थं यस्य केवलम् ।
 अनुबन्धेन हीतस्य प्रकरीं तां विनिर्दिशेत् ॥२५॥
 यदाधिकारिकं वस्तु सम्यक् प्राप्नोति प्रयुज्यते ।
 तदर्थो यः समारम्भस्तत्कार्यं समुदाहृतम् ॥२६॥
 पतेपां यस्य येनार्थो यतश्चगुण इष्यते ।
 प्रधानं तत्प्रकर्तव्यं गुणभूतान्यतः परम् ॥२७॥
 एकोऽनेकोऽपि वा सन्धिः पताकायां च यो भवेत् ।
 प्रधानार्थानुयायित्वाऽनुबन्धः स कीर्त्यते ॥२८॥
 आगर्भादाविमर्शद्वा पताका विनिर्गते ।
 'कस्माद्यस्मात्तु बन्धोऽस्याः परार्थोऽप्येककल्प्यते ॥२९॥
 यत्तार्थं चिन्त्यमानेऽपि तद्विद्वदर्थः प्रयुज्यते ।
 आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥३०॥
 सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।
 पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्त्यते ॥३१॥

20-31 (C. 21-32 ; B. XIX. 20-31). 1 B प्रकृतयः पञ्च तया.

2 C. बीजविन्दु-पताकाश्च. 3 B. अनुसन्धिः. 4 C. तस्मात्.

- 'वचः सातिशयश्लिष्टं' काव्यवन्वसमाश्रयम् ।
 पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥३२॥
 अर्थोपक्षेपणं 'यत्तु लीनं सविनयं भवेत् ।
 श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमिष्यते ॥३३॥
 द्वयर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्ट काव्ययोजितः ।
 'उपन्याससंयुतश्च तच्चतुर्थमुदाहृतम्' ॥३४॥
 चतुष्पताकापरम् नाटके 'कान्यमिष्यते ।
 पञ्चभिः सन्धिर्मियुक्तं 'तां च वक्ष्याम्यतः परम् ॥३५॥
 मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्शश्च तथैव हि ।
 तथा निर्वहणं चैव सन्धयो नाटके स्मृताः ॥३६॥
 * पञ्चभिः सन्धिर्मियुक्तं प्रधानमनुकीर्त्यते ।
 * शेषाः प्रधानसन्धोनामनुप्राह्यास्तु सन्धयः' ॥३७॥
 यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थस्तसम्भवा ।
 काव्ये शरीरानुगतं तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥३८॥
 बीजस्योद्घाटनं यत्तु दृष्टमष्टमिव क्वचित् ।
 'मुखे न्यस्तस्य सर्वत्र तद्वै प्रतिमुखं भवेत् ॥३९॥
 उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव वा ।
 पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भ इति संक्षितः ॥४०॥
 गर्भनिर्भिन्नबीजार्यो विलोभनश्रुतोऽपि वा ।
 १० क्रोधव्यसनजो वापि विमर्शः स इति स्मृतः ॥४१॥

32-41 (C. 32-42 ; B.XIX. 32-42). 1 C. वचसाऽतिशयः.

- 2 B. यत्तु. 3 C. उपन्यासः संयुतश्च. B. उपन्याससंयुक्तश्च. 4 B. adds
 यत्र सातिशयं वाक्यमर्थोपक्षेपणं भवेत् । विनाशि दृष्टमन्ते च पताकार्थं तु तद्भवेत्.
 5 B. कार्य. 6 BC. ताश्च 7 B. *मनुप्राह्यमनुसन्धयः. 8 B. यत्र 9 B. मुखन्यस्तस्य.
 10 C. किञ्चिदास्त्रोपसंयुक्तो.

'समानयनमर्थानां मुखाधानां सवीजिनाम् ।
 'फलोपसङ्गतानाञ्च क्षेयं निर्वहणं तु तत् ॥४२॥
 एते हि सन्ध्यो क्षेया नाटकस्य प्रयोक्तृभिः ।
 तथा प्रकरणस्यापि क्षेपाणां च निबोधत ॥४३॥
 'व्यायोगोद्दामृतौ चापि त्रिसन्धी परिकीर्तितौ ।
 न तयोर्व्यमर्शस्तु कर्तव्यः कविभिः सदा ॥४४॥
 'डिमः समवधारश्च चतुःसन्धी प्रकीर्तितौ ।
 गर्भावमर्शो न स्यातां 'न च वृत्तिस्तु कैशिकी ॥४५॥
 द्विसन्धि तु प्रहसनं धीश्वङ्को भाण एव च ।
 मुखनिर्वहणे 'स्यातां तेषां वृत्तिश्च भारती' ॥४६॥
 एवं च सन्ध्यः कार्या दशरूपे प्रयोक्तृभिः ।
 पुनः सन्ध्यन्तरं तेषामङ्गकल्पं निबोधत^१ ॥४७॥
 साम भेदः प्रदानं च दण्डश्च धध एव च
 प्रत्युत्पन्नमतिथं च गोत्रस्थलितमेव च ॥४८॥
 सादसं च भयश्चैव ह्रीर्माया क्रोध एव च ।
 भोजः संवरणं भ्रान्तिस्तथा हेत्वधधारणम् ॥४९॥
 दूतो लेखा तथा स्वप्नश्चित्रं मद इति द्विजाः ।
 सन्ध्यन्तराणि सन्धीनां विशेषस्त्वेकविंशतिः ॥५०॥
 सन्धीनां यानि वृत्तानि प्रदेशेष्वनुपूर्वशः ।
 स्वसम्पद्गुणयुक्तानि तान्यङ्गान्युपधारयेत् ॥५१॥
 इष्टस्यार्थस्य 'वचनं वृत्तान्तस्यानुपक्षयः ।
 रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुह्यानां चैव गूहनम् ॥५२॥

42-52 (C. 43-53, B.XIX 43-51). 1 C. समानय समार्थानां
 मुखार्थानां. 2 B. नानामाबोत्तराणा यद्भवेत्. 3 B. reads this (44a) as
 45a and vice versa. 4 Ibid. 5 B. तयोर्वृत्तिश्च कैशिकी. 6 B. तत्
 कर्तव्ये कविभिः सदा. 7 B. adds here a couplet, on Vrtti. 8 B. om.
 47-50. 9 B.C. रचना, we with Bd.

आश्चर्यवद्भिख्यातं प्रकाश्यानां प्रकाशनम् ।
 अङ्गानां पट्विधं ह्येनदुक्तं शास्त्रे प्रयोजनम् ॥५३॥
 अङ्गहीनो नरो 'यद्वद्युद्धारम्मेऽश्मो भवेत् ।
 अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगक्षमो भवेत् ॥५४॥
 'काव्यं यदपि हीनार्थं सम्यगङ्गैः समन्वितम् ।
 'दीप्तत्वात् प्रयोगस्य शोभामेति न संशयः ॥५५॥
 'उदात्तमपि यत्काव्यं स्यादङ्गैः परिवर्जितम् ।
 हीनत्वात् प्रयोगस्य न सतां रञ्जयेन्मनः ॥५६॥
 'तत्तात्सन्धिप्रयोगेषु 'यथादेशं यथारसम् ।
 कविनाऽङ्गानि कायाणि सम्यक्कानि नियोजत ॥५७॥
 उपश्लेषः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।
 युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषना ॥५८॥
 उद्धेदः करणं भेदो 'तान्यङ्गानि वै मुखे ।
 तथा प्रतिमुखे चैव दृष्टुताङ्गान्यतः परम् ॥५९॥
 विलासः परिसर्पश्च विधूतं तापनं तथा ।
 नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा 'प्रणमनं पुनः ॥६०॥
 निरोधश्चैव विज्ञेयः पर्युपासनमेव च ।
 यत्र' पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार एव च ॥६१॥
 एतानि वै प्रतिमुखे गर्भेऽङ्गानि नियोजत ।
 अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे ध्रुमः ॥६२॥
 सङ्गदध्यानुमानं च प्रार्थनाक्षितमेव च ।
 तोट्काधिवले कैव 'चोद्वेगो विद्रवस्तथा ॥६३॥

53-63 (C. 54-64 ; B. XIX. 52-62). 1 B. यद्वर्नवारम्भसम्भो. 2 B. has 55 after 56. 3 C. दीप्ताङ्गत्वात्. 4 See 3 above. 5 B. 'सन्धिप्रदेशेषु. 6 B. यथायोगं. 7 B. प्रणमनं. 8 C चोद्धेदो.

अङ्गान्येतानि वै गर्भे ह्यवमर्शे निबोधत ।
 अपवादोऽथ संप्रोदोऽभिद्वयः^१ शक्तिरेव च ॥६४॥
 व्यवसायः प्रसङ्गश्च [द्र]तिः^२ खेदो निषेधनम् ।
 विरोधनमथादानं सादनं^३ च प्रयोचना ॥६५॥
 'एतान्यवमृशेऽङ्गानि भूयो निर्वहणे शृणु ।
 'सन्धिर्विवोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ॥६६॥
 'कृतिः प्रसादश्चानन्दः समयो ह्यपगूहनम् ।
 भाषणं पूर्ववाक्यं च 'काव्यसंहार एव च ॥६७॥
 प्रशस्तिरिति 'चाङ्गानि कुर्यान्निर्वहणे बुध ।
 चतुष्पष्टिर्बुधैर्ज्ञेयान्येतान्यङ्गानि सन्धिषु^४ ॥६८॥
 पुनरेषां प्रवक्ष्यामि लक्षणानि यथाक्रमम् ।
 काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरप्यशेष इति स्मृत ॥६९॥
 'समुत्पन्नार्थवाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु सः ।
 तन्निष्पत्त्या तु कथनं परिन्यासः प्रकीर्तितः ॥७०॥
 गुणनिर्वर्णनं यत्तु विलोभनमिति स्मृतम् ।
 संप्रधारणमयीनां युक्तिरित्यभिधीयते ॥७१॥
 'सुखार्थस्योपगमनं प्राप्तिरित्यभिसंशितम् ।
 योजार्थस्योपगमनं समाधानमपीष्यते ॥७२॥
 सुखदुःखरुतो योऽर्थस्तद्विधानमिदोच्यते ।
 कौतूहलोत्तरावेगो^५ भवेत्तु परिभाषना ॥७३॥

64-73 (C. 65-75, B.XIX 63-73). 1 B.C. विद्वय. Miss
 बुति. 2 B.C. द्वादनं, NL. सादनं. 3 B. व्यवहारश्च युक्तिश्च विमर्शज्ञान्यमूनि
 च. 4 B. सन्धिर्विरोधः, C सन्धिर्विरोध, DR विविधो. 5 B.C. बुतिः, B.n.
 कृतिः. 6 C. कार्यः. 7 B. संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः. 8 B.C. add a
 couplet 9 B. यदुत्पन्नार्थः. 10 B.C. सुखार्थः. 11 C. रावेशो.

वीजाद्यस्य प्ररोहो य उद्भेदः स तु कीर्तितः ।
 प्रकृतार्थसमारम्भः करणं परिचक्षते ॥७४॥
 लङ्घातभेदनार्थो यः स भेद इति संग्रितः ।
 एतानि तु मुखाङ्गानि वक्ष्ये प्रतिमुखे पुनः ॥७५॥
 समीहा रतिमोगार्था बिलास इति कीर्तितः ।
 दृष्टनष्टानुसरणं परितर्पस्तु वर्ण्यते ॥७६॥
 हृतस्यानुनयस्यादौ विधूतमपरिग्रहः ।
 अपायदर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत् ॥७७॥
 क्रीडाथं विहितं यत्तु हास्यं नमो तु संग्रितम् ।
 दोषप्रच्छादनार्थं तु हास्यं नमोद्यति स्मृतम् ॥७८॥
 उत्तरोत्तराक्षयं तु भवेत्यगमनं^१ बुधाः ।
 या तु व्यसनसंग्राप्तिर्निरोधः सः प्रकीर्तितः ॥७९॥
 क्रुद्धस्यानुनयो यत्तु भवेत्तत्पर्युपासनम् ।
 विदोषवचनं यत्तु तत्पुष्पमिति संग्रितम् ॥८०॥
 'प्रत्यक्षरुक्षं यद्वाक्यं तद्वज्रमिति संग्रितम् ।
 उपपत्तिहृत्तो योऽर्थ उपन्यासस्तु स स्मृतः ॥८१॥
 चानुरूप्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते ।
 एतानि तु प्रतिमुखे गर्भे चापि निबोधनं^२ ॥८२॥
 कण्ठापाश्रयं यत्तदभूताहरणं विदुः ।
 तत्त्वार्थवचनं चैव मार्ग इत्यभिधीयते ॥८३॥
 चित्रार्थसमवाये तु चित्को रूपाभिप्यते ।
 यत्तु सातिदायं वाक्यं तदुदाहरणमिष्यते ॥८४॥
 'भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रम इत्यभिधीयते ।
 सामदानार्थसंयोगः^३ संग्रहः स तु कीर्तितः ॥८५॥

74-85 (C. 76-87 ; B. XIX. 74-85a). 1 B. प्रत्यु. 2 C.
 प्रत्यक्षरूपं 3 B. om. this hem. 4 C सादृश्यो. 5 B. ज्ञानदानादि.

रूपानुरूपगमनमनुमानमिति स्मृतम् ।
 रतिहर्षोत्सवाद्यर्थप्रार्थना प्रार्थना भवेत् ॥८६॥
 गर्भस्योद्भेदनं यत्तु तदाक्षिप्तमिति स्मृतम् ।
 संरम्भवचनं चैव तोदकं नाम संक्षिप्तम् ॥८७॥
 कपटेनातिसन्धानं ह्येव त्वयिबलं दुर्घैः ।
 भयं नृपारिदस्युत्थमुद्वेगः परिकीर्तितः ॥८८॥
 'नृपाग्निभयसंयुक्तः संभ्रमो विद्रवः स्मृतः ।
 पतान्यङ्गानि गर्भे स्युरवमर्शे निबोधत' ॥८९॥
 दोषप्रत्यापनं यत् स्यात् सोऽपवादः प्रकीर्तितः ।
 रोषप्रथितवाक्यं तु संफेदः स उदाहृतः ॥९०॥
 गुरुव्यतिक्रमो यस्तु 'विज्ञेयोऽभिद्रवस्तु सः ।
 'विरोधोपशमो यस्तु सा शक्तिः परिकीर्तिता ॥९१॥
 व्यग्रतायस्तु विज्ञेयः 'प्रतिज्ञाहेतुसम्भवा ।
 प्रसङ्गश्चैव विज्ञेयो गुरुणां परिकीर्तनम् ॥९२॥
 घान्द्यमाभर्षणकृतं '[द्र]तिस्तद्भेदाहृतम् ।
 मनश्चेष्टाविनिष्पन्नः धर्मः खेद उदाहृतः ॥९३॥
 ईप्सितार्थप्रतिघातो 'निषेधः स तु कीर्तितः ।
 'विरोधनं तु संरम्भादुत्तरोत्तरमापणम् ॥९४॥
 बीजकार्योपगमनमादानमिति' अंशितम् ।
 अवमानात्कृतं वाक्यं कार्यार्थं 'सादनं भवेत् ॥९५॥

86-95 (C. 88-97 ; B. XIX. 85b-94) 1 B. शङ्काभयतास कृतो विद्रवः
 मनुदाहृतः. 2 B om. 89b. 3 B. यस्तु स इवः परिकीर्तित, C. विज्ञेयो विद्रवस्तु
 सः. 4 C. विरोधिप्रशमो. 5 B. प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः, C. प्रतिज्ञादोषसम्भवः. 6 B.C.
 युतिः. 7 B. प्रतिषेधः. 8 B. कार्याल्लयोपगमनं विरोधनमिति स्मृतम्. 9 B.
 मादानमिति. 10 B.C. द्वादनं NL. मादनं.

प्ररोचना च विद्वया संहारार्थप्रकाशिनी ।
 एतान्यधमृदोऽङ्गानि संहारे तु निबोधत ॥९६॥
 'मुखवीजोगमनं सन्धिरित्यभिधीयते ।
 कार्यस्यान्वेषणं पुनस्तथा विबोध इति कीर्तितः ॥९७॥
 उपक्षेपस्तु कार्याणां ग्रथनं परिकीर्तितम् ।
 अनुभूतस्य कथनं निर्णयः समुदाहृतः ॥९८॥
 परिवादकृतं यत् स्यात् तदाहु परिभाषणम् ।
 लब्धस्यार्थस्य 'गमनं' कृतिरित्याभिधीयते ॥९९॥
 शुश्रूषाद्युपसम्पन्नः प्रसाद इति भण्यते ।
 समागमस्तु योऽर्थानामानन्दः स तु कीर्तितः ॥१००॥
 दुःखस्यापगमो यस्तु 'समयः स निगद्यते' ।
 अद्भुतस्य च संप्राप्तिर्भवेत्तदुपगूहनम् ॥१०१॥
 सामदानादिसंयुक्तं भाषणं तृच्यते बुधैः ।
 पूर्ववाक्यं तु विज्ञेयं यथोक्तार्थप्रदर्शकम् ॥१०२॥
 वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ।
 'नृपदेशप्रशान्तिश्च प्रशस्तिरभिधीयते ॥१०३॥
 इत्येतानि यथासन्धि कार्याण्यङ्गानि 'रूपके ।
 कविभिः 'काव्यकुशलै रसभाषानवेक्ष्य तु ॥१०४॥
 १० सर्वङ्गानि कदाचित्तु द्वित्रियोगेन वा पुनः ।
 ज्ञात्वा कार्यमवस्थां च योज्यान्वङ्गानि सन्धियुः ॥१०५॥
 * विष्कम्भश्चूलिका चैव तथा चैव प्रवेशकः ।
 * अङ्गावतारोऽङ्गमुखमयोपक्षेपपञ्चकम् ॥१०६॥

96-106 (C. 98-108 ; B XIX. 95-110). 1 C. मुखवीजो. 2 B. निरोध, C. विरोध. 3 B.C. शमनं, Bbh. गमनं. 4 B.C. युति, DR. कृति. 5 C. स शम. सन्निगद्यते. 6 B. reads here 99b. 7 C. नृपदेव. 8 B. नाटके. 9 C. कार्यकुशलः. 10 B. संनिधानि. 11 B. reads here 47-50.

- * मध्यमपुरुषनियोज्यो नाटकमुखसन्धिवस्तुसञ्चारः^१ ।
- * विष्कम्भकस्तु 'कार्यः पुरोहितामात्यकञ्चुकिभिः ॥१०७॥
- * शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्वित्रिघो विष्कम्भकस्तु विज्ञेयः ।
- * मध्यमपादैः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यमैः कृतः ॥१०८॥
- * अन्तर्यवतिरासंस्थैरुत्तमाधममध्यमैः^२ ।
- * अर्धोपक्षेपणं 'यत् क्रियते सा हि चूलिका ॥१०९॥
- * 'अङ्गान्तराधिकारी संक्षेपार्थमधिरुह्य [सन्धौ] नाम्'^३ ।
- * प्रकरणनाटकप्रिये प्रवेशको नाम विज्ञेयः^४ ॥११०॥
- * 'अङ्गान्तरैयवाऽङ्गे निपतति यस्मात् प्रयोगमासाद्य ।
- * चीजार्थयुक्तियुक्तो विज्ञेयोऽङ्गाधतारोऽसौ ॥१११॥
- * विशिष्टमुखमङ्गस्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
- * यत् संक्षिप्यते पूर्वं तदङ्गमुपमिष्यते ॥११२॥
- 'वृत्तिवृत्तसम्पन्नं 'पदार्थप्रकृतिसमम् ।
- पञ्चावस्थासमुत्पन्नं पञ्चभिः सन्धिभिर्युतम् ॥११३॥
- सन्ध्यन्तरैकविंशत्या चतुर्गुणसंयुतम्^५ ।
- पद्त्रिंशद्विंशतौपेतं गुणाऽलङ्कारभूयितम् ॥११४॥
- महारसं महाभोगमुदात्तवचनान्वितम् ।
- महापुरुषसञ्चारं साध्याचारजनप्रियम् ॥११५॥
- 'सुष्ठुष्टसन्धियोगं च सुप्रयोगं सुसाधयम् ।
- मृदुरादाभियानं च कथिः कुर्यात्तु नाटकम् ॥११६॥

107-108 (C. 109-110 ; B XIX. 111-112). 1 B. 'सन्धिमात्रमधारः

2 C. संस्मृतः पुरोहितः. 109-111 (C. 111-112, 115 ; B. XIX.

113-114). 1 B. 'संस्थै' सूत्रादिभिरनेकधा. 2 B. यत्तु. 3 B. अङ्गान्तरानुमारी.

4 Miss. विन्दुनाम्. 5 C. adds here 2 couplers ; see XX. 33 above.

6 B. अङ्गान्त एव चाङ्गो. 112-116 (C. 116-120 ; B. XIX. 115-116,

139-141). 1 C. इतिप्रलब्ध, 2 C. पताकार्यप्रतिव्रियम्. 3 B. shortens

113-114. 4 B. सुष्ठुष्टमन्धिमयोगं.

श्वस्या या तु लोकस्य सुखदुःखसमुद्भवा ।
 नानापुष्पसंचारा नाटके सम्भवेदिह ॥११७॥
 न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
 न तत्कर्म न योगोऽसौ नाटके यत्र दृश्यते ॥११८॥
 यो यः स्वमात्रो लोकस्य नानावस्यान्तरात्मकः ।
 'सोऽङ्गाभितयसंपुक्तो नाट्यमित्यभिधीयते ॥११९॥
 देवतानामृषीणां च राज्ञां लोकस्य चैव हि ।
 पूर्ववृत्तानुवरितं नाटकं नाम तद्भवेत् ॥१२०॥
 मत्सात् स्वभावं 'संहत्य साङ्गोपाङ्गविक्रमैः ।
 'अभिनीयते गम्यते तस्माद्वै नाटकं स्मृतम् ॥१२१॥
 सर्वभावैः सर्वरसैः सर्वकर्मप्रवृत्तिभिः ।
 नानावस्यान्तरोपेतं नाटकं संविधीयते ॥१२२॥
 'यान्येव शिल्पजातानि ह्येककर्मवृत्तानि च ।
 'तान्येवैषाणि रूपाणि कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥१२३॥
 लोकसमावं संप्रेक्ष्य नराणां च बलाबलम् ।
 संमोर्गं चैव युक्तिं च ततः कार्यं तु नाटकम् ॥१२४॥
 भविष्यति युगे प्रायो भविष्यन्त्ययुषा नराः ।
 ये चापि हि भविष्यन्ति 'तेऽत्यल्पध्रुतबुद्धयः ॥१२५॥
 बुद्धयः कर्म शिल्पानि वैचक्षण्यं कलासु च ।
 सर्वाणि पुंसां नश्यन्ति यदा लोकः प्रपश्यति ॥१२६॥
 तदेवं 'लोकभावानां प्रसमोक्ष्य बलाबलम् ।
 मृदुशब्दं सुखार्थं च कविः कुर्यात्तु नाटकम् ॥१२७॥

- ११७-१२७ (C. १२१-१३१ ; B. XIX. १४२-१५२). १ B. सोऽङ्गाभिननैः.
 २ B. चोददृष्टनेषत्ताम्. ३ B. संलज्ज. ४ B. प्रदुन्यते दायते. १२३-१२७ (C.
 १२७-१३१ ; B. XIX. १४८-१५२). १ B. अन्येऽपि शिल्पजातानि नैककर्मवृत्तानि.
 २ C. तानि शेषाणि. ३ B. ते बलध्रुतबुद्धयः. ४ B. reads १२६ differently.
 ५ B. लोकभाषाणां.

चेक्रीडिताद्यैः शब्दैस्तु काव्ययन्त्रा भवन्ति ये ।

वेद्या इव न 'शोमन्ते कमण्डलुधरैर्द्विजैः' ॥१२८॥

इतिवृत्तं ससन्ध्यङ्गं मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः^१ ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वृत्तीनामिह लक्षणम् ॥१२९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे सन्ध्यङ्गविकल्पो नाम

एकविंशोऽध्यायः ।

१२८ (C. १३२; B.XIX. १५३). १ B. न ते मान्ति. १२९ (C १३३ ;
B.XIX. १५४). १ B. दशरूपविधानं च मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः.

द्वाविंशोऽध्यायः

समुत्थानं तु वृत्तीनां व्याख्यास्याम्यनुपवेशः ।
 यथा वस्तुद्रव्यं चैव काव्यानां च विद्वत्पनम् ॥१॥
 एकार्णवं जगत् कृत्वा भगवानप्युतो यदा ।
 शेते स नागपर्यङ्गे ^१लोकान् संक्षिप्य मायया ॥२॥
 अथ ^२वीर्यमदोग्मन्तावसुरी मधुवेदमी ।
 तर्जयामासातुर्देव तरसा युद्धमाङ्क्षिणी ॥३॥
^३बाह्विर्मर्दमानो तावक्ष्यं भूतभावनम् ।
 मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव योधयामासतु प्रभुम् ॥४॥
^४अभिद्रवन्तावन्योन्य वापयैश्च पर्यैस्तदा ।
 नानाधिपेपचने, कम्पयन्ताविमोदधिम् ॥५॥
 तयोर्नैरप्रकाराणि ^५श्रुत्वा वापयानि गर्जतो ।
^६किञ्चिदाकम्पितमना द्रुहिणो वान्यमत्रगीत् ॥६॥
 किमिदं भारती वृत्तिर्वाग्भिरेव प्रवर्तते ।
 उत्तरोत्तरस्संवृद्धा नन्विमौ निधन नय ॥७॥
 पितामहवचः श्रुत्वा प्रोवाच मधुसूदनः ।
^७वाढं कार्यक्रियाहेतोर्भारतीयं विनिर्मिता ॥८॥
^८भाषतो वान्यभूयिष्ठा भारतीय भविष्यति ।
^९अहमेतौ निहन्म्यद्य इत्युक्त्वा वचन हरिः ॥९॥
 शुद्धैरनिरुतेरद्वैः साङ्गहारैस्तदा भृशम् ।
^{१०}योधयामास तौ दैत्यौ युद्धमार्गविशारदौ ॥१०॥

1-10 (C 1 10, B XX 1-10) 1 C लोक 2 B वीर्यवली०

3 B निज बाह्विर्मर्दता भूतभावनमन्त्रया 4 B बहुभिः पर्यैर्वाक्पर्यैरन्योन्यमभिद्रवम्

5 B. वचासि वदतोत्तदा, C गर्जतोः, B c वर्ततो 6 B श्रुत्वा त्वभिहतमना

7 B कार्यहतोर्मया वदन् 8 B. वदता 9 B सम्पादेतो 10 B योधयामासतु

भूमिसंस्थानसंयोगैः पद्म्यासैस्तदा हरेः ।

अतिभारोऽभयद्भूमेर्भारतो तत्र निर्मिता ॥११॥

वस्त्रितैः शार्ङ्गधनुस्तीक्ष्णैर्दासिकैरथ ।

सत्त्वाधिकैरसंभ्रान्तैः सात्त्विकी तत्र निर्मिता ॥१२॥

विचित्रैरङ्गद्वारैस्तु देवो लीलासमुद्भूयैः* ।

यस्मिन् यच्छिन्नापाशं कैशिकी तत्र निर्मिता ॥१३॥

संरम्भावेगवदुलैनानाचारोसमुत्थितैः ।

नियुद्धरूपेणैश्वर्यैर्निर्मिताऽऽरम्भो ततः ॥१४॥

यां यां देयं समाचष्टे क्रियां वृत्तिसमुत्थिताम् ।

तां तदर्थानुगैर्वाच्यैः द्रुहिणः प्रत्यपूजयत् ॥१५॥

यदा हतौ तावसुरौ हरिणा मधुनैटमौ ।

उक्त्यास्तु तदा ब्रह्मा नारायणमरिन्दमम् ॥१६॥

अहो 'विचित्रैर्विशदैः स्फुटैः सललितैरपि ।

अङ्गद्वारैः कृतं देयं त्वया दानघनाशनम् ॥१७॥

तस्मादयं सनेलोके नियुद्धसमयक्रमः ।

सनेशस्त्रविमोक्षेषु न्यायसंशो भविष्यति ॥१८॥

न्यायाधितैरङ्गद्वारैर्न्यायाच्छैव समुत्थितैः ।

यस्मादुद्धं कृतं ह्येतत्तस्मान् 'न्यायः प्रकीर्तितः' ॥१९॥

* ततो देवेषु निश्चितो द्रुहिणेन महात्मना ।

* पुनर्नारूपयोगे च 'नानाभावरसान्विताः ॥२०॥

* वृत्तिसज्ञा कृता ह्येता 'नानाभावरसाश्रया ।

* चरितैस्तस्य* देवस्य द्रव्यं* यद् यादृशं कृतम् ॥२१॥

११-२१ (C. ११-२१, B XX. ११-२१). १ B. भूमिसंयोगसंस्थानैः २ B. *नमन्वितैः ३ B. वृत्तिषु संस्थितम्. ४ B. *विग्नैः. ५ B. न्यायाः प्रकीर्तिताः. ६ B. adds one couplet. ७ B. नानाभावमन्विता. ८ B. काव्यवन्धनमा. ९ B. *यस्य.

कपिभिस्तादृशी वृत्तिः वृता ^१पाठ्यादिसम्भवा ।
 नाट्यवेदसमुत्पन्ना वागद्वाभिनयात्मिका ॥२२॥
^२पुनरिष्वस्रजातेन नानाचारी समाकुले ।
 मया कान्यक्रियाहेतोः प्रमिता द्रुहिणामया ॥२३॥
 ऋग्वेदाद् भारती वृत्तिर्यजुर्वेदाच्च साच्यती ।
 वैशिकी सामवेदाच्च शेषा चाघर्षपाचया ॥२४॥
 या वाक्प्राधाना पुष्टप्रयोज्या
 स्त्रोवर्जिता ^३संस्कृतपाठ्ययुक्ता ।
 खनामघेयैर्मरतैः प्रयुक्ता
 सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥२५॥
 भेदात्तस्यास्तु विज्ञेयाश्चत्वारोऽङ्गबभागताः ।
 प्ररोचना मुखं चैव वीथी ग्रहस्तनं तथा ॥२६॥
 जपन्यद्विनी चैव मङ्गल्या पिङ्गयावहा ।
 सर्वपापप्रशमनी पूरेरङ्गे प्ररोचना ^४ ॥२७॥
 नदी विटूपको वापि पारिपादर्शक एव वा ।
 सूत्रघारेण सहिताः संलापं यत कुर्वते ॥२८॥
 चित्रैर्वाङ्मयैः स्वकार्योत्थैर्बोध्यङ्गैरन्यथापि वा ।
 धामुखं तच्च विज्ञेयं धुधैः प्रस्तावनापि वा ^५ ।
 धामुखाङ्गान्यतो वक्ष्ये यथावदनुपूर्वदाः ॥२९॥
 उद्धात्यरुः कयोद्धातः प्रयोगातिशयस्तथा ।
 प्रवृत्तकावलगिते धामुखाङ्गानि पञ्च वै ॥३०॥
 उद्धात्यकावलगितयोर्लक्षणं कथितं नया ।
 शेषाणां लक्षणमहं व्याख्यास्यान्यनुपूर्वदाः ॥३१॥

}

२२-३१ (C. २२, २३-३१; B.XX. २३b-३४). १ C. वाक्पाठ्यः. २ C.
 पुनरिष्वस्रजातेन. ३ C. संस्कृतवाक्य. ४ B. adds. a couplet. ५ B. adds
 a hem.

सूत्रधारस्य यान्यं वा यत् वाक्यार्थमेव वा ।
 गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कयोद्घातः स कीर्तितः ॥३२॥
 'प्रयोगेऽत्र प्रयोगं तु सूत्रधारः प्रयोजयेत् ।
 ततश्च प्रविशेत् पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः ॥३३॥
 'प्रवृत्तं कार्यमाश्रित्य सूत्रभूयत् वर्णयेत् ।
 तदाश्रयाच्च पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवृत्तकम् ॥३४॥
 एवामन्यतमं त्रिष्टं योजयित्वा तु युक्तिभिः^१ ।
 पात्रमन्यैरसम्बाधं प्रकुर्यादामुषं बुधः ॥३५॥
 एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयमामुषं विविधाश्रयम्^२ ।
 लक्षणं पूर्वमुक्तं तु वीथ्याः प्रहसनस्य च ॥३६॥
 इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरियं भारती मया प्रोक्ता ।
 सात्त्वत्यास्तु विधानं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥३७॥
 या सात्त्वतेनेह गुणेन युक्ता
 न्यायेन वृत्तेन समन्विता च ।
 हर्षोत्कटा संहतशोकमाया
 सा सात्त्वती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥३८॥
 वागङ्गाभिनयवती सत्योत्थानवचनप्रकरणेषु ।
 सत्त्वाधिकारयुक्ता विज्ञेया सात्त्वती वृत्तिः ॥३९॥
 वीराद्भुतरौद्रस्या विज्ञेया 'हृत्पकरणशृङ्गारा ।
 उद्धतपुण्यमाया परस्परार्घ्यमहता च ॥४०॥
 उत्थापकश्च परिवर्तकश्च 'संलापकः ससंघातः ।
 चत्वारोऽस्या भेदा विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः ॥४१॥

32-41 (C. 32-41 ; B. XX. 35-44). 1 B. प्रयोगे तु. 2 B.

कालप्रवृत्तिम्...वर्णना या प्रयुज्यते. 3 B. adds a hem. 4 C. विबुधाश्रयम्.

5 B. निरस्तकदम्बः. 6 B. संलापकश्च संघालः.

अहमप्युत्थास्यामि त्वं तावद्दर्शयात्मनः शक्तिम् ।
 इति सङ्घर्षसमाश्रयमुत्थितमुत्थापको श्लेषः ॥४२॥
 उदधानसमारब्धानर्थानुत्सृज्य योऽर्थयोगवशात् ।
 अन्यानर्थान् भजते स चापि पत्तिर्तको श्लेषः ॥४३॥
 साधर्षजो निराधर्षजो वापि 'विविधवचनसंयुक्तः' ।
 साधिक्षेपालापो श्लेषः संलापकः सोऽपि ॥४४॥
 'मित्रार्थकार्ययुक्त्या दैववशादात्मदोषयोगाद्वा ।
 संघातभेदजननस्तज्जैः संघातको श्लेषः ॥४५॥
 इत्यष्टार्थविकल्पा वृत्तिरियं सात्त्वती मयाऽभिहिता ।
 कैशिक्यास्त्विह लक्षणमतः परं संभवस्यामि ॥४६॥

या इलक्षणेपथ्यविशेषचिता

स्त्रीसंयुता या बहुवृत्तगीता ।

कामोपभोगप्रभवोपचारा

तां कैशिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥४७॥

नमं च नमस्फुजो नमस्फोटोऽथ नमर्गमर्थः ।

कैशिक्याश्चत्वारो भेदा ह्येते समाख्याताः ॥४८॥

आस्थापितशृङ्गारं विशुद्धकरणं निवृत्तवीररसम् ।

हास्यप्रवचनबहुलं नमं त्रिविधं विजानीयात् ॥४९॥

'ईर्ष्याकोपप्रायं सोपालम्भवचनानुविद्धं च ।

आत्मोपश्लेषकृतं सविप्रलम्भं स्मृतं नमं ॥५०॥

नवमङ्गमसम्भोगो रतिसमुदयवास्यबोपसंयुक्तैः ।

श्लेषो नमस्फुजो 'हयसानभयात्मकश्चैव ॥५१॥

विविधानां भावानां लघैर्लघैर्भूषितो बहुविशेषः ।

असमप्राक्षितरसो नमस्फोटस्तु विशेषः ॥५२॥

42-52 (C. 42-52 ; B.XX. 45-60) 1 B. adds a couplet. 2 B.

रागवचनं. 3 B. adds a couplet. 4 C. मित्रार्थवाक्यं, B. मन्त्रार्थवाक्यशब्दा-

Bdh. मन्त्रार्थकार्यं. 5 C. ईर्ष्याकोपप्रायो. 6 C. भयानकश्चैव.

विधानरूपशोभाघनादिभिर्नायको गुणैर्यत् ।
 प्रच्छन्नं व्यचहरते कार्यवशाद्भर्मगर्भोऽसौ^१ ॥५३॥
 इत्यष्टार्धविरूपा वृत्तिरियं कैशिकी मया प्रोक्ता ।
 अत ऊर्ध्वमुदतरस्तामारमटीं संप्रवक्ष्यामि ॥५४॥
 वारभटप्रायगुणा तथैव बहुवचनरूपदोषेता च ।
 दम्भानृतयचनयती त्वारमटी नाम विज्ञेया ॥५५॥

* 'पुस्तावपातप्लुनलङ्घितानि

'चान्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।

* चित्वाणि 'युद्धानि च यत् नित्यं

तां तादृशीमारमटीं' यदन्ति' ॥५६॥

संक्षितकावपातौ यस्तूपापनमयापि संफेदा ।

एते ह्यस्या भेदा लक्षणमेयां प्रवक्ष्यामि ॥५७॥

अन्वयार्थशिल्पयुक्तो बहुपुस्तोत्थानचित्रनेपथ्यः ।

संक्षितयस्तुधिपयो ज्ञेयः संक्षितको नाम ॥५८॥

भयहर्षसमुत्थानं 'विद्रुतसंभ्रान्तविविधयचनं च ।

क्षिप्रप्रवेशनिर्गमप्रवपातमिमं विजानन्ति ॥५९॥

सर्वरससमासकृतं 'सविद्रयम् विद्रवाश्रय वाऽपि ।

^१'कार्यं विभाव्यते यत् यत्तद्वस्तूपापनं ज्ञेयम् ॥६०॥

संरम्भसमायुक्तो बहुयुद्धरूपनिर्मेदः ।

शस्त्रप्रहारयुद्धलः संफटो नाम विज्ञेयः ॥६१॥

पयमेता धुधैर्ज्ञेया वृत्तयो नाट्यसंश्रयाः ।

रसप्रयोगमासां च कीर्त्यमानं नियोजत ॥६२॥

53-62 (C. 53-64 ; B.XX. 61-72). 1 B. *रूपशोभाघनादि*.

2 B.C. add a couplet. 3 C. बहुवचनकपटा च, B. बहुकपटवन्नोपेता,

4 C. प्रस्तावपातः. 5 B. दैवानि. 6 C. युद्धानि. 7 B.C. add a couplet.

8. B. विद्रवविनिपातर्मप्रमाचरणम्. 9 B. C. सविद्रवाविद्रवाश्रयं, By. सविद्रवं

वाच्यविद्रवं 10 B.C. नाट्यं, Bp. कार्यं.

'शृङ्गारे चैव हास्ये च वृत्तिः स्यात् कैशिकीति सा ।

'सात्त्वती नाम सा श्रेया वीराद्भुतसमाश्रया ॥६३॥

'भयानके च वीमत्से रौद्रे चारमटी भवेत् ।

'भारती चापि विज्ञेया करुणाद्भुतसंश्रया' ॥६४॥

वृत्त्यन्त एषोऽभिनयो मयोक्ते

चागद्वसत्त्वप्रभवो यथायत् ।

आहार्यमेवाभिनयं प्रयोगे

वक्ष्यामि नेपथ्यकृतं पुनश्च ॥६५॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वृत्तिविकरूपो नाम

द्वाविंशोऽध्यायः ॥

63-65 (C. 65-69 : (B.XX. 73-77). 1 B. हास्यश्ङ्गारबहुला कैशिकी परिचक्षिता. 2 B. सात्त्वती चापि विज्ञेया वीराद्भुतसमाश्रया. 3 B. रौद्रे भयानके चैव विज्ञेयारमटी युधे. 4 B. वीमत्से कदरो चैव भारती संप्रकीर्तिताः. 5 B. C. repeat here VII. 118-119. 6 B. तु भूयः.

तयोर्विशोऽध्यायः

आहार्याभिनयं विप्राः प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
 'सर्वं एव प्रयोगोऽयं यतस्तस्मिन् प्रतिष्ठितः ॥१॥
 आहार्याभिनयो नाम श्रेयो नेपथ्यजो विधिः ।
 तत्र कार्यः प्रयत्नस्तु नाट्यस्य शुभमिच्छता ॥२॥
 नानावस्थाः प्रकृतयः 'पूर्वं नेपथ्यसूचिताः ।
 अङ्गादिभिरभिव्यक्तिमुपगच्छन्त्ययत्नतः ॥३॥
 चतुर्विधं तु नेपथ्यं पुस्तोऽलङ्कार एव च ।
 तथाङ्गरचना चैव श्रेयः सञ्जीव एव च ॥४॥
 पुस्तस्तु त्रिविधो श्रेयो नानारूपप्रमाणतः ।
 सन्धिमो व्याजिमश्चैव 'चेष्टिमश्च प्रकीर्तित ॥५॥
 किलिञ्चित्ररचमाद्यैर्यद्रूपं क्रियते वुधैः ।
 सन्धिमो नाम विज्ञेयो पुस्तो नाटकसंश्रयः ॥६॥
 व्याजिमो नाम विज्ञेयो यन्त्रेण क्रियते तु यः ।
 'चेष्ट्यते चैव यद्रूपं 'चेष्टिमः स तु संश्रितः ॥७॥
 शैलयातविमानानि चर्मवर्मघ्वजा '[ना]गाः ।
 यानि क्रियन्ते नाट्ये हि स पुस्त इति संश्रितः ॥८॥
 अलङ्कारस्तु विज्ञेयो मातृयाभरणवाससाम् ।
 नानाविधसमायोगोऽङ्गोपाङ्गविधि[क]तः ॥९॥
 'वेष्टितं वितर्त चैव संघात्यं १० प्रन्थिमं तथा ।
 ११ प्रलम्बितं तथा चैव मातृयं पञ्चविधं स्मृतम् ॥१०॥

- १-१० (C १-११ ; B. XXL १-११) १ C एवमेव. २ B. reads
 this as ३ ; B C. add २ couplets. ३ C. पूर्वनेपथ्यसूचिताः, B. नेपथ्यसाधिताः.
 ४ B. वेष्टिमा. ५ B. वेष्ट्यते. ६ B. वेष्टिमः. ७ Miss. नगाः. ८ B. •विधिः
 स्मृतः. C. •विनिर्मितः. ९ B. वेष्टिमं. १० K. तेषितं. ११ B. प्रालम्बितं.

चतुर्विधं तु विज्ञेयं देहत्यागणं युधे ।
 आवेष्ट्यं वन्यनीयं च 'प्रक्षेप्यारोप्यके तथा ॥११॥
 आवेष्ट्यं कुण्डलादीह 'यत्स्यात् श्रवणभूषणम् ।
 'श्रोणिसूत्राङ्गदै[स्तथा] वन्यनीयानि निर्दिशेत् ॥१२॥
 प्रक्षेप्यं नूपुरं विद्यादस्त्राभरणमेव च ।
 आरोप्यं हेमसूत्रादि हाराश्च विविधाश्रयाः ॥१३॥
 भूषणानां विकल्पं च पुरयस्त्रीसमाश्रयम् ।
 नानाविधं प्रवक्ष्यामि देवजातिसमुद्भवम् ॥१४॥
 चूडामणिः समकुटः शिरसो भूषणं स्मृतम् ।
 कुण्डलं मोचकं 'कीलः कर्णभरणमिष्यते ॥१५॥
 मुक्तावली हर्षकं च 'सस्रवं कण्ठभूषणम् ।
 'कटकौऽङ्गुलिमुद्रा च स्यादङ्गुलिविभूषणम् ॥१६॥
 'हस्तपी घलयं चैव याहुनालीविभूषणम् ।
 'दचकश्चूलिका कायां मणिबन्धविभूषणम् ॥१७॥
 'केयूरमङ्गदं चैव कूर्परोपरिभूषणम् ।
 त्रिसरश्चैव हाराश्च भवेद्वक्षोविभूषणम् ॥१८॥
 'व्यलन्विमौक्तिकद्वारा माल्याद्या देहभूषणम् ।
 'तलकं सूत्रकं चैव भवेत् कटिविभूषणम् ॥१९॥
 अथं पुरुषनिर्योगं कार्यं स्त्याभरणाश्रयः ।
 देवानां पार्यिवानां च पुनर्वक्ष्यामि योषिताम् ॥२०॥

- ११-२१ (C. ११-२१ ; B. XXI. ११-२१). १ B. क्षेप्यनारोप्यनेत्र च.
 २ C. तथा. ३ B. 'सूत्राङ्गदे सुहा', C. श्रोणि सूत्राङ्गदेर्महा. ४ B. puts
 १३b before १२b. ५ B. कीला. ६ B. स्रवकं, Bp. सस्रवं. ७ B. वेतिका,
 (वेदिका, वदिका). ८ B. हस्तली (Bj. हस्तली, C हस्तली). ९ C हचिकोचितिका.
 १० B. केयूरे अङ्गदे चैव कूर्परोपरिभूषणे. ११ C. व्यलन्विमौक्तिकं. १२ C.
 तरलं, B. तलकं (तनुकं, तलकं).

'शिखापाशः' 'शिखाव्यालः' 'पिण्डीपत्रं' तथैव च ।
 चूडामणिर्मकरिका 'मुक्ताजालं' गवाक्षिकम् ॥२१॥
 ललाटतिलकश्चैव नानाशिल्पप्रयोजितः ।
 'भ्रूक्षोपरिगुच्छश्च' कुसुमानुवृत्तिर्भवेत् ॥२२॥
 शिरसो भूषणं चैव विचित्रं 'शीर्षजालकम्' ।
 'कण्डकं' शिखिपत्रं च 'वेणीकञ्जं' सदोरकम् ॥२३॥
 कणिका कर्णवलयं तथा स्यात् पत्रकर्णिका ।
 'कुण्डलं' कर्णमुद्रा च कर्णोत्कीलक एव च ॥२४॥
 'नानारत्नविचित्राणि' 'दन्तपत्राणि' चैव हि ।
 कर्णयोर्मूषणं कायं कर्णपूरस्तथैव च ॥२५॥
 तिलकाः 'पद्मलेपा' च भवेद्दण्डविभूषणम् ।
 'त्रिवेणी' चैव विशेष्यं भवेद्दशोधिभूषणम् ॥२६॥
 नेत्रयोरङ्गनं 'कार्यमधरस्य' च रङ्गनम् ।
 दन्तानां विविधा रागाश्चतुर्णां 'शुद्धता' तथा ॥२७॥
 'रागान्तरविकल्पोऽथ' शोभ[नया]धिभोग्जुलः ॥
 मुग्धानां सुन्दरीणां च 'मुक्ताभाः' [स्त्रि]तशोभनाः ॥२८॥
 सुरक्ता वापि दन्ताः स्युः पद्मपल्लवरङ्गनाः ।
 'अश्मरागोद्योतितः' स्यादधरः पल्लवप्रभः ॥२९॥
 त्रिलासश्च भवेत्तासां सविभ्रान्तनिरीक्षितम् ।
 मुक्तावली व्यालपङ्क्तिर्मञ्जरी रत्नमालिका ॥३०॥

२१-३० (C. २२-३१ ; B XXI. २२-३१). १ B. शिखापाशं २ C.
 शिखाजाल. ३ C. पिण्डपात्रं. ४ B मुक्ताजाल. ५ C. गवाक्षकं. ६ B.
 भ्रूगुच्छोपरि. ७ B शीर्षजालक ८ C. कुण्डलं ९ C. वेणीकञ्जसरोचकम्,
 B. वेणीगुच्छं सदोरकम्. १० C. आवेष्टित. ११ C. नानावित्त. १२ C.
 रत्नपत्राणि. १३ C. पद्मरेखा. १४ B. त्रिवेणी १५ B. श्रेयं १६ B शुद्धतापि
 वा. १७ C. विकल्पाथ. १८ Mss. शोभनेना. १९ B. मुक्ताभासित. C. मुक्ताभाः
 भित. २० B. अश्मरागाद् द्योतितः

रत्नावली 'च सूत्रं' च द्वेयं कण्ठविभूषणम् ।
 द्विसरस्त्रिसरश्चैव चतुःसरकमेव च ॥३१॥
 तथा शृङ्खलिका चैव भवेत्कण्ठविभूषणम् ।
 नानाशिल्पकृताश्चैव द्वारा यक्षोविभूषणम् ॥३२॥
 मणिजालावननं च भवेत् 'पृष्ठविभूषणम्' ।
 अङ्गदं बलयं चैव बाहुमूलविभूषणम् ॥३३॥
 'खर्जुरकं' 'सोच्छ्रितिकं' बाहुनालीविभूषणम् ।
 'कलापो कटकं शंखो हस्तपत्रं' 'सपूरकम्' ॥३४॥
 मुद्राङ्गुलीयकं च स्यादङ्गुलीनां विभूषणम् ।
 'काञ्ची मौक्तिकजालाढ्या' 'तलकं मेखलं' तथा ॥३५॥
 रशना च कलापश्च भवेच्छ्रोणीविभूषणम् ।
 एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्ट्यष्टिका ॥३६॥
 रशना पोटदा होया कलापः पञ्चविंशतिः ।
 द्वविंशच्च चतुःषष्टिः शतमष्टोत्तरं तथा ॥३७॥
 मुक्ताहारा भवन्त्येते देवपार्थिवयोपिताम् ।
 नूपुरः किङ्किणीकं च ^{१०}घण्टिकाजालमेव च ॥३८॥
^{११}सङ्क्षोपकटकं चैव गुल्फोपरि विभूषणम् ।
 जङ्घयोः पादपत्रं स्यादङ्गुलीपङ्कजुलीयकम् ॥३९॥
^{१२}अङ्गुष्ठे तिलकं चैव पादयोस्तु विभूषणम् ।
^{१३}तथैवालकरागञ्च नानाभक्तिनिवेशितः ॥४०॥

31-40 (C. 32-41a ; B XXI. 32-41). 1 B. सूत्रकं च. 2 C. स्तनविभूषणम्, M. पृष्ठ०. 3 B. puts this hem. before 32a. 4 B. खर्जुरकं. 5 B. सोच्छ्रितिकं, C. स्वेच्छ्रितोच्छ्र. 6 C. कटकं इलयाद्या च. 7 C. सपूरकं. 8 B. मुक्ताजालाढ्यतलकं मेखला काबिकापि वा. 9 B. तलकं. 10 B. घण्टिका रत्नजालम् C. रत्नजालकमेव च. 11 B. सङ्क्षोपे कटके 12 B. अङ्गुष्ठतिलकाश्चैव. 13 B. तथैवालकरागाश्च.

अशोकपल्लवच्छायाः स्यात् स्वामाविक एव या ।
 एतद्विभूषणं नार्या आकेशादानघादपि ॥४१॥
 यथाभावरसावस्थं विज्ञायैवं प्रयोजयेत् ।
 आगमश्च प्रमाणं च रूपनिर्वर्णनं तथा ॥४२॥
 'विश्वकर्मोद्भवं कार्यं' बुध्या चापि प्रयोजयेत् ।
 न हि शक्यं सुवर्णेन मुक्ताभिर्मणिभिस्तथा ॥४३॥
 स्वाधीनं 'चेप्सया' चैव कर्तुमङ्गस्य भूषणम् ।
 'विभागतोऽभिप्रयुक्तमङ्गशोभाकरं' भवेत् ॥४४॥
 यथास्थानान्तरगतं भूषणं रत्नसंयुतम् ।
 न तु नाट्यप्रयोगेषु कर्तव्यं भूषणं बहु ॥४५॥
 खेदं जनयते तद्धि सन्यायतविचेष्टतात् ।
 'गुर्वभरणसन्नो हि चेष्टां न कुरुते पुनः' ॥४६॥
 गुल्भारावसंग्रहस्य स्वेदो मूच्छां प्रजायते ।
 'तस्याग्नौ सम्यक् च कृतं सौवर्णं भूषणं भवेत्' ॥४७॥
 'जतुपूर्णद्वरत्नं तु न खेदजननं भवेत् ।
 स्वेच्छया भूषणविधिर्दिन्यानामुपदिश्यते ।
 यदाभावाद्दिनिष्पन्ना मानुषाणां विभूषणम्' ॥४८॥
 भूषणैश्चापि वेपैस्तु नानावस्थासमाध्रयैः ।
 दिन्याङ्गनानां कर्तव्या विभक्तिः स्वस्वभूमिजा ॥४९॥
 विद्याधरीणां यक्षीणाप्सरोनागयोपिताम् ।
 ऋषिदैवतकन्यानां वेपैर्नानात्वमिष्यते ॥५०॥
 तथा च सिद्धगन्धर्वराक्षसासुरयोपिताम् ।
 दिव्यानां नरनारीणां 'मानुषीणां तथैव च' ॥५१॥

41-51 (C. 41b-52 ; B XXI. 42-56a). 1 B. विश्वकर्मनरात्कार्यं,
 2. कार्यं. 3 B. बुद्ध्यापि प्रयोजयेत्. 4 B. इति रुच्यैव. 5 C. विभावतो.
 6 B. गुल्भारावः. 7 B. रत्नवन्तुवदं वा. 8 B. repeats
 variant of 10, and adds two couplets. 9 B. तथा चैव शिखण्डक.

'शिखापुटशिखण्डं तु मुक्ताभूषिष्ठभूषणम् ।
 विद्याधरीणां कर्तव्यः शुद्धो वेषपरिच्छदः ॥५२॥
 यक्षिण्यप्सरसां चैव कार्यं रत्नैर्विभूषणम् ।
 'समस्तासां भवेद्वेपो यक्षीणां केवलं शिखा ॥५३॥
 दिव्यवत् संप्रकर्तव्यं नागीनां तु विभूषणम् ।
 मुक्तामणिलताप्रायं 'फणस्तासां तु केवलम् ॥५४॥
 कार्यं तु मुनिकन्यानामेकवेणीधरं शिरः ।
 न चापि भूषणं कार्यं 'तासामत्यर्थतो भवेत् ॥५५॥
 मुक्तामरकतप्रायं मण्डनं सिद्धयोपिताम् ।
 तासां चैव तु कर्तव्यं पीतवस्त्रपरिच्छदम् ॥५६॥
 पद्ममरागमणिप्रायं गन्धर्वीणां विभूषणम् ।
 योणाहस्ता च कर्तव्याः कौसुमवसनस्तथा ॥५७॥
 इन्द्रनीलैस्तु कर्तव्यं राक्षसीनां विभूषणम् ।
 सिता वंष्ट्रा च कर्तव्या कृष्णवस्त्रपरिच्छदः ॥५८॥
 वैदूर्यमुक्ताभरणाः कर्तव्याः सुरयोपितः ।
 शुक्रपिच्छनिमैर्वस्त्रैः कार्यस्तासां परिच्छदः ॥५९॥
 पुष्परागैश्च मणिभिः क्वचिद्वैदूर्यभूषितः ।
 दिव्यवानरनारीणां कार्यो नीलपरिच्छदः ॥६०॥
 एवं शृङ्गारिणः कार्यो वेषा दिव्याङ्गनाश्रयाः ।
 अवस्थान्तत्मासाद्य शुद्धाः कार्योः पुनस्तथा ॥६१॥
 मानुषीणां तु कर्तव्या नानादेशसमुद्रयाः ।
 'वेषास्त्वामरणोपेतास्तांश्च सम्यङ् नियोधत ॥६२॥
 अवन्तियुवतीनां तु शिरः सालककुन्तलम् ।
 गौडीनामलकप्रायं सशिखापाशवेणिकम् ॥६३॥

52-63 (C. 52-64 ; B. XXI. 55b-68a). 1 C. 'शिखण्डा तु. 2 C.
 यत्त्वासा तु. 3 C. फलं, B. फणस्तासा...नेवला. 4 B तासा वेषो वनाचितः.
 5 B. वेषाभरणमयोगान् गदतन्वान्.

आभीरयुवतीनां तु द्विवेणीधरमेव च ।
 'शिरःपरिगमः कार्यो नीलप्रापमथाम्बरम् ॥६४॥
 तथा पूर्वोत्तरस्त्रीणां 'समुन्नद्धशिखण्डकम् ।
 'आकेशं छादनं तासां वेपकर्मणि कीर्तितम् ॥६५॥
 तथा च दक्षिणस्त्रीणां कार्यमुल्लेप्यसंज्ञितम् ।
 'कुम्भीपदकसंयुक्तं तथावर्तललाटिकम् ॥६६॥
 'देशजातिविशेषेण 'क्षेपानामपि कारयेत् ।
 वेपं तथा चाभरणं धुरकर्म परिच्छदम् ॥६७॥
 'अदेशयुक्तो वेपो हि न दोषां जनयिष्यति ।
 मेखलोरसि ^{१०}यद्वा तु हास्यायैवोपजायते ॥६८॥
 तथा प्रोपितकान्ता या व्यसनाभिद्वताश्च याः ।
 वेपः स्यान्मलिनस्तासामेकवेणीधरं शिरः ॥६९॥
 विप्रलम्भे हि नायांस्तु शुद्धो वेपो भवेदिह ।
^{११}नात्याभरणसंयुक्तो न चापि मृजयान्वितः ॥७०॥
 एवं स्त्रीणां ^{१२}भवेद्वेपो देशवस्थासमुद्भवः ।
 पुण्याणां पुनश्चैव वेपान् वक्ष्यामि तत्पतः ॥७१॥
 तन्नाङ्गरचना पूर्वं कर्तव्या नाट्ययोक्तृभिः ।
 अतःपरं प्रयोक्तव्या वेपा देशसमुद्भवाः ॥७२॥
 सितो नीलश्च पीतश्च चतुर्यो रक्त एव च ^{१३} ।
 एते स्वमायजा वर्णां यैः कार्यं त्वङ्गवर्तनम् ॥७३॥
 संयोगजा पुनश्चान्ये उपवर्णा भवन्ति हि ^{१४} ।
 तानहं संप्रवक्ष्यामि यथा कार्या प्रयोक्तृभिः ॥७४॥

64-74 (C. 65-73 ; B.XXI. 68b-80a). 1 C. परिगमप्रायां. 2 C. समुद्भूतः. 3 B. आकेशाच्छादनं. 4 B. कुम्भीवन्धकः. 5 BC add गणिकानां तु कर्तव्यमिच्छाविच्छिस्तिमण्डनम्. 6 B. देशजातिविधानेन. 7 C. देशानाम्. 8 B. adds a hem. 9 C. अदेशजो हि वेपस्तु. 10 C. वक्ष्ये च. 11 C. नानाभरण. 12 C. प्रयोक्तव्या. 13 C. om. this couplet. 14 *ibid.*

सितनीलसमायोगात् कारण्डव इति स्मृतः ।
 'सितपीतसमायोगात् पाण्डुर्यः प्रकीर्तितः ॥७५॥
 सितरक्तसमायोगात् पद्मवर्ण इति स्मृतः ।
 पीतनीलसमायोगाद्धरितो नाम जायते ॥७६॥
 नीलरक्तसमायोगात् क्षयायो नाम जायते ।
 रक्तपीतसमायोगाद् गौर इत्यभिधीयते ॥७७॥
 एते संयोगजा वर्णा ह्युपवर्णास्तथापरे ।
 त्रिचतुर्योर्णसंयुक्ता यदयं परिकीर्तिताः ॥७८॥
 बलस्यो यो भवेद्वर्णस्तस्य भागो भवेत्ततः ।
 दुर्यलस्य च भागौ द्वौ 'नीलं' मुक्त्वा प्रदापयेत् ॥७९॥
 नीलस्यैको भवेद्भागश्चत्वारोऽन्ये तु वर्णके ।
 बलवान् सर्ववर्णानां नील एव प्रकीर्तितः ॥८०॥
 एव वर्णविधिं ज्ञात्वा 'नानासंयोगसम्भवम् ।
 'ततस्तु वर्तमा कार्या नानारूपसमाध्रया ॥८१॥
 'वर्तनाच्छादितं रूपं स्ववेषपरिवर्जितम् ।
 'नाट्यधर्माप्रवृत्तेन ज्ञेयं तत् प्रकृतिस्थितम् ॥८२॥
 'स्ववर्णमात्मनश्छाद्य' 'वर्णैर्देवैः पसंश्रयैः ।
 'आकृतिस्तस्य कर्तव्या ^{१०}यस्य ^{११}प्रकृतिरास्थिता ॥८३॥
 यथा ^{१२}जन्तुः स्वभावं स्यं परित्यज्यान्वदेहजम् ।
^{१३}परभावं प्रकुरने भूतदेहसमाश्रयम् ॥८४॥

75-84 (C. 74-83a ; B. XXI. 80b-90a). 1 C. सितनीलः. 2 C. नीलमुलं प्रसादयेत्. 3 B. 'संयोगमंश्रयम्. 4 B. ततः कुर्वोदधायोगमज्ञानं वर्तनं बुधे. 5 B. वर्तनाच्छादनं. 6 B. 'धर्मप्रवृत्तं तु. 7 C. स्ववर्णमात्मनश्छाद्यं. B. स्ववर्णमात्मनश्छाद्यं. 8 C. वर्णैः. 9 C. प्रकृतिरास्थिता. 10 C. तस्य. 11 C. प्रकृतिमास्थिता. 12 C. नरः. 13 C. परामर्शं, B. तत्समाश्रयं हि भजते देहान्तर-मुपाश्रितः.

वर्णकैश्चैव वेपैश्च चडादितः पुष्पस्तथा ।

'परभावं प्रकुरुते यस्य 'वेपं समाश्रितः ॥८५॥

देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।

'ते प्राणिन इति प्रोक्ता जीवयन्वाश्च ये त्विह' ॥८६॥

शैलप्रासादयन्त्राणि चर्मवर्मध्वजास्तथा ।

नानाप्रहरणाद्याश्च तेऽप्राणिन इति स्मृताः ॥८७॥

वयवा कारणोपेता भवन्त्येते शरीरिणः ।

वेपभाषाश्रयोपेता नाट्यवर्ममवेक्ष्य तु ॥८८॥

वर्णानां तु विधिं ज्ञात्वा वयः प्रकृतिमेव च ।

कुर्याद्भस्म रचनां देशजातिवयश्चिताम् ॥८९॥

देवा गौरास्तु कर्तव्या यक्षाध्याप्सरसस्तथा ।

'रुद्रार्कद्रुहिपस्कन्दास्तपनीयसमप्रभाः ॥९०॥

सोमो बृहस्पतिः '[श]क्रो 'वरणस्तारकागण' ।

समुद्रो हिमवान् गङ्गा द्येता 'कार्यास्तु वर्णतः ॥९१॥

• रक्तमङ्गारकं विद्यात् पीतौ बुधहुताशनौ ।

नारायणो नरक्षैव 'श्यामो नागश्च घासुकिः ॥९२॥

वैत्याश्च दानवाश्चैव राक्षसा गुह्यका नगा ।

पिशाचा ^{१०}यम आकाशं श्यामवर्णास्तु वर्णतः ॥९३॥

नानावर्णा स्मृता यक्षा गन्धर्वा भूतपद्मगा ।

विधाधराः सपितरो दानराश्च तथैव हि ^{११} ॥९४॥

85-94 (C. 83b-94a; B.XXI. 90b-100a). 1 C. परप्रभावं कुरुते.

2 C. वेपमभाषयम्. 3 B. प्राणिमज्ञा. स्मृता होते जीवयन्वाद्य येऽपरे. 4 B.

C. add one couplet. 5 C. रुद्राःरुद्रहिणः. 6 Mss. शुक्रो. 7 Bj. वरुणोऽय

शिवस्तथा, Bn. वरुणोऽपेन्द्र एव च 8 B. हि स्युर्बलत्तपा. 9 B. श्यामवर्णोऽय

10 B. जलमाकाशमसितानि. 11 B. om. this couplet.

'भवन्ति पट्सु द्वीपेषु 'ये नरा वर्णतस्तु ते ।
 कर्तव्या नाट्यतत्त्वज्ञैर्निर्णयितरुनक्षत्रभाः ॥९५॥
 जम्बुद्वीपस्य वर्णेषु नानावर्णाध्रया नराः ।
 'उत्तरास्तु कुरूस्यत्वा ते चापि कनक्षत्रभाः ॥९६॥
 'भद्रादवे पुरुषाः श्वेताः कर्तव्या वर्णतो बुधैः ।
 'केतुमाले नरा नीला गौराः क्षेपेषु कीर्तिताः ॥९७॥
 नानावर्णाः स्मृता भूता 'वामना विहृताननाः ।
 'वराहमेपमहिपमृगवक्त्रास्तथैव च ॥९८॥
 पुनश्च भारते वर्णं तांस्तान् वर्णान् निबोधत ।
 राजान पद्मवर्णाः स्युः श्यामा गौरास्तथैव च ॥९९॥
 ये चापि सुपिनो मर्त्या गौराः कार्यास्तु ते बुधैः ।
 'कुर्मिणो ग्रहप्रस्ता ध्यायितास्तपसि स्थिताः ॥१००॥
 'धायस्तर्कमिणश्चैव ह्यसिताश्च कुजातयः ।
 क्षत्रयश्चैव कर्तव्या नित्यं तु यद्व्यभः ॥१०१॥
 तपस्थिताश्च क्रूरयो नित्यमेवासिता बुधैः ।
 कारण्यपदेशेन तथा चास्तेच्छया पुनः ॥१०२॥
 'वर्णस्त्वन्यः प्रयोक्तव्यो देशजातिवयःधित ।
 देशं कर्म च जातिं च पृथिव्युद्देशमेव च ॥१०३॥
 विज्ञाय वर्तनां कुर्यात् पुरुषाणां प्रयोगविम् ।
 किरातवर्वराणाश्च 'द्रमिलाः काशिकोसलाः ॥१०४॥

95-104 (C. 94b-102a , B.XXI. 100b-110a). 1 C. वसन्ति

सप्तद्वीपेषु. 2 B. पुरुषाश्चैव वर्णत. 3 B.bh उत्तराः कुरवो ये च. 4 B.
 भद्राश्चपुरुषा, C. भद्राश्च वपुषा, Bn. भद्रादवे. 5 C. केतुमालास्तथाश्वेता. 6 B.
 गन्धर्वा यक्षपद्मा. 7 B. त्रिषाधरास्त्रया चैव पितरस्तु सना नरा. Bj-b. read
 this 8 C. om 102b-103a 9 K. अयक्षर्मिणः. 10 B. वर्णस्ततः प्रकर्तव्यो.
 11 B. द्रविडाः.

पुलिन्दा दाक्षिणात्याश्च प्रायेण त्यक्ता स्मृताः ।
 शकाश्च ययनाश्चैव 'पहवा वाहिकादयः ॥१०५॥
 प्रायेण गौराः कर्तव्या उत्तरां ये श्रिता दिशम् ।
 पाञ्चालाः 'शूरसेनाश्च 'तथा चैवौडूमागधाः ॥१०६॥
 भङ्गा चङ्गा कलिङ्गास्तु श्यामाः कार्यास्तु वर्णतः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव 'गौराः कार्याः सदैव हि ॥१०७॥
 वैद्याः शूद्रास्तथा चैव श्यामाः कार्यास्तु वर्णतः ।
 एवं कृत्वा यथान्यायं मुपाङ्गोपाङ्गवर्तनम् ॥१०८॥
 दमश्रुर्कर्म प्रयुञ्जीत 'देशकर्मक्रियानुगम् ।
 'शुद्धं श्यामं विचित्रं च तथा रोमशमेव च ॥१०९॥
 चतुर्विधं भवेच्छ्रुमश्रु नानावस्थान्तराश्रयम् ।
 शुद्धं तु लिङ्गिनां कायं तथामात्यपुरोधसाम् ॥११०॥
 मल्लस्था ये च पुरा ये च दीक्षां समाश्रिताः ।
 दिव्या ये पुराः केचित् सिद्धविद्याचरादयः ॥१११॥
 'पार्यिवाश्च कुमाराश्च ये च राजोपजीविनः ।
 शृङ्गारिणश्च ये मल्लो यौवनोन्मादिनश्च ये ॥११२॥
 तेषां विचित्रं कर्तव्यं श्रु नाट्यप्रयोक्तृभिः ।
 अनिस्तीर्णप्रतिज्ञातां दुःसितानां तपस्विनाम् ॥११३॥
 व्यसनाभिहतानां च श्यामं श्रु भवेत्तदा ।
 श्रुणीणां तापसानां च ये च दीर्घव्रता नरा ॥११४॥

105-114 (C. 102b-1123 ; B. XXI 110b-1203). 1 C.

पहवा वहिकादयः, Bb. वहिका वाहिकास्तथा, B. पहवा वाहिकाश्च ये. 2 B.

शौरसेनाश्च. 3 B. माहिषाक्षोडू०. 4 C. रक्ता 5 B. देशकालवयो०. 6 C.

शुक्लं. 7 C. वृत्तीनां कुमाराणां.

'तथा च वैरवद्धानां रोमशस्तु विधीयते ।

एवं नानाप्रकारं तु इन्द्रधुक्त्वं प्रयोजयेत् ॥११५॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेपान्नानाप्रयोगजान् ।

* जाच्छादनं बहुविधं 'नानापत्तनसम्भवम् ॥११६॥

* शेषं तत् त्रिप्रकारं तु शुद्धं रक्तं विचित्रकम् ।

शुद्धो विचित्रो मलिनस्त्रिययो वेप उच्यते ॥११७॥

तेषां 'विभागं व्याख्यास्ये यथाकार्यं' प्रयोऽस्तुमि ।

देवाभिगमने चैव भाङ्गल्ये नियमस्थिते ॥११८॥

तिथिनक्षत्रयोगे च विवाहकरणे तथा ।

धर्मप्रवृत्तं यत्कार्यं स्त्रीणां च पुरुषस्य वा ॥११९॥

'वेपस्तेषां भवेच्छुद्धो ये च 'प्रायज्ञिका नराः ।

देवदानवयज्ञाणां गन्धर्वोरगत्क्षसाम् ॥१२०॥

नृपाणां 'कर्कशानां च चित्तो धेपो भवेत्तदा ।

'बृद्धानां ब्राह्मणानां च श्रेष्ठमात्यपुरोधसाम् ॥१२१॥

'वणिजां काञ्चुकीयानां तथा चैव तपसिनाम् ।

विप्रक्षत्रियवैश्यानां श्यानीया ये च नानवाः ॥१२२॥

शुद्धो धत्तविधिस्तेषां कर्तव्यो नाटकाध्ययः ।

उन्मत्तानां प्रमत्तानां जनानामध्यगामिनाम् ॥१२३॥

व्यसनोपगतानां च मलिनो वेप इष्यते ।

16 'शुद्धरक्तविचित्राणि चास्तांस्त्यूर्ध्वांश्चराणि च ॥१२४॥

115-124 (C. 112b-122 ; B XXI. 120b-129a). 1 Bp. तथा च वैरवद्धानां. B. चीरवद्धाना C. सिद्धविद्याधराणा. 2 B. (51b) नानापत्तन, C. नानावर्तन. 3 See B 51b-52a. 4 B. नियोगं. 5 C. देवस्तन. 6 C. प्रापन्निका, B. प्रायज्ञिका. 7 Bp. कानुशाना. 8 C. om this hem. 9 C. कञ्चुकीयानाम्वाता श्रेष्ठेना पुरोधसाम् । सिद्धविद्याधराणा च .वशिष्ठाश्र-विदामपि. 10 C. om. this hem.

योजयेन्नाट्यनत्त्वज्ञो वैपयोः शुद्धचित्रयोः ।
 कुर्याद्वेपं तु मलिने मलिनं तु विचक्षणः ॥१२५॥
 मुनिनिर्ग्रन्थशास्त्रेषु यतिपाशुपतेषु च ।
 वृत्तानुगस्तु कर्तव्यो वैपो लोकानुभावतः ॥१२६॥
 चीत्स्वल्लक्ष्मणि तापसानां तु कारयेत् ।
 परिब्राण्मुनिशान्त्यानां वासः कापायमिष्यते ॥१२७॥
 नानावित्राणि वासांसि कुर्यात् पाशुपतेष्वथ ।
 कुजातयश्च ये प्रोक्तास्तेषां चापि यथोचितम् ॥१२८॥
 धन्तपुंसस्य रक्षार्थं विनियुक्ता हि ये नराः ।
 कापायकञ्चुरुपद्राः कार्यास्त्वेऽपि यथाविधि ॥१२९॥
 भवस्थान्तरमासाद्य स्त्रीणां वैपो भवेत्तथा ।
 वैपः साह्यामिरुश्चैव शूराणां संप्रकीर्तितः ॥१३०॥
 विवित्रशस्त्ररुधचो यद्धतूष्णो धनुर्धरः ।
 चित्तो वैपस्तु कर्तव्यो नृपाणां नित्यमेव च ॥१३१॥
 फेवलस्तु भवेच्छुद्धो नक्षत्रोत्पातमहले ।
 एवमेव भवेद्वैपो देशजातिवयोऽनुगः ॥१३२॥
 उत्तमाधममध्यानां स्त्रीणां नृणामथापि च ।
 एवं बह्वविधिः कार्यः प्रयोगे नाटकाश्रये ॥१३३॥
 नानावशां समासाद्य शुभाशुभरुतस्तथा ।
 तथा प्रतिशिरश्चापि कर्तव्यं नाटकाश्रयम् ॥१३४॥
 देवानां मानुषाणां च देशजातिवयःश्रितम् ।
 पादगता मस्तकिनस्तथा चैव किरीटिनः ॥१३५॥

१२५-१३५ (C. १२३-१३३, B XXI. १२९६-१४०३). १ C. om. this couplet. २ C. त्रिदण्डीभोक्तिषु. ३ B. वृत्तानुग. ४ Bd. लोकानुभावतः, C. लङ्कार-
 भावन ५ C. om. this hem. ६ C. मुनिमुह्येषु तापसेषु तथैव च ।
 कापायवमनो वैप कार्यस्त्वर्थवशानुगः. ७ C. बाणाणि. ८ C. कुलजाश्चैव. ९ B. नृणा.
 १० C. बद्धताणो, ११ B. वयोजातिगुणान्विव.

१ त्रिविधा मुकुटा ज्ञेया दिव्यपार्थिवसंश्रयाः ।
 देवगन्धर्वयक्षाणां पद्मगानां सरक्षसाम् ॥१३६॥
 कर्तव्या नैकचिह्निता मुकुटा २ पादर्वमौलिनः ।
 उत्तमा ये च दिव्यानां तेषां कार्यां किरीटिनः ॥१३७॥
 मध्यमा मौलिनश्चैव कनिष्ठा ३ पादर्वमौलिनः ।
 नराधिपानां कर्तव्या ४ स्तया मस्तकिनो बुधैः ॥१३८॥
 विद्याधराणां सिद्धानां चारुणानां तथैव च ।
 ५ ग्रन्थिमत्केशमुकुटः कर्तव्यस्तु प्रयोक्तृभिः ॥१३९॥
 रक्षोदानवदानव दैत्यानां ६ पिङ्गकेशेक्षणानि हि ।
 ७ हरिश्चमध्रूणि च तथा ८ मुकुटास्यानि कारयेत् ॥१४०॥
 ९ उत्तमाद्यापि ये तत्र कार्यास्ते पादर्वमौलिनः ।
 १० कसात्तु मुकुटाः क्षिप्ताः ११ प्रयोगे दिव्यपार्थिवे ॥१४१॥
 केशानां छेदनं दृष्टं १२ वेदवादे यथाधुति ।
 भद्रीकृतस्य या यने शिरसश्छादनेऽप्यस्या ॥१४२॥
 केशानां १३ नातिदीर्घत्वात् स्मृतं मुकुटधारणम् ।
 अमात्यानां कञ्चुकिनां तथा श्रेष्ठिपुरोधसाम् ॥१४३॥
 १४ वेष्टनावद्धपट्टानि प्रतिशीर्षाणि कारयेत् ।
 सेनापते पुनश्चापि युवराजस्य चैव हि ॥१४४॥
 १५ योजयेदर्धमुकुटं महामात्र [स्य च तथा] ।
 पिशाचोन्मत्तभूतानां साधकानां तपस्विनाम् ॥१४५॥

- 136-145 (C. 133b-135, 143, 136-140, 144a ; B.XXI. 140b-150a). 1 B त्रिविधोमकुटो ज्ञेयो K. त्रिविधा मुकुटा. C. om 137-138. 2 K. पार्थमौलिनः, B. पार्श्वमौलिनः. 3 BC. शीर्षमौलिनः. 4 B. मल्लके मुकुटा बुधैः. 5 C. ग्रन्थितः. 6 C. पिङ्गकेशवृत्तानि 7 B हरिश्चन्द्रमध्रूणि. 8 C. सुवशीर्षाणि. 9 C. उदात्ताद्यापि 10 C. तस्मात्तु, 11 B. क्षुद्राः 12 C. नेष्टं. 13 B. अप्यदीर्घत्वात्. 14 C. वेष्टनावद्ध-पट्टादि. 15 C. मल्लकेऽर्धमुकुट प्रयोगे सम्प्रयोजयेत्, B. योजयेदर्धमुकुटं महामात्राश्च ये नरा .

अनिस्तीर्णप्रतियानां लम्बकेशं तु शीर्षकम् ।
 शान्भ्यश्रोत्रियनिर्ग्रन्थपट्टिाद्दीक्षिनेषु च ॥१४६॥
 शिरो मुण्डं तु कर्तव्यं यद्दीक्षान्वितेषु च ।
 तथा 'घृत्तानुपद्मेण शेषाणां लिङ्गिनां शिरः ॥१४७॥
 मुण्डं वा कुञ्चितं चापि लम्बकेशमयापि वा ।
 'धूर्तानां चापि कर्तव्यं ये च 'रात्र्युपजीविनः ॥१४८॥
 ये च नृङ्गारिणस्तेषां शिरः कुञ्चितमूर्धजम् ।
 'वालानामपि कर्तव्यं त्रिशिखण्डविभूषितम् ॥१४९॥
 'जयामुकुट्यक्षं च मुनीनां तु मयेच्छिरः ।
 चेदानामपि कर्तव्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा ॥१५०॥
 विदूषकस्य 'खलतिः स्यात् काकपदमेव वा ।
 'शेषाणामर्थयोगेन देशजातिसमाधितम् ॥१५१॥
 शिरः प्रयोक्तृभिः कार्यं नानावस्त्रान्तराश्रयम् ।
 एवं 'नानाप्रकारैस्तु युद्धरा 'क्षेपां विमज्य च ॥१५२॥
 'भूषणैर्धनैर्कैवस्त्रैर्मौल्यैश्चैव यथाविविचि ।
 'अवस्थानुकृतिः स्याप्या प्रयोगससम्भवा ॥१५३॥
 स्त्रीणां वा पुद्गलाणां 'वाप्यवस्थां प्राप्य तादृशीम् ।
 सर्वे भावाश्च दिव्यानां कार्या मानुसंश्रयाः ॥१५४॥

१४६-१५४ (C. १४; b-१५०; B.XXI. १५०b-१५९१). १ B. घृत्तानुप-
 दमे. २ C. वदनां. ३ C. राजोपजीविनः. ४ C. om. १४९b-१५०a. ५ C.
 कर्तव्यं खलति काकपदं तथा. ६ C. om. १५२b-१५३a. ७ C. नानाप्रकारेण,
 B. नानाप्रकारैस्तु, ८ B. क्षेपां प्रकल्पयेत्. ९ C. अदस्तेभूषणैर्धनैर्कैवस्त्रैर्मौल्यैरपि.
 १० C. अवस्थानु कृतिः B. पूर्वं तु प्रकृतिं स्याप्य प्रयोगसंभवात्; we
 with Bd.

तेषां चानिमिषत्वादि नैव कार्यं प्रयोक्तुमिः^१ ।

इह भावरसाश्चैव दृष्टिभिः संप्रतिष्ठिताः ॥१५५॥

दृष्ट्यैव स्थापितो ह्यर्थः पश्चाद्द्वौवमाव्यते^२ ।

एवं श्रेयाऽङ्गरचना नानाप्रकृतिसम्भवा ॥१५६॥

सञ्जीव इति यः प्रोक्तस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।

यः प्राणिनां प्रवेशो वै^३ स सञ्जीव इति स्मृतः ॥१५७॥

चतुष्पदोऽथ द्विपदस्तथाचैवापदः स्मृतः ।

उरगा ह्यपदा श्रेया द्विपदाः खगमानुपाः ॥१५८॥

‘ग्राम्यारण्याश्च पशवो विज्ञेयास्ते चतुष्पदाः ।

‘ये ते तु युद्धसंपटे त्ववरोधे तथैव च ॥१५९॥

नानाप्रहरणोपेताः प्रयोज्या नाटके बुधैः ।

आयुधानि च ‘कार्याणि ‘तज्ज्ञैः सम्यक् प्रमाणतः ॥१६०॥

तान्यहं ‘संभवक्ष्यामि ‘यथायुक्तिं प्रमाणतः ।

भिण्डिद्वादशतालः स्याद् दश कुन्तो भवेदथ ॥१६१॥

अष्टौ शतम्री दालश्च तोमरः शक्तिरेव च ।

अष्टतालं धनुर्धैयमायामोऽस्त्य^४ ॥१६२॥

शरो गदा च चक्रं च चतुस्तालो भवेदथ ।

अङ्गलानि त्वसिः^५ ‘कार्यश्चत्वारिंशत्यमाणतः ॥१६३॥

द्वादशाङ्गुलकं चक्रं ततोऽर्धं प्राप्त उच्यते ।

प्रासवत्^६ ‘पट्टिसं विद्याहण्डं चैव हि विंशतिः ॥१६४॥

155-164 (C. 151-159; B XXI. 157-169a). 1 C. om. 156-157a. 2 B. मजीव इति संज्ञितः. 3 B. ग्राम्या आरण्याः पशवो. 4 C. ए-वे. 5 C. युद्धमम्भेदो त्ववरोधैः, B. युद्धसंपटे त्ववरोधैः. 6 C. वर्मानि. 7 B. C. पुरपाणा Bḍ. तज्ज्ञैः सम्यक्. 8 B. वर्तयिष्यामि. 9 B. यथायुक्तं. 10 C. आयामस्तुः. 11 C. द्विहस्ततः. 12 C. कार्यो. 13 B. पट्टसं.

^१कम्पणं च भवेद्विंशत्यङ्गुलेः परिमाणतः ।
 पोडशाङ्गुलिविस्तीर्णं चर्म कायं द्विद्वस्ततः^२ ॥१६५॥
 पोडशाङ्गुलिविस्तीर्णं 'सवाल्यं सप्रघण्टिकम् ।
 त्रिंशदङ्गुलमानेन कर्तव्यं खेटकं घुघैः ॥१६६॥
 जर्जरो दण्डकाष्ठं च तथैव प्रतिशीर्षकम् ।
 छत्रं च चामरं चैव घञो भृङ्गार एव च ॥१६७॥
 यत्किञ्चिन्मानुषे लोके द्रव्यं पुंसां 'प्रयोगजम् ।
 'तत्सर्वं तूपरूपं 'नाट्येऽस्मिन् संविधीयते ॥१६८॥
 यद्यस्य विषयप्राप्तं 'तेनोह' तस्य लक्षणम् ।
 जर्जरे 'दण्डकाष्ठे च संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१६९॥
 श्वेतभूम्यां तु 'ये जाताः पुष्यनक्षत्रजस्तथा'^{१०} ।
 'माहेन्द्रा तु घञा प्रोक्ता लक्षणैर्विध्वक्कर्मणा ॥१७०॥
 'तेषामन्यतमं कार्यं जर्जरं दाढकर्मतः ।
 अथवा 'वृक्षजातस्य प्ररोहो वाऽपि जर्जरः ॥१७१॥
 घेणुरेव भवेच्छ्रेष्ठस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 'श्वेतभूम्यां च यो जातः पुष्यनक्षत्रजस्तथा ॥१७२॥
 'संप्राहो विधिना घेणुर्जर्जरार्थं प्रयत्नतः ।
 स्थूलप्रन्थिर्न कर्तव्यो न शापी न च कीटवान् ॥१७३॥

165-173 (C 159b-1681, B,XXI 169b-178a) 1 Bp. कम्पण
 N, कम्पनं, C. कणय च, B विशतिः कणयैव अङ्गुलानि प्रमाणतः. 2 B.
 om. this hem. 3 B. सबल, N सवाल्यं, C. सवाल्यं. 4 B. प्रयोगजम्.
 5 B यच्चोपकरणं. 6 B. नाट्ये तत्सर्ववर्तितम्, C. नान्यस्मिन्. 7 C. तेनोह.
 8 C. दन्तकाष्ठे 9 B. C. यो जातः पुष्यनक्षत्रजस्तथा 10 B. om. this hem.
 11 C. माहेन्द्रे तु घञे कार्यं लक्षणं 12 C. अन्यतमे 13 B. वृक्षयोनिः स्वाद.
 14 C.om. 172b-173a.

'प्रमाणमद्भुतानां तु शतमग्रेत्तरं भवेत् ।
 पञ्चपर्वो चतुर्ग्रन्थिस्तालमात्रस्तथैव च ॥१७४॥
 न 'रुमिक्षतपर्वो च निहतन्तुन्यवेणुभिः ।
 'अक्तं तु मधुसर्पिभ्यां माल्यधूपपुरस्चनम् ॥१७५॥
 उपास्य विधिवद्वेणुं गृहीयाज्जर्जरं प्रति ।
 यो विधिर्यः क्रमश्चैव माहेन्द्रे 'तु ध्वजे स्मृतः ॥१७६॥
 स जर्जरस्य कर्तव्यः 'पुण्यवेणुसमाधयः ।
 भवेद्वै दीर्घपर्वो तु 'तनुपर्वो तथैव च ॥१७७॥
 'पर्वाम्रमण्डलश्चैव 'पुण्यवेणुः प्रकीर्तितः ।
 विधिरेप मया प्रोक्तो जर्जरस्य तु लक्षणे ॥१७८॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डकाष्टम् लक्षणम् ।
 'कपित्थविल्वंशेभ्यो दण्डकाष्टं भवेत्सदा ॥१७९॥
 'वक्रं चैव हि तत्कार्यं तिभागो लक्षणाश्रितम् ।
 कीटैर्नोपहतं यच्च व्याधिना न च पीडितम् ॥१८०॥
 'मन्दशाखं भवेद्यश्च दण्डकाष्टं च तद्भवेत् ।
 यस्त्वेभिर्लक्षणैर्हीनं दण्डकाष्टं सजर्जरम् ॥१८१॥
 कारयेत् स त्वपचयं महान्तं प्राप्नुयाद् ध्रुवम् ।
 'तथा शीर्षविधानार्थं 'पटी कार्या 'तु मानतः ॥१८२॥
 स्वप्रमाणविनिर्दिष्टा द्वात्रिंशच्चाद्भुतानि वा ।
 'विल्वकल्केन कर्तव्या पटी 'चीरसमाधया ॥१८३॥

174-183 (C. 167-177a; B. XXI. 177-187a). 1 C. प्रमाणतो-
 ऽद्भुतानां. 2 C. किमिदं 3 B. मधुसर्पितर्पणार्हं 4 C. यो विधि. स्मृतः.
 5 B. पुण्यवेणुः. 6 B. तनुपत्तः. 7 B. पर्वाम्रमण्डलः C. पठानुमण्डलं. 8 B.
 पुण्यवेणुः. 9 C. कपित्थविल्वंशो वा. 10 C चक्रं. 11 C मन्दशाखं. 12 B.
 अथ शीर्षं विधानार्थं. 13 B पटी. 14 B. प्रयत्नतः. 15 B. विल्वमध्येन.
 16 B. सिर.

- सिन्नेन विल्वकल्केन द्रवेण च 'समागता ।
- भस्मना वा तुषैर्वापि 'प्रविशीर्गापि कारयेत् ॥१८४॥
- संछायं 'तु ततो यस्त्रैर्विल्वदिग्धैर्धनाश्रयै ' ।
विल्वकल्केन चीरं तु 'दिग्धा संयोजयेत् 'पटीम् ॥१८५॥
न स्थूलां 'न च तर्ता तन्वीं न मृद्धीं चैव कारयेत् ।
'शुष्कायास्तु तनस्तस्यामनिलातपयोगतः ॥१८६॥
छेद्यं धुषस्तु कुर्वीति विधिद्वयेन कर्मणा ।
सुतीक्ष्णेण तु रास्त्रेण अर्घाधं प्रथिमस्य च ॥१८७॥
सप्रमाणविनिर्दिष्टं 'ललाटाकृतिकोणकम् ।
'अर्धाङ्गुलं ललाटे तु छेद्यं कार्यं पञ्चङ्गुलम् ॥१८८॥
'अर्घ्यमङ्गुलं छेद्यं 'कटयोस्तपङ्गुलं भवेत् ।
कटान्ते 'कर्णनालस्य 'छेद्यं द्व्यधिकमङ्गुलम् ॥१८९॥
त्र्यङ्गुलं 'कर्णविस्तारं 'तथास्यं छेद्यमेव ।
'ततश्चैवावदुः कार्या 'सुप्रमा द्वादशाङ्गुला ॥१९०॥
'पटीछेद्यकृतं ह्येतद्विधानं विहितं भया ।
'तस्योपरि ततः कार्या मुकुटा 'विविधाश्रयाः ॥१९१॥
नानास्त्रप्रतिच्छन्ना बहुरूपोपशोभिनाः ।
'तत्रोपकरणानीह 'नाट्ययुक्तिकृतानि च ॥१९२॥

184-192 (C. 177b-1863; B. XXI. 187b-196a). 1 B. समन्विताः. 2 B. प्रविशीर्षकम्. 3 C. कृतको. 4 B. •पटाश्रयैः. 5 C. दिग्धाङ्गं योजयेत्. 6 B. पटीम्. 7 B. नानवा तन्वीं दोर्षां चैव न, C. न तनुं चैव. 8 B. तस्यामातपशुष्काया सुशुष्कायामथापि वा. 9 B. ललाटकृतकोणकम्, C. •कोणजम्. 10 B. अर्धाङ्गुलं ललाटे. C. अर्धाङ्गुलललाटे. 11 C. अर्घ्याऽर्धमङ्गुलं. B. अर्घ्यार्धमङ्गुलं. 12 B. कट्योर्दोर्धमङ्गुलं. 13 B. कर्णनालस्य. 14 C. छेद्यन्तर्वधिकमङ्गुलम्. 15 B. C. कर्णविस्तारं. 16 B. तथा साच्छेद्यमेव. 17 C. तदथ नावदुः. 18 C. सुप्रमा, B. सुप्रमा. 19 B. पट्या ह्येतद्विधानं. 20 B. तस्यो- परिगताः. 21 B. बहुविधजानः. 22 B. तथोर०. 23 B. नाट्ययुक्तिः.

बहुप्रकारयुक्तानि कुर्वीत प्रकृतिं प्रति ।
 यत्किञ्चिदसिन् लोके तु 'सचराचरसंहिते ॥१९३॥
 विहितं कर्म शिल्पं वा तत्पूकरणं स्मृतम् ।
 यद्यस्य विषयं 'प्राप्त' 'स तस्मिन्स्त्वधिगच्छति ॥१९४॥
 'नान्यतः पुष्टयाणां हि 'नाट्योपकरणाश्रयम् ।
 पद्येनोत्पादितं कर्म शिल्पयोगः क्रियापि वा ॥१९५॥
 तस्य तेन कृता सृष्टिः प्रमाणं लक्षणं तथा ।
 या 'काष्णीयसभूयिष्ठा कृता 'सृष्टिर्महात्मना ॥१९६॥
 'न सासारकं नाट्ययोगे कस्मात् सेदावहा हि सा ।
 यद्भूयं जीवलोके तु नानालक्षणलक्षितम् ॥१९७॥
 तस्यानुकृतिसंस्थानं नाट्योपकरणं भवेत् ।
 प्रासादगृह्यानानि 'नानाप्रहरणानि च ॥१९८॥
 'न शस्यानि तथा कर्तुं यथोक्तानीह लक्षणैः ।
 लोकधर्मी ११ भवेत्वन्या नाट्यधर्मी तथापरा ॥१९९॥
 स्वभावो लोकधर्मी तु १२ विभावो नाट्यमेव हि ।
 १३ श्रायसं तु न कर्तव्यं नगसारमयं न च ॥२००॥
 नाट्योपकरणं १४ तज्जैर्गुहत्वात् सेदकृद्धि तत् ।
 १५ जतु काष्ठं चर्मवस्त्रभाण्डवेषुदलैस्तथा ॥२०१॥

199-201 (C. 185b-195a, B XXI. 195b-205a). 1 C. सचराचर-
 सहिते, B चराचरमन्विते. 2 C प्राप्यं 3 B. तत्तदेवाभिगच्छति. 4 B.
 नास्त्वन्तः, C. नान्यतः. 5 C. नान्योप.....श्रयम्, B उपकरणाश्रये. 6 B.
 काष्ठयन्त्रभूयिष्ठा. 7 C. सृष्टिमहत्तरा. 8 C. नासारकं सम्मता नाट्ये गुहत्वाद्
 सेददा हि सा 9 C. नाट्योपकरणानि. 10 B. न शययं तानि वै. 11 C.
 भवेत्वन्या. 12 C. नाट्यधर्मी विकारतः. 13 B. श्रायसं न तु कर्तव्यं न
 तु सारमय. 14 B. गुहसेदकर भवेत्. 15 C. जतु काष्ठं चर्मवस्त्र प्रभाण्डेषु.
 B काष्ठचर्ममु वस्त्रेषु जतुवेषुदलेषु च.

नाट्योपकरणानीह लघुकर्माणि कारयेत् ।
 'वर्मचर्मवज्राः शैलाः प्रासादाः 'शिखरास्तथा ॥२०२॥
 हयवारणयानानि विमानानि गृहाणि च ।
 पूर्वं वेणुदलैः कृत्वा 'कृतीर्भावसमाधयाः ॥२०३॥
 ततः सुरङ्गैराच्छाद्य वस्त्रैः सारूप्यमानयेत् ।
 अथवा यदि वस्त्राणां 'तद्विधानामसम्भवः ॥२०४॥
 'तालीयैर्वाः किलिञ्जैर्वा श्लक्ष्णैर्वस्त्रैः क्रिया भवेत् ।
 तथा प्रहरणानि स्युस्तृणवेणुदलादिभिः ॥२०५॥
 जतुभाण्डक्रियामिष्टं नानारूपाणि 'कारयेत् ।
 'प्रतिपादं प्रतिशिरः 'प्रतिहस्तं प्रतित्वचम् ॥२०६॥
 'तृणजैः किलिञ्जैर्भाण्डैः 'सारूपाणीह कारयेत् ।
 यद्यस्य 'सदृशं रूपं सारूप्यगुणसम्भयम् ॥२०७॥
 मृण्मयं 'तत्र कृत्वा तु 'नानारूपं तु कारयेत् ।
 भाण्डवस्त्रमधूच्छिष्टैः लाक्षयाधदलेन च ॥२०८॥
 'नास्तु विविधाः कायाः 'चर्मवर्मवज्रास्तथा ।
 'नाना[प्रदेश]जातानि फलानि 'कुसुमानि च ॥२०९॥
 'विविधानि च भाण्डानि लाक्षया घेद कारयेत् ।
 भाण्डवस्त्रमधूच्छिष्टैः 'ताम्रपत्रैस्तथैव च ॥२१०॥

202-210 (C. 195b-202a ; B XXI. 205b-214a). 1 C. om.
 203b-205a. 2 B.K. देवतागृहाः (गृहाः) 3 K. कृतभावः. 4 B. असाद्रिष्यं
 भवेदिह. 5 C. तालीयजैः कीलजैर्वा. 6 B. नाटके. 7 C. प्रतिपादौ. 8 C.
 प्रतिहस्तौ. 9 C. तृणजैः कीलजैर्वा. B. तृणैः किलिञ्जैः. 10 B. सारूप्याणि.
 11 C. यादृशं. 12 B. तत्तु. 13 C. नानारूपास्तु. 14 B. नागाः. 15 B.
 हयवारीयानवित्वजैः. 16 B. C. नानाकुसुमः. 17 B. विविधानि. 18 B. भाण्ड-
 वस्त्रैर्मधूच्छिष्टैः. 19 C. ताम्रपत्रैः.

१सम्यक् च नीलीरागेण २सस्यशाकेन चैव हि ।
 रञ्जितेनाभ्रपत्रेण ३मणीश्चैवात्र कारयेत् ॥२११॥
 ४उपाश्रयमथाऽप्येषां शुल्बवह्नेन कारयेत् ।
 चिचिघा मुकुटा दिव्या पूर्वं ये यदिता मया ॥२१२॥
 तेऽभ्रपत्रोज्ज्वलाः कार्या ५मणिव्यालोकशोभिताः ।
 न शास्त्रप्रभवं कर्म तेषां हि समुदाहृतम् ॥२१३॥
 ६आचार्यबुद्ध्या ७कर्तव्यमूढापोहप्रयोजितम् ।
 एवं मर्त्यक्रियायोगो भविष्यन् ८कथितं मया ॥२१४॥
 ९कस्मादल्पयलत्वं हि मानुषेषु भविष्यति ।
 १०मर्त्यानामल्पशक्तीनां ११न चातीवाह्वयेष्टितम् ॥२१५॥
 नेष्टाः सुवर्णरत्नैस्तु मुकुटा भूषणानि वा ।
 युद्धे नियुद्धे मृत्ते वा १२[घृ]ष्टिव्यापारकर्मणि ॥२१६॥
 गुह्यभारावसन्नस्य स्वैदो मूर्च्छांऽपि जायते ।
 १३स्वेदमूर्च्छां ह्यमार्तस्य प्रयोगस्तु विनश्यति ॥२१७॥
 प्राणात्ययः कदाचित् भवेद्व्यायतचेष्टनात् १४ ।
 तस्मात्ताम्रमयैः १५पत्तैरभ्रकैः रञ्जितैरपि ॥२१८॥
 १६रक्ताच्छनीलहरिणा अभ्रपत्रेण चेष्टितम् ।
 १७माण्डैरथ मधुच्छिष्टैः कार्याण्यामरणानि तु ॥२१९॥

211-214 (C. 202-204, B.XXI. 214-216). 1 C. ताम्रवर्णः. 2 C. तत्ताम्यं नीलरागेण अभ्रपत्रेण चैव हि. we with Bbh. 3 C. मणीश्चैवात्र. 4 C. उपाश्रयलथाप्येषां शुल्बवह्नेन 5 B. मणिव्यालोपरोभिता, C. मणिक्यालोकशोभिताः. 6 C. विचार्य. 7 C. कर्तव्यमन्यापोहः. 8 B. कल्पितो 9 C. यस्मात्. 10 B. अपि नो शक्नुयात्. 11 C. न भवेदह्वयेष्टितम्, Bj. न चातीवाह्वः. B. विभावा सर्व-कायनाः 12 B. वृष्टिव्यापार, C. दृष्टिव्यापार. 13 C. मूर्च्छाप्रमातस्य. 14 B. चेष्टया. 15 C. पत्तैर्मुकुटानीह कारयेत्. 16 C रक्षसनीलहारेण, N. रक्तच्छनीलहरिणा । 17 B. भेदः.

एवं लोकोपचारेण स्वयुद्धिविभवेन वा ।
 नाट्योपकरणानोद्बुधः सम्यक् प्रयोजयेत् ॥२२०॥
 'मोक्तव्यं नायुधं' रङ्गे न ह्येयं न च ताडनम् ।
 प्रादेशमात्रं गृहीयात् संज्ञार्थं शस्त्रमेव हि ॥२२१॥
 'शिक्षायोगेन नाट्येऽस्मिन् विद्यामायाकृतेन वा ।
 शस्त्रमोक्षस्तु कर्तव्यो रङ्गमध्ये प्रयोक्तृभिः ॥२२२॥
 नोक्तानि च मया यानि लोकप्राद्याणि तान्यपि ।
 आहार्याभिनयो ह्येष मया प्रोक्तः समासतः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सामान्याभिनयं प्रति ॥२२३॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे आहार्याभिनयो नाम
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

२२०-२२३ (C. २११b-२१५ ; B.XXI. २२३-२२७). १ B. न भेदः
 नैव च ह्येयं न प्रवर्तव्यमेव वा. २ B. रङ्गे प्रहरणैः कार्यं संज्ञामात्रं तु कारयेत्. ३ B.
 अथवा योगशिक्षाभिर्विद्यामाया*.

चतुर्विंशोऽध्यायः

सामान्याभिनयो नाम द्वेयो चागङ्गसत्त्वजः ।
 'सत्त्वे कार्यः प्रयत्नस्तु नाट्यं' सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥१॥
 सत्त्वातिरिक्तोऽभिनयो ज्येष्ठ इत्यभिधीयते ।
 समसत्त्वो भवेन्मध्य सत्त्वहीनोऽधमः स्मृतः ॥२॥
 अव्यक्तरूपं सत्त्वं हि 'विज्ञेय भावसंश्रयम् ।
 यथास्यान्तरसोपेतं रोमाञ्चास्त्रादिभिर्गुणैः ॥३॥
 अलङ्कारास्तु नाट्यज्ञैर्ज्ञेया 'भावसमाश्रयाः ।
 यौयनेऽप्यधिका स्त्रीणां विकारा चक्रगात्रजाः ॥४॥
 आद्यौ त्रयोऽङ्गजास्तेषां दश स्वाभाविकाः परे ।
 व्यञ्जनास्तथा सप्त 'प्रोक्ता भावोपवृद्धिताः ॥५॥
 देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद् भावः समुत्थितः ।
 भावात् समुत्थितो हायो हावाद्धेला समुत्थिता ॥६॥
 भावो हावश्च हेलो च परस्परसमुत्थिताः ।
 'सत्त्वभेदा भवन्त्येते 'शरीरे प्रवृत्तिस्थिता ' ॥७॥
 चागङ्गमुखरागैश्च सत्त्वेनाभिनयेन च ।
 कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ॥८॥
 'भावस्यातिरिक्त सत्त्वं व्यतिरिक्तं' ११ स्वयोनिषु ।
 'नैकावस्थान्तरगतं' १२ भावं तमिदं निर्दिशेत् ॥९॥
 तत्राक्षिभ्रूविकारादयः शृङ्गाराकारसूचकः ।
 सत्रीवारेचक्रो द्वेयो १४ हावः स्थितसमुत्थितः १५ ॥१०॥

1-10 (C. 1-10 ; B.XXII. 1-10). 1 B. तत्त. 2 C. हि ज्ञेयं भावसाश्रयम्. 3 B. भावसाश्रया, Bl. भावसमाश्रयाः, C. नाट्यसाश्रयाः. 4 C. प्रोक्ता. 5 C. रसभावोपवृद्धिता. 6 C. transposes 6 and 7. 7 B. सत्त्वभेदे. 8 C. शरीरे. 9 See 6 above. 10 C. भावातिरिक्तं सत्त्वं हि. 11 C. स्वयोनिषु. 12 B. अन्तरगतं. 13 C. हावं. 14 C. भाव. 15 C. स्थितसमुत्थितः.

१ यो वै हावः स एवैषा शृङ्गारससंधया ।
 समाप्याता बुधैर्हेला ललिताभिनयात्मिका ॥११॥
 लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः^१ किलकिञ्चित्^२ ।
 मोहायितं कुट्टमितं विन्वोको ललितं तथा ॥१२॥
 विहृतं चेति विज्ञेया दश स्त्रीणां सम्भावजाः ।
 'अलङ्कारास्तथैतेषां लक्षणं दृणुत द्विजाः ॥१३॥
 वागङ्गालङ्कारैः 'श्लिष्टैः प्रीतिप्रयोजितैर्मधुरैः ।
 इष्टजनस्यानुरुतिर्लीला श्रेया प्रयोगज्ञैः ॥१४॥
 स्थानासनगमनानां हस्तधूनेत्रकर्मणां चैव ।
 उत्पद्यते विशेषो यः त्रिष्टुः स तु विलासः स्यात् ॥१५॥
 माल्याच्छादनभूषणविलेपनानामनादरन्यासः ।
 'स्वल्पोऽप्यधिकां शोभां जनयति 'या सा तु विच्छित्तिः ॥१६॥
 विविधानामर्थानां 'वागङ्गाहार्यसत्त्वयुक्तानाम् ।
 मदरागहर्षजनितो व्यत्यासो विभ्रमो 'नाम ॥१७॥
 सितरुदितद्वसित^३ भयरोपमोददुःखधर्माभिरङ्गणाम् ।
 सङ्करकरणं द्वपादसदृत्^४ 'किलकिञ्चितं श्रेयम् ॥१८॥
 इष्टजनस्य कथायां लीलाहेलादिदर्शनेनापि ।
 'तद्भावभावनाकृतं मोहायितमित्यभिरुच्यतम् ॥१९॥
 'केशस्तनाधरादिग्रहणेऽप्यतिहर्षसम्भ्रमोत्पन्नम् ।
 कुट्टमितं विशेषं सुखमपि दुःखोपचारेण ॥२०॥
 इष्टानां भावानां प्राप्ताद्यभिमानगर्वसम्भूत ।
 स्त्रीणामनादरकृतो विन्वोको नाम विशेषः ॥२१॥

११-२१ (C. ११-२१ ; B. XXII. ११-२१). १ C. य एव मावाः, B. स एवैषा
 शृङ्गारससंधया. २ C. विभ्रम. ३ B. किलकिञ्चित्. ४ B. पुनरेषा स्वरूपाणि
 प्रवक्ष्यामि पृथक् पृथक्. ५ B. श्लिष्टैः ६ B. स्वल्पोऽपि परं. ७ B. यस्मात्
 ८ B. 'सत्त्वयोगानाम्. ९ B. श्रेयः. १० B. भयहर्षगर्वदुःखधर्माभिरङ्गणाम्.
 ११ B. किल. १२ B. 'भावनाकृतमुक्तं मोहायितं नाम १३ B. 'ग्रहणादतिहर्षे.

करचरणाङ्गन्यासः सधूनेत्रोष्ठसंप्रयुक्तस्तु ।
 सुकुमारविधानेन स्त्रीभिरितिदं स्मृतं ललितम् ॥२२॥
 प्रातानामपि 'चक्षसां क्रियते यद्भाषणं द्विया स्त्रीभिः ।
 व्याजात् स्वभावतो 'वाप्येतत् समुदाहृतं विदितम्' ॥२३॥
 शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च तथा माधुर्यमेव च ।
 धैर्यं प्रागल्भ्यमौदार्यमित्येते स्युर्यत्तजाः ॥२४॥
 रूपयौवनलावण्यरूपभोगोपपृंहितैः ।
 अलङ्करणमङ्गानां 'यत् सा शोभेति भण्यते ॥२५॥
 विज्ञेया च तथा कान्तिः 'शोभेत्पूर्णमन्मथा ।
 कान्तिरेवातिविस्तोर्णां दीप्तिरित्यभिधीयते ॥२६॥
 सरांबस्याविशेषेषु दीप्तेषु ललितेषु च ।
 अतुल्यगत्यं चेष्टाया माधुर्यमिति कीर्तितम् ॥२७॥
 चापलेनानुपदिता सर्वार्थेष्वविकल्पना ।
 स्वाभाविकी चित्तवृत्तिर्धैर्यमित्यभिधीयते ॥२८॥
 प्रयोगनिःसाध्यसता प्रागल्भ्यं समुदाहृतम् ।
 औदार्यं प्रश्रयः प्रोक्तः सर्वावस्थानुगो बुधैः ॥२९॥
 'सुकुमारा भवन्त्येते प्रयोगे ललितात्मके ।
 विलासललिने हित्वा 'दीप्ता ह्येते भवन्ति हि ॥३०॥
 शोभा विलासो माधुर्यं स्पर्शं गाम्भीर्यमेव च ।
 ललितौदार्यतेजांसि सत्त्वभेदास्तु पौरवाः ॥३१॥
 दाक्ष्यं शौर्यमयोत्साहो नीचार्थेषु जुगुप्सनम् ।
 उत्तमैश्च गुणैः स्वर्गां 'यत् शोभेति सा स्मृता ॥३२॥

२२-३२ (C. २२-३२ ; B. XXII २१-३४) १ B. २२ reads this in
 anustup. २ C. वचनं. ३ B वाप्येतत्. ४ B २३ reads this in anustup.
 ५ B. शोभेति परिकीर्तिता. ६ C. शोभेत्. ७ B. बुद्धिगते. ८ B. दीप्ते-
 ऽप्येते. ९ B. यत्.

'स्त्रिरसञ्चारिणी दृष्टिर्गतिर्गोच्रपमाञ्चिता ।
 'स्त्रितपूर्वं' तथा वाचो विलास इति कीर्तिनः ॥३३॥
 अभ्यासात् करणानां तु श्लिष्टत्वं यत्र जायते ।
 महत्स्वपि विकारेषु तन्माधुर्यमिति स्मृतम् ॥३४॥
 धर्मार्थकामसंयुक्ताच्छुभाशुभसमुत्थितात् ।
 व्यवसायादचलनं स्थैर्यमित्यभिधीयते ॥३५॥
 यस्य प्रभावादाकारा 'रोपद्वयमयादिषु ।
 भावेषु 'नोपलभ्यन्ते गान्भीर्यमिति शंसिनम् ॥३६॥
 अवुद्धिपूर्वकं यत्तु 'सुकुमारस्वभावजम् ।
 दृक्काराकारचेष्टन्वं ललितं तत् प्रकीर्तितम् ॥३७॥
 दानमभ्युपपत्तिश्च तथा च प्रियमापणम् ।
 स्वजने वा परे वापि तदौदार्यमिति स्मृतम् ॥३८॥
 यविज्ञोपायमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
 प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥३९॥
 सत्त्वजोऽभिनयः पूर्वं मया प्रोक्तो द्विजोत्तमाः ।
 शारीरं चाप्यभिनयं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥४०॥
 पङ्कतमकल्लु शारीरो वान्त्यं सूचादुरस्तया ।
 शाखा नाट्यायितं चैव निवृत्त्यदुर एव च ॥४१॥
 नानारसार्थयुक्तैर्वृत्तनियद्दैः 'पदैः स चूर्णकृतैः ।
 'प्राकृतसंस्कृतपाठो वाक्याभिनयो बुधैर्ज्ञेयः ॥४२॥
 वान्त्यार्थो वान्त्यं वा सत्त्वाद्भिः सूच्यते यदा पूर्वम् ।
 पश्चाद्वाक्याभिनयः 'सा सूचा स्वरिमिज्ञेया ॥४३॥
 'हृदयस्थो निर्वचनैरङ्गाभिनयः कृतो निपुणसाध्यः ।
 'सूच्योत्पत्तिकृतो विज्ञेयस्त्वङ्गुराभिनयः ॥४४॥

33-44 (C. 33-44; B. XXII. 35-46). 1 B. धार०. 2 C स्मृत०. 3 B. हर्षकोष०. 4 B. नोपलभ्यन्ते. 5 B. निर्विकार. 6 B. कृतः सचूर्णपदैः, C. सचूर्णपदैः. 7 C. ०पाठो. 8 B. सूच्योत्पत्तिरङ्गा सा तु. 9 B. हृदयस्थो 10 B. सूच्योत्पत्ति-

यस्तु शिरोमुखजङ्घोरुपाणिपादैर्यथाक्रमं क्रियते ।
 'शाखादर्शितमार्गः शाखाभिनयो 'बुधैर्ज्ञेयः ॥४५॥
 नाट्यायितमुपचारैर्यत्क्रियतेऽभिनयसूचना नाट्ये ।
 कालप्रकर्षहेतोः प्रवेशने सङ्गमं यावत् ॥४६॥
 स्थाने ध्रुवास्वभिनयोः यः क्रियते हर्षरोपशोकाद्यैः ।
 'भावरससंप्रयुक्तो ज्ञेयो नाट्यायितं तच्च ॥४७॥
 'यस्त्वन्योक्तं वाक्यं सूत्राभिनयेन योजयेदन्यः ।
 'तत्सम्बन्धार्थरुतं निवृत्तमेवाङ्कुरं विद्यात् ॥४८॥
 'एते मार्गास्तु निर्दिष्टा यथाभावरसान्विताः ।
 फाव्यवस्तुषु निर्दिष्टा द्वादशाभिनयात्मकाः ॥४९॥
 आलापश्च प्रलापश्च विलापोऽन्यस्तथैव च ।
 अनुलापोऽथ संल्लापो ह्यपलापस्तथैव च ॥५०॥
 सन्देशश्चातिदेशश्च निर्देशश्च तथैव च ।
 'उपदेशोऽपदेशश्च च व्यपदेशस्तथैव च ॥५१॥
 आभाषणे तु यद्वा अन्यमालापो नाम स स्मृतः ।
 अनर्थकं वचो यच्च प्रलापः स तु संक्षिप्तः ॥५२॥
 करुणप्रभवो यस्तु विलाप इति स स्मृतः ।
 बहुशोऽभिहितं वाक्यमनुलापः प्रकीर्तितः ॥५३॥
 उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं संलाप इति स स्मृतः ।
 'पूर्वोक्तस्थान्ययाभावो ह्यपलाप इति स्मृतः ॥५४॥
 तदिदं वचनं ब्रूहीत्येष सन्देश इष्यते ।
 अतिदेशस्त्वयोक्तं तन्मयोक्तमिति स स्मृतः ॥५५॥

45-55 (C. 45-55) ; B. XXII. 47-57) 1 B. शाखादर्शन. 2 B. म
 विज्ञेयः. 3 B. भावरससंप्रयुक्तः 4 B. यत्ता. 5 B. तत्सम्बन्धार्थं कथं भावत्रिद्वयङ्कुरः
 नोऽय. 6 B. एतेषां तु भवेत् मार्गः. etc 7 C. व्यपदेशोऽपदेशो च अपदेशः.
 8 B अन्यथावादो.

स 'एषोऽहं ब्रवीमिति निर्देशः स तु संज्ञितः ।
 व्याजान्तरेण कथनं व्यपदेशो भवेत्तु सः ॥५६॥
 इदं कुरु गृह्णाणेदमुपदेश इति स्मृतः ।
 अन्यार्थकथनं यत्तु सोऽपदेश इति स्मृतः ॥५७॥
 एने मार्गा द्वि विज्ञेया 'वाक्याभिनययोजकाः ।
 सतप्रकारमेतेषां पुनरेक्ष्यामि लक्षणम् ॥५८॥
 प्रत्यक्षश्च परोक्षश्च तथा कालवृत्तास्त्रयः ।
 आत्मस्यश्च परस्यश्च प्रकाराः सत चैव तु ॥५९॥
 एष 'ब्रवीति नाहं भो वदामिति च यद्वचः ।
 प्रत्यक्षश्च परस्यश्च वर्तमानश्च तद्भवेत् ॥६०॥
 अहं करोमि गच्छामि यदामि यचनं तव ।
 आत्मस्यो वर्तमानश्च प्रत्यक्षश्चैव स स्मृतः ॥६१॥
 करिष्यामि गमिष्यामि वदिष्यामिति यद्वचः ।
 आत्मस्यश्च परोक्षश्च भविष्यत्काल एव च ॥६२॥
 हता जिताश्च भग्नाश्च मया सर्वे द्विबद्धाः ।
 आत्मस्यश्च परस्यश्च वृत्तकालस्तु स स्मृतः ॥६३॥
 स्वया हता जिताश्चेति यो वदेद्वाक्यकर्मणि ।
 परोक्षश्च परस्यश्च वृत्तकालस्तयैव च ॥६४॥
 एष 'ब्रवीति कुस्ते गच्छतीत्योदि यद्वचः ।
 परस्यो वर्तमानश्च प्रत्यक्षश्च भवेत्तु या ॥६५॥
 स गच्छति करोतीति यचनं यदुदाहृतम् ।
 परस्यो वर्तमानश्च परोक्षश्चैव तद् भवेत् ॥६६॥
 करिष्यन्ति गमिष्यन्ति वदिष्यन्तीति यद्वचः ।
 परस्यश्च भविष्यश्च परोक्षश्चैव तद् भवेत् ॥६७॥

56-67 (C. 56-63 ; XXII. 58-69). 1 C. एषोऽहं. 2 C. om.
 this hem. 3 B. सर्वाभिनय. 4 C. om. 65-67. 5 B. ब्रवीमि. 6 Mss.
 ब्रवीमि.

ममाद्यैव च सम्पाद्यं तत्कार्यं भवता सह ।
 आत्मस्थश्च परस्थश्च वर्तमानश्च स स्तुतः ॥६८॥
 'हस्तमन्तरितं कृत्वा यद्वदेन्नाट्यकर्मणि ।
 आत्मस्थं हृदयस्थं च परोक्षं चैव तन्मतम् ॥६९॥
 परेषामात्मनश्चैव कालस्यैव विशेषणात् ।
 'सत्प्रकारस्यास्यैव भेदा द्वेया अनेकधाः ॥७०॥
 एते 'प्रयोक्तृभिर्ज्ञेया मार्गा ह्यभिनये स्मृताः ।
 'एभिरेव विनिष्पन्नो विविधोऽभिनयो मतः ॥७१॥
 'शिरोवदनपादोरुजङ्घोदरकटीकृत ।
 'समः कर्मविभागो यः सामान्याभिनयस्तु सः ॥७२॥
 ललितैर्हस्तसञ्चारैस्तथा मृद्वङ्गचेष्टितैः ।
 अभिनेयस्तु नाट्यस्यै रसभावसमन्वितैः ॥७३॥
 अनुद्धतमसंभ्रान्तमनाविद्धाङ्गचेष्टितम्* ।
 'लयतालकलापातप्रमाणनियतारमकम्" ॥७४॥
 "सुविभक्तपदालापमनिष्टुरमनाकुलम्" १ ।
 यदीदृशं भवेन्नाट्यं श्रेयमाभ्यन्तरं तु तत् ॥७५॥
 एतदेव विपर्यस्तं स्वच्छन्दगतिचेष्टितम् ।
 "अनिबद्धं गीतवाद्यैर्नाट्यं बाह्यमिति स्मृतम् ॥७६॥
 लक्षणाभ्यन्तरत्वाद्धि तदाभ्यन्तराभिष्यते ।
 शास्त्रबाह्यं भवेद्यस्तु तद्बाह्यमिति संज्ञितम् ॥७७॥

68-77 (C. 64-76; B. XXII. 70-78). 1 B. om. this couplet.

- 2 B. अन्तरतः. 3 B. सत्प्रकारस्यास्यैव. 4 B. प्रयोगा विशेषा मार्गाभिनययोजिताः.
 5. B. एतेष्विह. 6 B. शिरोहस्तकटी कटीवङ्गो जङ्घोरुदरयोः च तु. 7 C. समकर्म०.
 8 C. •चेष्टितैः. 9 C. कलापादि०. 10 B. •दत्तानकम्. 11 C. सुविभक्तपदालाप०.
 12 B. •निष्टुरमवाहलम्. 13 B. अनिवद्धगीतवाद्यं.

अनेन लक्ष्यते यस्माद् प्रयोगः कर्म चैव हि ।
 तस्मात्प्रयोगमेव हि नाट्येऽस्ति धिन् संप्रजितम् ॥७८॥
 'अनाचार्योपिता ये च ये च शास्त्रबहिष्कृताः ।
 बाह्यं ते तु 'प्रयोद्यन्ते 'क्रियामन्त्रैः प्रयोजिताम् ॥७९॥
 शब्दं स्पर्शं च रूपं च रसं गन्धं तथैव च ।
 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थश्च भावैरभिनयेद् बुधः ॥८०॥
 कृत्वा साध्वीकृतां दृष्टिं शिरः 'पादयानतं तथा ।
 तर्जनीं कर्णदेशे तु शब्दं त्वभिनयेद् बुधः ॥८१॥
 किञ्चिदाकुञ्चिते नेत्रे 'भ्रूयोच्छेषणेन च ।
 'तयांसगण्डयोः स्पर्शात् स्पर्शमेवं विनिर्दिशेत् ॥८२॥
 कृत्वा 'पताकौ मूर्ध्निभ्यौ किञ्चित् प्रचलिताङ्गुलिः^{१०} ।
 निर्वर्णयन्त्या दृष्ट्या तु रूपं त्वभिनयेद् बुधः ॥८३॥
 किञ्चिदाकुञ्चिते नेत्रे कृत्योत्सृष्टां च नासिकाम् ।
 'एकोच्छ्वासेन हृष्टेष्टौ रसगन्धौ विनिर्दिशेत् ॥८४॥
 'पञ्चानामिन्द्रियाणां च भावा द्योतेऽनुमाचजाः^{११} ।
 त्वरुचुष्माणजिह्वानां श्रोत्रस्य च तथैव च ॥८५॥
 'इन्द्रियार्थश्च मनसा भाव्यते हनुभाविताः ।
 न वेत्ति ह्यमनाः किञ्चिद्विषयं^{१२} पञ्चदेतुक्रम् ॥८६॥
 मनसस्त्रिविधो भावो विद्वेषोऽभिनयं प्रति ।
 इष्टोऽनिष्टस्तथा चैव मय्यस्यश्च तथैव च ॥८७॥

78-87 (C. 74-83; B. XXII. 79-88). 1 C. तस्मिन्निवोजितम्.

- 2 C. अनाचार्योपिता. 3 B. प्रयुषते. 4 C. क्रियामन्त्रैः प्रयोजितम्. By क्रिया-
 मन्त्रैः प्रयोजिताम्. B. अज्ञात्वाचार्यकं क्रियाम्. 5 C. इन्द्रियैरिन्द्रियाः, B.
 इन्द्रियाणामिन्द्रियार्थैश्च. 6 B. पादयानतं. 7 B. कृत्वा भ्रूयोच्छेषणम्. 8 C. तथात्र. 9
 B. पताकौ मूर्ध्निभ्यौ, C. पताके मूर्ध्निभ्यो. 10 B. *प्रचलिताङ्गुलिः. 11 C. एकोच्छ्वासेन
 हृष्टेष्टौ, B. एकोच्छ्वासेन चैष्टौ तु. 12 *मिन्द्रियार्थानां. 13 B. *नुमाचिनाः.
 14 B. इन्द्रियार्थाः मनसो मवन्ति अनुमाचिनाः. 15 B पञ्चधागतम्.

'प्रह्लादनेन गात्रस्य तथा पुलकितेन च ।
 'भाननप्रक्रियाभिश्च सर्वमिष्टं' निरूपयेत् ॥८८॥
 इष्टे शब्दे यथा रूपे स्पर्शे गन्धे रस्तेऽपि वा ।
 इन्द्रियैर्मनसा प्राप्तैः सौमुर्य्यं संप्रदर्शयेत् ॥८९॥
 परावृत्तेन शिरसाऽप्रदानेन च चक्षुषः ।
 'नेत्रनासाश्चित्ततया ह्यनिष्टभिनिर्दिशेत् ॥९०॥
 'न चातिमात्रदृष्टु न चात्यन्तजुगुप्सया ।
 मध्यस्थेनैव भावेन मध्यम्यमभिनिर्दिशेत् ॥९१॥
 तेनेदं तस्य चापीदं स 'एव प्रकरोति वा ।
 परोक्षामिनयो यस्तु मध्यस्य इति स स्मृतः ॥९२॥
 आत्मानुभावी योऽर्थः स्यात् स आत्मस्य इति स्मृतः
 'परस्य वर्णनीयश्च परस्य' स तु संमितः ॥९३॥
 प्रायेण सर्वभावानां कामाग्निष्पत्तिरिष्यते ।
 स चेच्छागुणसम्पन्नो बहुधा 'काम इष्यते ॥९४॥
 धर्मकामोऽर्थकामश्च मोक्षकामस्तथैव च ।
 'स्त्रीपुंसयोस्तु योगो यः स तु कामः इति स्मृतः ॥९५॥
 'सर्वस्यैव हि लोकस्य सुखदुःखनिवर्द्धणः ।
 भूयिष्ठं दृश्यते कामः सुखदो दुःखदेष्वपि^{१०} ॥९६॥
 यः स्त्रीपुंससंयोगो रतिसंयोगकारकः ।
 स शृङ्गार इति ज्ञेय उपचाररुतः^{११} सुख ॥९७॥
 इह प्रायेण लोकोऽयं^{१२} सुखमिच्छति नित्यशः ।
 सुखस्य च स्त्रियो मूलं नानाशीलाश्च ताः पुनः ॥९८॥

88-98 (C. 84-93 ; B.XXII. 89 99). 1 C. गात्र प्रह्लादनेनेह.

2 B. वदनस्य त्रिकासेन. 3 B. नेत्रनासाविकर्षणैः C. नेत्रनासाश्चित्ततया. 4 B.

नातिदृष्टेन मनसा. 5 B. एव. 6 B परार्थवर्णना यत् 7 B. परिकल्पितः.

8 C. स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगो य काम. स तु यस्मृत 9 C. om. this couplet.

10 B. स सुख वदनेष्वपि. 11 M. सुखः, B.C. शुभ. 12 C. शुभः.

देवतासुरगन्धर्वरक्षोनागपतत्तिणाम् ।
 पिशाचयक्षन्यालानां नरवानरदस्तिणाम् ॥९९॥
 मृगमीनोष्ट्रमकरगरसूरुकरवाजिणाम् ।
 'महिपाज-[श्व-]गरा-[ञ्च] तुल्यशीलाः स्त्रियः स्मृता ॥१००॥
 'स्निग्धा चाद्वैरुपाद्वैश्च 'स्थिरा मन्दनिमेषिणी ।
 अरोगा दीप्त्युपेता च 'दानसत्सार्जधान्विता ॥१०१॥
 अल्पस्वेदा समरता स्वल्पभुक् 'सुरभिप्रिया ।
 'गान्धर्ववाद्याभिरता हृद्या देवाङ्गना स्मृता ॥१०२॥
 अधर्मशाठ्याभिरता स्थिरक्रोधाऽतिनिष्ठुरा ।
 मद्यमांसप्रिया नित्यं कोपना चातिमानिनी ॥१०३॥
 चपला चातिलुब्धा च पश्या कलहप्रिया ।
 ईर्ष्याशीला चलस्नेहा चासुरं शीलमास्थिता ॥१०४॥
 'अनेकारामभोग्या च नखदन्तैः सुपुण्ड्रितैः ।
 'सिताभिभाषिणी तन्वी 'मन्दचारा रतिप्रिया ॥१०५॥
 गीते वाद्ये च नृत्ते च नित्यं हृष्टा मृजावती ।
 'गान्धर्वशीला विभ्रया स्निग्धचर्कुकेशलोचना ॥१०६॥
 'बृहद्व्यापतसरोङ्गी रक्तविस्तीर्णलोचना ।
 खररोमा 'दिवान्वननिर्वृतात्युच्चभाषिणी ॥१०७॥
 नखदन्तक्षतरुः क्रोधिर्प्याकलहप्रिया ।
 निशाविहारशीला च राक्षसं सत्त्वमाश्रिता ॥१०८॥
 तीक्ष्णनासाग्रदना सुननुस्ताम्रलोचना ।
 नीलोत्पलसवर्णा च 'समोद्देगाऽतिकोपना ॥१०९॥

99-109 (C. 96-104 ; B XXII. 100-110). 1 BC महिपाजगवाक्षोना.
 Bd महिपाद्य. 2 B. त्रिगर्भैः. 3 C. स्थिरमन्दः. 4 B. दानमत्ता. दानशक्त्या.
 5 B. झरतप्रिया. 6 B. गन्धपुष्परता. 7 B. क्रीडापरा चारुनेता. 8 B. सत्री
 च स्थिरभाषी. 9 B. मन्दापन्या. 10 B. गान्धर्वसत्त्वा 11 C. बृहदापतः. 12 B.
 दिवास्त्रनिर्वृतः, C. ०स्त्रनिर्वृताः. 13 Bd. खरोद्देगा, B. खरशीला, C. खरोद्देगा.

तिर्यंगातिश्रद्धारम्भा 'बहुभ्यासातिमानिनी ।
 'गन्धमाल्यासशरणा नागसन्वाहना स्मृता ॥११०॥
 अत्यन्तज्यावृतास्या च तीक्ष्णशीला सतिप्रिया ।
 सुरासवक्षीररता यद्वपत्या फलप्रिया ॥१११॥
 नित्यं भवसनशीला च सदीयानवनमिया ।
 'चपला बहुवाक् शीघ्रा शाकुनं सत्त्वमाधिता ॥११२॥
 'ऊनाधिकांगुलिकरा 'राक्षौ निष्फुटचारिणी ।
 बालोद्वेजनशीला च पिशुना ह्लिष्टमाणिनी ॥११३॥
 'सुरतेषूष्मिताचारा रोमशाङ्गी महास्वना ।
 पिशाचसत्त्वा विधेया 'मद्यमांसासवप्रिया ॥११४॥
 स्वप्नप्रस्वेदनाह्नी च स्थिरशय्यासनप्रिया ।
 मेघाविनी 'तु मृद्वह्नी मद्यगन्धामिषप्रिया ॥११५॥
 'चिरदृष्टे तु दर्पं च हृतप्रत्यादुपैति या ।
 अदीर्घशायिनी चैव श्रेया यक्षान्दयाह्वना ॥११६॥
 तुल्यमानाचमाना या परदत्यक् वरस्वना ।
 शठाऽनृतोद्धतकथा व्यालसत्त्वाथ पिङ्गदक् ॥११७॥
 धार्जवाभिरता नित्यं 'दक्षा क्षान्तिगुणान्विता ।
 धिमक्ताह्नी हृतज्ञा च 'गुरदेवार्चने रता ॥११८॥
 धनकामार्थनित्या च धट्टद्वारविजिता ।
 सुहृत्प्रिया सुशीला च मानुषं सत्त्वमाधिता ॥११९॥

- ११०-११९ (C. १०५-१११; B.XXII. १११-१२०). १ C. बहुभ्यासातिमानिन्दिनी.
 २ C. गन्धमाल्यादिनिरता ३ C. om. this hem. ४ B. ऊनाधिकांगुलिकरा.
 ५ K. रत्नी ६ C. om. this couplet. ७ Bd. सुरतेषूष्मिताचारा,
 B सुरते कुक्षिताचारा. ८ B. मद्यमांभवति, Bd मद्यमांसाशन. ९ Bd. तु मृद्वह्नी,
 K. मयहोना, B. बुद्धिमती. १० B. चिरदृष्टेयु. ११ C. दक्षात्यन्तगुणान्विता.
 १२ B. गुरदेवद्विजप्रिया.

'संदतास्पतनुर्घृष्टा पिङ्गरोमा फलप्रिया ।
 प्रगल्भा चपला तीक्ष्णा वृक्षारामवनप्रिया ॥१२०॥
 स्वल्पमप्युपकारं तु नित्यं या बहु मन्यते ।
 प्रसह्य रतिशीला च वानरं सत्त्वमाश्रिता ॥१२१॥
 महाहनुललाटा च 'भांसलोपचयान्विता ।
 पिङ्गाक्षी रोमशाङ्गी च गन्धमाल्यासयप्रिया ॥१२२॥
 कोपना 'स्थिरसत्त्वा च जलोद्यानवनप्रिया ।
 मधुराभिरना चैव हस्तिसत्त्वा 'रतिप्रिया ॥१२३॥
 सल्पीदरी 'मग्नतासा तनुजङ्घा वनप्रिया ।
 'रक्तविस्तीर्णनयना चपला शीघ्रगामिनी ॥१२४॥
 'दियात्तासपरा भीष्मीतिराचरतिप्रिया ।
 'कोपनाऽस्थिरसत्त्वा च मृगमत्तगाङ्गना स्मृता ॥१२५॥
 दीर्घपीनोन्नतोरस्का 'चपला निर्नमेषिणी ।
 बहुभृत्या बहुसुता मन्थसत्त्वा जलप्रिया ॥१२६॥
 लम्बोष्ठी स्वैदबहुला किञ्चिद्विकटगामिनी ।
 कुशोदरी फुल्लकन्दलवणाम्लकट्टप्रिया ॥१२७॥
^{१०}उद्धदकटिभाभ्यां च खरनिष्ठुरमापिणी ।
^{११}अभ्युन्नतपरश्रोत्रा उष्ट्रसत्त्वाऽऽर्याप्रिया ॥१२८॥
 स्थूलशीर्षा ^{१२}स्थिरशीर्षा दारितास्या महासुना ।
 क्षेया मकरसत्त्वा च क्रूरा मन्थगुणैर्युता ॥१२९॥
 स्थूलजिह्वोद्गदशना ^{१३}रुशत्यङ्गुभापिणी ।
 रतिबुद्धकरी ^{१४}घृष्टा नखदन्तक्षतप्रिया ॥१३०॥

- १२०-१३० (C. ११२-११२ ; B.XXII. १२१-१३१). १ B. 'तनुर्घृष्टा.
 २ B. शरीरोपचयान्विता. ३ B. स्थिरचित्ता ४ B. प्रकीर्तिता. ५ B. भगनामा.
 ६ B. चञ्चलमोर्ष. ७ C. परित्ताम. ८ B. निवासस्थिरचित्ता. ९ B. चना नाति-
 निमेषिणी. १० B. उद्धन्ध. ११ अभ्युन्नतकटोर्मावा. १२ B. अश्रितपीवा.
 १३ C. 'होष्टसना. १४ C. हृष्टा.

सपत्नीद्वेषिणी 'दक्षाऽचपलाऽशीमगामिनी ।
 सरोपा बह्वपत्या च खरसत्या प्रकीर्तिता ॥१३१॥
 दीर्घपृष्ठोदरमुखी रोमशाङ्गी बलान्विता ।
 सुसंक्षिप्तललाटा च कन्दमूलफलप्रिया ॥१३२॥
 'कृष्णा दन्तोत्कटमुखी 'पीवरोदशिरोरुहा ।
 हीनाचारा बह्वपत्या सौकरं सत्यमाश्रिता ॥१३३॥
 स्थिरा विभक्तपाश्वोष्कटिपृष्ठशिरोधरा ।
 सुभगा दानशीला च क्षत्रस्यूतशिरोरुहा ॥१३४॥
 'दक्षा चपलचित्ता च तीक्ष्णबाहू शीमगामिनी ।
 कामक्रोधपरा चैव हयसत्वाङ्गना स्मृता ॥१३५॥
 स्थूलपृष्ठास्थिदशना तनुपाश्वोदरा स्थिरा ।
 'हरिरोमाश्रिता रौद्रा लोकहिष्टा रतिप्रिया ॥१३६॥
 किञ्चिदुन्नतवक्त्रा च जलक्रीडायनप्रिया ।
 पृष्ठललाटा सुश्रोणी माहिषं सत्त्वमाश्रिता ॥१३७॥
 कृशा तनुभुजोष्का 'निश्च्येतरलोचना ।
 संक्षिप्तपाणिपादा च सूक्ष्मरोमसमाचिता ॥१३८॥
 भयशीला 'जलोद्विग्ना बह्वपत्या वनप्रिया ।
 चञ्चला शीमगमना दृजाशीलाङ्गना स्मृता ॥१३९॥
 'उद्बुद्धगात्रनयना विजृम्भणपरायणा ।
 दीर्घाल्पवदना स्वल्पपाणिपादविभूषणा ॥१४०॥
 उच्चैःखना स्वल्पनिद्रा क्रोधना 'बहुभाषिणी ।
 हीनाचारा रुतहा च ^{१०}सा श्वशीला प्रकीर्तिता ॥१४१॥
 पृथुपीनोन्नतश्रोणी तनुजङ्घा सुहृत्प्रिया ।
 संक्षिप्तपाणिपादा च दृढाङ्गना प्रजाहिता ॥१४२॥

131-142 (C. 123-134 ; B XXII. 132-143) 1 BC. दक्षा चाला

शीम०. 2 C. कृष्णदन्तो०. 3 B. हसोदरशिरो०. 4 C गूढा 5 C. खररोमा०.

6 B निश्च्येस्तिर, C विश्च्येतर० 7 C. जलोन्मत्ता. 8 B. उद्बुद्धगात्र०.

9 B. सुहृत्प्रिया. 10 C. साश्वशीला.

पितृदेवार्चनरता 'नित्यशौचा गुरुप्रिया ।
 स्थिरा परिप्लेशसदा गवां सत्त्व समाधिता ॥१४३॥
 'नानाशोलाः स्त्रियो श्लेयाः स्वं स्वं स्वत्वं समाधिताः ।
 विनाय च यथासत्त्वम् 'उपसर्पेत्तु ता बुधः ॥१४४॥
 उपचारो यथासत्त्वं स्त्रीणामख्योऽपि द्वर्षदः ।
 मदान्पन्नयथायुक्तो नैव तुष्टिकरो भवेत् ॥१४५॥
 'यथासम्प्रार्थितावाप्ता रतिः समुपजायते ।
 स्त्रीपुंसयोश्च स्वर्यमुपचारो विधीयते ॥१४६॥
 धर्मायं द्वि तपधर्या सुपाथं धर्मं इष्यते ।
 सुपस्य मूलं प्रमदास्तासु सम्भोग इष्यते ॥१४७॥
 'कामोपचारो द्विविधो नाट्यधर्मे विधीयते ।
 बाह्याभ्यन्तरश्चैव नारीपुरुषसम्भवः ॥१४८॥
 आभ्यन्तरः पार्ययानां स च कार्यस्तु नाटके ।
 बाह्यो 'वेद्याकृतश्चैव स तु प्रकरणे भवेत् ॥१४९॥
 तत्र राजोपभोगं तु व्याख्यास्यामनुपूर्वशः ।
 उपचारविधिं सम्यक् कामतन्त्रसमुत्थितम् ॥१५०॥
 'त्रिविधा प्रकृतिः स्त्रीणां नानासत्त्वसमुद्भवा ।
 बाह्या चाभ्यन्तरा चैव स्याद्बाह्याभ्यन्तराऽपरा ॥१५१॥
 कुलीनाभ्यन्तरा श्लेया बाह्या वेद्याह्वना स्मृता ।
 कृतशौचा च या नारी सा बाह्याभ्यन्तरा स्मृता ॥१५२॥
 अन्तःपुरोपचारे तु कुलजा कन्यकापि वा ।
 नहि 'राजोपचारे तु बाह्यस्त्रीभोग इष्यते ॥१५३॥

- १४३-१५३ (C. १३५-१४५; B XXII. १४४-१५४) १ B. सत्त्व-
 २ C om. this hem. ३ B उपसेवेत ता पुन . ४ C. यथा सम्प्रार्थिताया
 वायरति. ५ B. कामोपभोग. ६ B. 'पुरुषसंश्रय'. ७ B. वेरवागस्त.
 ८ C. विविधा. ९ C adds after this नहि राजोपचारेषु कुलजा कन्यकापि वा.
 १० C. राजोपचारेषु

आभ्यन्तरो भवेद्वाधो 'वाधो यात्यजनस्य वा ।
 दिव्यवेद्याङ्गनानां हि 'राधो भवति सङ्गमः ॥१५४॥
 'कुलजाकामितं यच्च तज्ज्ञेयं कन्यकास्वपि ।
 या चापि वेद्या साप्यत यथैव कुलजास्तथा ॥१५५॥
 इह कामसमुत्पत्तिर्नानावीजसमुद्भवा' ।
 स्त्रीणां वा पुराणां वा उत्तनाद्यमम्यमा ॥१५६॥
 श्रवणाद्दर्शनाद्रूपादङ्गलीलाविशेषितैः ।
 मधुरैः सम्प्रलापैश्च कामः समुपजायते ॥१५७॥
 रूपगुणादिसमेतं कलादिविव्रानयौवनोपेतम् ।
 दृष्ट्वा पुरुषविशेषं नारी मदनातुरा भवति' ॥१५८॥
 ततः कामयमानानां नृणां स्त्रीणामथापि च ।
 कामभावेद्वितानीह तज्ज्ञः समुपलभयेत् ॥१५९॥
 ललिता चलपद्मा च सान्ना मुकुलितेशणा ।
 सलोत्तरपुट्टा येव कान्धा दृष्टिर्भवेदिह ॥१६०॥
 'फुल्लितान्ता सलालित्यसन्मितैर्व्यङ्गितैः सदा ।
 दृष्टिः सा ललिता नाम स्त्रीणामर्घ्यलोकने' ॥१६१॥
 ईपत्संस्कण्डश्च त्वेदविन्दुविचित्रितः ।
 प्रस्पन्दमानरोमाञ्चो मुखरान्तु कामजः ॥१६२॥
 काम्येनाङ्गविकारेण सकटाक्षनिरीक्षितैः ।
 तथामणलंस्पर्शात् कर्णकण्डूयनादपि ॥१६३॥
 अङ्गुष्ठाग्रेण लिखनात् स्तननाभिप्रदर्शनात् ।
 नखनिस्तोदनाद्यापि केशसंयमनादपि ॥१६४॥

154-164 (C. 146-156; B.XXII. 155-165). 1 C. वाधे.

2 B. राहा, C राहा. 3 C. कुलजाता नतं. 4 B. 'नानामावचमुत्पिता. 5 C. has
this after 159 6 Bg. फुल्लितान्ता. B. वलितान्ता. C. पलितान्ता.

7 B. अर्घ्यवलोकने.

वेद्यामेवविधैर्भावेर्लक्षयेन्मदनातुराम् ।
 कुलजायास्तथा चैव 'विद्येयानीक्षितानि चै ॥१६५॥
 प्रहसन्तीव नेत्राभ्यां प्रततं च निरीक्षते ।
 स्तयते च निगूढं च धाम्यञ्चाधोमुग्री वदेत् ॥१६६॥
 स्तितोत्तरा मन्दवास्या स्वेदाकारनिगूढता ।
 प्रस्पन्दिताधरा चैव चकिता च कुलाङ्गना ॥१६७॥
 एवंविधैः कामलिङ्गैरप्राप्तसुरतोत्सवा ।
 'दशावस्थागतं कामं नानामात्रैः प्रकाशयेत् ॥१६८॥
 प्रथमे त्वभिलाषः स्याद् द्वितीये चिन्तनं भवेत् ।
 अनुस्मृतिस्तृतीये तु चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥१६९॥
 उद्वेगः पञ्चमे प्रोक्तो विलापः षष्ठ उच्यते ।
 उन्मादः सप्तमे श्रेयो भवेद् व्याधिस्तयाष्टमे ॥१७०॥
 नयमे जडता प्रोक्ता दशमे भरणं भवेत् ।
 स्त्रीपुंसयोरेव विधिर्लक्षणं च नियोयन ॥१७१॥
 व्यवसायात् समारम्भः सङ्कल्पेच्छासमुद्भवः ।
 समागमोपायरुजः सोऽभिलाषः प्रकीर्तितः ॥१७२॥
 निर्याति विद्वान् च मुहुः करोति चाकारमेव मदनस्य ।
 तिष्ठति च दर्शनपथे 'प्रथमस्थाने स्थिता कामे ॥१७३॥
 केनोपायेन 'संप्राप्तिः कथं वा संभवेन्मम ।
 दूतीनिवेदितैर्वास्यैरिति' चिन्तां विनिर्दिशेत् ॥१७४॥
 'आकैकराक्षिविप्रेक्षितानि चलयरदानापरादर्शः ।
 'नीवीनाभ्यूरूपां स्पर्शः कार्यो द्वितीये तु ॥१७५॥
 मुहुर्मुहुर्निःश्वसितैर्मनोरथविचिन्तनैः ।
 प्रह्वेपस्तन्यकार्याणामनुस्मृतिरुदाहृता ॥१७६॥

165-176 (C. 157-167 B.XXII. 166-177) 1 B. प्रवक्ष्यामीक्षि-

मानि वृ. 2 B. दशस्थानगतं. 3 C. प्रथमस्थानस्थिते. 4 C. सम्प्राप्ति

5 B. भावैरिति. 6 B. आकैकरार्थं. 7 B. नीवीनाभ्या सं०.

'नैवासने न शयने घृतिमुपलभते स्वकर्मणि' निदृस्ता ।
 तच्चिन्तोपगतत्वात्तृतीयमेवं प्रयुज्यते ॥१७५॥
 अङ्गप्रत्यङ्गलीलाभिर्याम्येष्टाहसितेक्षितैः ।
 नास्त्यन्यः सदृशस्तेनेत्येतत्स्याद् गुणकीर्तनम् ॥१७८॥
 'गुणकीर्तनोल्लसनेरधुस्वेदापमाजंनैश्चापि ।
 इत्यविरहयिस्त्रभैरभिनययोगश्चतुर्थं तु ॥१७९॥
 आसने शयने वापि न तुष्यति न 'हृष्यति ।
 नित्यमेवोत्सुका यस्मादुद्वेगस्थानमेव तत्' ॥१८०॥
 'चिन्तानिःश्वासस्वेदैश्च हृहाहाभिनयेन च ।
 तदेव कुर्यादत्यन्तमुद्वेगाभिनयेन च ॥१८१॥
 'इहास्थित इहासीन इह चोपगतो मया ।
 इति तैस्तेर्विलापितैर्विलापं संप्रयोजयेत् ॥१८२॥
 उद्विग्नास्वर्यमौत्सुक्यादरत्या' च विलापिनी ।
 ततस्ततश्च भ्रमति विलापस्थानमाधिता ॥१८३॥
 'तत्संधितां कथां युङ्क्ते सर्वादस्यागतापि हि ।
 'प्रद्वेष्टि चापरान्पुंसो यतोन्मादः स उच्यते ॥१८४॥
 तिष्ठत्यनिमिषद्विर्दिष्टं निःश्वासितं गच्छति ध्यानम् ।
 रोदिति विहारकाले नाट्यमिदं स्यात्तथोन्मादे ॥१८५॥
 'समदनार्थसंभोगैः काम्यैः' 'संप्रोक्षणैरापि ।
 'सर्वैरवशोकरणाद्व्याधिः समुपजायते ॥१८६॥
 मुह्यति हृदयं कापि प्रयाति शिरसश्च वेदना तीव्रा ।
 न घृतिं चाप्युपलभते ह्यष्टममेवं प्रयुज्यते ॥१८७॥

177-187 (C.XXXI 76-81 ; B.XXII. 178-188). 1 Chowkhamba
 ed. XXIV. 168-268a is a copy from the first KM ed. 2 C. विहीना.
 3 C. तच्चित्तोपहत. 4 B. 'ओर्तनोल्लसने.. 5 B. तिष्ठति. 6 B. 'स्थान-
 माधिता. 7 B. 'निःश्वासस्वेदेन. 8 B. इह स्थित. 9 B. 'दृष्ट्या. 10 C. तत्संश्रय-
 कथायुक्ता. 11 C. पुंसः प्रद्वेष्टिता चैव स्याद्. B. पुंसः प्रद्वेष्टि चाप्यन्यान्. 12 B.
 सामदानार्थ. 13 C. संप्रोक्षणैः, B. संप्रोक्षणैः. 14 B. सर्वैर्विराहतेः पश्चाद्.

पृष्टा न किञ्चित्प्रभूते न शृणोति न पश्यति ।
 'तूष्णीं' हाकष्टभाषा च नष्टचित्ता जडा स्मृता ॥१८८॥
 अकाण्डे दत्तहुंहुंकारा तथा प्रक्षिपिलाङ्गिका ।
 श्वासप्रस्तानना चैव जडताभिनये भवेत् ॥१८९॥
 सर्वैः कृतैः प्रतीकारैर्यदि नास्ति समागमः ।
 कामाग्निना प्रदीप्ताया जायते मरणं ततः ॥१९०॥
 एवं स्थानानि कार्याणि कामतन्त्रं समीक्ष्य तु ।
 अप्राप्तौ यानि कामस्य वर्जयित्वा तु नैधनम् ॥१९१॥
 विविधैः पुरोरोऽप्येवं 'विप्रलम्भसमुद्भवैः ।
 भावैरेतानि कामस्य नानारूपाणि 'योजयेत् ॥१९२॥
 एवं 'कामयमानानां स्त्रीणां नृणामथापि वा ।
 सामान्यगुणयोगेन युञ्जीताभिनयं बुधः ॥१९३॥
 'चिन्तानि श्वाससेवेन 'देहस्यायासनेन च ।
 'तथानुगमनाद्यापि तथैवाचनिरीक्षणात् ॥१९४॥
 आकाशग्रीक्षणाद्यापि तथा दीनप्रभाषणात् ।
 स्पर्शान्मोहनाद्यापि तथा 'चोपाश्रयाश्रयात् ॥१९५॥
 एभिर्नानाधयोत्पन्नैर्विप्रलम्भसमुद्भवैः ।
 कामस्थानानि सर्वोणि भूयिष्ठं संप्रयोजयेत् ॥१९६॥
 'वासो भूयलग्न्यांश्च गृहाण्युपवृत्तानि चै ।
 कामाग्निना दह्यमानः शीतलानि निश्वेते ॥१९७॥
 'प्रदह्यमानकामातोः बहुस्थानसमर्द्धितः^{११} ।
 'प्रेषयेत्कामदूतीं तु स्वावस्थादर्शनं प्रति ॥१९८॥

१८८-१९८ (C.XXXI. ४७-९७ ; B.XXII. १८९-१९९). १ B. तुष्णींका हाकष्ट-
 भाषा. २ C विप्रलम्भानुपूर्वैः. ३ B. काम्य. ४ C. भावयमानाना. ५ C. चिन्तानि:-
 भासदुःखेन, K. चिन्तावित्रासखेदेन. ६ B. हृदाहाभिनयेन. ७ K. अनुगुणनायापि,
 ८ Bd. चोपाश्रया, B. सपाश्रया, C चोपाश्रया. ९ B हजो. १० C. प्रसह्यमानः,
 BK. प्रदह्यमानः. ११ K. समन्वितः १२ K. कामदूती.

संदेशं चैव दूत्यास्तु प्रदद्यान्मदनाश्रयम् ।
 'तस्येयं समवस्थेति कथयेद्विनयेन सा ॥१९९॥
 'अथावेदितमावार्थो रत्युपायं' विचिन्तयेत् ।
 अयं विधिर्विधानद्वैः कार्यः प्रच्छन्नकामिते ॥२००॥
 विधिं राजोपचारस्य पुनर्वेक्ष्यामि तत्त्वतः ।
 अभ्यन्तरगतं सम्यक् 'कामतन्त्रसमुत्थितम् ॥२०१॥
 सुखदुःखरतान्भावाग्नानाशीलसमुत्थितान् ।
 यान्यान्प्रकुर्ये राजा तांस्तांल्लोकोऽनुवर्तते ॥२०२॥
 न दुर्लभाः 'नृपाणां तु 'स्त्रियो ह्याज्ञाकृतो ग]णाः ।
 दाक्षिण्यात्तु समुद्भूतः कामो रतिकरो भवेत् ॥२०३॥
 बहुमानेन देवीनां बहुमानां भयेन च ।
 प्रच्छन्नकामितं 'राज्ञः कार्यं परिजनं प्रति ॥२०४॥
 यद्यप्यस्ति 'नृपाणां तु कामतन्त्रमनेकधा ।
 प्रच्छन्नकामितं यत्तु तद्वै रतिकरं भवेत् ॥२०५॥
 यद्वामाभिनिवेशित्यं यतश्चैव निवार्यते ।
 दुर्लभत्व च यद्वायां 'कामिनः सा रतिः परा ॥ ०६॥
 राज्ञामन्तःपुरजने दिवासम्भोग इष्यते ।
 'वासोपचारो यश्चैव स रात्रौ परिकीर्तितः ॥२०७॥
 परिपाट्यां फलार्थं वा नवे प्रसव एव वा ।
 दुःखे चैव प्रमोदे च पडेते वासकाः स्मृताः ॥२०८॥
 उचिते वासके स्त्रीणानृतकालेऽपि वा नृपैः ।
 'द्वेष्यानामथवेष्टानां कर्तव्यमुपसर्पणम् ॥२०९॥

199-208 (C XXXI. 98-108 , B. XXII. 200-210). 1 C. इयं

तस्या व्यवस्थेति निवेद्य प्रथमादिभिः 2 B. अथावेदितमावार्थो, 3 B. रत्युपायं.

Bbb. रत्युपायं. 4 C. कामतन्त्रैः. 5 B. पाथिबाना 6 B. स्त्रियो ह्याज्ञाकृता गुणाः,

C. स्त्रियो ह्याज्ञा. 7 B. राजा. 8 B नरेन्द्राणा 9 B. सा कामिन्य परा रतिः.

10 C. वासोपचारो. 11 B द्वेष्याणामपेवेष्टाना.

तत्र वासकसञ्ज्ञा वा विरहोत्कण्ठितापि वा ।
 स्वाधीनमर्तुका चापि कलहान्तरितापि वा ॥२१०॥
 खण्डिता विप्रलब्धा वा तथा शोषितमर्तुका ।
 तथाभिमारिका चैव इत्यष्टौ नायिकाः स्मृताः ॥२११॥
 उचिने वासके वा तु रतिसम्भोगलालसा ।
 मण्डनं कुल्ले हृष्टा सा वै वासकसञ्ज्ञिका ॥२१२॥
 अनेककार्यव्यासङ्गाद्यस्या नागच्छति प्रियः ।
 'अनागमनदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥२१३॥
 सुरतातिरसैर्वद्धो यस्याः 'पाद्वेगतः प्रियः ।
 'सामोदगुणसंयुक्ता भवेत्स्वाधीनमर्तुका ॥२१४॥
 ईर्ष्यामलहनिष्क्रान्तो यस्या नागच्छति प्रियः ।
 'अमर्षवशासंतता कलहान्तरिता भवेत् ॥२१५॥
 व्यासङ्गादुचिते यस्याः वासके नागतः प्रियः ।
 'तदनागमनार्ता तु खण्डितेनैवमिधीयते ॥२१६॥
 'तस्माद्भूतां प्रियः प्राप्य दत्त्वा सङ्केतमेव वा ।
 नागतः कारणेनेह विप्रलब्धा तु सा मता ॥२१७॥
 'गुह्यकार्यान्तरवशाद्यस्या विप्रोषितः प्रियः ।
 सा रुढालककेशान्ता भवेत्प्रोषितमर्तुका ॥२१८॥
 हित्वा लज्जां तु या स्निग्धा मदेन भदनेन वा ।
 अमिसारयने कान्तं सा भवेदमिसारिका ॥२१९॥
 आस्ववत्यासु विज्ञेया नायिका 'नाटकाश्रयाः ।
 पतासां ये च वक्ष्यामि 'यथा योज्यं प्रयोक्तृभिः ॥२२०॥

210-220 (C. XXXI. 109-119 ; B XXII. 231-241). 1 B. तदनागमनः.

- 2 BC. पाद्वे तु नायकः. 3 B. साम्नामोदगुणप्राप्ता. 4 B. सामर्षवशासंतता. 5 K. तदनागमनार्ता, B. तदनागमनदुःखार्ता. C. तस्मान्नयनः. 6 B. यस्या दूती प्रियः प्रेक्ष. 7 B. नानाकार्याणि सन्धाय, C. नानाकार्यसम्पन्नैः. 9 C. समाकृष्टा. 10 B. नाटकाश्रया. 11 B. कामतन्त्रमनेकधा.

चिन्तानिःश्वाससेदैश्च हृद्वाहाभिनयेन च ।
 सखीनां संमलापैश्च आत्मावस्थावलोकनैः ॥२२१॥
 ग्लानिदैर्न्याश्रुपातैश्च रोपस्यागमनेन च ।
 निर्भूषणाङ्गी विमृजा दुःखेन रुदितेन च ॥२२२॥
 खण्डिता विप्रलब्धा वा कलहान्तरितापि या ।
 तथा प्रोषितकान्ता च भाग्यैरेवं प्रयोजयेत् ॥२२३॥
 विचित्रोज्ज्वलवेषा च प्रमोदोद्गोतितानना ।
 उदीर्णशोभातिदाया कार्या स्वाधीनमर्तुका ॥२२४॥
 वेद्यायाः कुलजाया वा प्रेप्याया वाधवा नृपै ।
 पभिर्भावविशेषैस्तु कर्तव्यमभिसारणम् ॥२२५॥
 समदा मृदुचेष्टा च तथा परिजनावृता ।
 गानाभरणचित्राङ्गी गच्छेद्देद्याङ्गना शनैः ॥२२६॥
 संलीना स्वपुगाक्षेपु नस्ता 'विमेषितानना ।
 भयगुण्ठनसंवीता गच्छेच्च कुलजाङ्गना ॥२२७॥
 मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
 'आविद्धगतिसंचारा 'गच्छेत्प्रेप्या समुद्धतम् ॥२२८॥
 'स्यादयं शयितो व्यक्तं पश्येत्सुप्तं प्रियं यदा ।
 'अनेन तूपचारेण तस्य कुर्यात् प्रयोजनम् ॥२२९॥
 अलंकारेण कुलजा वेद्या गन्धैस्तु शीतलैः ।
 प्रेप्या तु सख्यव्यजनैर्घोषयेच्छयितं प्रियम्^१ ॥२३०॥
 'कुलाङ्गनावेद्यादीनां प्रोक्तः' कामाश्रयो विधिः ।
 सर्वोपस्थानुभाव्यं तु यस्माद्भवति नाटकम् ॥२३१॥

- 221-231 (C.XXXI. 120-125, CXXII. 214-224; B.XXII. 222-232). 1 C. समागदितसंवाता. 2 K. विमेषितानना, B. विनमितानना.
 3 K. स्यादयं शयितो (=शयितो), B. गत्वा सा चेयदा ततः. 4 K. प्रिया यथोत्था-
 पयति तथा वक्ष्याम्यहं पुनः 5 B. कुर्यात् प्रतिबोधनम्. 6 B. कुलाङ्गनान्यनेनैवायं.
 7 B. नोक्तः..

नवकामप्रवृत्ताया मुक्ताया या समागमे ।
 सापदेशैकपायैस्तु वासकं 'संप्रयोजयेत् ॥२३२॥
 नानालङ्कारवस्त्राणि गन्धमास्त्यानि चैव हि ।
 'नित्यं सुप्राग्युदात्तानि' सेवेत मदनान्विता ॥२३३॥
 न तथा भवति 'विशेषो मदनवशः कामिनीमलभमानः ।
 द्विगुणोपजातद्वयो भवति यया सङ्गतः प्रियया ॥२३४॥
 विलासभाषेद्वित्वाप्यलीलाविशेषमाधुर्यगुणोपपन्नः' ।
 परस्परप्रेमनिरीक्षितेन समागमः कामकृतस्तु कार्यः ॥२३५॥
 'नायाप्यथ विशेषण प्रमोदरससम्भवः ।
 वासोपचारः कर्तव्यो नायकागमनं प्रति ॥२३६॥
 'गन्धमास्त्यं गृहीत्वा तु चूर्णवासस्तथैव च ।
 'स्थापयेन्नायककृते कुर्याच्चात्मप्रसाधनम् ॥२३७॥
 वासोपचारे नात्यर्थं भूयणप्रदणं भवेत् ।
 रत्नानूपुरप्रायं स्तनयच्च प्रशस्यते ॥२३८॥
 'न मञ्जप्रदणं रत्ने न स्नानं नानुलेपनम् ।
 नाञ्जनं नाङ्गरागं च न च केशोपसङ्ग्रहम्' ॥२३९॥
 'नापावृता नैकवस्त्रा न रागमधरस्य तु ।
 उत्तमा मध्यमा वापि ^{१२}प्रकुर्यात् प्रमदा कश्चित् ॥२४०॥

२३२-२४० (C.XXXI. 127-135 ; B.XXII. 233-241). १ K. सं-
 प्रयोजयेत्, C. प्रतियोजयेत्. २ B. प्रियायोजितभुक्तानि. ३ B. निषेवेत मुदान्विताः.
 ४ B. मनुष्यो. ५ B. माधुर्यविस्तारगुणोपपन्नः. ६ B. ततः प्रवृत्ते मदने
 उपचारसमुद्भवे. ७ B. गन्धमास्त्ये. ८ स्थापयेन्नायककृते etc. B. आदर्शो
 लीलया यथाश्चन्दतो वा पुनः पुनः, C. आदर्शः संप्रदीतव्यो कृतार्थोऽपि पुनः पुनः.
 ९ B. नाभ्यप्रदणं. १० K. केशोपसङ्ग्रहम्, B. केशमंथनं तथा, C. स्तनकेशप्रदो
 तथा. ११ B. नापावृता. १२ B. कुर्यात्.

अधमानां भवेदेवं विधिः प्रकृतिसम्भवः ।
 तासामपि ह्यसन्त्यं यत्र तत्कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥२४१॥
 प्रमदामिर्नैवापि नानाभायैस्तु नाटके ।
 भूषणग्रहणं कार्यं पुष्पाणां ग्रहणं तथा ॥२४२॥
 'निर्युक्तमण्डना किञ्चित्प्रतीक्षेत प्रियागमम्' ।
 'वीक्ष्यमाणा पथं प्रिया शृणुयान्नालिकाञ्चनिम् ॥२४३॥
 ध्रुत्वा तु 'नालिकाघोषं नायकागमविक्रवा ।
 'वेपन्ती सन्नहहया तोरणाभिमुखी मजेत् ॥२४४॥
 'वामेन तोरणं गृह्य कथाटं दक्षिणेन तु ।
 'हस्तेन संमुखीभूय 'उदीक्षेत प्रियागमम् ॥२४५॥
 शङ्कां चिन्तां भयं चैव कुर्यात्कारणसंस्थितम्' ।
 अदृष्ट्वा रमणं नारी त्रिपण्णा तु क्षणं भवेत् ॥२४६॥
 दीर्यं चैव विनिश्चस्य 'अस्त्रञ्चैव निपातयेत् ।
 सन्नं च हृदयं कृत्वा 'विखजेदङ्गमासने ॥२४७॥
 व्याक्षेपाद्विनृशेद्यापि नायकागमनं प्रति ।
 तैस्तैर्विचारणैश्चापि शुभानुमत्समुत्थितैः ॥२४८॥

241-248 (C XXXI. 136-144 ; B. XXII. 242-250). 1 B.

भवेदेव सर्व एव विधि सदा. 2 BC. कारणान्तरनामाय तस्मादपि (C. तासामपि)
 न कारयेत्. 3 B.C. प्रेष्यादीना च (C. वैष्यादीना तु) नारीणां नराणां वापि
 (C. अपि) नाटके. 4 B. गृहीतनरडना. B.C. लोलया भरिडतं वेयं कुर्याद्यत्र
 विरुध्यते, विधिवद्वासकं कुर्यात्तापिका नायकागमे (C. वासोपचारं हृत्वेद नादिना
 नायकागमम्). 5 K's. reading, B. प्रतीक्षन्नाया च ततो नालिकाराधनादिशेत्,
 C. 'शृणुयान्नालिका-घोषं' तत्प्रतीक्षाञ्चनम्पिदा. 6 B. नालिकाशब्दं. K. 'नादं.
 7 B. विपण्णा वेपमाना च. 8 C. वामेन तोरणं गृह्य, B. तोरणं वामहस्तेन.
 9 K's reading, C. हस्तेनाधोमुखी, B. गृहीत्वा तोरणाच्छिष्टा. 10 K's reading,
 C. प्रतीक्षते, B. संप्रतीक्षते. 11 B. तोरणाश्रिता, K. तोरणसंस्थितम्.
 12 B. नयनानुम्बु, C. आसन्नैव. 13 C. विमुञ्चेद्. 14 C. समन्वितैः.

गुरुकार्येण मित्रैर्घा 'मन्त्रिणां राज्यचिन्तया ।
 अनुयच्छ' प्रियः किन्तु 'धृतो बहुमयापि वा ॥२४९॥
 'आकारं दर्शयेदेवं शुभाशुभसमुत्थितान् ।
 निमित्तैरात्मसंस्थैस्तु स्फुरितैः स्पन्दितैस्तथा ॥२५०॥
 शोभनेषु च कार्येषु निमित्तं वामतः स्त्रियाः ।
 अनिष्टेषु तु कार्येषु निमित्तं दक्षिण भवेत् ॥२५१॥
 सन्यं नेत्रं ललाटं च 'अरधोष्ठं तथैव च ।
 ऊरुग्राहस्तनयैव स्फुरेद्यदि समागमः ॥२५२॥
 अतोऽन्यथा स्पन्दमाने 'दुरितं दक्षिणे भवेत् ।
 दर्शने दुर्निमित्तस्य मोहं गच्छेत्क्षणं ततः ॥२५३॥
 'अप्राप्तेऽद्यैव कर्तव्यं प्रिये गण्डार्पितं करम् ।
 भूयणे चाप्यवसानं रोदनं च समाचरेत् ॥२५४॥
 'ततश्च शोभनं 'पदयन्निमित्तं वै प्रियागमे ।
 सूच्यो नायिकायासन्नो गन्धाम्राणेन नायकः ॥२५५॥
 हृष्टा चोत्थाय हृष्टाक्षी 'प्रत्युद्गच्छेद्धि नायकम् ।
 यदि स्यादपराद्धस्तु 'ततस्तेस्तेरपक्रमैः ॥२५६॥
 उपालम्भन्तैर्वास्वैरभिभाष्यस्तु' नायकः ।
 मानापमानसमोहैरवहित्यैर्यथाक्रमम्' ॥२५७॥

- 249-257 (C.XXXI. 145-157; B.XXII. 251-261a). 1 B. मन्त्रिणा. 2 B. धृतो. 3 B. उत्पातानिर्दिशेच्चापि. 4 B धृतानोष्ठ. 5 B दुर्निमित्तं, Bbh. दुरङ्गं, Bc. दुरित, C अनिष्टं. 6 K. अप्राप्तेऽद्यैव कर्तव्यं B. C. अनागमे नायकस्य 7 B अथचेच्छोभनं तत्स्यात् निमित्तं नायकागमे 8 K परमम्. 9 B. प्रत्युद्गच्छेद्यथाक्रमम् and B.C. add after thus ततः कान्तं निरीक्षेत प्रहर्षोत्फुल्ल-
 लोचना । सस्तिस्कन्धार्पितकरा कृत्वा स्थानकमायतनम् । दर्शयेत् ततः कान्तं सचिह्नं
 सर सत्रणम्, but K. om. them. 10 B. कृतः 11 B. उपालम्भः.
 12 B. अभ्यक्रमैः.

'वचनस्य समुत्पत्तिः स्त्रीणां 'ग[र्हा]हता भवेत् ।
 'विधग्मस्नेहरागेषु संदेहे प्रणये तथा ॥२५८॥
 'परितोषे 'संघर्षे च दाक्षिण्याक्षेपवित्तये' ।
 'धर्मार्थकामयोगेषु प्रच्छन्नपचनेषु च ॥२५९॥
 हास्ये कुतूहले चैव सम्भ्रमे व्यसने तथा ।
 'हास्योपशान्तसम्प्राप्तौ दोषोपक्षेपनिद्वये ॥६०॥
 अनामाप्योऽपि सन्माप्यः प्रिय एभिस्तु कारणैः ।
 'यत् स्नेहो भयं तत्र यत्प्रेर्या तत्र मन्मथः' ॥२६१॥
 चतस्रो योनयस्तस्याः स्त्रीर्यमाना नियोघत ।
 वैमनस्यं व्यलीकं च विप्रियं मन्युरेव च ॥२६२॥
 एतेषां 'संश्रयक्ष्यामि लक्षणानि यथारामम् ।
 'निद्रासेदालसगतिं सचिद्धं सरसप्रणम् ।
 एवंविधं प्रियं हृष्टा वैमनस्यं भवेत्त्रिधा ॥२६३॥
 स्तीनासुषितयदना रोषाद् बहुशः 'प्रकल्पमानोऽष्टौ ।
 साचिन्ति सुष्टितिं धारयैः शोमनमित्यभिनयं युज्यात् ॥२६४॥
 'बहुशोऽवधीर्यमाणोऽपि 'यत्तस्मिन्नेव दृश्यते ।
 'संघर्षाद्यात्र भात्सर्याद्व्यलीकं तु भवेत्त्रिधा ॥२६५॥
 कृत्योरसि धामकरं दक्षिणहस्तं 'तथा विधुन्वाना ।
 चरणविनिष्टम्भेनालिङ्गकुर्वीत सामिनयम्' ॥२६६॥

- २५८-२६६ (C.XXXI. २५१-२६० ; B.XXII. २६१b-२७०). १ C. om.
 २५८-२५९. २ K. गाथाहता. B. ईर्ष्याहता. ३ See १ above. ४ *ibid.* ५ Ag.
 संघर्षे, B. घर्षे. C. हर्षे. ६ B. विभ्रमे, K. पातने. Ag. विल्लये. ७ C. अवहित्य प्रनोनेषु.
 ८ B. read २६०b as धीर्पुंसयो. ओषहृते पृथङ्निधौ तथापि वा. ९ B. यत्र स्नेहो भवेत्तत्र
 हीर्ष्या. १० नदनस्तम्भा. C. नदनस्ततः. ११ C समुत्पत्ति प्रनोणं च निबोधत. १२ B.
 निद्रा. १३ K. प्रकल्पमानोऽष्टौ, C. प्रवेगनानाष्टौ. १४ B. बहुधा वार्यमाणोऽपि.
 ३ C. यत्तत्रैव हि विप्रियं. १५ B. संघर्षमन्यरा तत्र, C. संघर्षाद्यात्. १६ K. हया.
 १७ B.C. कार्योऽभिनयो व्यलीके तु, *acc* with K.

जीवन्त्यां त्वयि जीयामि दासोऽहं त्वं च मे प्रिया ।
 उरुवैद्यं योऽन्यथा कुर्यात्तद्विप्रियमिति स्त्रियाः ॥२६७॥
 दूतीलेखप्रतिवचनभेदनैः क्रोधदसितवदितैश्च ।
 विप्रियरूपेऽभिनयः सशिरः कम्पः प्रयोक्तव्यः ॥२६८॥
 प्रतिपक्षसकाशात् यः सौभाग्यविकृत्यनः ।
 उपसर्पेत्सचिद्वध मन्युस्तत्र मधेस्त्रियाः ॥२६९॥
 बलयपरिवर्तनेन च 'सद्विधिलमुपश्लेषेण रसनयोः ।
 मन्युस्त्यभिनेतव्यः सदाद्वितं 'चास्रमोक्षेऽस्य ॥२७०॥
 दृष्ट्वा स्थितं प्रियतमं सदाद्वितं सापराधमतिलज्जम् ।
 ईप्सावचनसमुत्थैः स्नेहयितव्यो ह्यापालम्भैः ॥२७१॥
 'न च निष्ठुरमतिमाया न चाप्यनिकोपनस्तु 'परिभाष्यः ।
 धाणोन्मिथैवेकनैरात्मोपन्याससंयुक्तैः ॥२७२॥
 'मभ्याहुस्त्वंप्रतिविच्यवात्पाणिना ह्यरुम्येन ।
 उद्धर्तितनेत्रतया तथा प्रततयोक्षणाद्यापि ॥२७३॥
 कथिदस्तनिविष्टतया विच्छिन्नतया 'तथाहूलैः करणान् ।
 'मूर्धधमणनिरुद्धितनिपातसंदलेपनाद्यापि ॥२७४॥
 शयदित्ययोक्षणाद्वा बहुलिभद्वैश्च तर्जनीलैल्लितैः ।
 परिभाषाविशेषैरस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥२७५॥
 शोभसे साधुदृष्टोऽसि गच्छ त्वं किं चित्त्वसे ।
 मा मां स्थास्त्रीः प्रियां याद्वि त्वया हृदि संस्थिता ॥२७६॥
 गच्छेत्युक्ता परावृत्त्य 'विनिवृत्तान्तरेण तु ।
 'केनचिद्वचनार्थेन प्रहर्षं योजयेत्युतः ॥२७७॥

267-277 (C XXXI. 263-169 ; XXIV. 268b-271 ; B. XXII. 268-274) 1 B. बुद्धिचित्. 2 B.C. वाणपूर्णाद्याः, K. चास्र मोक्षे. 3 C. om. 272 4 Bbh. परिभाष्य, B. परिहास, K. परिहार्य. 5 B. मभ्याहुल्याहुष्टा प्रविच्यवात्. 6 B. तथा श्लेः करणात्. 7 C. भ्रमणनिरुद्धितनखादि. B. निहृषित निपातयोश्चक्षणाद्यापि 8 B. विनिवृत्तान्तरेण. 9 C. केनचिद्वचनार्थेन.

रभस्तद्रहणाद्यापि वस्त्रे हस्तेऽथ मूर्धनि ।
 कार्यं 'प्रसादनं नार्या ह्यपराधं समीक्ष्य तु ॥२७८॥
 हस्ते वस्त्रेऽथ केशान्ते नार्याप्यथ गृहीतया ।
 'कान्तमेवापसर्पन्त्या कर्तव्यं मोक्षणं शनैः ॥२७९॥
 गृहीतयाऽथ केशान्ते हस्ते वस्त्रेऽथवा पुनः ।
 'यथा प्रियो न पश्येत्स्पर्शो ग्राह्यस्तथा स्त्रिया ॥२८०॥
 पादाग्रस्थितया नार्या 'तथैवाकुञ्चिताङ्गया ।
 अभ्यक्रान्तेन कर्तव्यं केशानां मोक्षणं शनैः ॥२८१॥
 अमुच्यमाने केशान्ते नार्या सस्वेदलेशया ।
 हुं हुं मुञ्चापसर्पेति वाच्यः स्पर्शालसाङ्गया ॥२८२॥
 गच्छेति रोपवाग्नयेन गत्या 'प्रतिनिवृत्य च ।
 केनचिद्वचनार्थेन 'चालापं योजयेत् पुमान् ॥२८३॥
 'विधूननञ्च हस्तस्य हुङ्कारं स्त्री प्रयोजयेत् ।
 स चाधधूनने कार्यः शपथैर्व्याजः एव च ॥२८४॥
 अधणोः संवरणं कार्यं पृष्ठतश्चोपगृह्णन्म् ।
 नार्यास्त्वपहृते वस्त्रे 'नीचीच्छादनमेव वा ॥२८५॥
 'तावत्स्वेदयितव्यस्तु यावत्पादगतो^१ भवेत् ।
 ततश्चरणयोः पार्श्वे कुर्याद् दूतीनिरीक्षणम् ॥२८६॥
 'उत्थाप्यालिङ्गयेदेनं नायिका नायकं ततः ।
 'रतिभोग[हृ]ता हृष्टा शयनाभिमुखी व्रजेत् ॥२८७॥

278-287 (C.XXIV. 271-281, B.XXII. 282-291). 1 C. प्रणमनं.

2 Bbh. अपसर्पन्त्या, BC. 'वोपसर्पन्त्या. 3 B. हुं मन्वेत्युपसर्पन्त्या वाच्य स्पर्शालसप्रिय,

4 B. किञ्चित् कुटमितोत्पटम्. 5 C. प्रतिनिवृत्य. 6 B वाच्यं यास्यति नेति

च 7 B. विधूननेन हस्तेन. 8 B व्याज. C. वाच्य. 9 B. दीपप्रच्छादन.

10 C. तावत् स्वेदयितव्यस्तु. 11 C. पादहतो 12 C. तथाप्यालिङ्गयेद्.

13 रतिभोगहृता हृष्टा, B. रतिभोगगता हृष्टा.

एतद्गीतविधानेन सुकुमारेण योजयेत् ।
 यदा शृङ्गारसंयुक्तो रतिसंयोगकारणम् ॥२८८॥
 यदा चाकाशपुष्पं परस्परयचनाश्रयम् ।
 भवेत् 'काव्यं' तथा एव कर्तव्योऽभिनयः स्त्रिया ॥२८९॥
 यदन्तःपुरसम्बन्धं 'काव्यं' भवति नाटके ।
 शृङ्गाररससंयुक्तं तत्राप्येव विधिर्भवेत् ॥२९०॥
 न कार्यं शयनं रङ्गे नाट्ययमं विजानता ।
 केनचिद्वचनार्थेन अङ्गच्छेदो विधीयते ॥२९१॥
 यदा स्वपेदर्थमशादेकाकी सद्वितोऽपि वा ।
 चुम्बनालिङ्गनं चैव तथा गुह्यं च यद्भवेत् ॥२९२॥
 'दन्तच्छेद्यं' नपक्षतं नीचीसंघनमेव च ।
 स्तनाधरयिमदं च रङ्गमध्ये न कारयेत् ॥२९३॥
 भोजनं मलिलक्रीडां तथा लज्जाकरं तु यत् ।
 एवंविधं भवेद्यद्यत् तत्तद्रङ्गे न कारयेत् ॥२९४॥
 पितृपुत्रस्नुषाभ्यश्च दृश्यं यस्मात्तु नाट्यम् ।
 तस्मादेतानि सर्वाणि वर्जनीयानि यत्नतः ॥२९५॥
 वाक्यैः सातिशयैः ध्वन्यैर्मधुरैर्नातिनिष्ठुरैः ।
 हितोपदेशजननैस्तम्यैः कार्यं तु नाट्यम् ॥२९६॥
 समागमेऽथ नारीणां वाच्यानि मदनाश्रये ।
 प्रियेषु वचनानीह यानि तानि निरोधत ॥२९७॥
 प्रियः कान्तो विनीतश्च नाथः स्वाभ्यथ जीवितम् ।
 'नन्दनश्चेत्यभिप्रीते' वचनानि भजन्ति हि ॥२९८॥
 दुःशीलोऽथ दुराचारः शठो वामो 'विरूपकः' ।
 निर्लज्जो निष्ठुरश्चेति प्रायः कोचेऽभिधीयते ॥२९९॥

288-299 (C.XXIV. 282-293 ; B XXII. 292-304a). 1 C. कार्यं.

2 C. कार्यं. 3 C. दत्तं नखच्छतं द्वेय, B दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यं. 4 B. adds after this एवमन्तः पुरकृतं कार्यस्त्वभिनयो बुधैः. 5 B. अभिप्रीते, C. अभिप्रेतो. 6 B. विरूपकः.

यो विप्रियं न कुरुते न चायुक्तं प्रमापते ।
 तथार्जवसमाचारः प्रिय इत्युच्यते बुधैः ॥३००॥
 अन्यनारीसमुद्भूतं चिह्नं यस्य न दृश्यते ।
 अधरे वा शरीरे वा स कान्त इति भण्यते ॥३०१॥
 'संक्रुद्धोऽपि हि यो नार्या' नोत्तरोत्तरभाषणम् ।
 परं वा न बदति विनीतः सोऽभिधीयते ॥३०२॥
 सामदानार्थसंभोगैस्तथा लालनपालनैः ।
 नारीं संभजते यस्तु स नाथ इति संज्ञितः ॥३०३॥
 हितैषी रक्षणे शक्तो न मानी न च मत्सरी ।
 सर्वकार्येष्वसंमूढः यः स स्वामीति कीर्तितः ॥३०४॥
 नारीप्सितैरभिप्रायैर्निपुणं शयनक्रियाम् ।
 करोति यस्तु संभोगे जीवितः सोऽभिसंज्ञितः ॥३०५॥
 कुलीनो 'धृतिमान् दक्षो दक्षिणो वाग्विशारदः ।
 श्लाघनीयः सखीमध्ये नन्दनो नाम संज्ञितः ॥३०६॥
 एते वचनविन्यासा 'रतिप्रीतिकराः स्मृताः ।
 तथा चाप्रीतियाम्यानि गदतो मे निबोधत ॥३०७॥
 निष्ठुरश्चासहिष्णुर्यो मानी धृष्टो विकृत्यनः ।
 'उत्तरोत्तरवादी च स दुःशील इति स्मृतः ॥३०८॥
 ताडनं वन्धनं वापि यो[ऽ]विमृश्य समाचरेत् ।
 तथा पुष्टवान्यश्च दुराचारः स संज्ञितः ॥३०९॥
 वाचैव मधुरो यस्तु कर्मणा नोपपादयेत् ।
 'योपितं कञ्चिदप्यर्थं' स शठः परिकीर्तितः ॥३१०॥
 वार्यते यत्न यत्नार्थं 'तं तमेव करोति यः ।
 'भवेदमिनिवेशी च स याम इति संज्ञितः ॥३११॥

300-311 (C.XXIV. 294-305 ; B.XXII. 304b-316a). 1 B.

संक्रुद्धोऽपि. 2 B. नोत्तरं प्रतिपद्यते. 3 C नोतिमान्. 4 C. रतिस्मृति-. 5 B.

अनवस्थितचित्तव. 6 B. योऽपितः. 7 B. वत्तदेव. 8 B. विपरीतनिवेशी.

सरसज्जचिह्नो यः स्त्रीसौभाग्यविग्रहः ।
 अतिमानी तथा सन्धः 'स विरूप इति स्मृतः ॥३१२॥
 वार्यमाणो दृढतरं यो नारीमभिसर्पति ।
 सचिह्नः सापराधश्च स 'निलज्ज इति संग्रितः ॥३१३॥
 'योऽपराद्धस्तु रमसा नारीं सेयितुमिच्छति ।
 वयसादननुद्धिद्य निष्ठुरः सोऽभियीयते ॥३१४॥
 एते वचनविन्यासाः प्रियाप्रियविभूषिताः ।
 'नानावस्थां समासाद्य वि[चार्य] तान् समाचरेत् ॥३१५॥
 एष गीतविधाने तु 'सुकुमारो विधिर्मथेत् ।
 शृङ्गाररससंभूतो रतिसंभोगखेदजः' ॥३१६॥
 यच्चैवाकाशपुटं परस्वयचनधियम् ।
 "शृङ्गार एषं धार्यं न्यासस्तत्प्रेय विधिर्मथेत् ॥३१७॥
 यद्वा पुटदं बन्धं कार्यं भवति नाटके ।
 शृङ्गाररससंयुक्तं तत्राप्येयं क्रमो भवेत्" ॥३१८॥
 एवमन्तुः पुरातनः प्रयोज्योऽभिनयो युधैः ।
 दिव्याङ्गनानां तु विधिं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥३१९॥
 नित्यमेवोद्भूतो वेयो नित्यं प्रमुदितं मनः ।
 नित्यमेव सुखः कालो 'देवीनां ललिताधय ॥३२०॥
 न चेष्टा नैव च क्रोयो नास्या न प्रसादनम् ।
 दृश्यते दिव्यपुसां हि शृङ्गारे योषितं प्रति ॥३२१॥

312-321 (C.XXIV. 306-313; B.XXII. 316b-326a). 1 B. विग्रहः. 2 B. वचनं. 3 C. विलम्बः. 4 C. सापराधस्तु. 5 B. विभाषिताः. 6 B. नर्तकीमण्डिताः कार्यं बहुवचनोऽपि नाटके. 7 B. सुकुमारः. 8 B. •सेदनः. 9 C. om. 316b-317a. 10 C. शृङ्गाररसवाच्यः. 11 C. om. 318. 12 B. देवता.

'यदा 'मानुषसंयोगो दिव्यानां योपितां भवेत् ।
 तदा 'सर्वे प्रकर्तव्या ये भावा मानुषाश्रयाः ॥३२२॥
 'शापाद् भ्रंशस्तु दिव्यानामङ्गनानां यदा भवेत् ।
 कार्यो मानुषसंयोगस्तथा 'चैवोपसर्पणम् ॥३२३॥
 पुण्यैर्भूषणैः शब्दैरदृश्यातापि या भवेत्^१ ।
 पुनः सन्दर्शनं दत्वा क्षणादन्तर्हिता भवेत् ॥३२४॥
 यस्त्राभरणमाल्यैस्तु 'लेखसंक्षेपणैरपि ।
 'ईदृशैरभ्युपगमैः 'समुन्माद्यस्तु नायकः ॥३२५॥
 उन्मादनात् समुत्पन्नः कामो रतिकरो भवेत् ।
 स्वभावोपगतो यस्तु 'नासावत्यर्थभावकः ॥३२६॥
 ये भावा मानुषाणां तु यदङ्गं यच्च चेष्टितम् ।
 तत्सर्वं मानुषं प्राप्य कार्या दिव्यैरपि द्विजाः ॥३२७॥
 एषं राजोपचारो हि कर्तव्योऽभ्यन्तराश्रयः^{११} ।
 बाह्यमप्युपचारं तु व्याख्यास्याम्यथ वैशिके ॥३२८॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे सामान्यामिनयो नाम
 चतुर्विंशोऽध्यायः ।

322-328 (C.XXIV. 314-320; B.XXII. 327b-333a). 1 B. reads
 before this ये भावा मानुषाणां सूर्यदङ्गं यच्च चेष्टितम् । सर्वं तदेव कर्तव्यं
 दिव्यैर्मानुषसङ्गमे. 2 B. मानुषसंयोगो. 3 B. सर्वो. 4 BS शापभ्रंशात् -- तथा
 चापत्यलिप्सया. 5 B. श्चत्वाररससंश्रयः. 6 B. अदृश्यापि प्रनोमयेत्. 7 C. लेख-
 सप्रेक्षणैरपि. 8 B. ईदृशोपचारैस्तु 9 C. समुन्माद्यस्तु नाटके. 10 C. नाना-
 रत्यार्थभावकः. B नानावत्यर्थभावकः. 11 C. अन्तराश्रयः.

पञ्चविंशोऽध्यायः

विशेषयेत् कलाः सर्वाः यस्मात्तस्माद्विशेषिकः^१ ।
 'वेशोपचारतो वापि वैशिकः परिकीर्तितः ॥१॥
 यो हि सर्वकलोपेतः सर्वशिल्पविवक्षणः ।
 'स्त्रीचित्तप्राहकश्चैव वैशिकः स भवेत् पुमान् ॥२॥
 गुणास्तस्य तु विज्ञेयाः सशरीरसमुद्भवाः ।
 आदायाः सहजाश्चैव त्रयस्त्रिंशत्समासतः^३ ॥३॥
 शास्त्रविच्छिद्यसंज्ञो रूपान् प्रियदर्शनः ।
 प्रिकान्तो घृतिमांश्चैव ययोवेरकुलान्वितः^४ ॥४॥
 सुरमिर्मधुरस्त्यागी सद्दिप्युरधिकल्पनः ।
 यशद्वितः प्रियामागी चतुरः सुमगः^५ शुचिः ॥५॥
 कामोपचारकुशलो दक्षिणो देशकालवित् ।
 यदीनवान्यः 'स्तिवार्क्यामी दक्षः प्रियंवदः ॥६॥
 'अलुन्धः संविमागी च भद्रधानो हृदनतः^७ ।
 गम्यासु चाप्यविव्रम्भी मानी चेति स वैशिकः ॥७॥
 अनुक्तः^८ शुचिर्दान्तो^९ दक्षिणः प्रतिपत्तिमान् ।
 'भवेच्चित्ताभिधायी च 'वयस्यस्तस्यग्दः^{१०} गुणाः^{११} ॥८॥
 विज्ञानगुणसपन्ना^{१२} कथनी लिङ्गिनी तथा ।
 * रङ्गोपजीवना चापि प्रतिपत्तिविवक्षणा^{१३} ॥९॥

१-९ (C. *same*; B. XXIII. *same*). २ Ag. वैशेषिका, B.C. •तु
 वैशिकः. ३ B. वेशोपचारे साधुर्वा, C. वैशोपाचारः. ४ B. स्त्रीचित्तप्राहकाभिज्ञो.
 ५ C. •वैरगुणविवक्षः. ६ B. शुभदः. By. शुभयः. ७ B. स्तिववान्. ८ B.
 अलुन्धः. ९ B. हृदन्तः. १० B. अलुन्धः. ११ B. शुचिर्दान्तो. १२ C.
 त्रयस्त्रिंशदाभिधायी. १३ B.C. वयस्यस्तस्यग्दः. १४ B. कथनी.
 १५ B. om. १६.

प्रतिवेद्या सखी दासी कुमारी कारशिल्पिका ।
 घात्री पापण्डिनी चैव 'दूत्यस्त्वीक्षणिका तथा ॥१०॥
 प्रोत्साहनेषु कुशला मधुरकथा दक्षिणा च कालदा ।
 'लङ्घा संवृतमन्त्रा दूतीत्येभिर्गुणैः कार्यं ॥११॥
 'तथा प्रोत्साहनं कार्यं 'नानादर्शितकारणम् ।
 यथोक्तकथनं चैव तथा भावप्रदर्शनम् ॥१२॥

- * 'न जहं रूपवन्तं च नार्थवन्तं न चानुरम् ।
- * दूतं वापि हि दूती' वा बुध' कुर्यात् कदाचन ॥१३॥
 कुलभोगधनाधिन्यं 'कार्यं' चैव विकथनम् ।
 दूती 'निवेदयेत्काममर्थानां' चैव मापणम् ॥१४॥
 'नवकामप्रवृत्तायाः क्रुद्धाया 'या समागमः ।
 'नानोपायैः प्रकर्तव्यो दूत्या हि पुरुषाश्चरयः ॥१५॥
 उत्सवे रात्रिसञ्चारे उद्याने 'प्रातिवेदमनि ।
 घात्रीगृहे सखीगृहे तथा चैव निमन्त्रणे ॥१६॥
 व्याधितव्यपदेशेन शून्यागारसमाश्रये^{१२} ।
 एवं समागमः कार्यो नृणां प्रथमसङ्गमे ॥१७॥
 एवं समागमं कृत्वा 'नानोपायविधानजम् ।
 अनुरक्तां विरक्तां वा 'चिद्धैः समुपलक्षयेत् ॥१८॥
 स्वभावमायातिशयैर्या नारी 'मदनार्दिता ।
 'करोत्यनिभृतं लीलां ज्ञेया सा मदनानुरा ॥१९॥

10-19 (C. 10, 12, 13-19; B. XXIII 11-19a). 1 B. तथा रत्नोप-
 जोविनी. 2 C. लसहा. 3 B. तयाप्यु. 4 C नानादर्शनकारणम्. 5 B. reads this as
 12b-13a. 6 B. कृत्वाऽधिकविकथनम्. 7 B. काममर्थो धैवानुवर्णयेत्; C. कार्यमर्थानां
 चैव मापणम्. 8 B. न चाकामप्रवृत्ताया. 9 B. वापि सङ्गमः. 10 B. नानुपायः..
 11 B. निवेदयेमनि. 12 B. निवेदने 13 B. सोपाय विधिपूर्वकम्. 14 B. लिङ्गा-
 कारैस्तु 16 B. मदनानुरा. 16 B. करोति निवृत्ता.

- 'गुणान् सखीनामाख्याति स्वयनं प्रददाति च ।
 संपूजयति मित्राणि द्वेष्टि शत्रुजनं तथा' ॥२०॥
 'समागमं प्रार्थयते 'दृष्ट्वा हृष्यति चाधिकम् ।
 'तुष्यत्यस्य कथाभिस्तु सस्नेहश्च निरीक्षते ॥२१॥
 सुते च पश्चात् 'सपिति चुम्बिता प्रतिचुम्बति ।
 उत्तिष्ठत्यपि पूर्व' च तथा फलेशसदापि च ॥२२॥
 'समा दुःखे सुखे च स्यान्नमोघमुपयाति च ।
 पंचविधैर्गुणैर्युक्ता याऽनुरक्ता तु सा भवेत् ॥२३॥
 विरक्तायास्तु लिङ्गानि चुम्बितास्यं प्रमार्जति' ।
 भनिष्टां च कथां गृहे प्रियमुक्तापि कुप्यति ॥२४॥
 प्रद्वेष्टि चास्य मित्राणि 'तस्य शत्रुं प्रशंसति ।
 शेते पराङ्मुखी चैव शय्यायां पूर्वशायिनी ॥२५॥
 सुमहत्पुपचारेऽपि 'न तुष्यति कथंचन ।
 न फलेशं सहते चापि तथा कुप्यत्यकारणे ॥२६॥
 * ११ च चक्षुर्दवात्यस्य न चैनमभिनन्दति' ।
 १२ यस्यामेवं विकाराः स्युर्विरक्तां तां विनिर्दिशेत् ॥२७॥
 १३ हृदयग्रहणानि स्युर्व्यापारस्य विचेष्टितम् ।
 अर्थप्रदर्शनं चैव १४ तथा सद्भावदर्शनम् ॥२८॥
 १५ अर्थोपन्यास एव स्यादर्थदानं तथैव च ।
 १६ व्याजात्त्यागोऽथ निकटाद् भायोपश्लेष एव च ॥२९॥

20-29 (C. 20-29 ; B. XXIII. 19b-28) 1 C गुणाः सखीनामाख्याति ;
 B. सखीमन्त्रे गुणान् श्रुते. 2 B. सदा 3 B गमागमे सखीनां या. 4 C. दृष्टा,
 B. दृष्टा भवति. 5 C तुष्यत्यस्य. 6 C कटिति. 7 B. दत्तवेमुदिता या च व्यसने
 या च दुःखिता. 8 B. नाभिचुम्बति. 9 B. भवतेऽस्तिजन तथा. 10 B. तोषमुपयाति
 च 11 B. om. 27a 12 B. या सादेव प्रकारा तु 13 B. हृदयग्रहणोपायमस्या
 व्यापार चेष्टितम्. 14 B. उपदान पुनर्भवेत्. 15 B. read 29a. differently
 16 C. व्याधिताना परित्यागो.

दास्त्रिगात् व्याधितो दुःपात् पादप्यादधुतात्तया^१ ।

प्रवासगमनान्मानादतिलोभादतिक्रमात् ॥३०॥

‘अतिवेलागमत्वाच्च तथा ‘विप्रियसेवनात् ।

एभिः स्त्रीं पुंसो वापि कारणैस्तु विरज्यते ॥३१॥

मायप्राद्वीणि नारीणां कार्याणि मदनाश्रये ।

‘य[तश्] च प्रीयते नारी प्राप्यते पुंसैरथ ॥३२॥

लुब्धामर्थप्रदानेन कलाज्ञानेन पण्डिताम् ।

चतुरां ‘लडहत्वेन हनुवृत्त्या तु भानिनीम् ॥३३॥

भूषणप्र[१]हणाच्चापि ‘शृङ्गारमुखता भवेत् ।

पुंसद्वेषिणीमिष्टकथायोगैरुपपन्नमेत् ॥३४॥

उपक्रोडनकैर्बोलां ‘भीतामाश्वसनेन च ।

गर्वितां नीचसेवामिच्छात्तां शिल्पदर्शनैः ॥३५॥

सर्वांसामेव नारीणां द्विविधा प्रकृतिर्मता ।

उत्तमा मन्यमा नीचा वेदयानो तु ‘स्वभावजा ॥३६॥

या विप्रियेऽपि ‘निष्ठम् न यदत्यप्रियं प्रियम् ।

अदीर्घरोषा च तथा ‘कलासु च विचक्षणा ॥३७॥

काम्यते पुंसैर्यां तु कुलभोगयनादिकैः^{११} ।

कुशला कामतन्त्रेषु दक्षिणा रूपशालिनी ॥३८॥

गृह्णाति कारणाद् रोषं गतेष्व्यां प्रव्रवीति च ।

कार्यकालविशेषज्ञा ‘सुमगा सा स्मृतोत्तमा ॥३९॥

पुंसः कामयते या तु पुंसैर्यां तु काम्यते ।

कामोपचारकुशला प्रतिपक्षाभ्यसूयिका ॥४०॥

३०-४० (C. ३०-४०; B. XXIII. २९-३९) १ B. ‘प्याद्-प्रवात्तया. २ B.

अतीवामिगमाच्चापि. ३ B. विप्रियकारणात्. ४ C या न च प्रीयते, B. कुष्टिमेति यथा

(यतो ?) नारी. ५ C. क्रोडनत्वेन. ६ B. शृङ्गारमुखतो, C. शृङ्गारमुखतो. ७ B.

‘योगैरुपक्रमैः. ८ B. भीरमा. ९ C. निवोषत १० B. तिष्ठन्तं. ११ C.

कलाशिल्प. १२ C. घनाधिकैः १३ B. गृह्णा

ईष्यातुरा चानिमृता क्षणक्रोधाभिगर्विता^१ ।
 क्षणमसादा या नारी सा नारी मध्यमा स्मृता ॥४१॥
 यस्याने कोपना या तु 'दुःशीला चातिमानिनी ।
 चपला पक्ष्या चैव दीर्यरोपाश्रमा स्मृता ॥४२॥
 सर्वासां नारीणां 'यौवनलीलाश्चतस्रः स्युः ।
 नेपथ्यरूपचेष्टागुणैस्तु' शृङ्गारमासाद्य ॥४३॥
 'पीनोन्मण्डजघनाधरस्तनं कर्कशं रतिमनोहम् ।
 'सुरतं प्रति सोत्साहं प्रथमं तद्यौवनं श्रेयम् ॥४४॥
 गात्रे 'पूर्णावयवं पीनौ च पयोधरौ कृदां मध्यम् ।
 कामस्य सारभूतं यौवनमेतद् द्वितीयं तु ॥४५॥
 'सर्वैश्रीसंभृतं' रतिहरमुन्मादनं बहुगुणाढ्यम् ।
 कामाप्यापितशोभं यौवनमेतन् तृतीयं तु ॥४६॥
 नवयौवने व्यतीते तथा द्वितीये 'तृतीयजे चापि ।
 शृङ्गारशास्त्रमूलं यौवनमेतच्चतुर्थं तु ॥४७॥
 'अ[१]म्लानगण्डजघनाधरस्तनशोभगात्रलावण्यम्'^{१२} ।
 'कामं प्रति नोत्साहं यौवनमेतच्चतुर्थं तु ॥४८॥
 नात्यर्थं फलेशसदा न कुप्यति न हृष्यति 'प्रतिस्त्रीषु ।
 'सौम्यगुणेष्व्यासक्ता [च] नारी नवयौवना श्रेया ॥४९॥
 किञ्चित्करोति मानं किञ्चित्क्रोधं 'च मत्सरं चैव ।
 क्रोधे च भवति तूष्णीं यौवनमेतद् द्वितीयं तु ॥५०॥

- 41-50 (C. 41-50 ; B.XXIII. 40-49). 1 B. 'पातिगर्विता. 2 B. इष्टशीलाति. 3 B. यौवनमेदा. 4 B. 'गुणेन. 5 C. 'स्तनकर्मणः. 6 B. शृङ्गार-
 स्मुत्साहं. 7 C. पीनवदरं. 8 By 'श्रीसम्युतं, B. 'श्रीसंयुक्तं, C. 'श्रीसंपूर्णं.
 9 B. रतिहरपोत्सादनं रतिगुणाढ्यम्. 10 B. तृतीयके 11 BC. अम्लान.
 12 B. किञ्चिद्गुणलावण्यम्. 13 B. कामं प्रति नोच्छ्वास, Bb. कामं प्रति सोत्साहं,
 C. कामे च निरुत्साहं. 14 B. स्त्रीम्यः. 15 B. सौम्यगुणेष्ववसक्ता. 16 C.
 मत्सरं च.

रतिसम्भोगे दक्षा 'प्रतिपक्षासूयिनी' गुणाट्टा च ।
 अनिभृतगर्वितचेष्टा नारी श्रेया तृतीये तु ॥५१॥
 'पुरुषग्रहणसमर्था' 'कामाभिप्राप्यमत्सरोपेता ।
 'अविरहमिच्छति नित्यं' नारी श्रेया चतुर्थे तु ॥५२॥
 'यौवनलम्भा ह्येते विद्येया नाटके तु चत्वारः ।
 पुनरेव तु 'पुरुषगुणान् 'कामतन्त्रे प्रवक्ष्यामि ॥५३॥
 चतुरोत्तमौ मध्यमस्तथाऽधमः संप्रवृत्तकश्चैव' ।
 'स्त्रीणां प्रयोगविषये विज्ञेयाः पुरुषास्त्वमे पञ्च ॥५४॥
 'समदुःखः क्लेशसहः प्रणयक्रोधप्रसादने कुशल' ।
 'योऽर्थो नात्मच्छन्दो दक्षश्चतुरः स' योद्धव्यः ॥५५॥
 यो विप्रियं न कुरुते नार्या किञ्चिद्विरागसंज्ञातम्' ।
 'अ[र]ज्ञातहृदयेप्सितो श्रेयः' स्मृतिमान् स तु ज्येष्ठः ॥५६॥
 मधुरस्त्यागी रागं 'नयति च मदनस्य 'नापि धशमेति ।
 अवमानितश्च नार्या विरज्यते 'स च भवेज्ज्येष्ठः ॥५७॥
 सर्वाधर्मैर्न्यस्यो भावग्रहणं करोति यो नार्याः ।
 किञ्चिदोषं दृष्ट्वा विरज्यते मध्यमः पुरुषः ॥५८॥
 काले दाता ह्यवमानितोऽपि न क्रोधमतितरामेति ।
 दृष्ट्वा व्यलीकमात्रं विरज्यते मध्यमोऽयमपि ॥५९॥

- 51-59 (C. 51-59 ; B XXIII. 50-58). 1 C. प्रतिपक्षा. 2 B. रतिगुणाट्टा. 3 B. चित्तप्रहणसमर्था 4 B. कामाभिप्रा त्वमत्सरोपेता. 5 B. अविरहितमिच्छति पुरुषं 6 B. यौवनभेदा. 7 B. पुरुषाणा च. 8 C. कामितन्त्रे. 9 B. च नीचः प्रवृत्तकश्चैव. C. अधमः संप्रदक्ष, By अधमः संप्रवृत्तकः. 10 B. स्त्रीसंप्रयोगः. 11 समदुःखक्लेशसहः. 12 C. रत्युपचारे निपुण. 13 C. च. 14 B. किञ्चिद्विरागसंज्ञातम्, B. धीरोदात्तः प्रियंवदो मानो. 15 C. अज्ञात-हृदयवत्सो, B. अज्ञातेप्सितहृदयः. 16 B. धृतिमान् स तु ज्येष्ठः. 17 C. न याति, B. dh, नयति 18 B. चापि. 19 B. चोत्तम. स पुमान्

अवमानितोऽपि नायां निलञ्जतयोपसर्पति य एताम्^१ ।

^१अन्यतरं संक्रान्तामन्यस्नेहपावृत्तभावश्च ॥६०॥

अभिनवकृते ध्यलीके प्रत्यक्षं रज्यते दृढतरं यः ।

^२मित्रैर्निवार्यमाणोऽपि सोऽधमो नाम विशेषः ॥६१॥

अग्निगणितमयामयो 'मूर्खः प्रकृतिप्रकृष्टभावश्च ।

एकान्तदृढप्रादो 'नि[र्व्या]जः कामतन्त्रेषु ॥६२॥

^३रतिकलहसंप्रदारेष्वर्कशः क्रीडनीयकः स्त्रीणाम् ।

एवंविधो विधिर्निर्विहेयः संप्रवृत्तः स्यात् ॥६३॥

नानाशोलाः स्त्रियो श्रेया 'गूढार्थद्वयाश्च ताः ।

विज्ञाय च यथासन्धमुपसर्पेत्तु ता बुधः ॥६४॥

भावाभावो विदित्वा च ततस्तैस्नेहपरुमैः ।

पुमानुपचरेधारी कामतन्त्रं समीक्ष्य तु ॥६५॥

सामं चैव प्रदानञ्च भेदो दण्डस्तथैव च ।

उपेक्षा चैव कर्तव्या नारीणां विप्रयं प्रति ॥६६॥

तवास्मि मम चैवासि त्वमहं ते त्वञ्च मे प्रिया ।

आत्मोपक्षेपणवृत्तं तत्सामेत्यभिधीयते ॥६७॥

काले[ऽ]काले प्रदातव्यं धनं विभवमात्रया ।

^४यन्निमित्तान्तरं कृतं प्रदानं नाम तत्समृतम् ॥६८॥

भेदः स्यात्तत्त्रियस्येदं सोपायं दोषदर्शनम् ।

यन्धनं ताडनं चापि दण्ड इत्यभिधीयते ॥६९॥

मध्यस्थां मानयेत्सान्ना लुब्ध्यामर्थप्रदानतः ।

अन्यावयवद्वयावां च भेदेन प्रतिपादयेत् ॥७०॥

60-70 (C. 60-70; B.XIII. 59-69). 1 B. अन्युपेत्यविहृतास्-.

2 B. अन्यतरं संक्रान्तां, C. संक्रान्तान्तरम्-. 3 B. निवार्यमानो विशेषो.

4 B. मूर्खप्रकृतिः प्रकृष्टास्य. C. प्रकृतिप्रकृष्टभावश्च, Bd. प्रकृष्टभावश्च. 5 Mss.

निर्वचः. 6 C. संप्रदारेषु कर्कशः. 7 B. संप्रवृत्तः. 8 B. गूढार्थद्वयेष्विहः

9 C. निमित्तान्तरं कृतं.

दुष्टाचारे समारब्धे 'त्यन्यभावे समुत्थिते ।
 दण्डः पातयितव्यो हि मृदुयन्धनताडनैः' ॥७१॥
 सामादीनां 'प्रयोगे तु परिक्षीणे यथाक्रमम् ।
 न 'स्यादावशमापन्ना तामुपेक्षेत बुद्धिमान् ॥७२॥
 मुखरागेण नेत्रैर्वा 'विधेयस्त्वङ्गचेष्टिनैः ।
 द्वेष्यो वापि प्रियो वापि मध्यस्थो वापि योपिताम् ॥७३॥
 अर्थहेतोस्तु वेद्यानामप्रियो 'वा यदि प्रियः ।
 गम्यो हि पुरुषो नित्यं मुक्त्वा दिव्यनृपस्त्रियः ॥७४॥
 द्वेष्यं तु प्रियमित्याहुः 'प्रियमप्यप्रियं तथा ।
 दुःशीलं च सुशीलं च निर्गुणं गुणशानिति ॥७५॥
 प्रहसन्तीव नेत्राभ्यां यं दृष्ट्वोत्फुल्लितारका ।
 'प्रसन्नमुखरागा च लक्ष्यते भायरूपणैः' ॥७६॥
 उपचारफलत्वाच्च विप्रलम्भकृतेन च ।
 तामु निष्पद्यते कामः काष्ठादग्निरिधोरित्यतः ॥७७॥
 योपितामुपचारोऽयं यथोक्तो वैशिक्षाधयः ।
 कार्यः प्रकरणे चापि यथायोगं च नाटके ॥७८॥
 एवं वेद्योपचारोऽयं तज्ज्ञैः कार्यो द्विजोत्तमाः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि 'चित्रस्याभिनयं प्रति ॥७९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे 'बाह्योपचारो नाम
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

71-79 (C. 71-79; B XXIII. 70-80) 1 C. मध्यभावे. 2 B. adds here
 a couplet. 3 C प्रभावे (प्रदाने ?) 4 C. मवेद्वराणां वा तु, Bn. भावाद्दशमापन्ना.
 B. स्यादा च समापन्ना. 5 B. विज्ञेयो भावचेष्टितैः. 6 B. प्रियो वा यदि वाप्रिया.
 7 B. प्रिय प्रियतरं तथा. 8 B. प्रसन्नमुखरागाच्च. 9 B. adds here a couplet,
 which is an echo of 65 above. 10 B. प्रहृतीनां तु लक्ष्यम्. 11 B. om.
 बाह्योपचार नाम

पड्विंशोऽध्यायः

'अङ्गाभिनयनस्येह यो विदोषः कश्चित् कश्चित् ।
 अनुक्त उच्यते 'चित्तः स चित्ताभिनयः स्मृतः ॥१॥
 उत्तानौ तु करौ कृत्वा 'पताके स्वस्तिकं तथा ।
 उद्धादितेन शिरसा तथा चोर्ध्वनिरीक्षितैः ॥२॥
 प्रभातं गगनं 'रात्रिं प्रदोषं दिवसं तथा ।
 क्रतून् 'घनान् 'घनान्तांश्च विस्तीर्णांश्च जलाशयान् ॥३॥
 दिशो प्रहान् सनक्षतान् किञ्चित् स्वस्थं च यद्भवेत् ।
 तस्य त्वभिनयः कार्यो नानादृष्टिसमन्वितः ॥४॥
 पश्मिरेव करेभ्यस्तेनैव शिरसा पुनः ।
 अधोनिरीक्षणेनैव भूमिस्थान् संप्रदर्शयेत् ॥५॥
 स्पर्शस्य 'प्रदृष्टं चैव 'तथोत्प्लुक्तनेन च ।
 चन्द्रज्योत्स्नां सुखं वायुं रसगन्धौ विनिदिशेत् ॥६॥
 वक्त्राद्यकुण्ठनात् सूर्यं 'रजोधूमानलांस्तथा ।
 भूमितापं तथा चोष्णं कुर्याच्छायामिलापत ॥७॥
 उर्ध्वाकेरुदृष्टिस्तु मध्याह्ने सूर्यमादिशेत् ।
 'उदयास्तमने] चैव 'गम्भीरार्यः प्रदर्शयेत् ॥८॥
 यानि सौम्यार्ययुक्तानि सुखभावहृतानि च ।
 'गात्रस्पर्शः सरोमाञ्चैस्तेषामभिनयो भवेत् ॥९॥
 यानि स्युस्तीक्ष्णरूपाणि तानि त्वभिनयेन्नरः ।
 अहस्पर्शस्तयोद्देगैस्तथा 'मुखविकुण्ठनैः ॥१०॥

1-10 (C. same ; B XXV, same). 1 B. अङ्गाभिनयस्येव. 2 B. चित्तः ;
 C. यन्मात्. 3 B. स्वस्तिको पारमंस्थितौ. 4 B रात्रिः. 5 C. घनान्वकाराश्च. 6 B. प्रदोषे
 चैव. 7 C. तथोत्प्लुक्तनेन च. 8 B. 'धूमानिलास्तथाः. 9 Ag. उदयास्तमयोः, B.C.
 उदयास्तगतं. 10 B. विसयार्थैः. 11 B. असंस्मर्य. 12 C. मुखविकुण्ठनैः, B. मुखविकुण्ठनैः.

गम्भीरोदात्तसंयुक्तानेतानभिनयेद् शुभः ।
 साटोपैञ्च सगयैश्च गात्रैः सौष्टवसंयुतैः ॥११॥
 'यक्षोपवीतदेशे तु कृत्यारालौ कराकुम्भौ ।
 स्वस्तिकौ 'विच्युतौ 'हारन्नादामार्थान् निर्देशयेत् ॥१२॥
 भ्रमणेन प्रदेशिन्या दृष्टेः परिगमेन च ।
 'अलपल्लवपीडातः सर्वार्थग्रहणं भवेत् ॥१३॥
 श्रव्यं श्रवणयोगेन दृश्यं दृष्टिचिलोकनैः ।
 आत्मस्थं वा परस्थं वा मध्यस्थं वा विनिर्दिशेत् ॥१४॥
 विद्युदुल्का 'घनरवो विस्फुलिङ्गाविपस्तथा ।
 स्रस्ताङ्गादिनिमेषैश्च तेषामिनेयाः प्रयोक्तृभिः ॥१५॥
 उद्घेष्टितपरावृत्तौ करौ कृत्या नतं क्षिरः ।
 असंस्पर्शं त्वनिष्टे च 'जिह्वदृष्टेन कारयेन् ॥१६॥
 वायुमुष्णं 'नभस्तेजो मुखप्रच्छादनेन च ।
 रेणुतोयपतङ्गानां 'भ्रमराणां च धारणम् ॥१७॥
 कृत्या स्वस्तिकसंस्थानौ पद्मकोदायधोमुखौ ।
 सिद्धर्क्षवानरव्याम्रदवापदांश्च निरूपयेत् ॥१८॥
 स्वस्तिकौ त्रिपताकौ तु गुरुणां पादयन्दने ।
 'स्वस्तिकौ कटकास्यौ तु प्रतोदग्रहणे स्मृतौ ॥१९॥
 एकं द्वे 'त्रीणि चत्वारि पञ्च षट् सप्त चाष्ट वा ।
 नव वा दश 'वा चैव गणनाद्गुलिभिर्भवेत् ॥२०॥
 दशास्याश्च शतास्याश्च सहस्राभ्यास्तथैव च ।
 पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यामभिनयेयाः प्रयोक्तृभिः ॥२१॥

12-16 (C. same ; B. XXV. same), 1 B. 'देशस्थमरालं हासमादिशेत्.

- 2 C. विद्युतौ. 3 C. हस्तौ रन्ध्रदामानि निर्दिशेत्. 4 B. अलपल्लवपीडायाः.
 5 B. घनरवाः. 6 C. चिह्नः. 7 B. तनस्तेजः. 8 B. भ्रमरांश्च निवास्येत्.
 9 B. स्रष्टस्वस्तिकौ चापि. 10 B. द्वि. 11 C. दश वा चैव गणनाद्गुलिभिर्भवेत्,
 B. चापि स्युर्गणनाद्गुलिभिर्भवेत्.

दशास्यगणानायास्तु परतो या भवेदिदं ।
 वाक्याद्यैर्नैव 'साध्या सा परोक्षाभिनयेन च ॥२२॥
 'छत्रध्वजपताकाश्च निर्देश्या दण्डधारणैः ।
 नानाप्रहरणं चैव निर्देश्यं धारणाश्रयम् ॥२३॥
 एकचित्तोऽप्यधोदृष्टिः शिरः किञ्चिन्नतं भवेत् ।
 सज्यदस्तश्च 'सन्दशः स्मृतौ ध्याने च निर्दिशेत् ॥२४॥
 उद्धाहितं शिरः कृत्वा हंसपक्षौ प्रदक्षिणौ ।
 'अपत्यरूपेण 'कार्यमुच्छ्रये च प्रयोक्तृभिः' ॥२५॥
 अरालं तु शिरःस्थाने 'समुद्गाह्य तु घामतः ।
 गते निवृत्ते च्यस्ते च 'श्रुते वाक्ये च योजयेत् ॥२६॥
 सर्वेन्द्रियसस्यतया दिग्प्रसन्नतया तया ।
 'विचित्रभूतलालोकैः शरदं तु विनिर्दिशेत् ॥२७॥
 गात्रसङ्कोचनेनापि सूर्याशिपटसेवनात्^१ ।
 हेमन्तस्त्वभिनेयः स्यात् पुरुषैर्मध्यमाघमैः^२ ॥२८॥
 शिरोदन्तोष्ठरूपेण गात्रसङ्कोचनेन च ।
 कूजितैश्च ससीत्कारैरघमः शीतमादिशेत् ॥२९॥
 अवस्थान्तरसंप्राप्तैरुत्तमैश्च कदाचन ।
 शीताभिनयनं कार्यं दैवव्यसनसम्भवे ॥३०॥
 'ऋतुजानां तु पुष्पाणां गन्धाध्रानैस्तथैव च ।
 रक्षाच्च वायोः स्पर्शाच्च शिशिरं रूपयेद् ध्रुवः ॥३१॥

२२-३१ (C. same ; B XXV. 22-32). १ B साध्यासौ. २ C. चित्रध्वज.

३ C. सन्दशस्मृतौ ध्यानेन, B मन्दशः स्मृतौ ध्याने निर्दिशेत्. ४ C. अपत्यरूपेण. ५ B.
 कार्यानुभूयौ. ६ B. adds उद्धाहितं शिरः कृत्वा हंसपक्षौ तथोर्ध्वगम् । प्रसादयच्च यं मानं
 दीर्घस्वचं च निर्दिशेत्. ७ C. समुद्गाह्यं. ८ B. आन्तवाक्ये. ९ B. विचित्रकुडुमालोकैः.
 १० B. 'पट्टसेवनात्, C. 'पट्टसेवनात् ११ C. 'मध्यमोत्तमैः. १२ C. मधुदानान्त्रु,
 B. ऋतुजानां तु.

प्रमोदजननात्मैषमोगैस्तयोत्सवैः^१ ।
 वसन्तस्त्वभिनेतव्यो नानापुष्पप्रदर्शनात् ॥३२॥
 स्वेदापमार्जनाद्यापि भूमितापैः सवीजनैः ।
 उष्णाच्च वायोः स्पर्शाच्च ग्रीष्मं त्वभिनेयेद् घृघः ॥३३॥
 'कदम्बनिम्बकुटजैः शाद्वलैः सेन्द्रगोपकैः ।
 'कदम्बकैर्मयूराणां प्रावृषं संनिरूपयेत् ॥३४॥
 'मेघौघनादगम्भीरधाराप्रपतनैरपि' ।
 विद्युन्निघातघोरैश्च वर्षरात्रं^२ विनिर्दिशत् ॥३५॥
 यद्यच्च चिह्नं वेपो वा कर्म वा रूपमेव वा ।
 ऋतुः स तेन निर्देश्य इष्टानिष्टार्थदर्शनात् ॥३६॥
 एतानृतूनर्थवशात् प्रयुञ्जीत 'यथारसम् ।
 सुखितेषु 'सुखोपेतान् 'दुःखार्ते 'दुःखसंयुतान्'^३ ॥३७॥
 भावाभिनयनं कुर्यात् विभायानां निदर्शनैः ।
 तथैव चानुभावानां भावात् सिद्धिः प्रकीर्तिना ॥३८॥
 विभाघेनाहृतं कार्यमनुभावेन^४ रूप्यते ।
 'आत्मानुभवनं भावो विभावः परदर्शनम् ॥३९॥
 गुरुर्मित्रं सखा स्निग्धः सम्यन्धी यन्धुरेव वा ।
 आवेचते हि यः प्राप्तो विभावः स तु संमितः ॥४०॥
 यस्तस्य^५ 'संभ्रमोत्थानमर्थासनपरिग्रहः ।
 पूजनं क्रियते^६ 'वाचा सोऽनुभावः प्रकीर्तितः ॥४१॥

32-41 (C. same ; B. XXV. 33-33). 1 B. 'मोगैः घृष्विषिः. 2 B. 'नीपकुटपैः. 3 N. वेकाभिध, B. नेषवातै सुखस्पर्शैः. 4 B. तदा for अपि. 5 B. वर्षरात्रं. 6 B. रसानुगान्. 7 C. सुखोपेतान् 8 B. दुःखार्थान्. 9 B. दुःख-संयुतान्. 10 B. adds यो देन भावेनाविष्टः मुनदेनेतरेण वा । स तदाहितसंस्कारः सर्वं परयति तन्मयम्. 11 B. नीयते. 12 B. आत्मानुभवनं, C. आत्माभिनयनं. 13 C. सम्भ्रमोत्थान. 14 B. मङ्गपा.

एवमन्येष्वपि १ तथा २ नानाकार्यप्रदर्शनात् ।
 विभावो वापि भावो वा विभेयोऽर्थवशाद् बुधैः ॥४२॥
 ३ यथापि प्रतिसन्देशो दूतस्येदं ४ प्रतीयते ।
 सोऽनुभाव इति शेषः ५ प्रतिसन्देशदर्शितः ॥४३॥
 एवं भावो विभावो वा अनुभावस्तथैव च ६ ।
 पुष्टैरभिनेयः स्यात् प्रमदाभिरपि वा ॥४४॥
 स्वभावामिनये स्थानं पुस्तं कार्यं तु वैष्णवम् ।
 आयतं चायदित्थं वा ७ स्त्रीणां कार्यप्रयोगतः ॥४५॥
 प्रयोजनवशाच्चैव ८ स्थानान्यन्यानि योजयेत् ।
 नानाभावाभिनयनैः प्रयोगैश्च पृथग्विधैः ९ ॥४६॥
 धैर्यलीलाङ्गसम्पन्नं पुरुषार्णा विचेष्टितम् ।
 मृदुलीलाङ्गद्वारैश्च स्त्रीणां कार्यं तु चेष्टितम् ॥४७॥
 करपादाङ्गसञ्चारः स्त्रीणां तु ललितो भवेत् ।
 १० सुधीर्योद्धतश्चैव पुरुषार्णा ११ प्रकीर्तितः ॥४८॥
 नराणां प्रमदानां च १२ सन्दायामिनयः पृथक् ।
 १३ भावानुभावनं युक्तं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥४९॥
 आलिङ्गनेन गात्राणां सलिलेन च चक्षुषा ।
 १४ यथोल्बुक्कसनाद्यापि हृषं १५ संयोजयेद् बुधैः ॥५०॥
 क्षिप्रं १६ संज्ञातरोमाञ्चा वाप्येतावृत्तलोचना ।
 कुर्वीत नर्तकी हृषं प्रीत्या चान्ध्रैश्च सलितैः ॥५१॥

42-51 (C. 42-50 ; B. XXV. 44-54). १ B. शेषो. २ C. नाना-
 कार्यप्रदर्शनात्. ३ B. यत्त्वपि. ४ B. प्रतीयते. ५ B. च कीर्तितः for तथैव च.
 6 B. वा for च. 7 B. शेषव्यति भवन्ति हि. 8 C. om. this couplet.
 9 C. सुधीर*. 10 B. प्रयोक्तृभिः. 11 B. adds यथारम् यथामात्रं स्त्रीणा
 भावप्रदर्शने. 12 B. भावाभिनयनं. 13 C. भावानुभावमयुक्तं 14 C. तथात्प-
 र्यवाचानि. 15 B. सन्दर्शयेत्तरः. 16 B. *रोमाञ्चाद्.

१ उद्धृत्तरक्तनेत्रश्च संदर्शनाघरस्य च ।
 निःश्वासकम्पिताङ्गश्च क्रोधं त्यमिनयेद् बुधः ॥५२॥
 वाष्पपूर्णोक्षणाञ्चैव चिद्युक्कौष्ठप्रकम्पनात् ।
 शिरसः कम्पनाञ्चैव श्रुकुटीकरणेन च ॥५३॥
 २ मौनेनाहुलिमङ्गेन माल्याभरणवर्जनात् ।
 आयतस्यानकस्याया ईप्स्यां क्रोधो भवेत् स्त्रियः ॥५४॥
 निःश्वासोच्छासबहुलैरघोमुखविचिन्तनैः ।
 ३ आकाशवचनाद्यापि दुःखं पुंसां प्रयोजयेत् ॥५५॥
 ४ रुदितैः श्वसितैश्चैव च ५ उरोऽभिहननेन च ।
 भूमिघाताभिघातैश्च दुःखं स्त्रीषु प्रयोजयेत् ॥५६॥
 आनन्दाधुसमुत्पन्नमीर्ष्यासम्मवमेव वा ।
 यत्पूर्वमुक्तं ६ रुदितं स्त्रीनीचेषु प्रयोजयेत् ॥५७॥
 ७ संध्रमोद्वेगचेष्टाभिः ८ शस्त्रसंपतनेन च ।
 पुरुषाणां भयं कार्यं ९ धैर्योद्वेगबलादिभिः ॥५८॥
 चलतारक्तेनैवत्याद् गात्रैः स्फुरितकम्पितैः ।
 सन्नस्तहृदयत्याद्य पाश्व्याम्यामवलोकनैः ॥५९॥
 १० क्षातुरन्वेपणाद्यापि उच्चैराक्रन्दितेन च ।
 ११ प्रियस्यालिङ्गनाद्यापि भयं कार्यं भवेत् स्त्रियाम् ॥६०॥
 मदा ये विद्विताः पूर्वं १२ तान् स्त्रीनीचेषु योजयेत् ।
 १३ मृदुभिः स्थलितैः १४ कार्यमाकाशस्याचलम्बनम् ॥६१॥
 नैत्रावधूर्णनाद्यापि १५ विलग्नैः कथितैस्तथा ।
 गात्राणां कम्पनाञ्चैव मदः कार्यो भवेत्स्त्रियः ॥६१॥

- 52-61 (C. 52-61a ; B. XXV. 54b-65a). 1 C. 'रक्तनेत्र' च. 2 C. कुकुटीदर्शनेन. 3 C. अहुलिमागेन. 4 B. ईर्ष्याद्वेगे. 5 C. आकाशबोधनात्. 6 C. रुदितैश्च स्मितैः. 7 B. शिरो. 8 B. रुदितं. 9 B. सन्प्रमाद्वेग. 10 B. 'सम्प्रातनेन'. 11 B. धैर्यवेग. 12 B. मर्त्तु. 13 C. पुरुषा. 14 B. तो for तान्. 15 C. मृदु-भिलितितैः. 16 C. कार्यमाकाशचलम्बनम्. 17 B. विलग्नैः, B. सातस्वैः, C. विलापैः.

अनेन विधिना कार्यः प्रयोगः कारणोत्थितः ।
 पौष्यः स्त्रीरुतो वापि भाग्यभिनयनं प्रति ॥६३॥
 सर्वे तु ललिता भावाः स्त्रीणां कार्याः प्रयोगतः ।
 वैर्यमाद्युर्यसम्पन्ना भावाः कार्याश्च पौष्याः ॥६४॥
 त्रिपताकाहुलिभ्यां तु चलिताभ्यां प्रयोजयेत् ।
 शुक्राश्च शारिकाश्चैव सूक्ष्मा ये चैव पक्षिणः ॥६५॥
 शिपिसारसहंसाद्या स्थूला येऽपि स्वभावतः ।
 रेवकैरङ्गद्वारैश्च तेषामभिनयो भवेत् ॥६६॥
 खरोष्ट्राद्वेगसिद्धाश्च व्याघ्रगोमहिषादयः ।
 गतिप्रचारैरङ्गैश्च तेषामिनेयाः प्रयोक्तृभिः ॥६७॥
 भूताः पिशाचा यक्षाश्च दानवा राक्षसास्तथा ।
 सङ्गद्वारैर्विनिर्देयाः प्रत्यक्षा भवन्ति हि ॥६८॥
 प्रत्यक्षास्त्यभिनेयास्तु भयोद्देगैः सविस्मयैः ।
 देवाः प्रणामकरणैर्भावेऽपि विचेष्टितैः ॥६९॥
 अभिनेया हार्धचरादप्रत्यक्षाः प्रयोगतैः ।
 पाश्वोत्थितेन हस्तेन हारालेन शिरः स्पृशेत् ॥७०॥
 नरेऽभिवादनं होतदप्रत्यक्षे विधीयते ।
 कटकावर्धमानेन कपोताप्येन वा पुनः ॥७१॥
 दैवतानि गुरुंश्चैव प्रमदाध्यामिवादयेत् ।
 दिवौकसश्च पूज्याश्च प्रत्यक्षाश्च भवन्ति ये ॥७२॥

- 63-72 (C. 62-71 ; B. XXV. 65b-75a). 1 B. प्रयोगाः. 8 C.
 कारणोत्थितः, Bd. कारणान्वितः. 2 C. पौष्यलोहोक्तो. 3 B. भावा ह्यभिनयं
 प्रति. 4 B. प्रयत्नतः. 5 B. वलिताभ्यां. 6 B. खरोष्ट्राध्वतरासिद्धाः. 7 C.
 प्रलक्ष्णान्. 8 C. प्रलक्ष्णं त्वभिनेयाः. 9 C. देवा प्रमाणकरणैः, B. देवाश्च चिह्नेष्व.
 10 C. चिह्नैरभिनेयो. 11 B. सव्योत्थितेन. 12 C. नाभिवादनं. 13 N. कटकाः.
 C.B. सटिकाः.

तान् प्रणामैः प्रभावैश्च गम्भीरार्थैः प्रयोजयेत् ।
 महाजनं ^१सखिजनं विटघूर्तजनं तथा ॥७३॥
^२परिमण्डलसंस्थेन हस्तेनाभिनयेद् युधः ।
 पर्यतान् प्रांशुयोगेन वृक्षांश्चैव ^३समुच्छ्रितान् ॥७४॥
 प्रसारिताभ्यां बाहुभ्यामुत्क्षिप्ताभ्यां प्रदर्शयेत् ।
 समूहं ^४सागराम्बुनां बहुविस्तीर्णमेव च ॥७५॥
 पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां विक्षिताभ्यां प्रदर्शयेत् ।
 ततः शौर्यञ्च दर्पञ्च गर्वमौदार्यमुच्छ्रयम् ॥७६॥
 ललाटदेशसंस्थेन ^५अरालेन विनिर्दिशेत् ।
^६वक्षोदेशादपावृत्तौ करौ तु मृगशीर्षकौ ॥७७॥
^७विस्तीर्णप्रद्रुतोत्क्षिप्तौ योज्यौ यत् स्यादपावृतम् ।
 अधोमुखोत्तानतलौ हस्तौ किञ्चित् प्रसारितौ ॥७८॥
 कृत्या ^८निदर्शयेत्तद् गृह्मघान्तं पिलं गुहाम् ।
^९कामं शापप्रहप्रस्तान् ^{१०}ज्वरोपहतमानसः ॥७९॥
^{११}तेषामभिनयः कार्यो मुखगात्रविचेष्टितैः ।
 दोलाभिनयनं कार्यं दोलापास्तु विलोलनैः ॥८०॥
 संक्षोभेण च गात्राणां ^{१२}रज्ज्वाः प्रग्रहणेन च ।
^{१३}तदा कम्पवती दोला भद्रेत्प्रत्यक्षसंश्रया ॥८१॥
^{१४}आसने ह्यपचिष्टानां कीर्तितं तत्र दोलनम्^{१५} ।
 आकाशवचनानीह दद्याम्यात्मगतानि च ॥८२॥

73-82 (C. 71c-79a ; B XXV 76-85) 1 B. सखीजनं. 2 C. परि-
 मण्डलसंस्थेन. 3 C समुत्क्षिप्ताम्. 4 C समूहं सागरप्रणा, B समूहसागरं सेना. 5 C
 हस्ती किञ्चित् प्रसारितौ, C om. 77b-78. 6 B. वक्षोदेशादपाविद्धौ. 7 B. विस्तीर्णं
 प्रद्रुतोत् क्षेपौ, C. विस्तीर्णां प्रद्रुतक्षिप्तौ. 8 B. त्वभिनयेद्वेला विलद्वारं गृहं 'गुहान्.
 9 C. कामपाशप्रहप्रस्ता, B. प्रस्तान्. 10 B. ज्वरोपहतचेतसः. 11 B. एतेषां चेष्टितं
 कुर्यां दत्तायैः सदसैः युधैः. 12 B रज्ज्वाप्रहणेन 13 B. यदा बागवती दोला प्रत्यक्षा
 पुस्तजा भवेत् 14 B. आसनेषु प्रविष्टानां कर्तव्यं वृद्धः 15 C. दोलनम्, B. डोलनम्.

अपवारितं चापि जनान्तिष्ठमथापि च ।

'दूरस्थाभाषणं यत् स्यादशरीरनिवेदनम् ॥८३॥

परोक्षान्तरितं वाच्यमाकाशवचनं तु तत् ।

तत्रोत्तररूनैश्वर्यैः संलापं संप्रयोजयेत् ॥८४॥

ज्ञानाकारणसंयुक्तैः काव्यमावसमुत्थितैः ।

• 'अतिद्वर्षमदोन्मादरागद्वेषमपार्दितः ॥८५॥

• विसृज्यकोपदुःखार्तिवशादेकोऽपि भाषते ।

हृदयस्थं वचो यत् तदात्मगतमिष्यते ॥८६॥

सवितकं च तद्योज्यं प्रायशो नाटकादिषु ।

निगूढभावसंयुक्तमपवारितं स्मृतम् ॥८७॥

कार्यवशादश्रवणं पादवेगैर्ध्वजनान्तिकं तत् स्यात् ।

हृदयस्थं 'सवितकं भावस्य ज्ञात्मगतमेव ॥८८॥

'यानि 'गुह्यार्थयुक्तानि वचनानीह नाटके ।

'कर्णे निवेद्यमेवमिष्यमिषाय च ॥८९॥

पूर्ववृत्तं तु यत्कार्यं भूयः कथ्यं तु कारणात् ।

कर्णप्रदेशे 'तद्वाच्यं मा गात्तत्पुनरुक्तताम् ॥९०॥

अन्यमिचारेण 'पठेद्वाकाशजनान्तिकतात्मगत-[पाठ्यान्]' ॥९१॥

प्रत्यक्षपरोक्षदृष्टानात्मसमुत्थान् परस्याद्य ॥९२॥

इत्तमन्तरितं कृत्वा त्रिपताकं प्रयोक्तृभिः ।

जनान्तिकं प्रयोक्तव्यमपवारितं तथा ॥९३॥

संभ्रमोत्पातरोपेषु शोकावेगकृतेषु च ।

यानि वाक्यानि उच्यन्ते 'पुनरुक्तानि तेष्विह ॥९४॥

83-93 (C. 79b-88 ; B. XXV. 86-94. 111). 1 C इत्यभाषणं. 2 B. C. om. 85b-86a ; see K XXV. 89b-90a. 3 C K. om. this hem
4 B. इति for यानि. 5 B. गूढार्थं. 6 B. जनान्तिकानि कर्णे तु तानि योज्यानि
योरुक्तिः. 7 C. यद्वाच्यमपवारितं. 8 C. पदैराधाय. 9 B. आत्मगतपाठ्यम्.
C. वाक्यैः. 10 B. परकृताद्य. 11 K. पुनरुक्तं न तेष्विह.

- १ साध्वहो मां च हा हेति किं किं मा मा वदेति च ।
 २ एतानि वचनानीह द्वित्रिसंख्यानि कारयेत् ॥९५॥
 प्रत्यङ्गहीनं ३ यत्काव्यं विरुतं च प्रयुज्यते ।
 न ४ लक्षणशतस्तत्र कार्यं स्वभिनयो बुधैः ॥९५॥
 भावो ५ य उत्तमानां तु न तं मध्येषु योजयेत् ।
 यो भावश्चैव मध्यानां न तं नीचेषु योजयेत् ॥९६॥
 पृथक् पृथक् भावरसैरात्मचेष्टासमुत्पितैः ६ ।
 ज्येष्ठमध्यमनीचेषु नाट्यं रागं च ७ वाञ्छति ॥९७॥
 ८ स्वप्नायितेषु भावाः कर्तव्या न खलु हस्तसञ्चारैः ।
 ९ सुप्ताभिहितैरेव तु वाक्यार्थेनैव ते साध्याः ॥९८॥
 १० मन्दस्वरसञ्चारं व्यक्ताव्यक्तद्विष्टवचनार्थम् ।
 पूर्वानुस्मरणकृतं कार्यं स्वप्नायिते पाठ्यम् ॥९९॥
 वृद्धानां योजयेत् पाठ्यं गद्गदस्वललिताक्षरम् ।
 असमाप्ताक्षरश्चैव बालानां तु कलखनम् ॥१००॥
 प्रशिथिलगुणकरणाक्षरयन्तानुस्मरितवाक्यगद्गदवत् ११ ।
 १२ हिक्काश्वासोपेतां काकु कुर्यान्मरणकाले ॥१०१॥
 १३ हिक्काश्वासोपेतां मूच्छापगमे तु मरणवत् कथयेत् ।
 १४ अतिमत्तेष्वपि कार्यं १५ पाठ्यं पुनरुक्तसंयुक्तम् ॥१०२॥

94-102 (C. 89-97^a, B. XXV. 112-115, 95-98, K. XXV. 114, 115, 118, 99). 1 B. K. साध्वहो मुच (B. मा च) हा हेति C. मूहो साधु. 2 B. एवंविधानि कार्याणि. 3 C. यद्वाक्यं, K. यत्कार्यं. 4 C. लक्षणकृते 5 B. यत्तुत्तमानां. 6 C. चेष्टासमन्वितैः. 7 C. वाञ्छति for गच्छति. 8 B. स्वप्नायितवाक्यार्थस्वभिनयेना न खलु हन्तमचारैः. 9 C. स्वभिनयनैरेव तु वाक्यार्थेनैव ते साध्याः. 10 B. मन्दस्वरसंचारं व्यक्ताव्यक्तं पुनरुक्तवचनार्थम्. 11 B. गद्गदः. 12 C. हिक्काश्वाससंज्ञा 13 C. हिक्काश्वासोपेतभनवेक्षितमूर्च्छनं मरणम् कथनीयं. 14 C. om. this here. 15 B. तद्वत् स्वप्नायिते यथा पाठ्यम्.

'नानामावोपगतो मरणाभिनयो बहुमकारस्तु ।
 विक्षितदस्तपादैर्निवृत्तैः' सर्वेस्त्वया गात्रैः ॥१०३॥
 व्याधिप्लुते तु मरणं निषण्णगात्रेण संप्रयोज्यम् ।
 द्विक्वाभ्यासोपेतमनवेक्षितगात्रसञ्चारं [च] ॥१०४॥
 विषपीतेऽपि च मरणं कार्यं विक्षितगात्रकरचरणम् ।
 विषवेगसंप्रयुक्तं विस्फुरिताङ्गक्रियोपतम् ॥१०५॥
 प्रथमे वेगे 'कादयं त्वमिनेयं वेपथुर्द्वितीये तु ।
 दादस्तया तृतीये 'द्विक्वां कृपांश्चतुर्थे तु ॥१०६॥
 फेनश्च पञ्चमे वै प्रीत्याभङ्गं तदैव पठेत् तु ।
 जडता तु सतमे वै प्रोक्तं मरणं तथाष्टमे चैव ॥१०७॥
 प्रविष्टतारके नेत्रे कपोलाघरमेव च ।
 अंसोदरभुजानां तु रुद्धता कादर्यरूपम् ॥१०८॥
 दस्तयोः पादयोर्नेत्रिं युगपत् पृथगेव वा ।
 कम्पनेन यथायोगं वेपथुं संप्रयोजयेत् ॥१०९॥
 'सर्वाङ्गवेपनोद्धेजनेन कम्पयतात्तथाऽद्धानाम् ।
 'विक्षितदस्तगात्रैर्दाद्वैद्यमिनेतव्यः ॥११०॥
 उद्धृत्तनिमेषतयादुद्गारच्छर्दनेस्तथाक्षेपैः ।
 अव्यक्ताक्षरकथनैर्द्विक्वामेवं' त्वमिनयेत् ॥१११॥
 उद्गारव्यमनयोगैः 'शिरसश्च बिलोलनैरनेकविधैः ।
 'फेनस्यादमिनेतव्यो निःसंगतयाऽनिमेषैश्च' ॥११२॥

१०३-११२ (C. ९७-१०५; B. XXV. १००-१०९) १. C. नानामावोपगतो.
 (B. मावोपगतं). २ B. मरणाभिनये बहुमकारितं दु. ३ B. विवृतः for निवृत्तः
 मन्त्रैः. ४ B. कादयं for गात्रैः ५ B. तथा परावोनगात्रसञ्चारम्. ६ C. कार्यं. ७ B.
 विनल्लिङ्गा स्तान्. ८ B. reads १०८ as दत्त प्रथमवेगे तु क्षामकपोलता कृतत्वेऽभिनय-
 कार्ये वास्यानानमभावणम्. ९ B. om. १०९. १० B. सर्वाङ्गवेपथुं च कम्पयनं
 तथाद्धानाम्. ११ B. विक्षितदस्तगात्रं १२ B. विनल्लिङ्गान्. १३ B. शिरसश्च
 बिलोलनैरनेकविधैः. १४ C. om. ११२b. १५ B. विनेषैश्च.

'अंसकपोलस्पर्शाद् ग्रीवामङ्गो 'विवर्तनाच्छिरसः ।
 सर्वेन्द्रियसम्मोहाजडतामेवं प्रयुञ्जीत' ॥११३॥
 "सम्मोहितनेत्र[तया] 'व्याधिविष्टयौ भुजङ्गदंशाह्वा ।
 एवं हि नाट्यचर्म मरणानि युधैः प्रयोज्यानि ॥११४॥
 एतेऽभिनयविशेषाः कर्तव्याः सत्त्वभावयुक्ताः स्युः ।
 अन्येऽपि लौकिका ये ते सर्वे 'लोकतः साध्याः ॥११५॥
 नानाविधैर्यथापुष्पैर्माल्यं प्रथ्नाति मात्सर्यम् ।
 'अङ्गोपाङ्गै रसैर्भावैस्तथा नाट्यं प्रयोजयेत् ॥११६॥
 या यस्य लीला नियता गतिश्च रङ्गप्रविष्टस्य 'विधानतस्तु ।
 तामेव कुर्यादविमुक्तसत्त्वो यावन्न रङ्गात्प्रतिनिःसृतः^६ सः ॥११७॥
 एवमेते मया प्रोक्ता 'वागङ्गाभिनयाः क्रमात् ।
 "नोक्ता ये च मया तत्र "लोकाद् ग्राह्यास्तु ते युधैः ॥११८॥
 लोको "वेदास्तथाध्यात्मं प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।
 वेदाध्यात्मपदार्थेषु प्रायो नाट्यं प्रतिष्ठितम् ॥११९॥
 वेदाध्यात्मोपपन्नं तु शब्दच्छन्दःसमन्वितम् ।
 लोकसिद्धं भवेत्सिद्ध नाट्यं लोकस्वभावजम् ॥१२०॥
 "तस्माद्नाट्यप्रयोगे तु प्रमाणं लोक इष्यते ।
 देवतानामृषीणाञ्च राजानामथ कुटुम्बिनाम् ॥१२१॥
 "कृतानुकरणं लोके नाट्यमित्यभिधीयते ।
 लोकस्य चरितं यत् नानावस्यान्तरात्मकम् ॥१२२॥

११३-१२२ (C. १०६-११५; B. XXV. १०८-११०, ११६-११७). १ C. om.
 ११२ २ B. विनामनं शिरसेऽग्रान्. ३ B. त्वभिनयेत्. ३ Ms. सम्मोहितनेत्रत्वाद्.
 ४ B. व्याधिविष्टया. ५ B. लोकवत् कार्यः. ६ C. अङ्गोपाङ्गरसभावैः ७ B. निधान-
 युक्तः. ८ B. प्रतिनिर्हृतः. ९ B. नाट्येऽभिनयाः. १० B. अन्ये तु लौकिका. ११ C
 लोकमाद्या. १२ C. तथाध्यात्म. १३ B om. १४ B. om. १२२.

तद्दहाभिनयोपेतं नाट्यमित्यमिसंश्रितम् ।

एवं लोकस्य या यार्ता नानावस्थान्तरात्मिका ॥१२३॥

सा नाट्ये संविधातव्या नाट्यवेदविचक्षणैः ।

यानि शास्त्राणि ये धर्मा यानि शिल्पानि याः क्रियाः ॥१२४॥

लोकधर्मप्रवृत्तानि तानि नाट्यं प्रकीर्तितम् ।

न च शन्यं हि लोकस्य स्वावस्थ चरस्य च । १२५॥

शास्त्रेण निर्णयं कर्तुं भावचेष्टाविधिं प्रति ।

नानाशीलाः प्रकृतयः शीले नाट्यं प्रतिष्ठितम् ॥१२६॥

तस्माद्लोकप्रमाणं हि कर्तव्यं नाट्ययोक्तृभिः ।

• 'एवं भावानुकरणे नानाप्रकृतिसम्भवे ।

• भावाङ्गसत्त्वसंयुक्तो यदा कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥१२७॥

'एभिः कर्मैर्वोऽभिनयं तु सम्यग्

विज्ञाय रङ्गे मनुजः 'प्रयुज्यात् ।

स नाट्यतत्त्वाभिनयप्रयोक्ता'

सम्मानमग्रं लभते हि लोके ॥१२८॥

धेयास्त्वभिनया ह्येते वाङ्मनेपश्याङ्गसंधयाः ।

प्रयोगवन्नेन कर्तव्या नाटके सिद्धिमिच्छता ॥१२९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे चित्राभिनयो नाम

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२६॥

१२३-१२९ (C. ११५b-१२२; K. XXV. १२५-१२८; B. XXV. १२२-१२५). १ B. om. १२३. २ B. om. १२४-१२५. ३ B. om. १२७.

४ C. येऽभिनयैर्वोऽभिनयं तु, B. एतान् विधीं चाभिनयसः. ५ B. प्रदुक्ते. ६ C. प्रयोगः.

७ संभवाः for संभवाः.

सप्तविंशोऽध्यायः

सिद्धीनां तु प्रवक्ष्यामि लक्षणं नाडकाश्रयम् ।
 यस्मात्प्रयोगः सर्वोऽयं सिद्धयर्थे संप्रतिष्ठितः^१ ॥१॥
 सिद्धिस्तु द्विविधा भवेत् 'वाङ्मत्स्याङ्गममुद्गवा' ।
 दैविकी मानुषी चैव नानाभावरसाश्रया^२ ॥२॥
 दशाङ्गा मानुषी सिद्धिर्दैविकी द्विविधा स्मृता^३ ।
 नानासत्याश्रयकृता 'शारीरी वाङ्मयी तथा ॥३॥
 'स्तितार्धहासातिहासा साध्यदो कष्टमेव च ।
 प्रवृद्धनादा च तथा भेदा भिदिन्तु वाङ्मयी ॥४॥
 पुलकैश्च सरोमाञ्चैरभ्युत्थानैस्तथैव च ।
 चेलदानाङ्गुलिक्षेपैः शारीरी सिद्धिरिष्यते ॥५॥
 'किञ्चिच्छ्लो रसो हास्यो नृत्यङ्गिर्यः प्रमुष्यने ।
 स्तितेन 'स परिप्राहः प्रेक्षकैर्नित्यमेव तु ॥६॥
 किञ्चिदस्पृहास्यं यत्तथा यत्नमेव वा ।
 'अर्धहास्येन तद्प्राहं प्रेक्षकैर्नित्यमेव तु ॥७॥
 "विदूषको [त्सेक] कृतं मवेच्छिष्यकृतं तु यत् ।
 अतिहास्येन तद्प्राहं प्रेक्षकैर्नित्यमेव हि"^८ ॥८॥
 यद् धर्मपदसंयुक्तं तथातिशयसम्भयम् ।
 तत्त साध्विति^९ 'वाक्यं तु प्रयोक्तव्यं हि साधकैः ॥९॥

1-9 (C. B. same). 1 B. संप्रदर्शितः. 2 B. वाङ्मनोगन्धमुद्गवा. 3 B.
 भावसमुत्थिता. 4 C. 'प्रया for 'स्मृता. 5 B. वाङ्मनेपथ्यशरीरजा. 6 B. स्तिताप-
 हासिनी हासा. 7 B. 'च्छिद्यो. 8 B. अपरिप्राहः, सुपरिप्राहः ; Bp. संपरिप्राहः.
 9 B. अर्धहास्येन. 10 C. विदूषकोच्छेदः, K. विदूषकोच्छेदः. 11 After this B.
 places 101. 12 B. यद्वाक्यं for 'वाक्यं तु'.

अदोकारस्तथा कार्यो नृणां प्रकृतिसंभवः ।
 'विस्रयादिषु भावेषु 'प्रदर्पार्थेषु चैव हि ॥१०॥
 कष्टे तु प्रयोक्तव्यं 'सास्त्रं कष्टेति चैव हि ।
 'प्रवृद्धतादः कर्तव्यो विस्रयार्थेषु नित्यतः ॥११॥
 'साधिसंशेषेषु वाक्येषु प्रस्पन्दिततनुष्ठैः ।
 'कुतूहलान्तरायेयं बहुमानेन साध्यते ॥१२॥
 'दीप्तप्र[द्वेपं] काव्यं यच्छेयमेवाहवात्मकम् ।
 सविद्रवमधोत्पातं' तथा 'लघुनियुद्धकम् ॥१३॥
 सकम्पितांसरुदिरः सास्त्रं 'सोच्छ्वासमेव च ।
 तत् प्रेक्षकैस्तु कुशलैः साध्यमेवं विधानतः ॥१४॥
 एवं साधयितव्येषां तज्ज्ञैः सिद्धिस्तु मानुषी ।
 दैविकीञ्च तथा सिद्धिं कीर्त्यमानां निबोधत ॥१५॥
 सा 'सत्वातिशया ज्ञेया भावयुक्ता तथैव च ।
 नाट्ये संप्रेक्षकैर्ज्ञेया नित्यं सिद्धिस्तु दैविकी ॥१६॥
 न शब्दो नैव च क्षोभो न चोत्पातनिर्दानम् ।
 सम्पूर्णता च रहस्य सा सिद्धिर्दिविही स्मृता ॥१७॥
 'एवं तिद्धिस्तु चिन्नेया प्रेक्षकैर्दिव्यमानुषी ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि घातान् देवसमुत्थितान् ॥१८॥
 दैवात्मपरसमुत्पात्तिविधा 'घाता युधैस्तु चिन्नेया ।
 औत्पातिकश्चतुर्थः कदाचिदपि सम्भवत्येव ॥१९॥

10-197 (C. same ; B. 92, 10b-19) B. विस्रयाविष्ट

- 2 C. शब्दाराद्धतविक्रमैः. 3 B. कष्टं शास्त्रकृतेन तु. 4 B. प्रदर्पार्थेषु
 च तथा. 5 B C. साधिसंशेषेषु. Bp. अविच्छेदेषु. 6 B. कुतूहलान्तरायेयं,
 N. C. कुतूहलान्तरायेयं (N. वेपं). 7 B. दीप्तप्रदेशकाव्यं, B. दीप्तप्रदेशं यत्
 काव्यं. 8 C. अथात्पात, B. अथोत्कृष्ट. 9 B. युद्धनियुद्धकम्. 10 B. सोच्छ्वासमेव ।
 11 B. भावातिशयोपेता ज्ञेया भावयुक्ता. 12 B. दैवी च मानुषी चैव सिद्धिरप्या
 मनोदिता. 13 C. घातका युधैर्ज्ञेया. 14 B. सम्भवत्येषु.

वानाशिवपेकुवरभुजङ्गसंशोभयन्नपतनानि^१ ।
 कीटपिपीलकपशुविशमनानि^२ 'दैविका घाताः ॥२०॥
 'अभिरटितरिस्कोटितानि विन्दुप्रतालिकापाताः ।
 'गोमयलोष्टृणोपलविश्रेपाश्च स्युः परसंभूताः ॥२१॥
 मात्सर्पाद् द्वेपाद्वा तपश्चत्वात्तथार्थभेदाद्वा ।
 एते परप्रयुक्ता घ्रेया घाता युधैर्नित्यम् ॥२२॥
 'ओत्पत्तिवास्तथा स्युः क्षितिकम्पोल्कादिवातनिर्घाताः ।
 पुनरात्मसमुत्था ये 'घातास्त्रांस्तान् संप्रवक्ष्यामि ॥२३॥
 'वैलक्ष्यमन्यचेष्टितमिभूमिन्वस्मृतिप्रमोक्षाः' स्युः ।
 धन्यवचनं च 'काव्ये तथार्तनादो निहस्तत्वम् ॥२४॥
 १० * * * * *
 ११ मुकुटाभरणप्रपतनपुष्करवाग्मीतिदोषाश्च ॥२५॥
 १२ अतिहसितरदितानि सिद्धिवाद्यप्रमाणकरणानि^{१३} ।
 कीटपिपीलकपाताः निर्विद्वि सखात्मना भ्रन्ति^{१४} ॥२६॥
 मुकुटाभरणनिपातः प्रवडनादथ नाशनो भवति ।
 १५ पशुविशसनमपि घ्रेयं वाधाजननं प्रयोगस्त ॥२७॥

20-27 (C. same , B. 20 30). 1 B *भुजङ्गनरदपनिपाता.. 2 B.
 पशुप्रवेशनाथ. 2a B. दैवकहता. 3 B. अतिहसितरदितविस्तराटितान्यपोहृष्टतालिका-
 पाताः 4 B गोमनलोष्टपिपीलिकाविश्रेपाश्चारिसंभूताः 5 C. ओत्पत्तिवास्तथा
 B. ओत्पत्तिवाश्च घाता नत्तोन्मत्तप्रवेशतिदृष्ट 6 B. घातान्त्रास्तान् प्रवक्ष्यामि.
 7 B. वैलक्ष्यमन्यचेष्टितम्. 8 B *स्मृतिप्रमोक्ष. 9 B. काव्य 10 C. reads
 25a 25 पुनरात्मसमुत्था ये घातास्त्रांस्तथा., B अतिहसितरदितविस्तरपिपीलिका-
 कीटपशुविशवाश्च, K आरनटितरदित etc. 11 B मुकुटाभरणनिपाता पुष्करवा.
 काव्यदोषाश्च 12 C. अतिहसितरदितमिद्विवादि^{१३} 13 B. सिद्धिर्भावन्य दृष्टकानि
 स्युः. 14 B reads C. 32, after this. 15 B पशुविशसनं तथा व्याहृत्वचननं
 प्रयोगेषु, C पशुविशसननद्वये

'[मुकुट]प्रपतनमुत्कृष्टम्' स्वैरुच्चैस्तथैव पादप्रा ।
 घाम्भीतिर्भाण्डदोषाः सिद्धिं समोत्तमा गन्ति ॥२८॥
 श्रेयौ तु काव्ययुक्तौ द्वौ दोषावप्रतिक्रियौ नित्यम् ।
 प्रकृतव्यसनसमुत्पन्नः शेषोदकनालिकात्यञ्च ॥२९॥
 पुनरुक्तं ह्यसमाप्तो विमर्शमेदो विसन्वयोऽपार्थाः ।
 त्रितिरिजाद्य दोषाः प्रत्यक्षपरोक्षसंमोहाः ॥३०॥
 छन्दोवृत्तत्यागो गुणप्रापयसदुरो यतर्मेदः ।
 'पतानि यथा[स्व]लं घातस्यानानि काव्यस्य ॥३१॥
 'विसरमजातरागं वर्णसरसम्पदा च परिहीणम् ।
 अघातस्यानल्यं 'स्वरागतमेवंविधिं हन्यात् ॥३२॥
 विभक्तं मां विद्वानं विमार्जनं 'चाकुलप्रहारं च ।
 अविभक्तप्रहमोक्षं 'पुष्करागतनीदरां हन्यात् ॥३३॥
 'अप्रतिभासस्त्रलितं विसरमुद्धारणं च काव्यस्य ।
 वस्यानमूषण्यं 'मुकुटनिपातश्च भूषणप्रहणम् ॥३४॥
 'रयनागवाजिकुञ्जद्वयोप्लुतिविकाविमानयानानाम् ।
 आरोहणावतरनेष्वनभिप्रातत्वं विदुस्तत्त्वम् ॥३५॥
 प्रहरणकवचानां 'वाऽप्यघातप्रहणं साधनं चापि ।
 'अमुकुटमूषणयोगो रक्षे तु 'चिप्रवेशो वा ॥३६॥
 एभिः स्थानविशेषैर्घाता लक्ष्मस्तु स्मृतिभिः कुशलैः ।
 'यूगान्निचयनदर्मस्तु ग्माण्डपप्रिदास्त्यक्ता ॥३७॥

२८-३७ (C. २८-३७; B. ३४, ३२, ३३, २९). १ B. cm. २ C. एवानि.
 स्थानात्, B. यथा स्थूलं. ३ C. विसरविरहारागंनिरपन्ना. ४ B. स्वरागतमेवं विधिं.
 ५ C. इत्यनन्तरं. ६ C. पुष्पगतं मारिषं हन्यात्. ७ B. अप्रतिभाषं स्वतन्त्र. ८ B. पतनं
 इत्यत्र विभ्रंशः. ९ C. reads प्रश्नं before this. १० B. अन्वयप्राप्त्यर्थं विचारणं
 च. ११ C. अमुकुटमूषण्यं वा. १२ C. चिप्रवेशो. १३ C. युगानि.

'सिद्धेर्मिथो घातः सर्वगतश्चैकदेशजोऽपि ।
 'नाट्यकुशलैः संलेख्या 'नैव हि सिद्धिर्न घातश्च ॥३८॥
 'सिद्धिर्वा घातो वा सर्वगतो व्यक्तलक्षणो बहुश' ।
 'यस्त्वेकदेशजातं न प्रत्यवरोहिलेख्यस्तु ॥३९॥
 'जर्जरमोक्षस्यान्तर्नोलीकसिद्धिश्च लेख्यसिद्धिश्च ।
 'कर्तव्या त्विह सततं नाट्येऽस्मिन् प्राश्निकैः सम्यक् ॥४०॥
 योऽन्यस्य महे 'मूढो नान्दीश्लोकं पठेद्धि '[अन्य]स्य ।
 'देवस्य पूर्वरङ्गे च 'घातस्तस्यापि विलेख्यः स्यात् ॥४१॥
 योऽन्यस्य कवेः काव्यं काव्येन मिथ्येचयाऽन्येन ।
 तस्यापि घटाद्रङ्गे तज्जीर्णतो विलेख्यस्तु ॥४२॥
 'योऽन्यस्य कवेर्नाम्ना काव्येन मिथ्येग्नोद्वात् ।
 निर्दिष्टदोषतोऽस्मिन् सिद्धरा लेख्यो घुघैः क्रमशः ॥४३॥
 यो 'देशवैयभाष्यपेतमपि च प्रयोजयेत् काव्यम् ।
 'तस्यापि विलेख्यः स्याद् 'घातोद्देशविधौ[च]तज्जैः ॥४४॥
 का शको नाट्यविधौ यथावदुपपादने' प्रयोगे च' ।
 'घृष्टो व्यग्रमना वा यथावदुक्तं परिह्नातुम् ॥४५॥
 तस्माद्गम्भीरायाः शब्दा ये लोकवैदसंसिद्धाः ।
 सर्वजनेन ग्राह्याः 'सयोज्या नाटके विधिवत् ॥४६॥

३८-४६ (C. ३८-४६ ; B. ३९. ४१. ४३, ४४). १ C. सिद्धैः B. सिद्धया. २ C. नाट्य कुशलेन लेख्या, B. नाट्यकुशलैः संलेख्या. ३ सिद्धिर्वा स्याद्विधातो वा. ४ B. नालेख्यो बहुदिनजः सर्वगतोऽन्तर्गत लक्षणविशेषः. ५ B. यस्त्वेकदिवसजातस्य प्रत्यवरोहिलेख्यः स्यात्. ६ B. जर्जरमोक्षस्यान्ते सिद्धेर्मौलस्तु नालिकायास्तु. ७ B. कर्तव्यस्त्विह सततं नाट्यज्ञैः प्राश्निकैर्विधिना. ८ B. मूर्धो. ९ C मूटस्वे, B. देवस्य. १० C. देवस्य पूर्वरङ्गो, B. स्वयमेन पूर्वरङ्गे. ११ B. सिद्धेर्घातः प्रयोगस्य. १२ B. om. ४३- १३ B. देशानावरहितं भाषाकाव्यं प्रयोजयेदुद्धया. १४ B. तस्यामिलेख्य स्याद्वातो देव प्रयोगज्ञैः. १५ C. घातोद्देशे विधौ तज्जैः. १६ B. उपपादनं. १७ B. प्रयोगस्य. १८ B. वक्तुं. १९ B. ते दोष्याः.

न च किञ्चित् गुणहीनं दोषैः परिवर्जितं न वा किञ्चित् ।
 तस्माद्भाट्टव्याख्यातौ दोषा 'नात्यर्थतो ग्राह्याः ॥४७॥
 नाऽनादरस्तु कार्यो नटेन गौणवागङ्गसत्त्वनेपथ्ये' ।
 'रसभाववृत्तगीत धातोद्ये लोभ्युक्तमां तु ॥४८॥
 एवमेतद्धि विशेषं सिद्धीनां लक्षणं बुधैः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि 'प्रेक्षकानां तु लक्षणम् ॥४९॥
 चारित्र्याभिजनोपेताः 'शान्तवृत्ताः धृतान्विताः ।
 'पदोषमरताश्चैव मध्यस्था वयसान्विताः ॥५०॥
 षडङ्गनाट्यकुशलाः श्रुद्धाः शुचयः समाः ।
 चतुरातोद्यकुशला 'नेपरयशाः सुधार्मिकाः ॥५१॥
 देशभाषाविधानज्ञाः कलाशिल्पविचक्षणाः ।
 'चतुर्धाभिनयगात्र 'सूक्ष्मज्ञा रसभावयोः ॥५२॥
 शब्दच्छन्दोविधानज्ञाः नानाशालविचक्षणाः ।
 एवंविधास्तु कर्तव्याः 'प्रेक्षका नाट्यदर्शने ॥५३॥
 मध्यमैरिन्द्रियैः शुद्ध ऊढापोदविशारदः ।
 'त्यक्तदोशोऽनुरागी च स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ॥५४॥
 'यस्तुष्टौ तुष्टिमायाति शोके शोकमुपैति च ।
 दैन्ये दीनत्वमग्रेति स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ॥५५॥
 न चैवैते गुणाः 'सर्वे एकस्मिन् प्रेक्षके स्मृताः ॥५६॥
 'तस्माद्बहुव्यात् धानानामल्पत्वादायुपस्तथा ॥५६॥

47-56 (C. 47-49 ; B. 47-55). 1 B. नाट्यार्पितो. 2 C. 'नेपथ्ये'.

3 C. 'गीतैरातोद्यलोभ्युक्ताः. 4 B. प्राक्षिणानां. 5 C. शान्तवृत्तान्विताः, B. शान्तवृत्ताः कृतभगाः. 6 B. पदोषमरताश्चैव मध्यमवयसान्विताः. 7 B. शान्तवृत्तदर्शिनः. 8 B. चतुर्धाभिनयोपेता, C. चतुराभि. 9 B. रसभावविचक्षणाः. 10 B. प्राक्षिणः दशरूपके. 11 C. व्यक्तदोशो. 12 B. h3 55 after 40. 13 B. सम्यक् सर्वस्मिन् प्रेक्षके स्मृताः. 14 B. om. 56b.

उत्तमाधममध्यानां संकीर्णायां तु पर्षदि ।
 न शन्यमधमैर्वातुमुत्तमानां विवेष्टितम् ॥५७॥
 यद्यस्य शिल्पं नेपथ्यं 'कर्म चाक्'चेष्टितं तथा ।
 'तस्य तेनैव तत् साध्यं सकर्मविषयाश्रयम् ॥५८॥
 'नानाशीलाः प्रकृतयः शीले नाट्यं प्रतिष्ठितम् ।
 उत्तमाधममध्यानां वृद्धबालिशयोपिताम् ॥५९॥
 तुष्यन्ति तरुणाः कामे विदग्धाः समयाश्रिते' ।
 अर्थेष्वर्थपराध्वैव 'मोक्षेष्वथ विरागिणः ॥६०॥
 'शूरा वीरत्सरौद्रेषु नियुद्धेष्व्राह्मणेषु च ।
 धर्माभ्यान्पुराणेषु वृद्धास्तुष्यन्ति नित्यशः ।
 बाला मूर्खास्त्रियश्चैव हास्यनैपथ्ययोः सदा' ॥६१॥
 एवं ^{१०}भावानुकरणे यो यस्मिन् प्रविशेन्नरः ।
 प्रेक्षकस्तु स मन्तव्यो गुणैरेतैरलङ्कृतः ॥६२॥
 एवं तु प्रेक्षका श्रेयाः प्रयोगे ^{११}नाट्यसंश्रये ।
 सङ्घर्षे च ^{१२}समुत्पन्ने प्राश्निकान् संनिवोधत ॥६३॥
 यत्रविघ्नर्तकश्चैव ^{१३}छन्दोविच्छन्दविभ्रूप ।
^{१४}'इष्य[स]विघ्नविद्वेदया ^{१५}'गन्धर्वो राजसेवकः ॥६४॥
 यत्रविघ्नयोने च नर्तकोऽभिनये तथा ।
^{१६}'छन्दोविद्वत्तन्धे तु शब्दचित् पाठ्यविस्तरे ॥६५॥

56-65 (C. 56-61, 60b, 59-61, B. 602, 55-59, 61-65).

- 1 B. विज्ञेयस्याप्रमेयत्वात् संकीर्णानां च पर्षदि (C संसदि) 2 B. कर्मचेष्टितमेव वा. 3 B. उत्तया तेन यर्का तु सकर्मविषयं प्रदि. 4 C. reads this hem. as 115 60b. 5 C. वृद्धबालिशयोपिताम् 6 B. समयान्विते. 7 B. मोक्षे चाय. 8 B. शूरास्तु वीररौद्रेषु. 9 B.N read here 55 slightly altered. 10 B. भावानुकरणे. 11 B. दशरूपतः. 12 B तु. 13 B. छन्दोविच्छन्दविभ्रूप, C छन्दो-
 वित्तया. 14 C. इष्यसचित्, B. अल- विचित्र- 15 B. गान्धर्वो. 16 C.
 छन्दो वद्वत्तन्धे तु.

१ विभूतिगुणसंयोगे तद्यान्तःपुच्छेष्टिते ।
 राजात्मचरिते च २ स्यादिध्यासः सौष्ठवे तथा ॥६६॥
 ३ प्रणामकृतिचेष्टासु वस्त्राभरणयोजने ।
 ४ नाट्यमूले च नेपथ्ये चित्तकृत् संप्रदास्यते ॥६७॥
 कामोपचारे वेद्या च ५ गन्धर्वाः स्वरतालयोः ।
 ६ सेवकस्तूपचारे च ददौते प्राशिकाः स्मृताः ॥६८॥
 ७ एभिर्धर्ममभिप्रेक्ष्य दोषा वाच्यास्तथा गुणाः ।
 ८ अशास्त्रमे विवादो हि यदा भवति कर्मतः ।
 ९ तदैते प्राशिका ज्ञेया गदिता ये मयानयाः ॥६९॥
 १० शास्त्रज्ञाने यदा तु स्यात् संघर्षः शास्त्रसंश्रयः ।
 ११ शास्त्रप्रमाणनिर्माणो व्यवहारो भवेत्ततः ॥७०॥
 १२ स्वामिनियोगादन्योन्यविग्रहस्पर्धया च भरतानाम् ।
 १३ अर्घपताकाहेतोः सङ्घर्षो नाम संभवति ॥७१॥
 १४ तेषां व्यवहारगतावपक्षपातेन दर्शनं कार्यम् ।
 १५ कृत्वा पणं १ पताकासंन्यवहारं गमयितव्यम् ॥७२॥
 १६ तैः सम्भावितमतिभिः सुखोपविष्टैर्विशुद्धभावैश्च ।
 १७ लेखकगणरुसदायैः सिद्धेर्घाताः सममिलेख्याः ॥७३॥
 नात्यासन्नैर्न च दूरस्थितिभिः प्रेक्षकैश्च भवितव्यम् ।
 १८ तेषामासनयोगो द्वादशदस्तस्थितिः कार्या ॥७४॥

- 66-74 (C. 66-74 ; B. 66-73). 1 B. om. 66 2 C. स्यादिध्यासः
 3 B. om. 67a. 4 B. इष्यन्तवित् सौष्ठवे तु नेपथ्ये चैव विकृत्य कोटी,
 5 C. गान्धर्वस्वरः, B. गान्धर्वः. 6 B. एभि इष्टान्तसंयुक्ते. 7 B. अशास्त्रज्ञाने विवादो
 8 B. प्रमाणनिर्माणः 11 B.
 9 B. अयते. 10 B. प्रमाणनिर्माणः 11 B.
 मर्त्यनियोगाद्. 12 B. तेषां कार्यं व्यवहार दर्शनं पक्षपातविरहेण. 13 B. पक्षपातं व्यवहारः
 14 B. सर्वै रनन्यनतिभिः सुखोपविष्टैश्च शुद्धभावैश्च. 15 C. लोके for
 लेखक. 16 C. तेषामासनयावत्.

यानि विहितानि पूर्वं सिद्धिस्थानानि तानि लक्ष्याणि ।

१ घाताश्च लक्षणीया २ यथोत्थिता नाट्ययोगे तु ॥७५॥

३ दैवोत्पातसमुत्थाः परोत्थिता वा बुधैर्न लिखितव्याः ।

घाता ४ नाट्यसमुत्था ह्यात्मसमुत्थास्तु लेख्याः स्युः ॥७६॥

घाता यस्य त्वत्पा ५ संख्याताः सिद्धयश्च बहुधाः स्युः ।

यिदितं कृत्वा रामो तस्मै देया पताका तु ॥७७॥

६ समकर्मगुणाः स्युस्तस्मिन् भरताः प्रयोगे[तथा] ७ कुशलाः ८ ।

९ सिद्धरधिके तु पताका १० समसिद्धौ वाद्यया नृपतेः ॥७८॥

अथ नरपतिः समः ११ स्यादुभाघपि तु लम्बनीयौ तौ ।

१२ एवं १३ विधिज्ञैर्द्रष्टव्यं १४ व्यवहारसमञ्जसम् ॥७९॥

स्वस्थचित्तैः सुखासीनैः सुविशिष्टैर्गुणादङ्गिः ।

विमृश्य प्रेक्षकैर्प्राप्तं सर्वरागपराङ्मुखैः ॥८०॥

साधनं दूषणाभासं प्रयोगसमयाधितैः ।

समत्वमङ्गमाधुयं पाठ्यं प्रकृतयो रसाः ॥८१॥

गानं चाद्यं सनेपथ्यमेतज्ज्ञेयं प्रयत्नतः ।

१५ ध्रुवानां गानयोगे तु कालान्तरकलासु च ॥८२॥

यदङ्गं क्षियते नाट्य १६ समन्तात् सममुच्यते ।

अङ्गोपाङ्गसमायोगं १७ गीतवाल्लयान्वितम् १८ ॥८३॥

75-82 (C. 76b-78a, 75, 78b, 80, 81, B. 74-82). 1 C. याः काय.

2 B. प्रयोगतो नाट्ययोगे 3 C. दैवोत्पन्नसमर्थाः पतायोत्थिता ; B. दैवाद्घात-

समुत्थाः परोत्थिता. वा बुधैर्न वै लेख्याः. 4 C. यास्ता for घाता. 5 C. add

प्रथमं to this, (C. 78b) 6 C. संघादसिद्धयश्च. 7 See note 5 above.

8 C. कुशला before 79a. 9 See note 3 above. 10 See note

9 above. 11 C. समसिद्धा वा ज्ञेया, B. समसिद्धौ पार्थिववाङ्मया. 12 B. स्यादुभयोरपि

सा तदा देया. 13 C. om. 79b-81 and reads instead एवं विधिं तु दृष्टा कार्यो

पाठ्यं प्रकृतयो रसाः. 14 K. दृष्टव्यं, B. लिख्यं) 15 B. व्यवहारः समञ्जसम्.

16 C. ध्रुवानाट्यप्रयोगे. 17 C. समर्थः. 18 B. समायुक्तं. 19 B. गीतवादिहतालेन.

'भाण्डवाद्य' समं चैव यसिस्तन् सममुच्यते ।
 'अनिर्मुद्रमुद्र' कृत्वा 'चतुर्धायतो भुजौ ॥८४॥
 श्रीवाञ्जिना तथा कार्या अहमाधुर्यमुच्यते ।
 पूर्वोक्तानीदं दोषाणि यानि 'साध्यानि साधकैः ॥८५॥
 'याद्यं प्रकृतयो मानं 'वक्ष्यमाणानि 'निर्दिशेत् ।
 यानि स्थानानि सिद्धीनां तैः सिद्धिं तु प्रकाशयेत् ॥८६॥
 द्योद्विजसमुद्रतां नानास्ससमुत्थिताम् ।
 'वारः कालश्च विज्ञेयो विधियो नाट्ययोक्तृभिः ॥८७॥
 दिवसश्चैव रात्रिश्च 'विशेषाध्यानयो स्मृताः ।
 पूर्वाह्णस्तु मध्याह्णस्तु पराह्णस्तथैव च ॥८८॥
 'दिवासमुत्थितायेतौ नाट्यवारी प्रकीर्तितौ ।
 'प्रादोपिक [धार्] रात्रिश्च तथा प्रामातिकाऽपि च । ८९॥
 नाट्यवारा भवन्त्येते 'रात्रिगर्भसमाधिताः ।
 एतेषां 'तु यथायोग्यं नाट्यं कार्यं रसाश्रयम् ॥९०॥
 तदहं संवक्ष्यामि 'धारं कालसमुत्थितम्
 यच्छोद्धतमणीयं स्यात् 'धर्माप्यानकृतं तथा ॥९१॥
 तत् पूर्वाह्णे पुनः कार्यं शुद्धं तु विरक्तं तथा ।
 सत्त्वोत्थानगुणैर्युक्तं वाद्यमूयिष्ठमेव च ॥९२॥

84-92 (C 82-903; B. 833-922) 1 B. मानवीयैः 2 B. अनिर्मुद्रम्. 3 B. चतुर्धायतो भुजौ. 4 B. द्रव्यानि. 5 C. वाद्यप्रकृतयोक्तृभिः. 6 C. वक्ष्यमाणानि दर्शयेत्. 7 B. 85 is practically a 2 repetitions of 83b with slight variations. 8 C. पुरः for वारः, 9 B. वारकालास्तु. 10 B. दिवासमुत्थितायेतौ निर्बोधतः. 92 पूर्वोक्तानीदं दोषा आरराहि एवञ्ज. 10 B. दिवासमुत्थितायेतौ नाट्यवाराः प्रकीर्तितः. 11 B. अर्धरात्रिश्च, 12 B. रात्रिगर्भसमाधिताः. 13 B. यत्र यथायोग्यं नाट्यकार्यं रसाश्रयम्. 14 B. वारकालसमुत्थितम्. 15 B. धर्माप्यानकृतं.

पुष्कलं 'सिद्धियुक्तं तु अपराहे प्रयोजयेत् ।
 कैशिकीवृत्तिसंयुक्तं शृंगाररससंश्रयम् ॥९३॥
 "गीतवादित्रमूयिष्ठं प्रदोषे नाट्यमिष्यते ।
 'यन्मर्महास्यसंयुक्तं कष्टप्रायमेव च ॥९४॥
 प्रभातकाले तत्कार्यं नाट्यं निद्रादिनाशनम् ।
 अर्धरात्रे 'न युञ्जीत न मध्याह्ने तथैव च ॥९५॥
 सन्ध्याभोजनकाले च नाट्यं न च कदाचन ।
 पर्व कालञ्च देशञ्च प्रसमीक्ष्य 'ससंश्रयम् ॥९६॥
 'नाट्ययारं प्रयुञ्जीत यथाभावं यथारसम् ।
 अथवा देशकालौ तु न परीक्ष्यौ कदाचन ॥९७॥
 यत्र चाप्रापयेद्गतां तत्र योग्यमसंशयम् ।
 'तदा समुदिताश्चैव प्रयोगा नाटकाध्याः ॥९८॥
 पात्रं 'प्रयोगमृद्धिश्च विज्ञेयास्तु त्रयो गुणाः ।
 'बुद्धिसत्त्वस्वरूपं च लयतालमृता तथा ॥९९॥
 रसभावमृता चैव ययःस्थत्वं कुतूहलम् ।
 ग्रहणं धारणं चैव 'गानं नाट्यरतं तथा ॥१००॥
 "जितसाध्यसतोत्साहायिनि पात्रगतो त्रिभिः ।
 सुवाद्यता सुगानत्वं सुपाठ्यत्वं तथैव च ॥१०१॥
 'नाट्यमर्मसमायोज्यः प्रयोगः' स तु संज्ञितः ।
 "सुविभूषणता या तु सुमाल्याभ्यस्ता ॥१०२॥

93-102 (C 90b-100a; B. 92b-102a). 1 B. सत्त्वयुक्तं. 1a B. नृत्तवादित्रगीताह्वः. 2 C. यत्तु नाट्यमर्मसंयुक्तं, Ck यन्मर्महृत्त्वबहुलं. 3 B. नियुञ्जीत
 4 B. बलादतम्. 5 B. नित्यं नाट्यं. 6 B. तथा समुदिताश्चैव विज्ञेया नाटकाधिता
 मया समुदयश्चैव प्रयोगाश्च समुदयः. 7 C. प्रयोगमर्थः. 8 C. बुद्धिसत्त्वस्वरूपं
 च, B. बुद्धिमत्त्वं सुरूपत्वं. 9 B, गानावैक्यमेव च. 10 B. निजसाध्यसतोत्साह
 इति. 11 B. इति for स तु. 12 B. सुविभूषणताया तु मात्वाभरणवाससाम्.

‘या त्वत्तरचना चैव समुत्तिरिति ’सा स्मृता ।

यदा गये समुदिता एकीभूता मयन्ति हि ॥

अलङ्कारः ‘न तु तथा मन्तव्यो ’नाट्यधोऽवृत्तिः ॥१०३॥

एतदुक्तं ‘मया सन्धर् मित्तीनां लक्षणं ’द्विजाः ।

यत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ’आतोद्यानां विस्मयनम् ॥१०४॥

इति भास्वनीये नाट्यशास्त्रे मिदित्युक्तो नाम

स्तवितोऽध्यायः ॥

- १०३-१०४ (C, १००५-१०१; B, १०१६-१०४). १ B. विवितरचना.
 २ B. संज्ञिता. ३ B. संज्ञिता. ४ B. नाट्यधोऽवृत्तिः. ५ B. द्विजधोऽवृत्तिः. ६ B. मया
 ७ B. आतोद्यानां च, C. आतोद्यानां.

CORRECTIONS for Chapters I-XI

Page	Line		
xix	11	from the bottom	Read <i>Nātyāṣṭāka</i> .
xxiii	9		„ 'corrupt' for 'corrupt'.
„	7	from the bottom	„ 'whenever' for 'when ever'.
xxiv	7	from the bottom	„ 'the' for 'thh'.
xl	8		„ 'dramaturgy' for 'dramaturgy'.
xlvii	18		„ 'like any'.
lv	5	from the bottom	„ 'Prof.' for 'Peof'.
lviii	4		„ 'or' for '(or'.
lx	9	from the bottom	„ 'was' for 'were'.
lxii	15		„ 'earliest' before 'Prakrit'.
lxxiii	16		„ 'madhyama' for 'madgyama'.
lxxix	1	from the bottom	„ 'Haven' for 'Hieven'.
6	15		Omit the asterisk.
7	7	from the bottom	Read विनाः for विना.
15	12	„ „	„ रज्ज्वा for रज्वा.
18	2		„ दोरा for दौरा.
19	14-16		Put an asterisk before the lines.
20	12		Read चान्दोग्यम् for आनन्दोग्यम्.
20	5	from the bottom	„ बादत for बाहुत.
23	7		„ नाट्यवाङ्मयसहितम्.
25	2	from the bottom	„ 6 B सूत्रम् सप्तदशम्.
25	13	„ „	„ अष्टादश सप्तदशम्.
30	6	„ „	„ रेवतसुन्दरम्.

Page	Line		
32	12		„ सुरैर्गत्वा.
37	4-5		Cancel the two lines.
39	11		Read हस्तैर्नैतत्संयुदाहृतम्.
39	13		„ हस्तैर्नैतत्संयुदाहृतम्.
40	6	from the bottom	„ करणं for चरणं.
43	6	„ „	„ करण for चरणं.
45	8	„ „	„ रेचितावबिठा.
47	12		„ चैव for च.
49	3, 12		„ मत्तल्लिकरण.
50	6		„ मत्तल्ल चैव
50	6	from the bottom	„ तथा चैव,
53	6		„ मृदत्तनेरीपट्टै.
61	9		„ विगत प्ररोचना च for त्रिकं प्ररोचना चापि.
61	16		„ बह्मपाणिर्विधीयते.
62	16		„ सोमवहने च गोते for मोषोहने सुनिर्गते
62	18		„ उद्गीतं for निर्गत
72	9		„ तालप्रमाणं.
81	4	from the bottom	„ धर्माति द्विविधाः स्तुता for धर्मा तु द्विविध स्तुत.
85	12	from the bottom	„ पुद्गलप्रदायुक्त.
88	5		„ राक्षसदानद्वयोना.
104	10	from the bottom	„ सूत्र for सूत्र.
127	11	„ „	„ द्योपत्र[मा]दिपु.
134	6	„	„ द्योपत्र[मा]दिपु.

CORRECTIONS for Chapters XII-XXVII

Page	Line		
12	12		Read वादैर्नि शब्द०.
20	10		„ नतजहा.
21	5		„ विज्ञेयमम्वद्ध०.
21	6	from the bottom	Put an asterisk before the line
32	14	„ „	Read प्रेषणिकाधावि.
91	4		„ खट्पम्भ्याः ह इति भ्यष्यदाना भवति.
95	1		„ १८, २६-३४ for १७, २६-३४
„	6		„ विविधा for द्विविधा.
„	6	from the bottom	„ 5 BC द्विविधा for विविधा.
98	3		„ नायकादाना for नायिकादाना
100	1		„ ११, ११-२१ for १८, ११-२१
101	1		„ ११, २२-३० for १८, २२-३०.
103	12	from the bottom	„ कण्ठवोभक्तभयानके for कण्ठवातुमन्य लक्ष्यम्.
126	7		„ मन्थोनामिहलक्ष्यम् for वृत्तीनामिह०.
126	1	from the bottom	„ इतिरुत द्विविधानं मन्थिलक्ष्यं वक्षते for इतिरुत etc.
142	14		„ जयन्युदयिनी.
150	10		„ सादहलोना.
160	10		„ रक्षोदानवदक्षिणी.
161	14		„ अन्तराध्वरे.
182	12		„ कर्त्तव्यताप्रवृत्तिवर्द्धना
189	6	from the bottom	„ योज्या for योजयं.
190	10		„ वा प्रयोक्तृभिः for वायवा, वृषः

191	2			„ वाऽऽयमागमे for वा समागमे
194	11	from the bottom		„ संदर्पाचात for संघर्पाचात्र.
194	2	„	„	Omit C. संदर्पाचात
195	7	„	„	Read हृद्य for हृद्वा.
204	2	from the bottom		„ C. निष्टम्भं after 10.
204	13	„	„	„ निष्ट[म्भा].
204	2	„	„	„ C. निष्टम्भ
209	9	„	„	„ उदयात्तम[नि].
216	11	„	„	„ रज्ज्वा for रज्वा .
220	6	„	„	„ दत्तु for दत्त
231	4	„	„	Put C. after 9a and read आपराधिकः.

CORRECTIONS for Vol. II. (Chapters XXVIII-XXXVI)

Page	Line	
21	3	Read कार्य for कार्य.
31	19	„ आविदधानु० for आविदधानु.
32	16	„ आविदकरण० „ आविदकरण
35	3	„ „ „ „
37	4	„ „ „ „
47	9	„ आमारितानां „ आमारितां
49	10	„ शरीरमहारा०.
६4	15	„ वितन्निस्तलेराज्यं.
91	15	„ एताः श्रिता अकृष्टासु.
109	10-11	This couplet is corrupt.
109	10-17	Put an asterisk before the lines.
110	11, 13, 14, 15	„ „ „ „
111	5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19	„ „ „ „
150	7	„ अनुमत्विभ्युतः for विभ्युतः.
156	19	„ दर्दुरप्रहारा० for दर्दुरप्रहारा.
177	14	„ ततानुवदसं०.
187	17-18	Put two stars before the lines.
191	16-17	„ „ „ „
204	13-14	„ „ „ „
205	15-16	„ „ „ „
207	12	Read वि[६]मिस्वपनो,

